
ЖІНОЧІ СТУДІЇ В УКРАЇНІ:

Жінка в історії
та сьогодні

Новий
злетів та
т. Вороних

ЖІНОЧІ СТУДІЇ В УКРАЇНІ

Людмила
Саволенко

18. XII 99
Одеса

Жінка в історії
та сьогодні

- Матріархатні уявлення в українській культурі
- Русинки княжої доби
- Жінка у козацьку добу
- Жінка України XIX – початку XX століття
- Жінки Радянської України
- Жінка України в умовах трансформації

Одеса
АстроПринт
1999

ББК 60.55-325.14 (4Укр)

Ж 728

УДК 316.346.2:947 (477)

Пропонована колективна монографія є однією з перших спроб висвітлення ролі жінок в українській історії. На основі широкого кола історичних джерел та літератури досліджується і аналізується становище українських жінок, особливості їх політичного та соціального статусу в різні періоди історії – з найдавніших часів до сьогодення.

Комплексний підхід до вивчення “жіночих сторінок” зумовив особливості структурної побудови монографії, у якій систематизовано наявну літературу з питань становища жінок, зібрано біографії жінок, діяльність яких суттєво вплинула на суспільно-політичний та культурний розвиток України, складено перелік жіночих громадських організацій, що були і є невід’ємною частиною громадянського суспільства.

Науковцям, викладачам, студентам, усім, хто цікавиться історією України, надається можливість відкрити невідомі сторінки, що стосуються життя, побуту та діяльності українських жінок.

Рецензенти:

Григоренко Олександр Петрович – доктор історичних наук, професор Академії Прикордонних військ України ім. Б. Хмельницького (м. Хмельницький),

Чередніченко Анатолій Павлович – доктор філософських наук, професор, зав. кафедри політичної соціології та права (м. Одеса)

За загальною редакцією

Смоляр Людмили Олексіївни

Рекомендовано до видання гуманітарною радою

Одеської академії харчових технологій.

Протокол № 47 від 23 листопада 1998 р.

На обкладинці робота М. Брянського “Портрет Є. М. Дараган. 1860 р.”

Видання здійснене за фінансової підтримки Жіночого консорціуму та Програми “Гендер у розвитку” ПРООН

Ж $\frac{0503020000-083}{549-99}$ Без оголош.

© Колектив авторів. 1999
© Одеський науковий центр жіночих досліджень, 1999

ISBN 966-549-281-0

З М І С Т

<i>Передмова</i>	6
------------------------	---

ТЕОРЕТИЧНА ЧАСТИНА

Матріархатні уявлення в українській культурі

I. “Жіноче начало” в українській ментальності (<i>О. Луценко</i>)	10
---	----

Русинки княжої доби

II. Жінка Київської Русі (<i>Л. Смоляр</i>)	20
1. Суспільний статус жінки Київської Русі	20
2. Жінка в давньоруській сім’ї	23
Укладення шлюбу	23
Розлучний процес	28
Норми сімейних відносин	31
3. Образи визначних русинок	37
Княгиня Ольга	37
Анастасія	41
Єлизавета	44
Анна	45
Євпраксія	52

Жінка у козацьку добу

III. Роль жінок у суспільному житті України козацької доби (<i>О. Кривошій</i>)	60
---	----

Жінка України XIX – початку XX століття

IV. Жінки Наддніпрянської України в XIX – на початку XX століття (<i>Л. Смоляр</i>)	76
1. Правовий статус	76
2. Осмислення суспільних проблем жіноцтва в Наддніпрянській Україні	84
3. Жіночий рух другої половини XIX – початку XX століття	90
V. Жіночий рух на Західноукраїнських землях (кінець XIX – 30-і роки XX століття) (<i>О. Маланчук-Рибак</i>)	110

**Жінки
Радянської України**

VI. Жіноцтво України у довоєнний період (<i>Л. Стефаненко</i>)	130
VII. Жіночий фактор перемоги (<i>В. Галаган</i>)	138
VIII. Статус жінок у післявоєнний період (<i>Л. Стефаненко</i>)	153

**Жінка України в умовах
трансформації**

IX. Реалії соціального становища жінок України (<i>Л. Стефаненко</i>)	164
X. Самоорганізація жінок та відродження жіночого руху в Україні (<i>Л. Смоляр</i>)	178
1. Творення громадянського суспільства – умова розвитку жіночого руху	178
2. Етапи розвитку сучасного жіночого руху	180
3. Традиційні жіночі організації	182
4. Соціально-орієнтовані жіночі організації	190
5. Організації ділових жінок	196
6. Організації феміністичної орієнтації	198
7. Соціальна база сучасного жіночого руху	210
8. Основні тенденції жіночого руху в Україні	211
9. Проблеми діалогу, координації жіночого руху	214
10. Взаємодія НЖО та органів влади має будуватися на основі діалогу	219

ДОВІДКОВА ЧАСТИНА

I. Біографічний довідник (<i>Т. Рибалко, О. Філіпенко</i>)	224
II. Бібліографічний довідник (<i>Л. Смоляр, Л. Стефаненко, І. Калиновська</i>)	301
1. Жінка в добу Київської Русі. Система жіночих цінностей та їх вплив на суспільство	301
2. Жіноче питання у литовсько-польську добу. Козацтво і жінка	306
3. Жінка України XIX – початку XX століття	310
4. Жінка в період Центральної Ради та національних змагань за українську державність (1917–1921)	366
5. Перший Всеукраїнський жіночий конгрес (23–27 червня 1934 р.)	368
6. Жінка в Радянській Україні	369
7. Жіночий фактор перемоги у Великій Вітчизняній війні	380

8. Жінка 40 – 80-х років	382
9. Сучасний статус українки. Розвиток жіночого руху у 80–90-х роках	389
10. Дисертації та автореферати дисертацій	398
11. Бібліографічні видання	402
12. Література про жіночі організації еміграції	403

ДОДАТКИ

Жіночі товариства та організації Нагороди Жінки-депутати Верховної Ради

I. Жіночі товариства наддніпрянської України в II пол. XIX – початку XX століття	407
II. Основні жіночі організації на західно-українських землях (1884–1939)	410
III. Сучасні жіночі організації України	411
IV. Відзнака Президента України «Орден княгині Ольги»	420
V. Жінки України, нагороджені “орденом княгині Ольги”	429
VI. Жінки-депутати Верховної Ради України 12 скликання (1990–1994 рр.) 13 із 445 обраних депутатів	431
VII. Жінки-депутати Верховної Ради України 13 скликання (1994–1998 рр.) 19 з 413 обраних депутатів	432
VIII. Жінки-депутати Верховної Ради 14 скликання	433
IX. Жіноче представництво у партійних списках в період виборів 1998 року	435
X. Розподіл кандидатів у народні депутати від Всеукраїнської партії жіночих ініціатив за місцем проживання (з 27 кандидатів)	436
<i>Інформація про авторів</i>	437

ПЕРЕДМОВА

Демократизація і гуманізація суспільства передбачає створення рівних можливостей для реалізації особистості та самореалізації всіх людей незалежно від їх соціального походження, становища, національності, віку, статі. Справжня гуманізація передбачає переборення століттями пануючих над жінкою проклять, емансипацію всього суспільства, звільнення культури від сексистської ідеології та впровадження концепції “гендеру” у всі сфери суспільного життя.

В перекладі з англійського “гендер” – це стать, концепція гендеру – “це концепція соціальних відносин статей” або “соціально організованих відносин між статями”, яка включає такі характеристики як біологічна стать, статеворолеві стереотипи та визначені суспільством норми чоловічої і жіночої поведінки.

До 60-х років ХХ століття всі дослідження гуманітарних наук були андроцентричними і здійснювалися з позицій чоловічого домінування в суспільстві. Концепція “гендеру” стала загальноновизнаним досягненням неофеміністичного руху, що розгорнувся в 60-70-х роках на Заході. Цей рух в принципі змінив уявлення про зміст демократії, змусив побачити багатобарвність соціального простору. В свою чергу визнання різноманітності соціальних явищ і протиріч, дозволило розпочати розмову про наявність та можливість співіснування різних форм суб’єктивності. Неофеміністки стали оцінювати себе новими мірками – мірками вільної людини і в своїй ідеології прагнули пояснити, в чому полягає несправедливість світу стосовно жінок та як її зліквідувати.

Під тиском неофемінізму в дискусію про сутність “чоловічого” та “жіночого” були втягнуті представники всіх наук про людину – біологи, психологи, фізіологи, антропологи, етнографи, історики, філософи, психологи, соціологи і т. ін. З середини 70-х років в західних університетах повсюдно стали виникати центри “жіночих”, “феміністичних”, “гендерних” досліджень і головним завданням таких центрів стало дослідження та визначення особливостей жіночого “начала”, жіночого підходу, жіночих цінностей. З розвитком цих досліджень вчені розпочали будували свій аналіз виходячи з порівняльних характеристик “чоловічого” і “жіночого”. В центрі стояло поняття “гендер” (“gender”), застосування якого передбачало перехід досліджень з біологічного рівня на рівень “соціальний” та відмову від постулату про “природне” призначення статей.

Широке застосування “концепції гендеру”, гендерних досліджень в США, Канаді, Скандинавських країнах здійснило вагомий вплив на еволюцію суспільних норм і уявлень про відношення між статями та призначення жінки. Наукові знання в свою чергу стимулювали зміну масової свідомості, сприяли утвердженню відповідних цінностей і норм, визначили зміст нових законів, сприяли трансформації моралі, традицій, інститутів. І дискусія, розпочата феміністками в 60-х роках, отримала завершення в прийнятті міжнародним співтовариством цілого ряду документів. Тож сьогодні за міжнародним правом соціальна сутність жінки оцінюється вище, а ніж її біологічна суть.

Гендерна концепція та гендерний підхід стали враховуватися вітчизняними вченими із значним запізненням. Класовий підхід не передбачав дослідження особливостей жіночого та чоловічого як окремих наукових дисциплін і лише соціально-політичні зміни 80-х років суттєво вплинули на виникнення нового самостійного напрямку в гуманітарних дисциплінах. До середини 80-х мало хто чув про гендерні дослідження як самостійний науковий напрямок, хоч і не можна відкидати того факту, що радянські вчені використовували гендерний підхід (переважно соціологи, демографи, економісти, правники, тобто ті гуманітарні дисципліни, які були тісно пов'язані з практикою), хоч і не визначали його “гендерним”.

З початку 90-х років проблема врахування гендерного підходу в гуманітарних дисциплінах стала предметом дискусій наукових конференцій, семінарів, круглих столів і т. ін. До обговорення питань та перспектив використання гендерного підходу активно залучались соціологи, демографи, економісти. З середини 90-х років гендерний підхід став використовуватися філософами. Найскладніше пробивав та пробиває собі дорогу гендерний підхід в історичній науці. Слід нагадати, що в Україні практично немає спеціалістів з жіночої історії, а курси читаються силами ентузіастів лише в окремих вузах.

Гендерний підхід в історії передбачає діалог статей в плані реконструкції історичного розвитку з врахуванням форм їх взаємодії і взаємодоповнення. Вивчення історичного процесу з врахуванням гендерного підходу наближує до розуміння загального і специфічного, соціального і індивідуального, подібного і відмінного в еволюції духовного світу чоловіка та жінки. Гендерний підхід як багатогранне бачення історичного процесу вимагає проведення дослідження як жіночої історії, так і чоловічої.

Однак серйозною перешкодою в розвитку гендерного підходу до історичного аналізу є нерозвинутість категорій і понять, відсутність чіткого розуміння співвідношення гендерних досліджень з жіночими дослідженнями, гендерної історії і жіночої історії, не бажання розглядати жінку як суб'єкта історичного процесу, а жіночу історію як самостійний напрямок, що має наукову актуальність.

Жіноча історія є частиною гендерної історії і вимагає до себе особливої уваги, адже без детального вилучення невідомих фактів, що стосуються статусу жінок, уявлень про них, представникам гендерної історії буде важко. Без цієї чорнової роботи вчених жіночої історії, їх “первинного” матеріалу, на пошук якого переважно віддаються десятиріччя архівної праці, складно буде і прихильникам гендерного підходу інших гуманітарних дисциплін.

Глибинне, серйозне, різнобічне дослідження ролі жінки в історії має особливе значення не тільки тому, що, відтворює об’єктивний історичний процес, дає розуміння сучасних жінок, але і дозволяє оцінити здатність конкретного суспільства до модернізації – переходу від патріархату до демократії. Адже права жінки як невіддільна складова прав людини – один із параметрів модернізації. І саме дослідження жіночої історії дозволить дати відповідь на питання, чи можливий в Україні перехід до демократії, чи здатні ми сприйняти і засвоїти ідеалі, цінності та норми демократії.

Метою дослідження “Жіночих студій в Україні: жінки в історії та сьогодні” стало вивчення ролі жінок України в різних історичних періодах (X–XX ст.); спроба розглянути жінку як суб’єкта історичного розвитку. Маємо надію, що ця праця стане реальним кроком вчених на шляху до утвердження гендерного підходу в історичній науці та буде сприяти формуванню жіночої історії як складової гендерної історії.

Основу даної роботи, адресованої широкому загалу вчених, викладачів, державних службовців, лідерам жіночих організацій, складає теоретична частина. Цінний інформаційний матеріал містить довідкова частина, яка подає біографії жінок, систематизовану літературу з жіночої проблематики, перелік жіночих організацій (історичних та сучасних) і т. ін. Книгу підготували: Смоляр Л.О., канд. істор. наук, керівник авторського колективу (передмова, теоретична частина, розділ 2, 4, 6; довідкова частина, розділ 2, додатки 1, 2); Галаган В.Я., докт. істор. наук (теоретична частина, розділ 5б); Кривоший О.П., канд. істор. наук (теоретична частина, розділ 3); Луценко О.А., канд. філос. наук (теоретична частина, розділ 1); Маланчук-Рибак О.З., канд. істор. наук (теоретична частина, розділ 4, додатки 1); Рибалко Т.С., канд. філос. наук (довідкова частина, розділ 1); Філіпенко О.М., канд. істор. наук (довідкова частина, розділ 1); Калиновська І.Г., асп. (довідкова частина, розділ 2, додатки 2); Стефаненко Л.К., асп. (теоретична частина, розділ 5а, в, 6, довідкова частина, розділ 2).

Публікуючи ці матеріали, автори не претендують на остаточне вирішення всіх поставлених чи порушених проблем. Сьогодні важливо залучити ці матеріали до наукового обігу і, що можливо, навіть більш важливіше – до суспільних диспутів про наше минуле та сучасне.

**Матріархатні уявлення
в українській культурі**

I. “ЖІНОЧЕ НАЧАЛО” В УКРАЇНСЬКІЙ МЕНТАЛЬНОСТІ

Олена Луценко

Значний вплив на формування суспільних поглядів стосовно ролі жінки в суспільстві, а також самоусвідомлення жінки як суб'єкту суспільного життя відіграє ментальність народу – глибинний рівень колективної та індивідуальної свідомості, що формувалась протягом століть під впливом економічних та політичних умов життя. Менталітет найбільш виразно проявляється у світосприйнятті та типовій поведінці представників певної культури, тому важливо проаналізувати як відображено “жіноче начало” в ментальності українського народу. Це, на нашу думку, є визначальним чинником дієвості та поведінки жінки в суспільстві, а також певних уявлень суспільства про її роль та статус, як в історичній ретроспективі, так і в сучасних умовах.

Серйозну проробку проблеми національного, а саме українського характеру отримала у виконаних в другій половині XIX століття працях вчених, що прагнули охарактеризувати особливості українського народу в їх протиставленні народу “московському”. Опис характеру ментальності конкретної історичної спільноти можна знайти в працях істориків і етнографів, що вивчали насамперед специфіку українського побуту (В. Антонович, Ф. Волков, І. Нечуй-Левицький, М. І. Костомаров).

Однак, певні підходи до рішення проблеми своєрідного сприйняття жіночого начала в українській культурі з'явилися уже і в наш час, в зв'язку зі зростаючим інтересом до питань вітчизняної етнопсихології.

Дослідники української духовності приходять до висновку, що найхарактернішою ознакою української ментальності, як особливо національного складу мислення та почуттєво-образного відчуття, є “кордоцентричність”, емоційно-почуттєвий характер душі. Звідси – українська емоційність, чутливість та ліризм, що виявляються в естетизмі української обрядовості, у прославленій пісенності, у своєрідному м'якому гуморі. Як бачимо, всі ці риси дуже близькі домінуючій психологічній тенденції жінки.

Деякі з дослідників обґрунтовують свої судження за допомогою колективного несвідомого. Так, наприклад, А. Кульчицький вважає, що найхарактернішим архетипом українського колективного несвідомого є тип лагідної, родючої землі, що спирається на віковий досвід існування хліборобського народу з доброю ненькою – землею. Цей архетип поз-

бавляє світовідчуття українця від агресивної активності, формує їх в одному напрямку “ентузіастично-окрашеної м'якої спостережливості”¹.

Здаються важливими положення Б. Цимбалістого про структуру українського сімейного життя як носія традицій у способі сприйняття та осмислення світу. Дослідник стверджує “матріархатний характер української родини”. Вона ідентифікується, головним чином, з матір'ю, наслідуючи типові для жіночої свідомості норми поведінки, характер моралі, принципи життя².

Навіть якщо не приймати буквально тези Цимбалістого, які підтримують інші антропологи, що “типові для народу риси характеру виводяться з аналогічних способів поведінки в родинному житті, які панують в даній культурі”³, безсумнівно здається те, що уявлення про українську жінку певним чином пов'язане з національною ментальністю, а, таким чином, і з іншими уявленнями, які є невід'ємною частиною українського духовного світу.

Б. Цимбалістий йде у своїх твердженнях ще далі і стверджує, що жінка-мати має особливе значення в ментальності українців, що таким є тип нашої суспільності і нашої культури⁴. Тобто українській культурі притаманна матріархатна тенденція. Аналізуючи структуру родинного життя, він вказує на приналежність всієї ефективної влади матері, яка до того ж повністю бере на себе виховання дітей. На думку дослідника, становище в родині жінки, зокрема жінки-матері, є важливим з точки зору формування національної психіки. Вже на рівні звичайних спостережень можна зазначити, що українська жінка активніша, ніж інші, у громадському житті, часом вражає своєю мужністю порівняно з чоловіками. Саме до жінки-матері звернена глибока любов і навіть пієтизм її дітей.

Цим висновкам не суперечать відомі нам дослідження світосприйняття давніх киян, особливо ті, в яких підкреслюється жіноча основа українських етнокультурних символів⁵.

Навіть Україна найчастіше виступає під цим символом: “Україна-мати”, “Ненька-Україна”⁶, що виражає характер патріотизму як відданості дітей матері.

Спільність первісної символіки визначалась об'єктивними особливостями буття, на що вказує і А. Голан⁷. Можна відзначити звичні асоціації жінок з водою, деревом, амбівалентність деяких жіночих міфологічних образів (Баба Яга – мудрість, підступність; Масляниця – родючість, земля і смерть). О. С. Фамінцин вважає богинею небесної вологи Мокошь – давнє слов'янське жіноче божество. Цьому ж автору належить висловлена ще в минулому столітті думка про тотожність

слов'янської та "італійської" міфологій⁸. Паралелі з богинею Діаною вбачав М. Костомаров в вітчизняній міфології, який вважав, що жіноче міфологічне божество знаходиться майже в усіх міфологіях під різними найменуваннями. У слов'ян Костомаров ототожнює її з Ладодою і тлумачить як "первоначально воспринимающий зародыш творения женственную силу"⁹.

Одначе, в жіночій міфологічній символіці слов'ян ми бачимо і особливості. М. Костомаров робить особливий акцент на водопоклонінні слов'ян (вода – "первісна матерія жіночої істоти"). "Купання у нас вважається істотною частиною багатьох забобонних обрядів та народних свят", – зауважує він, підкреслюючи важливу роль води як улюбленого предмету поезії¹⁰. Свідомством тому – велике значення русалок в слов'янській міфології. Завжди зберігалась не тільки пам'ять про них, але й віра в їх існування. Згадаємо русальний тиждень як час, що призначався для святкування цим німфом.

Міфема води як носія жіночого начала та загальний принцип притягує увагу сучасних дослідників. В зв'язку з цим цікавим здається звернення Володимира Осипчука до образу риби (яка традиційно співвідноситься з жіночим началом). Він вважає рибу пріоритетним символом для українця в контексті національної ментальності¹¹.

Можливо, що в більш загальному плані мова йде про певну стадію розвитку міфології слов'янських народів до моменту християнізації. Прокопій Кесарійський, згадаємо, говорив, що слов'яни визнавали єдиного бога, але шанували річки і джерела.

Серед особливостей слов'янської міфології – переважає поклоніння стихіям, взагалі явищам природи. Звідси – оживлення і символізація рослинної природи. В зв'язку з цим згадаємо про традиційне співвідношення жінки з природою.

Деякі автори відзначають, що в піснях і наговорах російського і українського народів сонцю частіше приписується жіноча природа в протилежність місяцю, якому переважно приписується чоловіча¹².

Таким чином, жіноче начало нетрадиційно ототожнюється з вогнем і світлом. Про це ж говорить і символічна паралель – ототожнення жінки-дівчини з калиною. Відомий знавець слов'янської символіки О. Потебня зауважує, що калина стала символом дівчини тому, чому дівчина названа червоною: по єдності основного уявлення вогня-світла в словах: дівчина, червоний, калина¹³.

І все ж, як здається, причину особливого стану жінки в родині і своєрідність її рис слід шукати, головним чином, не в своєрідності давніх слов'янських вірувань, а в стійкості останніх. Іншими словами, мова

може йти не про наявність особливих уявлень в язичницьких віруваннях українців, а у зберіганні архаїчних поглядів (в тому числі і матриархатних) в подальшій культурній історії українського народу.

Дійсно, прояви матриархатних уявлень зустрічаємо в національному фольклорі. За спостереженнями О. Потебні, деякі веснянки нагадують ту казкову ворожнечу чоловіків і жінок, про яку говорив Козьма Пражський (амазонки). “Малорусские” пісенні вирази, які наводить О. Потебня, вказують на прагнення до рівності в українській родині. Порівняємо:

“Хто бы мне знал жену да супротивную
Да и станом мне ровну и умом сверстну”¹⁴.

В билинах наречений шукає собі таку наречену, яка була б йому достойною “супротивницею”, радницею і помічницею, знала би грамоту і “четье-пеньє церковное”. Наречена також бажає мати за чоловіка доброго “супротивника”, рівню. В “Південно-руських билинах”, які аналізує М. Грушевський, доволі популярною є тема: сильний богатир або велетень, якого обманує і погубляє жінка, а досить поширеним типом – невдячна і невірна жінка, що в двоїї стає на сторону ворога¹⁵.

Княгиня Ольга, що була наймудрішою з людей, славилась за переказами саме за те, що вміла вигадати гідну помсту. Це говорить про усталеність поглядів на жінку як месницю роду і свідчить про зберігання архаїчних поглядів.

Жінки супроводжують чоловіків своїх на битви: пісні, зміст яких має відношення ще до часів Володимира, згадують жінок-чарівниць. За свідченням даних пісень, жінки разом з чоловіками брали участь в княжих бенкетах, похвалялись своєю хитрістю, розумом, сором’язливістю мало в їх бесідах, на передньому плані прояви матеріальної сили.

Такі висновки роблять російські історики, що звертались до жіночої тематики в ХІХ столітті: С. Соловйов, С. С. Шашков, Н. Хлебніков та інші. С. Шашков навіть вказує на “рівноправність слов’янської жінки, її рівносильність з чоловіком”¹⁶. Цей погляд певною мірою поділяють і сучасні дослідники. “Чоловіки боялись своїх жінок, чекаючи від них брехні, підступництва, зрад і отруєнь”, – підкреслює в своїй статті Володимир Іваницький¹⁷. Відношення статей розумілись часто як ворожнеча двох родів, до яких належали він і вона.

Певна річ, абсолютизувати ці висновки не можна: жінка займала в родині залежне становище. Однак, не можна не помітити і відповідність давньослов’янських поглядів на жінку міфологічним уявленнями про неї, чого не було, наприклад, в Стародавній Греції. Зрозуміло, чим далі в давнину, тим більше страху та поваги до жіночого начала.

Приблизно з XV століття спостерігаються розбіжності в уявленнях про українських та російських жінок, обумовлені особливостями історичного розвитку і побуту цих народів.

Володимир Іваницький вважає епоху “Домострою” зламною для Росії. Розподіл функцій став абсолютним, розподіл прав зробився пустим поняттям внаслідок того, що в однієї з сторін не стало ніяких прав, чоловіче й жіноче начало втратили якусь спільну частину (трансвестийний елемент).

Децю іншу картину спостерігаємо на українських землях.

Своє уявлення про жінку-русинку, яка тисячі років творить життя, зцілює людей своєю добротою передають в подобі Богоматері давньоруські майстри іконопису. Помічено, що в культурі українського народу найбільш розповсюдженими були два мотиви: Богоматір-Милування – мати, яка пестить дитину, і Оранта (або Панагія) Заступниця, Покровителька. Запорожці понад усе шанували Покрову Богоматір. На іконі із Покровської Січової церкви (Нова Січ 1734–1745) Покрова боронить козацтво простертим над їхніми чубатими головами святим обручем (рушником).

В добу козаччини Богородиця втрачає абстрактний вираз, набуваючи рис земної української жінки. Вона уявляється в національному одязі з орнаментом на фоні золоченого різного рослинного орнаменту в схемі бароко¹⁸.

Не викликає сумніву, що язичницькі уявлення приєднуються до ушанування Богородиці. В українському фольклорі спостерігаємо ототожнення Богородиці з Роженицею¹⁹. Пісні в українських обробках про Богородицю ототожнюють її то з дівчиною, то з вдовою. “Наша Mater Dolorosa є варіантом скорботної удовиці взагалі”²⁰ – вважає М. Грушевський.

Сама організація Запорізької Січі була пов’язана з Богородицею.

Історики збігаються в тому, що “у козаків жінки користувались порівняно більшою свободою: жінки козаків були їх помічницями і навіть ходили з ними в походи”²¹. Господарка дому була сильною фігурою. Чоловіки часто були відсутні – служба, війна, робота далеко від домівки. Жінка мала певну владу над молодшим чоловічим населенням дому. Жіночий авторитет забезпечувався владою над священним вогнищем та їжею, впливом на дітей, майстерністю в виготовленні одягу і т. ін., тобто жінки мали доволі велику свободу самовиявлення вдома.

В спеціальних дослідженнях минулого відбилась та точка зору, що поряд з Січчю – форпостом національної державності і самобутності – не меншу, а нерідко й більшу роль у формуванні українського харак-

теру відіграло жіноцтво. Патріархальна запорізька республіка існувала в нерозривних зв'язках із волостю, де без внутрішнього гніту, неспотворено розвивалася жіноча складова національної культури.

В “Українському історичному журналі” Й. Й. Ролле в публікації “Женщины при Чигиринском дворе во второй половине XVII века”²² висвітлює роль та значення жінки при резиденції українських гетьманів, її вплив на деякі сторони буття гетьманського двору. Автор зазначає, що суспільне становище жінок в Україні і в Росії в XVI–XVII століттях істотно відрізнялося. Якщо жінка в тогочасній Росії, по суті, була затворницею у своїй світлиці, то українка, навпаки, відіграла досить помітну роль у суспільно-політичних подіях. Серед них гарячий відгук знаходили ідеї різних благодійних установ (шкіл, шпиталів, тощо).

І хоча для більшості українок, як свідчать багаточисельні дослідження українського побуту, що ведуться майже два століття, домівка і родина були корінними поняттями укладу їх буття, “лада”, спеціалісти підкреслюють активний характер всіх жіночих дій, особливо відзначаючи силу та енергію українок як в добрих, так і в дурних вчинках²³. Нерідко траплялось і так, що жінка всупереч звичаєвому праву була номінальним головою сім'ї, відіграючи в ній першочергову роль. Недарма говорили: “Чоловік за один кут хату тримає, а жінка – за три”.

Професор Іван Огієнко вбачає зв'язок між становищем українки і етимологією деяких українських слів та виразів. Давнє слово “дружина”, підкреслював історик, яскраво показує становище нашої жінки, те, що вона друг своєму чоловікові, тоді як загальнослов'янське “жена” значить тільки “рождающая”²⁴.

Історичні дослідження російських вчених в цілому не суперечать висновкам українських істориків і етнографів. С. С. Шашков і В. С. Іконніков зазначають усталеність народних вірувань українців, більш вільне волевиявлення українки в деяких питаннях, особливу поезію її любовних почуттів²⁵.

Поступово в суспільній свідомості формується особливе уявлення про українку, як про самостійний і незалежний жіночий тип. На початку XX століття можна говорити про такі уявлення як про доволі сформовані і усталені.

Зрозуміло, мова не йде про рівноправ'я українських жінок з чоловіками. Тому, твердження Г. Булашева про те, що становище жінки в українській родині вкрай непринадне, не виглядає великим перебільшенням. Той же автор визнає, що дівчина і сестра в народних

піснях українців оповиті поетичним димком, а немолода вже жінка, якій підвладні молодші члени сім'ї, зловживає владою, що є однією з головних причин сімейних суперечок²⁶.

Хоча жіноча тема спеціально ніколи не досліджувалась (виняток складають деякі праці С. Русової та О. Єфименко) в науковій літературі тип української жіночої особистості цікавив багатьох письменників. Свій погляд на українську жінку, її своєрідне становище в родині висловлювали І. Франко, Т. Шевченко, П. Грабовський, І. Нечуй-Левицький та ін.

Хоча їх роботи були переважно публіцистичного і літературного характеру, вони сприяли закріпленню в суспільній свідомості тих уявлень про український жіночий тип, що склались. Більш вільне і рівноправне сімейне становище українки письменники пов'язували з демократичним характером родини в Україні, що здавалось їм важливою особливістю.

У вступі до своєї роботи "Жіноча неволя в руських піснях народних" І. Франко пише: "Від давніх давен усі вчені люди, що придивлялись до життя руського народу, признавали, що русини поводяться з своїми жінками далеко лагідніше, далеко гуманніше і свободніше, ніж їх сусіди. Свободна воля жінки знаходить тут далеко більше пошанування, ніж, наприклад, у великоросів, в родині жінка займає дуже поважне і почесне становище, бо навіть веде своє окреме (жіноче, домашнє) хазяйство побіч чоловічого і до якого мужик рідко коли мішається. Ніякого важнішого діла мужик не робить без поради з жінкою, бо дуже часто розумна й одважна жінка вміє у всім поставити свою волю супроти мужикової"²⁷. Франко розглядає жіночу пісенну творчість, яка відображає різні прояви жіночої неволі як спроби жінок знайти вихід із нестерпного становища. Письменник робить висновок про те, що однією з найсуттєвіших природних ознак української жінки слід вважати вільне, живе чуття, ненадламану, цільну особовість і бажання особистої самоуправності. "Через таке чесне і людське держання, – продовжує І. Франко, – жіноцтво руське мусило й самим своїм характером вийти далеко краще, розвинутіш, ніж це бачимо у сусідніх народів".

Зазначимо, що висновки сучасних дослідників, які звертались до народної творчості, П. А. Будівського і Д. Федоренко в цілому не суперечать спостереженням, зробленим Іваном Франком на основі пісенного народного спадку²⁸.

Про рівень морально-етичної духовної традиції, пов'язаної з іменем жінки в Україні, можна судити також по жіночих образах в ук-

раїнській літературі (Т. Г. Шевченко, Л. Українка, О. Кобилянська, П. Мирний, Ліна Костенко та інші). Зосереджуючи увагу на жіночому типі в творах Лесі Українки, літературознавці зазначають, що переважаючим в творах поетеси є фігура мужньої, мудрої і лагідної жінки²⁹. Деякі дослідники вважають, що в сприйнятті українки відобразилась тенденція до ідеалізації, притаманна українському національному характеру”. “В творах письменників, – зазначає І. Мірчук, – жінки виступають в таких благородних, ідеалізованих образах, що створюється уява, немов би її недоліки слугують не для приниження достоїнств, а скоріше для збільшення її принадності”³⁰. Якщо згадаємо, те саме стверджував і М. Костомаров: “Українська жінка в поезії українського народу зображається такою духовно прекрасною, що і в самому своєму падінні виявляє свою поетично чисту натуру і соромиться свого приниження”³¹.

Не викликає сумніву, у всякому випадку, що ідеалізація безпосередньо пов’язує жіночий образ переважно з фігурою жінки-Матері, деякою мірою пом’якшений і романтизований. Така тенденція мала місце і в ХХ столітті, що правильно помітила в своїй статті “Якими нас прагнете?”³² Олена Теліга, відома українська поетеса.

Не випадково бачимо відродження деяких культів, що пов’язують українську жінку з давніми міфологічними персонажами. Особливо це стосується образу Березині, який поринає своїм корінням в матриархально-родинний культ духів-заступників. Міфологічний персонаж культу родючості, вегетативних сил та злаків розкриває тенденцію пов’язання уявлень про жінку в українській культурі з давнім образом Великої Богині – Магна Матер. Символічна структура цього образу виступає в поєднанні рис сили та енергії їй притаманних з м’якою жіночністю та ліризмом періоду романтизму, в ототожненні її з українською Божою Матір’ю.

Сучасні дослідження, присвячені проблемам формування та розвитку української нації, як правило, відтворюють традицію сприйняття української жінки, слушно вбачаючи її в особливостях етногенези українського народу, які втілились у поведінці та рисах характеру українки.

¹ Кульчицький А. Світовідчужання українців // Українська душа. – К., 1992. – С. 55, 58.

² Див.: Цимбалістий Б. Родина і душа народу // Українська душа. – К., 1992. – С. 66–96.

³ Там само. – С. 69–72.

⁴ Там само. – С. 80.

⁵ Там само. – С. 84–85.

- 6 Див.: Без верби та калини немає України // Українська культура. – 1991. – № 9. – С. 36–39; Боровський Я. Є. Світогляд давніх киян. – К., 1992; Українці: народні вірування, повір'я, демонологія. – 2-е вид. – К., 1991.
- 7 Голан А. Миф и символ. – М., 1994. – С. 8–9.
- 8 Фаминцын А. С. Божества древних славян. – СПб., 1995. – С. 203, 313 и др.
- 9 Костомаров М. І. Слов'янська міфологія. – К., 1994. – С. 215–216.
- 10 Там само. – С. 218.
- 11 Осипчук В. Золота риба індоєвропейської міфології // Космос древньої України: Трипілля-Трояні: Міфологія. Філософія. Етногенез. – К., 1992.
- 12 Фаминцын А. С. Божества древних славян. – СПб., 1995. – С. 205; Потебня А. А. Объяснения малорусских и сродных народных песен. Колядки и щедровки. – Варшава, 1887. – Т. 2. – С. 183, 402 та ін.
- 13 Потебня А. А. Объяснения малорусских и сродных народных песен. Колядки и щедровки. – Варшава, 1887. – Т. 2. – С. 1.
- 14 Там само. – С. 2.
- 15 Грушевський М. С. Історія Української літератури: В 6 т. 9 кн. Т. 4. Усна народна творчість пізніх княжих і перехідних віків в ХПІ–ХVІІ. Кн. 1. – К., 1994. – С. 168, 198, та ін.
- 16 Шашков С. С. История русской женщины. – СПб., 1879. – С. 18.
- 17 Иваницкий В. Русская женщина и эпоха “Домостроя” // Общественные науки и современность. – 1995. – № 3. – С. 161–173.
- 18 Пархоменко І. Українська Богородиця // Слово і час. – 1993. – № 6. – С. 66–67.
- 19 Див.: Потебня А. А. Объяснения малорусских и сродных народных песен. Колядки и щедровки. – Варшава, 1887. – Т. 2. – С. 162.
- 20 Грушевський М. Історія української літератури: В 6 т. 9 кн. Т. 4. Кн. 2. – К., 1994. – С. 159.
- 21 Размышления о России и русских. Штрихи к истории русского национального характера. – М., 1994. – С. 282.
- 22 Ролле Й. Женщины при Цигиринском дворе во второй половине XVII века // УІЖ. – 1991. – № 3. – С. 75–85.
- 23 Левицький О. Сім'я і побут українців в XVI ст. // На переломі. – К., 1994.
- 24 Огієнко Іван. Українська культура: Коротка історія культурного життя українського народу. – К., 1992. – С. 19.
- 25 Иконников В. С. Русская женщина накануне реформ Петра Великого и после нее. Сравнит.-истор. очерк. – К., 1874. – С. 35 та ін.; Шашков С. С. История русской женщины. – СПб., 1879. – С. 14, 46, 181 та ін.
- 26 Булашев Г. О. Український народ у своїх легендах, релігійних поглядах та віруваннях. – К., 1992. – С. 132.
- 27 Франко І. Жіноча неволя в руських піснях народних // Франко І. Твори: в 20 т. – Т. 6. – К., 1955. – С. 214.
- 28 Будивський П. А. Украинские семейно-бытовые внеобрядовые песни.: Автореф. - дис. ... канд. филол. наук. – К., 1973; Федоренко Д. М. Мамина пісня: А мій милий вареників хоче // Радянська жінка. – 1991. – № 4. – С. 24–25.
- 29 Мищенко Л. І. Леся Українка: Посібник для вчителів. – К., 1986. – С. 45.
- 30 Мірчук І. Світогляд українського народу: Спроба характеристики // Генеза: Філософія. Історія. Політологія. – К., 1994. – С. 91.
- 31 Костомаров М. І. Етнографічні писання // Історична секція Всеукраїнської академії наук. – К., 1930. – С. 183–184.
- 32 Теліга О. Якими нас прагнете? // Березіль. – 1993. – № 5–6. – С. 110–123.

Русинки Княжої Доби

II. ЖІНКА КИЇВСЬКОЇ РУСИ

Людмила Смоляр

1. Суспільний статус жінки Київської Русі

Відзначаючи переважно маргінальний характер наукових досліджень ролі жінок в різні періоди історії України, слід визнати, що період Київської Русі, по суті, єдиний період, який вагомо опрацьований в історичній науці і має доволі тривалу традицію дослідження статусу жінок. Очевидно, що така ситуація і обумовила завдання розділу систематизацією досі опрацьованого історичного матеріалу та поданням узагальнюючого образу жінки Київської Русі.

Звертаючись до раннього періоду вітчизняної історії, одні малювали жінку в підлеглому становищі в сім'ї, наголошуючи на її обмежених соціальних правах, інші, навпаки, уявляли соціально активну особистість жінки. Питання про те, якими були русинки в X–XV століттях, надто важливе не тільки саме по собі, але і для загального уявлення про вітчизняну соціальну, політичну та культурну історію.

Аналіз багатьох письмових джерел X–XV століть* засвідчує, що поряд з іменами великих княгинь, саме становище яких передбачало їх участь в політичних подіях, на сторінках письмових джерел можна зустріти немало імен княжих дружин, сестер, дочок – учасниць політичних подій, феодалних війн, а то і просто значних особистостей, які досягли успіхів в медицині, математиці, астрономії, в культурному житті князівств.

Ранньофеодална руська історія дає немало прикладів, коли знаходячись при владі жінки були ініціаторами реформ. В їх числі перш за все велика княгиня Ольга, яка вирішила прилучити Київську Русь до християнської віри і тим самим зрівняти її з іншими великими державами Європи.

Літописи зберегли імена представниць руських княжих династій, які своєю діяльністю залишили помітний слід у вітчизняній історії.

* Н. Пушкарева в монографії “Женщины Киевской Руси” виділяє дві великі групи джерел X–XV століть. До *першої групи* віднесені: нормативні акти цивільного походження, що вміщують норми, правила, які прийняті в тогочасному суспільстві, і дозволяють говорити про соціально-економічні аспекти проблеми права, а церковні ясніше характеризують норми моралі, специфіку відносин між подружжям. *Друга група* джерел об'єднує ненормативні джерела, свідчення живої історичної реальності: актові і археолого-епіграфічні пам'ятники (літописні свідчення, акти феодалного землеволодіння і господарства, епіграфічні і сфрагістичні матеріали). Ці джерела допомагають вивчити співвідношення нормативів і дійсного становища давньоруської жінки в сім'ї і суспільстві, виявити зміни в цьому становищі та дають додаткові можливості для вивчення реального становища жінки в сім'ї, суспільстві.

Історія життя Ольги, Предислави і Марії Добронегі Володимирівни, Єлизавети, Анни, Анастасії Ярославен лише невеликий сюжет нашої історії. Ці доньки та сестри Ярослава гідні залишитися в нашій пам'яті вже за той вклад, який внесли в зміцнення своєї батьківщини.

Онука Ярослава Мудрого – Анна Всеволодівна в 1089 році самостійно правила посольство у Візантії. Очевидна її причетність до державних справ Київської держави. Особисте життя Анни склалося невдало, тому, можливо більшу частину життя присвятила монастирським справам: ім'я Янки зустрічається у багатьох літописах у зв'язку з заснуванням нею Андріївського монастиря у Києві¹. При Київському Андріївському монастирі Анна Всеволодівна заснувала першу відому в історії Русі школу для дівчат. В. М. Татищев у зв'язку з цим фактом приводить витяг із літопису, що не зберігся до нашого часу, за яким Янка, “собравши младших девиц, неколико обучала писанию, також ремеслам, пению, швению и иним полезным им занятиям”².

Між тим діяльність Анни-Янки не була на Русі явищем унікальним. Традиції жіночої освіти у Візантії, з якою Русь підтримувала контакти, благотворно впливали на загальний *рівень культури і поширення грамотності серед жінок* княжого дому. В XII–XIII століттях нерідко виникали монастирські школи, засновницями яких були жінки княжих родів або мали духовний сан. Княгинь навчали так само, як і княжичів: не тільки грамоті, але і математиці, азам філософії, “лікарським хитростям”, астрономії, риторичі, іноземним мовам³. Навчання іноді велось за “еллінськими книжками”, тобто на грецькій мові, і починалося з раннього віку. Багато освічених жінок XI–XIII століть мали свої бібліотеки. Факт поширення грамотності серед жінок відмічений і житійною літературою: багато руських княгинь займалися переписуванням книг. Так, волинська княгиня Ольга Романівна “переписувала” для себе Кормчу⁴. Грамотність жінок панівних верств сучасники, мабуть, вважали справою звичайною.

Про високий рівень культури руських жінок свідчить діяльність доньки Мстислава – Добродіє-Зої. Вона вміла лікувати травами і узагальнила свої знання по “лікарським хитростям” у написаному по-грецьки трактаті “Алімма” (“Мазі”). Ця цікава праця* дійшла до нас в неповному вигляді і зберігається в бібліотеці Медичі у Флоренції (Італія).

* Трактат складався з п'яти частин, в яких розглядалися загальні питання гігієни, містилися короткі відомості з педіатрії, дерматології, внутрішніх захворювань. В першій частині, присвяченій роздумам про загальну гігієну людини, є початки середньовічного вчення про темпераменти. Друга частина трактату присвячена гігієні шлюбу, вагітності і народженню, третя – гігієні харчування. Тут же наводяться рецепти дієтичного харчування. Четверта частина – “зовнішні захворювання” – містить поради з натирання мазями при “порчі”, захворюваннях зубів, шкіри. В п'ятій частині викладаються деякі види масажу при серцевних і шлункових хворобах.

Сестри Добродеї-Зої були такими ж освіченими і незвичайними особистостями. Вони знали мови, приймали участь в політичному і культурному житті, а по мірі розвитку ранньофеодальної держави разом з загальним прогресом суспільства зростала освіченість руських жінок панівних верств.

Масштаби державної, соціальної активності давньоруських жінок сягали значно далі кордонів їх власної вітчизни. Руські княгині, видані заміж за іноземних принців і королів, відіграли свою роль в державному і культурному житті Франції, Німеччини, Візантії, Швеції, Норвегії, Данії, Польщі, Угорщини. Будучи високоосвіченими для свого часу людьми, вони вільно почували себе на політичній арені, а у випадку виникнення конфліктних ситуацій могли звернутися за підтримкою до самого папи римського, виступати на церковному соборі у Ватікані.

Літописні зводи нерідко відмічають *патріотизм давньоруських жінок*, які проживаючи в інших державах прагнули зміцнити зв'язки з батьківщиною. Особливо яскраво, як свідчать історичні джерела, жінки проявляли відданість батьківщини в години важких випробувань, боротьби з ворогом.

Княжни і боярині направляли власних посланців в іноземні держави, а в початковий період Київської русі самі “правили посольства”. Звичайною справою для руських княгинь було вести переговори з іноземними послами. Величезний матеріал свідчить про участь давньоруських жінок в різних групуваннях і змовах з ціллю висування на престол своїх родичів. Імена давньоруських жінок зустрічаються в джерелах і у зв'язку з боротьбою за зміцнення і єдність їх власних земель як на Русі, так і за кордоном.

Особливо *рішуче виступали княгині за престол своїх синів.* Так, в історії Галицько-Волинського князівства на початку XIII століття відому роль відіграла дружина князя Романа Мстиславича Анна (“княжна Романова”), світське ім'я якої не дійшло до нас. Заповзята галицька княжна добилася повернення володінь своїм синам*.

* Анна Романова, дружина Галицько-Волинського князя Романа Мстиславича. Шлюб відбувся не пізніше 1199–1200 років. 1201 р. народився старший син Данило. У науковому середовищі точаться суперечки навколо роду Анни: угорського, польського, грецького чи волинського походження, є відомості, що Анна походила не з князівського, а з боярського роду. Коли Роман загинув (1205), вона стала регентшею при своїх малолітніх синах. Протягом 20-ти років вела боротьбу за відновлення Галицько-Волинського великого князівства, виховувала своїх синів мужніми лицарями, свідомими політиками, борцями за об'єднання Галицької і Волинської земель, користувалася підтримкою волинського боярства. Коли Данило виріс і не потребував вже материнської опіки, Анна пішла до монастиря (близько 1219 р.). Коли померла невідомо. Але літопис згадує, що у 1254 р. вона брала участь у державній раді, коли Римський Папа запропонував королівську корону Данилові.

Жінок панівних верств Русі відмічав високий для того часу рівень культури, що і робило можливим їх участь в державних справах, в управлінні своїми землями. Встає питання про типовість такого явища, як жіночі печатки. Володіння печатками давало право утверджувати офіційні документи і, отже, виконувати адміністративні функції в своїх землях. Особисті печатки мали мати Володимира Мономаха (В. Л. Янін вважає, що її звали Марією), дружина великого князя київського Святополка Із'яславича (1093–1113) – Ірина; дружина великого князя Мстислава Володимировича – Христина (мати діяльних Добродеї, Ингебори, Єфросинії); дружина великого князя Всеволода Ольговича (1126–1139) – Марія та ін.

Приймаючи участь в державних справах видатні русинки ставали носіями широких культурних традицій. Багато з них, очевидно, були зв'язані з архітектурою, особливо коли справа стосувалася будівництва церков і монастирів.

Але зрозуміло, що далеко не всі жінки навіть високого соціального статусу приймали нарівні з чоловіками участь в політичній, адміністративній, дипломатичній, культурній діяльності і, щоб уявити собі роль жінки в руському середньовіччі, мало знати історію політичних змін, дипломатичних конфліктів, оскільки життя суспільства не обмежувалося ними, а надзвичайно важливо звернутися до дослідження внутрішньої структури сім'ї, норм шлюбного права, бо сім'я – одна із найбільш давніх спільностей, що виявляла активний вплив на суспільний прогрес та, в певній мірі була і є мірилом становища жінки.

2. Жінка в давньоруській сім'ї

Укладення шлюбу

Внутрішня структура сім'ї, а також сам шлюб та норми подружнього життя у східнослов'янському суспільстві склалися і еволюціонували на основі місцевих культурних традицій. Шлюбно-сімейні відносини регулювалися виробленими у взаємодії сімейних колективів та органів публічної влади правовими звичаями. Поширеною формою шлюбу східнослов'янських племен було тоді так зване “викрадення” нареченої, але ці шлюбні обряди втратили реальний характер ще до утворення Київської Русі і були приєднані до певних забав, релігійних церемоній, а основою створення сім'ї, в більшості випадків, була змова (домовленість) молодих⁵. Змальовуючи побут і звичаї східного слов'янства, київський літописець XII століття вказував на те, що у багатьох з відомих йому

слов'янських племен відбувалися “игрища межю селы, схожахуся на играща, на плясанье и на вся бесовья песни и ту умыкаху жены себе, с нею же кто съвещашеся”⁶. Вже в X – XI столітті літописи не згадують момент, коли куплену, або вихоплену жінку вбивали на могилі чоловіка, як коня або собаку. І вже в цей період “жінці полишали до волі, коли сама схоче, убити себе, на доказ своєї вірності чоловікові”⁷.

Із запровадженням християнства в 988 році і присвоєнням церквою монопольного права утвердження шлюбу, почали складатися норми шлюбного права. Процес цей йшов двома шляхами: через трансформацію давніх весільних обрядів в ієраховий звичай і через узаконення рішень органів церковної влади, що спиралася в своїх діях на візантійське шлюбне право. Їх узаконення належить до середини XI століття. Зафіксовані у законодавчому кодексі князя Ярослава Мудрого (“Устав князя Ярослава о церковних судах”, а пізніше й в інших зводах, вони своєрідно акумулювали багатовіковий досвід суспільного буття східного слов'янства. Давньоруське законодавство, на відміну від громадянського і сімейного права візантійських законодавчих зводів, таких, наприклад, як Еклога (VIII ст.) та Прохін (IX ст.), якими за певні порушення передбачалася смертна кара чи покалічення, зберігало давньоруську систему покарань у вигляді грошових штрафів на користь єпископа⁸.

Церква закріплювала за собою насамперед монопольне право на утвердження шлюбу. Стаття 2 Устава князя Ярослава передбачала норми покарання за “викрадення” нареченої з метою нецерковного, язичеського шлюбу з нею: “Аже кто умчить девку или насилить, аже боярская дчи, за сором еи 5 гривен золота, а єпископу 5 гривен золота; а менших бояр гривна золота, а єпископу гривна золота; добрых людеи за сором 5 гривен серебра, а єпископу 5 гривен серебра; а на умычницех по гривне серебра, а князь казнить их”⁹. Незважаючи на високі розміри грошових стягнень, що накладалися за недотримання церковної форми шлюбу, це нововедення дуже повільно приживалося серед населення Київської Русі. Церковний обряд вінчання поволі поширювався переважно тільки у середовищі можновладців. В кінці XI століття, як свідчив київський “чорноризець” Яків, народ думав, що тільки князям та боярам годиться вінчатися по церковному закону, а простим людям досить справити шлюб “с плясанієм і гуденієм”¹⁰.

Наштовхуючись у судовій практиці на справи розлучення подружжя, шлюбний союз якого укладався за язичеськими звичаями, церква змушена була визнавати законність невінчаного шлюбу. Це, хай і побічно, підтверджує стаття 17 Короткої редакції Устава Ярослава, що

передбачала покарання не тільки за розрив церковного, а і язичницькому шлюбу. Щоправда, розмір грошових стягнень в останньому випадку був удвічі меншим: “Аже муж с женою по свое воли распуститься, епископу 12 гривен, а буде не венчальнии, епископу 6 гривен”¹¹. У пам’ятках канонічного походження містяться настанови вищих церковних ієрархів язичеського шлюбу і у якого вже навіть були діти.

Про вплив давніх шлюбних традицій на норми сімейного права свідчать руські пам’ятники X–XI століття. Так, весілля передували заручини-змовини, які супроводжувалися святковим обідом в оселі батьків нареченої. Обов’язковою стравою на ньому був сир, який вносила до столу відданиця. Обрядом “краяння”, тобто розрізання сиру і паляниці на шматки, своєрідно скріплялася угода про шлюб молодих. Її недотримання з боку нареченого розглядалося як вияв зневаги до дівчини й каралося грошовим штрафом: “Про девку сыр краявши, за сором еи 3 гривны, а что потеряно, тое заплатити, а митрополиту 6 гривен, а князь казнить”¹². Суспільство було зацікавлене в тому, щоб дівчина вийшла заміж, оскільки за нормами давньоруського законодавства вона була позбавлена права на спадщину по смерті своїх батьків. Не випадково закон передбачав і відповідальність останніх, коли дочка не виходила заміж, тобто змушував їх потурбуватися завчасно про долю дітей. Стаття 7-ма Просторої редакції Уставу Ярослава велить: “Аже девка засядет великих бояр, митрополиту 5 гривен золота, а менших бояр – гривна золота, а нарочитых людии – 12 гривен, а простои чвди – рубль”¹³. Ось чому, відмовившись від привселюдно взятого зобов’язання одружитися з дівчиною, наречений фактично позбавляв її можливості виділитися з батьківської сім’ї.

На заручинах батьки молодих домовлялися про розміри посагу, визначали день весілля, якщо встановлювалася згода самих молодих, в тому числі і нареченої. Згода вступаючих в сімейну спілку вважалася найважливішим елементом шлюбного процесу. Відсутність права вільного вибору жінкою нареченого розглядався як серйозний аргумент на користь тези про пониження соціально-правового становища русинки в X–XV століттях.

Оскільки шлюбна змова мала перш за все характер майнового договору, підсумкове рішення дійсно приймалося батьками або родичами нареченої. Однак це не було обмеженням прав лише жінки, бо шлюбні справи синів, як правило, теж здійснювали батьки.

В історичних джерелах є свідчення того, що на Русі, на відміну, наприклад, від Чехії, Литви, інтереси жінки враховувалися її родичами. Про юридичне закріплення права жінки на виявлення власної волі

в справах про заміжжя свідчать статті Уставу Ярослава про грошовий штраф, який накладався на батьків не тільки в екстремальній ситуації (самогубство через силування до шлюбу), але і в тих випадках, “аще девка восхошет замуж, а отец и мати не дадят”¹⁴.

Слід вважати, що в середовищі залежного населення на ранніх етапах розвитку давньоруської держави шлюбні відносини в більшості склалися під впливом особистих симпатій, що підтверджено статтями “Руської Правди”. Зміни в становищі жінки холопа відбулися, очевидно, лише на межі XIV–XV століть і були пов’язані з посиленням кріпосництва. В кінці XIII століття згода сторін на шлюб стала фіксуватися в шлюбному договорі, або ряді, складенням якої займалися свати або родичі. Ледей виразні її сліди простежуються в окремих списках Уставу Ярослава.

Церква суворо стежила за неухильним дотриманням, попри всі непередбачені обставини життя, домовленостей про шлюб. Заручившись з дівчиною, хлопець, хай і примусом чи через інші причини мав одружитися з нею: “Аще кто девицу обручену нежею иметь не лет же ему иноя пояти, но ту имети жену”¹⁵. Не можна було відвернути перспективи шлюбу заручених молодих і тоді, коли наречену зваблював інший. Незважаючи ні на що, вона мала стати дружиною того, хто заручився з нею. Як бачимо, незбереження дівочої незайманості церковні канони не вважали перешкодою до укладення шлюбного союзу. За втрачену непорочність накладалася лише єпитимія. Інша річ, коли у незаміжньої жінки народжувалася дитина. У такому випадку її чекав “громадський осуд”¹⁶, адже, відважившись на подібний вчинок, вона прирікала себе на ув’язнення до так званого “церковного дому” – закритої церковної установи монастирського типу.

Заключною частиною шлюбної змови в XIV–XV століттях було церковне вінчання, яке дістало поширення не зразу і спочатку лише в середовищі панівного класу.

Для вступу в сам шлюб від жінок на Русі вимагалось виконання багатьох умов. Одним із них був шлюбний вік: 15–16 років, в XIV–XV століттях від 12 до 18 років. Втім нерідко шлюби виникали ще раніше, коли між родинами можновладців укладалися династичні матримоніальні угоди або виявлялося, що дівчину раніше строку позбавлено незайманості. Церква забороняла укладення шлюбів з представниками інших конфесій. Порушників цієї настанови чекало суворе покарання. Так, статтею 19 Просторої редакції Уставу Ярослава зв’язок руської жінки з іновірцями карався насильницьким постриженням її у черниці та грошовим штрафом на користь митрополита: “Аще жидовии или

бесермени будетъ с рускою, на иноязичницех митрополиту 50 гривен, а рускою поняти в дом церковный”¹⁷. Пам’ятки канонічного походження свідчать, що за подібні гріхи винуватців відлучали від церкви. Зауважимо, однак, що ці заборони не поширювалися на великокнязівські родини, члени яких досить часто укладали шлюбні угоди з представниками правлячих династій зарубіжних країн.

Представники церкви прагнули не допускати шлюби між людьми різних соціальних станів. Щоправда, у законодавчих кодексах Київської Русі правові норми, які б чинили перепони для таких шлюбів, не відклалися. Однак церква відмовлялася освячувати, наприклад, шлюби можновладців з дівчатами, що походили з інших суспільних верств. Коли ж такий шлюб, хай і неформально, укладався, то в подібних випадках селянки чи холопки ставали наложницями й називалися “меншицями” або “другою” дружиною феодала¹⁸. Стаття 17-а Просторої редакції Уставу Ярослава велить: “Аще кто имеет две жены водити, митрополиту 20 гривен, а которая подлегла, тую пояти в дом церковный, а первую жену держати по закону. Имеет ли лихо ею держати казною казнити”¹⁹. Отже, церква захищала першу дружину. Боронила вона її і від зневажливого слова: “Аще кто зовет чюжую жену блядию, а будет боярская жена великих бояр, за сором 5 гривен золота, а митрополиту 5 гривен золота, а князь казнитъ; а будет менших бояр – 3 гривны золота, а митрополиту рубль, селенце – 6 - резан, а митрополиту 3 гривны”²⁰.

Багатоженство не було популярним на Русі, а охоплювало лише верхні прошарки панівного класу, передусім, князівське середовище²¹. Втім це явище засуджувалося і в ньому. Згадаймо, наприклад, невдоволення галицьких бояр позашлюбною пристрастю князя Ярослава Володимировича Осмомисла (1153–1187). Через його полюбовницю Настаську дружина Ярослава Ольга Юрїївна виїхала із сином до Польщі. Пізніше бояри схопили Настаську і спалили.

Вільний селянин не міг одружитися на рабині без попередньої згоди на це її господаря. Вступаючи з нею до шлюбу, він також мав стати холопом. Рабиня ж діставала свободу, якщо господар її спокусив і вона народжувала дитину: “Аще кто с рабою своею блуд по нужи створить ти створить детищ да свободить рабу ту”²². Отже, церква певною мірою впливала на соціальну стратиграфію давньоруського феодального суспільства.

Відповідно до існуючих у Київській Русі церковноправових норм не дозволялося більше двох разів вступати до шлюбу. “Первый брак – закон, второй – прощение, третий – законопреступление, четвертый – нечестие: понеже свинское есть житие”²³. Священникам заборонялося благословляти такий союз. За порушення цієї настанови їм заг-

рожувалося відлучення від сану: “Иже 3-ю поял жену, и ери благословил, ведая или неведая, да извержется”. Церковнослужителям заборонялося також відвідувати весільну учту двоєженця. Третій шлюб був дозволений лише у випадку смерті другого чоловіка.

Відповідно до існуючих вимог канонічного права, вироблених церквою, заборонялося брати шлюб людям, близьким за ступенем поріднення до шостого коліна. Інакше кажучи, одружитися між собою могли брат з сестрою у четвертих²⁴. Крім того, двом братам чи сестрам не дозволялося одружуватися з особами, що були дітьми одних батьків. Ці вимоги були, очевидно, запозичені з візантійського законодавчого досвіду²⁵. Щоправда, там за подібні порушення вину ватці каралися канчуками, а на Русі – грошовими штрафами.

Слід згадати ще дві умови необхідні для вступу в шлюб: присутність двох-трьох свідків і дотримання термінів, так як заборонялося закладати шлюб на Різдво, апостольський (червень), успенський (серпень) пости і на масляний тиждень.

Вінчання проходило звичайно “межи Рождеством и Крещением” в часи найбільшого напливу людей до церкви, як правило, по обіді, одразу після літургії. Ця процедура відбувалася у головній частині християнського храму, поблизу вівтаря. Молоді стояли “перед церковными дверими мужь от десныя страна и жена от левыя”. Потім священик брав “перстни два злат и железный полагает на десной стране Святыя Трапезы... вышел перед церковные двери дасть обручаемым по единой свещи горящей, знаменовав по трижды главы их”. Після благословенної молитви нареченому надівалася золота обручка, а молодій – залізна. Священик “сплетает десные их руки друг другу и глаголит: “Мир всем”²⁶.

Після вінчання звичайно влаштовувалася весільна учта, на яку запрошувався і священик. Весілля супроводжувалося народними обрядами і ритуалами. На Русі були поширені, зокрема, звичаї розбування чоловіка, посипання нареченої хмелем тощо²⁷. Більшість описів весільного обряду було складено не раніше XVI століття.

Шлюбні узи церква проголошувала непорушними. Їх розривання допускалося лише у виняткових випадках і тільки після судового розгляду.

Розлучний процес

Давньоруське право розлучення також виникло разом з прийняттям християнства і поширенням церковного шлюбу і хоча світська влада неодноразово втручалася в цю сферу діяльності церкви, саме церква

була монопольним регулятором його розвитку. На початку підставою до визнання шлюбу недійсним рахувалася лише смерть одного із подружжя. Проте вже в епоху Устава Ярослава церковна практика розширила перелік причин розлучення. Приводом для розлучення подружжя була, звичайно, невірність дружини. Цікаво, що подружжя невірність чоловіка не давала підстав для розлучення. Церковноправові норми розлучення, що увійшли до складу Просторої редакції Устава князя Ярослава, визнавали приводом для розлучення тільки проступки дружини²⁸. Крім згаданої вже невірності, до них відносилися й такі провини: “услышит жена от иных людей, что думати на царя или на князя, а мужу своему не скажет... аще подумает жена на своего мужа еа хотят убити, а мужу своему не скажет. Аще без мужня слова имет с чужими людми ходити, или пити, или ясти, или опроче мужа своего спати... опроче мужа своего ходити по игрищам или в дни, или в нощи оже жена на мужа наведет тати (злодіїв), велит покрасти, или сама покрадет”²⁹. З розвитком феодалного права жінки дістали право розлучення по причині зради чоловіка (XV ст.)

Пам'ятки канонічного права містять свідчення й про інші приводи для розлучення. Одним з них була фізична нездатність чоловіка до шлюбу: “Ожели мужь на жену свою не лазить без съвета то жена не виновата, идучи от него”³⁰. Приводом для розлучення могли стати також матеріальні причини: “Яко не мочи мужю държати жены или мужа, или долг много у мужу застанеть, а порты (одяг) ея грабити начнетъ, или пропиваетъ”³¹.

Пам'ятки XV століття свідчать, що право на розлучення на Русі могло бути і одностороннім. Були причини до розлучення, правами на які володіла лише дружина: якщо чоловік приховав своє холопство, у випадку бездоказового звинувачення чоловіком в “злих справах” своєї дружини. Цікаво, що при такому розводі у дружини і дітей залишалось майно чоловіка.

Слід зазначити, що самовільно покидали сім'ю на Русі як чоловіки, так і жінки. Якщо проти “ропустов”, здійснених чоловіками, виступав ще Устав Ярослава, вступаючи на захист “старих” або законних дружин, вимагаючи “казню казнити” непостійність чоловіка, то в XIII–XV століттях представники церкви вели боротьбу вже проти аналогічних провин зі сторони дружин.

Нормативні документи, що відмічають покарання за “ропусти”, вказують на пильну увагу представників кліри до моральної сторони шлюбних відносин. Самочинне розривання шлюбу не допускалося церквою. Якщо чоловік залишав сім'ю і створював нову, не освячену

церквою, такий шлюб не визнавався, а чоловіка того змушували повернутися до першої дружини. Якщо дружина покидала свого чоловіка і брала шлюб з іншим, останній також ніс відповідальність перед церковною владою.

Для того щоб на законних підставах розірвати шлюб і створити нову сім'ю, чоловік мав бути добре забезпеченою людиною. Адже залишаючи дружину без достатніх на те приводів, він змушений був виплатити їй велику матеріальну компенсацію, а також внести штраф на користь церковної влади. Розміри цих відрахувань залежали від соціального статусу подружжя: "Аще же пустить боярин жену великих бояр, за сором ей 300 гривен, а митрополиту 5 гривен золота, а менших бояр гривна золота, а митрополиту гривна золота; а нарочитых людий 2 рубля, а митрополиту 2 рубля; простои чади 12 гривен, а митрополиту 12 гривен, а князь казнить"³². В такий спосіб церква намагалася зберегти сім'ю, змусити одуматися й відтак утримати в ній годувальника.

В XIV–XV століттях виразним стало прагнення церкви зменшити кількість законних причин розлучення і обмежити їх можливість.

В церковних нормативних документах розглядалися випадки, які робили розлучення неможливим. Так, в XII–XIII століттях шлюб накладав на подружжя обов'язки по взаємному догляду і утриманню у випадку хвороби. Правда, з плином часу це правило зникло із канонічних збірників.

Очевидно, неузгоджене життя подружжя або взаємна неприязнь, тобто причини морально-психологічного характеру також не рахувалися достатньо вагомими для розлучення.

Отже, елементи традиційного ритуалу укладення сімейних відносин за кілька століть трансформувалися у передвесільний і весільний обряди, типові для вінчального шлюбу, освяченого церквою. Узаконюючи вінчальний шлюб, церква виступила регулятором в рішенні матримоніальних справ. Церковні закони встановлювали певні покарання за примусове або несвоєчасне видання заміж, за моральну образу, яка наносилася можливою відмовою нареченого від нареченої, або за недотримання інших умов, необхідних для укладення шлюбу, що в кінцевому рахунку відповідало інтересам жінки. Узаконення канонічними пам'ятниками різних причин до розлучення, правом на яке в давньоруському суспільстві володіли жінки різних верств, також свідчить про відносно високий для середньовіччя юридичний статус русинки. Разом з тим саме християнська церква прагнула утвердити мораль "соціального гальма" покірності і підпорядкованості жінки. Тому вона не перешкоджала проникненню в "священне таїн-

ство” шлюбу елементів громадянського договору, угоди, яку влаштовують батьки, прагнучи підкорити жінку спочатку, при укладенні шлюбу, волі батьків, а після весілля – чоловіка.

Норми сімейних відносин

Структура індивідуальної сім'ї в епоху середньовіччя і її внутрішня організація складалася під впливом християнства, і тому розвиток сімейно-шлюбних відносин і статус жінки в сім'ї регулювався в значній мірі нормами християнської моралі. Основу церковної концепції сім'ї складала теза про святість шлюбу.

Впровадження моральних основ в сімейне життя давньоруської людини виходило з принципів, які проголошувалися церквою. Жінка в ідеальному подружжі малювалася церковниками “покірною”, “тихою”, “мовчазною”. Повчання церковників в цій сфері були направлені як до жінки, так і до її чоловіка³³.

В реальній дійсності питання про “сімейну владу” часто вирішувалося інакше. Літописці відмічали випадки, коли в княжій сім'ї жінка “владяще мужем”. Однак, вимагаючи усунення головування жінки в шлюбному союзі, церковники зовсім не відкидали можливості кохання і взаєморозуміння між подружжям³⁴.

Мікроклімат в давньоруській сім'ї, на думку авторів багаточисельних повчань, *залежав саме від жінки*. На це вказують і деякі літописні свідчення. В літописах є багато прикладів сімейного “ладу”, “шанування”. “Слово о полку Ігореві” і інші літературні твори разом з фольклором донесли до нас образ “лади”, тобто вірної дружини³⁵.

Не залежно від того, чи був заснований шлюб на відносинах взаємної схильності, чи ж в основі його лежала економічна угода батьків, міцність сімейних зв'язків охоронялася церковним законом. Тому, не випадково, основна увага церковних збірників була звернена на проблеми сексуальної етики. Розпусту церква вважала найтяжчим із гріхів: “А всех же дел злых горшъ есть блуд: всяк бо грех проче тела есть, а блудем свое тело сквернить, тоя бо скверны”³⁶. Розпусник в очах церкви виглядав гірше язичника. Священики могли відлучити блудника від церкви й відмовити рідним такої людини у відправі над нею похоронного обряду. Спілкування жінки поза домом з чоловіком, який не був її родичем або членом її сім'ї, також засуджувалося церковниками. На таких “розлучників” церква накладала грошові штрафи. Каралися й ті, що потурали сімейній зраді. Церковники методично формували уявлення про сімейну мораль: “Аше кому угодитися добра жена, то за чужей не ходи”, “не буди прелюбодеи...”

Злочинними вважалися і статеві зв'язки поза межами шлюбу. У Візантії одружений чоловік за перелюбство отримував “для напучення 12 ударів палицею, незважаючи на його соціальне походження та матеріальне становище. За зв'язок із заміжною жінкою тамтешнім перелюбцям відрізали носи³⁷. У Київській Русі покарання за подібні вчинки були менш суворими. Стаття 8-ма Просторої редакції Уставу князя Ярослава відмовляє митрополиту у праві на отримання штрафу за подружню невірність чоловіка: “Аже муж от жені блядеть, митрополиту нет кун, князь казнить”³⁸. Втім в окремих редакціях цього законодавчого кодексу передбачалися грошові штрафи на користь церковної влади за цю провину.

Церква активно боролася і проти всіх пережитків дохристиянської моралі, одним із яких було багатоженство, яскраво представлене в матеріалах літописів. Простий люд не знав багатоженства. Це явище на Русі не стало поширеним і охопило лише деякі вищі верстви панівного класу³⁹.

Відмічені церковними пам'ятниками позасімейні зв'язки були явищем досить поширеним, хоча багаточисельні приписки, зроблені на полях церковних збірників самими переписувачами із середовища кліра або читачами тих текстів, свідчать про очевидність засвоєння людьми християнської моралі та розуміння протизаконності позасімейних зв'язків⁴⁰.

Церква несла в давньоруську сім'ю культуру фізіології статевих відносин. Так, вона вимагала утримуватися від зносин в окремі дні тижня, зокрема у п'ятницю, суботу і неділю, мотивуючи це тим, що “да аще зачнет или тать будеть или разбойник, или блудник”⁴¹. Подружжю заборонялося заходити у стосунки під час великих церковних свят – на великдень, у великий і успенський пости, від “м'ясного заговення и до радуниці” тощо. Старання церковників у пропаганді заборон на статеві зносини між подружжям під час таких свят нерідко бували надмірними і не діставали підтримки у людей. Поступаючись перед людською слабкістю, церква поступово пом'якшувала своє ставлення до недотримання статевої чистоти і зменшувала кількість заборонених днів. Після пологів дружини церква приписувала “не совокуплятися с нею мужу 40 днєи. Аще нетерпелив то 20 днєи. Аще велми нетерпелив то 12 днєи”⁴². Цим самим церковні ієрархи намагалися зміцнити свій вплив над сферою внутрішньосімейних відносин й усунути приводи для подружньої зради.

Утвердження церковниками моральних основ в сімейному і соціальному житті привело до появи в давньоруській літературі образу вірної дружини, “лади”.

Згідно православної концепції, найбільшим “благом” для сім’ї були діти. На протязі століть церква впевнено формувала ідеал жінки – багатодітної матері. Церква опікувалася вагітними жінками, охороняючи, по можливості, їхнє здоров’я. “А егде во утробе кая жена носить младенець, не вели кланятися ей до земли, но токмо до пояса, аще и в великий пост. Мнози бо вережаются, до земли кланяясь и младенець измещуть”⁴³, – напучували священників вищі церковні ієрархи. Натомість ними різко засуджувалися спроби жінок перервати вагітність: “Всяка жена скажаючи в себе отроча душегубница наречется”⁴⁴. Суворі дисциплінарні покарання церква накладала на тих жінок, які з цією метою використовували зілля чи зверталися до послуг знахарок – баб-шептух.

Принагідно зауважити, що послугами ворожок або “зелейниц” жінки користувалися і в інших випадках, наприклад, шукаючи порятунку від непліддя або щоб привернути до себе увагу коханого чоловіка. Для останнього випадку годилися такі інгредієнти, як молоко, мед, коріння, піт, а також жіноче молоко⁴⁵. Приготовлений особливим чином відвар додавався чоловіку в страви. Іншим поширеним прийомом було давати йому випити води, якою жінки умивалися. На тих, хто у подібних випадках звертався за допомогою до знахарок, накладалася 6-денна єпитимія.

Визначаючи народження і виховання дітей як установлене богом і освячене традицією призначення кожної жінки-матері, ідеологам церкви вдалося направити соціальну активність жінки в сферу сімейного життя, де “головою” жінці і дітям повинен був бути чоловік. Участь жінки в організації домашнього господарства, за джерелами, була в той час ваговою, адже в умовах середньовіччя з характерним для нього пануванням особистого, натурального господарства саме домівка була основним життєвим простором для людини. Тут під впливом жінки-матері формувалися погляди підростаючого покоління, і тому адресатом багатьох повчань церковників, які стосувалися виховання дітей, була сама жінка.

Церковні повчання вимагали від дітей поваги до матері. Пошана до матері оголошувалася справою “богоугодною”, а зневага і забуття пам’яті батьків різко засуджувалася.

Церковники пропонували матері систему покарань дітей з ціллю добитися від них покірності і поваги до старших в сім’ї. Але і від самих вихователів збірники вимагали розумної суворості. Роль мудрого благословення матері неодноразово підкреслювали літописці при описі багатьох значних вчинків в житті князів, бояр і відомих пред-

ставників панівного класу. Характерними рисами внутрісімейного мікроклімату, судячи за літописами, були доброта, увага, піклування про жінку. Шанобливе відношення до матері – відмінна риса давньоруського фольклору.

В духовних грамотах князів є немало свідчень передачі дружинам права старшинства в сім'ї. Отримавши право опіки, жінки вельми успішно управляли своїм “здобутком”. В літописах немало згадується про суспільну активність жінок в період виконання нею опікунських функцій⁴⁶.

В історичних літописах, документах розкривається ще одна цікава сторона життя давньоруської жінки – її роль в народному знахарстві, в збереженні і передачі досвіду народної медицини.

Отже, співставлення церковної концепції сім'ї і соціального призначення жінки з фактами, які характеризували конкретно-історичну реальність руського суспільства X–XV століть, дають уявлення про культурні, юридичні і моральні норми відношення до жінки. І якщо церковна ідеологія в цілому не схвально відносилася до жіночої активності, то саме ж суспільство практично не обмежувало їх діяльність.

Щоб скласти цілісне уявлення про становище жінки в сім'ї слід також звернутися до *майнових прав* і з'ясувати питання про права жінок на спадщину. Аналіз історичних джерел показує, що прямими спадкоємцями були сини, а жінка отримувала спадщину лише у випадку відсутності братів. Так, на порядок спадкування в боярському та дружинному середовищі вказує стаття 91 Руської Правди: “Аже в боярах либо в дружине, то за князя задниця не идет; но оже не будет сынов, а дочери возмуть”⁴⁷. Це положення підтверджує стаття 95 Просторої редакції: “Аже будет сестра в дому, то тои задниця не имати, но отдадять ю замуж братия, како си могут”⁴⁸. Не зважаючи на факт нерівноправного розподілу майна між жінкою та чоловіком, все ж можна зробити припущення, що і в X–XIII століттях жінки могли бути власницями великих коштів, які вони отримати при розподілі спадщини і хоч “частина” ця була меншою, ніж доля їх братів, але все ж достатньою.

При яких же умовах жінка, що мала братів, допускалася до розподілу батьківської спадщини і якою була її “частина”?

По-перше, виходячи заміж, дівчина отримувала придане. Саме поняття “придане” більш пізнього походження. В джерелах X–XIII століть зустрічаються інші терміни: “весільне”, “згородне”⁴⁹. Поняття “весільне” історик Н. Л. Пушкарева тлумачить як “придане”, що стосується “згороднього”, то дослідниця інтерпретує даний термін як “зговорний”, посилаючись на звичай шлюбного договору, але не ототожнює його з

якоюсь конкретною частиною майна жінка⁵⁰. Дещо іншу точку зору висловлює І. В. Лошкарева⁵¹, яка вважає, що “згородне” – “зговорне” як раз і є тією долею, яку жінка могла отримати при розділі спадщини і що на цю долю сестра могла розраховувати при існуванні відповідного запису у заповіті батьків. Дослідниця припускає, що при укладенні шлюбного договору обговорювалося питання про “частину” доньки на спадщину і розмір цієї “частини” і хоча право дочок на спадкування батьківського майна, в більшості випадків, обмежувалося приданим, але при укладенні шлюбу, міг складатися договір, згідно якого дівчина отримувала певну частину спадщини батька після його смерті. А це означало, що заповіт батька міг бути складений не тільки на користь синів, але і доньки. У випадку, якщо у дівчини не було братів, вся спадщина померлого без заповіту переходила до доньки.

Цікавою для дослідження майнового права жінки є ст. 106 Руської Правди, яка засвідчує не тільки спадкові права давньоруської жінки, але і її право, на відміну від чоловіка, вибирати, кому з дітей передати *материнський спадок*: “А матери, который сын добр, перваго ли другаго ли, тому же дасть свое; аче и все сынове ей будут лиси (жорстокі, лихі. – Ред.), а дщери может дати, кто ю кормить”⁵². Спадщина матері могла перейти не тільки синам, але і доньці, при чому не тільки по заповіту, але і без нього: “... без языка ли умреть то у кого будет на дворе была и кто ю кормил, то тому взяти”⁵³. Донька отримувала весь спадок матері (незалежно від того були чи не були брати) за умови, якщо утримувала свою матір в останні роки її життя. Виходячи з того, що в Руській Правді, наслідування майна матері виділено в окремий пункт, можна вважати, що дружина не передавала свого майна у власність чоловіка. Але чи міг він розпоряджатися цим майном? Чи могла жінка заборонити чоловіку користуватися її майном? Відповідь на ці питання дає “Устав князя Володимира”, який серед церковних судів називає спір “промежи мужем и женой о животе”⁵⁴. Жінки Київської Русі далеко не завжди довіряли своїм чоловікам справу розпорядження майном, контролювали їх і могли навіть висувати претензії. Історичні джерела свідчать, що чоловік не мав права розпоряджатися майном жінки, без її згоди. Цей висновок підтверджують статті “Про розлучення”, які серед можливих причин розлучення називали домагання чоловіка на майно жінки: “Так же помыслить на свою женоу зелиемъ или людми, на живот еа”⁵⁵. Характерно, що і церква, яка не схвалювала розлучних справ і розлучення дозволяла лише у виключних випадках, змушена була розглядала домагання чоловіка на майно жінки достатньою підставою для розлучення. А

це в свою чергу говорить про існування на Русі в XI–XIII століттях правового захисту не тільки власності чоловіка, але і жінки.

На основі Руської Правди можна стверджувати, що жінки панівних верств після смерті чоловіка ставали опікунками малолітніх дітей і управляли господарством. Навіть, коли діти досягали повноліття, за працю по їх вихованню матері надавалося право залишатися в домі своїх дітей навіть проти їх волі, зберігаючи при цьому свою “частину”⁵⁶.

Отже, в XI–XIII століттях заміжня жінка, яка належала до стану “вільних” володіла власним майном та розпоряджалася ним на свій розсуд до самої смерті. Чоловік не мав права без згоди дружини розпоряджатися її особистим майном. Відповідно, в майновому відношенні заміжня жінка володіла певною самостійністю, що робило її становище в сім’ї відносно незалежним.

Особливості майнових відносин між подружжям не могли не вплинути на їх особисті стосунки. Взяти для прикладу статтю з “Устава князя Ярослава”, де говориться: “Аще жена бьет мужа, митрополиту 3 гривны”⁵⁷. Побиття жінкою чоловіка, на думку І. В. Лошкаревої, могло мати психологічне підґрунтя, як вияв почуття власної гідності, заснованої на високій самооцінці. Дослідниця вважає, що в окремих випадках фактичним головою сім’ї була жінка. Не випадково ж Володимир Мономах попереджав своїх синів: “Жену свою любите, но не давайте имь над собою власти”.

Таким чином, давньоруські жінки панівних верств володіли широкими правами в галузі придбання рухомого і нерухомого майна, були дієздатні в галузі продажу, обміну, закладення, дарування. Перші згадки про розподіл земельної власності дружинами зустрічаємо в XIII столітті. Період XIII–XIV століть був відомим переломом в еволюції майнових прав жінок панівних верств, оскільки в цей час право на володіння і, головне, на розпорядження нерухомістю було за жінкою нормативно закріплене відповідними статтями законів⁵⁸. В основі розвитку майнових і соціальних прав знатних жінок лежали, головним чином, матеріальні причини, а зовсім не вплив християнської церковної доктрини. Саме економічна організація давньоруського суспільства і, як наслідок, його соціальна ієрархічність, феодальна стратифікація обумовили відмінність прав жінок в залежності від їх класової належності. Межа між правовим статусом панівного і залежного населення очевидна. Права соціально залежних жінок поширювалися лише на деяку сукупність рухомості. По мірі феодалізації суспільства і посилення кріпосництва права ці скорочувалися.

3. Образи визначних русинок

Княгиня Ольга

Велика княгиня Ольга відома широкому загалу як свята і рівноапостольна церковна діячка. Але такі високі титули вона одержала за цілком земні, державні справи. Ольга першою з князів Київської Русі зрозуміла необхідність реформ у галузі релігії, які сприяли об'єднанню Русі у єдину державу, розвитку феодальних відносин та зміцненню зв'язків з християнськими країнами тогочасного світу. Вона не тільки усвідомила необхідність реформ, але й сама була першою княгинею християнкою. Час для християнства настав пізніше, коли вихований Ольгою онук – Володимир Святославович хрестив Русь у 988 році. Тож Ольга і Володимир здійснили апостольський подвиг, заслуживши тим імення “рівноапостольних”.

Автор “Повісті временних літ”, складаючи шану Ользі, відзначає, що була вона “предтечею християнської землі, як вранішня зірка перед сходом сонця і як зоря перед світом, ото ж сіяла вона, як бісер у калі. Кальні-бо були гріхи, не омиті святим хрещенням. А вона ж омилась святою купіллю, і скинула одяг гріховний ветхого чоловіка Адама, і в нового Адама одяглася, що є Христос. І ми звертаємось до неї: “Радуйся, руське пізнання Бога, початок нашого з ним примирення”⁵⁹.

Велику увагу княгині Ользі приділяв не тільки Нестор у “Повісті временних літ”, про неї писав у “Слові про Закон та Благодать” Іларіон. Серед пізніших творів, де маємо значний матеріал для характеристики Ольги, чимале місце посідають передусім “Кройнік” Феодосія Софоновича, “Синопис” Інокентія Гізеля та “Літописець” Леонтія Боболінського. Усі вони створені у VII столітті. Нарешті, на початку XVIII століття Дмитрій Туптало віддає належне княгині у “Книзі житій святих”. Отже, як бачимо, від давнини й аж до XVIII століття включно образ Ольги незмінно посідав чільне місце в писемній традиції, яка закладала у вітчизняній духовності підвалини морального ідеалу.

Княгиня Ольга. Візантійська ікона XIII–XIV ст. За М.П. Оболенським

Життя Ольги притягувало до себе інтерес не лише слов'янських книжників. Згадують про неї також і візантійські хроністи й письменники. Чимало написано про перебування Ольги в Константинополі у творі імператора Константина Багрянородного “Про церемонії візантійського двору”. Згодом, у хроніках XI – XII століть, оповідають про її подорож до Царгорода візантійські автори Іоан Скилиця, Кедрін, Зонара та інші.

Усі джерела, присвячені Ользі, наводячи цілком вірогідні відомості, рясніють фантастичними, подекуди анекдотичними вигадками. Якщо спробувати класифікувати численні оповідання про Ольгу, розкидані по різних пам'ятках писемної культури, то можна доволі чітко згрупувати їх довкола трьох епізодів із життя руської княгині. Перший епізод обіймає літа дівування Ольги, дотикається її знайомства з князем Ігорем та їх одруження. Другий – то відомщення, яке вчинила вона древлянам за люту розправу над її чоловіком. І зрештою, третій подорож Ольги до Константинополя і хрещення княгині.

Щодо місця народження Ольги. Батьківщина її – Псковщина. Уточнюючи дані про її походження, переважна більшість джерел називає село Вибути. На думку В. Татищева, Ольга народилася в Изборську, теж розташованому на псковській землі. В багатьох давніх джерелах назва міста цього “Псков” передається згідно з північним діалектом як “Плесков”. Власне отим, мабуть, і пояснюється повідомлення “Володимирського літописця” (пам'ятки XV століття) про болгарське походження Ольги. Непорозуміння сталося через збіг назв: і в Болгарії є Плесков, поблизу Преслава. Насправді ж, як переконливо свідчать поважні джерела, Ольжине походження було місцеве.

Що ж до іншого, то в різних пам'ятниках нема згідності. У багатьох житіях стверджується, що Ольга походила з незнатного роду. Проте пізній Іоакимівський літопис та деякі агіографічні твори XVII – XVIII століть виводять її родовід од легендарного Гостомисла, за характерикою Дмитрія Туптало⁶⁰.

Та чи не найбільше розбіжностей є щодо часу народження майбутньої княгині. Першою датою в життєписі Ольги, яку називають літописні джерела, є час одруження з нею Ігоря. Згідно з “Повістю временних літ”, це сталося року 903. Новгородський же літопис відносить цю подію до року 920⁶¹. Спираючись на свідчення “Повісті временних літ”, В. Татищев позначив час народження Ольги 887 роком. Але більшість дослідників піддають таке припущення сумніву. Відомо ж бо, що коли в 945 році загинув Ольжин чоловік князь Ігор, їхній син Святослав був ще зовсім малий. Отже, Ольга мала б народити його десь року 942 – майже через 40 років по одруженні, маючи вже 55 літ. Це є малоймовірним.

Саме час народження княжича Святослава є висхідним пунктом в обрахунках відомого російського вченого Б. Рибаківа. Оскільки те сталося десь між 941 і 943 роками, а дівчат у Київській Русі віддавали заміж шістнадцяти-вісімнадцятирічними, то, як на нього, Ольга мала народитися приблизно між 923 – 927 роками. Але такі обрахунки також не переконують. Досить хоча б згадати, що за повідомленням “Повісті временних літ” Святослав 970 року мав уже двох майже дорослих синів. Якщо ж рахувати, держачись версії Б. Рибаківа, то йому на той час мало б бути лише 28 літ.

Можна й далі продовжувати перелік поглядів на факти і дати початкового періоду життя Ольги. Але й сказаного доволі, аби переконатися, що давні автори не мали великого інтересу до питань, дотичних до місця й часу народження, а також і походження княгині. На передній план в літописних джерелах виступає оповідь про відомщення княгині за смерть мужа свого. Апофеозом мудрості та жіночої цнотливості в життєписах давньоруської святої є подорож Ольги до Константинополя.

Ця акція, безперечно, була визначною подією в історії Ольжиного князювання. Вона дістала відображення не лише у вітчизняних писемних пам’ятках. Велику увагу їй приділяли також й іноземні, зокрема візантійські письменники. А проте чимало питань, дотичних до цієї події, ще й досі не з’ясовано в історичній науці. Не тільки мету, але й час подорожі різні дослідники визначають по-різному.

В “Повісті временних літ” подорож Ольги датовано 955 роком, а Західноєвропейський хроніст – наступник абата Регінона Прюмського – називає рік 963. Деякі історики вважають за ймовірний 957 рік, а

Київ. Софійський собор. Княгиня Ольга на прийомі у візантійського імператора Константина VII Багрянородного. Реконструкція фрески XI ст. С. О. Висоцького і художника-реставратора Ю. А. Коренюка

на думку відомого дослідника Т. Г. Литавріна, першу подорож до Візантії Ольга здійснила невдовзі по смерті Ігоря, 946 року, а 957 року, можливо, відбулася друга подорож. Охрещення Ольги розглядається житійною літературою центральною подією подорожі і пояснення причин далекої подорожі агіографія зводить саме до цього акту. Проте тут зовсім не вся правда, хоча б тому, що, як повідомляють літописні джерела, княгиня повернулася невдоволена результатами візиту. Мабуть, крім охрещення, були й якісь інші причини, що спонукали її спорядити посольство до Царгорода. Щодо цього в дослідницькій літературі висловлюються різні припущення.

Присутність у складі посольства великого числа купців може свідчити про те, що місія Ольги мала на меті розв'язати насамперед економічні питання. Угода з греками, укладена її чоловіком Ігорем, була куди менш вигідна для руських купців, аніж попередня, Олегова, 911 року. Коли зважити на те, що тогочасна Візантія – головний партнер Київської Русі у зовнішній торгівлі, то стане зрозуміло, що розширення її на вигідних умовах і визначило зміст вимог, виставлених Ольгою на переговорах. Вона могла скористатися з ситуації, яка саме складалася: загострення стосунків між Візантією та Хозарією, дедалі зростаючий тиск арабських військ на південних кордонах імперії змушували Константина Багрянородного шукати військової підмоги у Русі.

На думку дослідників, багато важили й міркування політичного характеру. Прагнучи утвердити гідне місце Русі в системі тогочасних політичних відносин, Ольга сподівалася домогтися в імператора цісарського титулу. Ця мета, як вважають, визначила її намір зміцнити союз з Візантією династичним шлюбом (одруження сина її Святослава з однією з Константинових дочок), а також прийняти хрещення в патріарха Константинопольського. Гадають до того ж, що Ольга вела переговори про хрещення Русі. Але через незгідливість імператора її пощастило лише в одному – в охрещенні власному.

Велич подвигу Ольги і в здійсненні першої на Русі фінансової та адміністративної реформ. Підсумовуючи внесок княгині, український історик Д. Дорошенко писав: “Вона являється прототипом пізніших гетьманш і полковниць козацької доби, які у відсутність своїх чоловіків правили краєм, видавали універсали і взагалі грали активну роль у політиці”⁶².

Доньки Ярослава

Участь давньоруських жінок у політичному житті Західної Європи відбилася в різноманітних іноземних джерелах: італійських, гер-

манських, французьких, угорських та ін. Мовиться, насамперед, про дочок Ярослава. На підставі деяких вітчизняних і, головним чином, зарубіжних пам'яток середньовічної писемності вдалося з'ясувати, що Ярослав мав трьох дочок: Єлизавету, Анну й Анастасію.

М. Карамзін, розповідаючи про київських княгинь та їхні шлюби з іноземними монархами, відзначає, що “Нестор зовсім не згадує дочок Ярославих; але достовірні літописці іноземні іменують трьох: Єлизавету, Анну і Анастасію. М. Ломоносов, перераховуючи дочок Ярослава, ставить Анастасію на третє місце, а М. Карамзін прямо називає її третьою дочкою київського великого князя. Радянські історики В. Корольок і В. Пашуто встановили, що Анастасія була старшою, Єлизавета – середньою, а Анна – наймолодшою дочкою Ярослава.

Анастасія

Помітний слід в історії Угорщини та в пам'яті слов'янських народів, котрі в ній проживали, зокрема закарпатських українців, залишила Анастасія – старша донька Ярослава Мудрого. Перебування Анастасії в Угорщині та події, з цим пов'язані, становлять цікаву сторінку в літописі політичних і культурних зв'язків Київської Русі й Угорщини, засвідчують, що історія українсько-угорських контактів сягає в глибину віків.

В історичній літературі немає одностайної думки щодо дати шлюбу угорського принца з київською князівною. Багато авторів відносять подію до 1046 року, тобто до дати вступу Андрія на угорський престол. А між тим часом в угорській літературі згадується, що в Андрія та Анастасії була дочка Адельгейда, яка народилася ще в Києві не пізніше 1040–1041 років, і, отже, шлюб відбувся у 1039–1040 роках. Цієї дати дотримується і В. Корольок.

Чоловік старшої дочки київського великого князя Андрій зайняв престол Угорщини 1046 року, коли там спалахнуло повстання проти ненависного короля Петера. Не перебільшуючи ролі дружини нового короля у зміцненні й відновленні в країні християнства, слід зазначити, що поява Анастасії в охопленій заворушеннями країні була зумовлена політичними мотивами – в особі київської княжни бачили онуку Володимира, котрий запроваджував на Русі християнство, – отже, бачили гарантію збереження в країні спадкоємності віри.

Ці обставини зумовили те, що нова королева забезпечила собі вплив при розв'язанні державних справ. Вона ділила з чоловіком турботи по управлінню державою і, як зазначають угорські історики, стала співправителькою країни. Хоч це й не було зафіксоване у зако-

нодавчому порядку, твердження авторів здається цілком правдоподібним, якщо врахувати, що хворий на прогресуючий параліч король ледве міг ходити. Турботи королівського подружжя про відновлення і зміцнення феодальних порядків і християнства доповнювалися піклуванням про організацію оборони країни.

В 1052–1053 роках в угорського короля та його дружини народилися два сини, старший міг стати спадкоємцем трону. Щоб дати відсіч домаганням Бели, синів назвали царськими іменами – Шаламоном (Соломон) і Давидом. Таких імен у католицькій Європі в ту пору не давали, і тому дослідник генеалогії Арпадів Мор Вертнер висловлює здивування і намагається безуспішно пояснити цей незвичайний вибір⁶³. Тим часом відомо, що в країнах візантійського культурно-релігійного регіону, зокрема на Русі, іменем Давид часто називали князів і правителів (таке ім'я носили й два племінники Анастасії).

Думку про те, що ці імена були дані саме королевою або ж кимось із її київського оточення, можна підтвердити переконливими доказами. У “Слове о законе и благодати” Іларіона, творі, який датується сороковими роками XI сторіччя, дід угорської королеви Володимир порівнюється з Давидом і вказується, що як Соломон продовжував справи Давида, так Ярослав розпочате Володимиром закінчив.

Отже, угорська королева назвала своїх дітей на честь батька й діда, київських великих князів Ярослава та Володимира. Це говорить про те, що перша пам'ятка давньоруської літератури, із змістом якої Анастасія, безперечно, була знайома, залишила своєрідний слід за межами Русі, ніби провіщаючи міжнародне значення культурної спадщини трьох братніх східно-слов'янських народів.

В 1060 році при підтримці польського допоміжного війська противника короля Андрія Бела вторгся до Угорщини. Відправивши дружину і дітей у Германію, імператором якої був малолітній Генріх IV, Андрій I виступив проти Бели, але, ослабши від хвороби, не втримався у сідлі і загинув під кінськими копитами.

Протягом трьох років Угорщиною правив Бела. Проте Анастасія, перебуваючи разом з дітьми в Германії, не відмовилася від думки бачити сина на престолі. Всіма силами вона добивалася скинення Бели. 1063 року німецькі війська перейшли кордони Угорщини. Важко хворий Бела поступився престолом племінникові з умовою зберегти за своїми синами частину території країни на правах герцогства. При малолітньому синові країною правила Анастасія, яка вдруге вийшла заміж за німецького графа Пото. Історики вважають 1074 рік роком смерті Анастасії. Історик С. Висоцький висловив припущення, що могила Анастасії в

Тихані. Тут, у тій частині абатства, що збереглася у первісному вигляді, серед колон XI сторіччя знаходиться прах її чоловіка, на саркофазі якого зображений меч у формі хреста. Тут же похований молодший син Анастасії Давид, котрий служив духовником в абатстві.

Анастасію згадують в угорській художній літературі. Відомий поет XIX сторіччя, перекладач класиків світової літератури Карой Сас 1878 року випустив історичну поему “Шаламон”. У ній змальовано трагічну фігуру королеви-вдови Несте. На інших аспектах життя Анастасії зупиняється угорський письменник, автор історичних романів Геза Гегедюш. У другій частині трилогії “Єдиний шлях”, яка присвячена Андрієві I, автор розповідає про молоду і розумну київську княжну, котра змогла вказати правильну путь герцоґові.

Перебування київської княжни в Угорщині залишило помітний слід в історичних переказах, а також у літературі українського населення Закарпаття, з предками якого вона спілкувалася. На північному сході Угорщині, на березі річки Бодрог, недалеко від місця її впадіння в Тису, біля Токаю, розташоване місто Шарошпатак. Автор хроніки кінця XII сторіччя, безіменний нотар короля Бели III, черпаючи відомості з хроніки часів Андрія й Анастасії, розповів, що король виміняв володіння у північно-східній частині країни, в Кетелпатаці (так тоді називали Шарошпатак), бо “його дружині, яка була дочкою руського князя, полюбилося це місце як близьке до її батьківщини, а ще й тому, що побоювалася вона вторгнення німецького імператора”.

Тут була закладена фортеця, а місто згодом стало центром створеного комітату Земплин. Проведені археологічні розкопки виявили рештки церкви XI сторіччя, збудованої тут для королеви. Угорські автори відзначають, що вибір Шарошпатака був зумовлений його вигідним розташуванням на шляху до Києва. Дослідник транзитних шляхів із Києва на Балкани через Угорщину угорський візантолог З. Кадар склав карту цих доріг (на основі даних Б. Рибакова і угорського медієвіста Д. Комороці), згідно з якою шлях із Естергома на Русь ішов через Токай-Шарошпатак-Дукельський перевал, а далі через Краків на Київ. Друга дорога, що зв'язувала Угорщину з Руссю, відгалужувалась біля Токая на Мукачево, а потім ішла на Стрий, Галич на Київ. Цей тракт наприкінці X – початку XI сторіччя прийшов у занепад, але у зв'язку з пожвавленням зв'язків із Києвом у середині XI сторіччя знову ожив.

Цілком природно, що в умовах повстання та іноземного нашестя на країну Андрій намагався підібрати для вагітної дружини віддалене від театру воєнних дій місце, звідки на випадок крайньої небезпеки Анастасія порівняно легко могла б потрапити на батьківщину.

Крім усього, це місце полюбилося Анастасії, бо вона могла тут розмовляти рідною мовою з людьми, котрі проживали в околицях Шарошпатака і вздовж дороги на Дуклю (її називали “Руською стежкою”) та понад шляхом до Мукачева (перевал, за яким був Стрий, іменували “Руською брамою”).

У літературі зустрічаються твердження, що “Андрій, спровадивши руських монахів, заклав монастир в околиці Мукачева”, який “був там до 1221 року, коли монахи вимерли”. Це повідомлення потребує уточнення і дальшого вивчення і ґрунтується на народних переказах. Один такий переказ пов’язує походження назви Чернечої гори, на якій споруджений Мукачевський монастир, із київськими ченцями, котрі супроводжували Анастасію. З цією легендою перегукується думка відомого слов’янського філолога – дослідника слов’янських старожитностей В. Копітара і деяких інших авторів, які стверджували, що переселені Анастасією чеські православні монахи увійшли в спілкування з руським населенням Закарпаття.

До речі, синів Анастасії згадують деякі місцеві перекази. Один з них, який наводить російський етнограф та історик Григорій Деволлан, розповідає, що скинутий Белою із престолу Андрій заховався разом із синами в Закарпатті, де збереглися “гробочки”, тобто могилки внуків Ярослава. Цей же автор наводить текст іншої легенди, розповсюджені в районі Ужгорода й Мукачєвого, про “білого князя і білу княжну” (Насте), які йшли “з великим руським військом на угорський престол”.

Єлизавета

Несторова “Повість”, інші літописні зводи й численні іноземні джерела докладно розповідають про давньорусько-скандинавські взаємини часів Володимира Святославовича та його сина Ярослава. Скандинавська (варязька) дружина найманців, як відомо, допомогла Ярославу здолати Святополка Окаянного й утвердитись 1019 року в Києві. Згодом Ярослав багато чим допоміг своїм північним союзникам. 1028 року в нього попросив політичного притулку норвезький король Олаф, на прізвисько Товстий, вигнаний з рідної землі датським королем Кнудом. Разом з Олафом до Києва прибув його брат, мужній лицар Гаральд. Діставши військову й матеріальну допомогу від Ярослава, Олаф з Гаральдом повернулися до Норвегії, щоб відвоювати владу та корону. Але вони зазнали поразки. Олаф загинув, а його брат знов опинився на Русі⁶⁴.

Живучи при дворі Ярослава, Гаральд познайомився з його дочкою Єлизаветою, закохався в неї і просив її руки в батька. Після відмо-

ви, – навряд чи київський князь хотів бачити Єлизавету дружиною вигнанця, – Гаральд подався служити візантійському імператорові. На чолі найманої варязької дружини він успішно воював за Візантію у Малій Азії, Греції, Італії та на Сіцилії. Воєнні звитяги принесли йому гучну славу й прізвисько “Сміливий” і “Грізний”⁶⁵.

Гаральд прагнув покорити серце Єлизавети й своїми віршами. Він був добрим поетом-скальдом і склав піднесену пісню на честь київської княжни. Ця пісня збереглася в рукописі XIV століття⁶⁶ й була добре відома в середньовічному світі. Близько 1047 року звільнився норвезький престол. Конунг негайно залишає службу у Візантії, але поспішає не до Норвегії, а до Києва, щоб побачити кохану. “Горда дівка” Єлизавета тепер привітно ставиться до нього, а князь Ярослав охоче віддає її за уславленого воїна й головного претендента на норвезьку корону. Єлизавета з Гаральдом від’їждять до Норвегії. Відомо, що Гаральд царював там майже двадцять літ і загинув у кровопролитній битві біля Гастінга 1066 року, коли норманни завойовували Англію. Сліди ж Єлизавети загубилися в глибині історії. За одними відомостями, вона померла через кілька років після одруження з Гаральдом, залишивши йому двох дочок, Ингигерду й Марію. За іншими, вірогіднішими, – пережила Гаральда і вийшла заміж за норвезького короля Свена (помер 1075)⁶⁷.

Анна

Про життя і політичну діяльність Анни Ярославни дещо більше відомо з джерел. Втім більше – це порівняно з біографіями її сестер, а насправді... Навіть року народження Анни Ярославни не з’ясовано. На Русі ним вважали 1024-й чи 1025-й⁶⁸. Але це, мабуть, не так. За свідченням російського історика XVIII століття В. М. Татищева 1032 рік слід вважати роком народження Анни⁶⁹.

Серед країн Західної Європи, з якими Київська Русь підтримувала дипломатичні й торговельні стосунки, не на останньому місці було Французьке королівство. У давньоруських джерелах не раз згадуються франки, в яких слід бачити саме французів. Старофранцузькі “Пісні про діяння” зберегли низку свідчень про Русь і торгівлю з її купцями. Тож появі французького посольства в Києві за часів Ярослава Мудрого передувала давня й стала традиція міждержавних відносин.

Цінні матеріали про життя і політичну діяльність Анни Ярославни зібрано в праці російського вченого першої половини XIX століття О. Я. Лобанова-Ростовського, виданій у Парижі 1825 року⁷⁰. В додатку до цієї брошури вміщено 17 документів XI століття з підпи-

А Н Ч Р Ъ Н Н А

Підпис Анни Ярославни

сами самої Анни, її чоловіка й сина. З опублікованих О. Я. Лобановим-Ростовським актів та деяких інших французьких джерел стало відомо, що на початку

1048 року з Парижа до Києва вирушило посольство короля Генріха I (правив у 1031–1060 роках) просити для нього руки Ярославової дочки Анни. Головним послом був учений єпископ Готьє з міста Мо, його супроводжували Васцелін де Шаліньє, Роже Шалонський та кілька інших знатних осіб. А за свідченням першого тому “*Regum Gallicarum et Francicarum Scriptores*” (“Письменників, що повідомляли про справи галів і франків”), це посольство вирушило в дорогу ще 1044 року. Із скупих і уривчастих свідчень наявних джерел істину встановити неможливо. Більшість істориків сходиться на 1048 році⁷¹.

Незадовго перед ним померла перша дружина французького короля – Матільда, не залишивши йому спадкоємця. За версією однієї французької ранньосередньовічної пам’ятки, “дійшла до нього (короля) слава про принади принцеси, гідної володіти серцем великого монарха, а саме Анни, дочки Георгія... (Християнське ім’я Ярослава було дійсно Георгій) і він був зачарований оповіддю про її досконалості”⁷², а французькі історики, описуючи сватання Генріха, писали про Русь: “Край цей більше об’єднаний, більш щасливий, більш могутній, більш значний, більш культурний, ніж Франція”⁷³. Насправді, можна думати, що все було прозаїчніше. Немолодого вже Генріха цікавили не принади можливої дружини, а реальні вигоди від політичного союзу з Руссю. Такий союз звичайно наставав після династичного шлюбу.

Тоді у феодально роздробленому Французькому королівстві влада монарха реально поширювалася хіба що на королівський дім. Звичайно, допомога Ярослава могла б вирішальним чином сприяти Генріхові у справі об’єднання й подальшої централізації держави.

Отже, Анна Ярославна стала дружиною Генріха I і королевою Франції. Французькі середньовічні джерела розходяться, називаючи три різних роки їхнього весілля: 1045, 1049 і 1051. Найприйнятніша дата цієї урочистої церемонії 19 травня 1051 року. Пишне вінчання відбулося в Реймсі, у величному соборі, де звичайно коронувалися французькі монархи. В зв’язку з коронацією Анни постала легенда про те, що Анна привезла зі собою слов’янське Євангеліє, на яке присягала під час коронації і яке подарувала катедрі в Реймс.

Згодом усі французькі королі присягали на це Євангеліє. Фактом є, що французькі королі присягали на Євангеліє під час своєї коронації і найкращим доказом цього є золота медаль, яка була вибита з нагоди коронації малолітнього Філіпа, сина Генріха й Анни. На медалі зображено восьмилітнього Філіпа навколішках з рукою на Євангелії, яку тримає єпископ. З французьких документів другої половини XI століття відомого, що 1058 року Анна вже мала трьох синів і дочку. Її первісток Філіп, майбутній король Франції, народився 1053 року.

Укладений з високих державних міркувань династичний шлюб виявився, як і можна було сподіватися, нещасливим. Французькі старовинні хроніки виразно натякають на любовний зв'язок Анни із знатним васалом її чоловіка Раулем III, графом Крепі-і-Валуа, верховодом феодалної опозиції королівській владі. На думку деяких істориків, Генріх, неспроможний перешкодити дружині кохати суперника, поскаржився на неї папі Миколі II. Намісник святого Петра навіть звернувся до Анни з листом, умовляючи її “берегти чоловіка”⁷⁴.

Дореволюційні історики зазначали, що у Франції Анну звали ще й Агнесою. О. Я. Лобанов-Ростовський вказав на серію державних документів Франції, де ім'я Агнеса написано латиною. Ці акти належать до часів королювання як Генріха I, так і Філіппа I, чоловіка й сина Анни.

Проживши з чоловіком майже десять літ, Анна 1060 року овдовіла. На батьківський трон сів її семирічний син Філіп I. В середовищі істориків і досі вважають, що королева-вдова, ставши регентшею, вершила всі державні справи замість неповнолітнього сина⁷⁵. Саме як опікунка, Анна й підписувала разом з сином чимало державних документів. На грамоті Філіпа I Суасонському абатству зберігся підпис королеви-матері “Анна Рїина” – слов'янськими кириличними літерами передано латинські слова “Анна регіна”, тобто Анна королева.

Гравюра Анни Ярославни зроблена гравером Жаком де Ві в XVII ст.

То був час жорстоких воєн у Європі й Азії, таємних договорів, підступних змов і лицарських вчинків, спустошливих навал тюрків-кочовиків і норманів, епідемій чуми й холери. Нормани, завоювавши Англію і Південну Італію, загрожували Франції, турки-сельджуки вдерлися на Близький Схід, а половці майже щорічно плюндрували південні околиці давньоруської держави. Часом вторгаючись у її глибину, навіть досягали Києва. Напевне, Анна втомилася від турбот політичного життя, виснажливої війни невдахи-чоловіка з бунтівливими феодалами, а може від свого нещасливого і безнадійного кохання... Прагнучи спокою, вона разом з двома молодшими синами перебралася до одного з королівських замків у містечку Санлісі, розташованому в околицях Парижа. Цей замок, як свідчить старовинна французька хроніка, королева-вдова “дуже любила через прекрасне полювання, до якого мала велику охоту”⁷⁶. Неподалік замку вона збудувала церкву й монастир святого Вінцента. Це було в дусі того часу. В Санлісі збереглася каплиця XI століття, яку середньовічна писемна традиція, пов’язала з ім’ям дочки Ярослава. Пізніше біля входу до каплиці поставили скульптуру Анни на повен зріст із написом: “Анна руська, королева французька, засновниця собору в 1060 році”⁷⁷.

У Санлісі Анна пережила другу молодість. З новою силою спалахнуло її кохання з графом Раулем де Крепі-і-Валуа, прямим нащадком Карла Великого. Бурхливий роман розвивався в дусі кращих зразків красного письменства середньовіччя – згадаймо тогочасні лицарські романи. За словами сучасника, граф не боявся нікого: ні короля, ні бога, ні диявола. 1062 року він викрав Анну й одружився з нею, хоч ще не розлучився з першою дружиною, котра звернулася із скаргою до самого папи Олександра II. Той суворо звелів Раулю залишити Анну й повернутися до дружини. Рауль гордовито відмовився. Тоді розлючений Олександр оголосив його шлюб з королевою-вдовою недійсним, а самого Рауля відлучив від церкви⁷⁸.

Рауль та Анна продовжували жити разом аж до смерті графа 1074 року (за іншими відомостями Рауль помер 1071 року). Після цього королева-мати повернулася до сина. Знову, як і до 1062 року, вона підписує разом з Філіпом I державні акти: “*Annae matris Philippi Regis*” (Анни, матері короля Філіппа”). Востаннє її ім’я виявлено на грамоті, дарованій королем монастирю в Пантелевуа 1075 року⁷⁹. Відтоді ні підпис, ні згадки про неї більше не зустрічаються в історичних джерелах.

Що ж сталося з Анною? Можна припустити, що вона незабаром після 1075 року померла (в усякому разі, з одного французького джерела відомо, що 1089 року її вже не було серед живих⁸⁰). Деякі фран-

цузькі історики вважали, що Анна Ярославна повернулася до Києва і, поживши на батьківщині кілька років у монастирі, як належало вдові-королеві, померла. Але наприкінці XVII століття вчений патер Менетріє знайшов домовину Анни в церкві Вільєрського абатства неподалік французького міста Етамп. Латинський напис на гробниці свідчив: “Тут лежить пані Анна, вдова короля Генріха”. Тривалий час точилися дискусії навколо автентичності напису, аж поки не з’ясувалося, що Анна справді померла в Французькому королівстві⁸¹.

Врешті, з’явилася гіпотеза, за якою Анна повернулася-таки до Києва, але її зустріли досить холодно через криваві усобиці поміж братами, синами Ярослава, за київський престол. І вона мусила повернутися до Франції⁸².

Якщо про Анну мало згадано в наших літописах, то французькі історики присвятили чимало праць Анні Ярославні, а французький королівський рід був завжди свідомий слов’янського походження своєї королеви Анни. Французькі письменники, у яких ми знаходимо відомості про Анну, відгукувалися про неї з вдячністю, як про жінку, яка *plus de futuris, quam de praesentibus cogitavit*. За їх свідченням, з високою шанобою і схваленням її відгукувалися папи Микола I і Григорій VII, перший в листі до неї 1059 р., а другий в листі 1083 р. “В духе благочестия, – зазначалось в “Киевской старине”, – воспитывала ее мать Ирина, за что похвалял последнюю митрополит киевский Иларион. Независимо от того можно думать, что Анна Ярославна получила в доме своих родителей образование, соответственное готовившейся ей высокой роли. Достаточно времени давало для этого длившееся сватанье, достаточно средств, образованность семьи Ярослава; сам он, по свидетельству приехавшего в посольство епископа Рочерия, вел с ним разговоры на латинском языке, а один из сыновей его, Всеволод, как известно, объяснялся на пяти языках. Таким образом, Анна Ярославна, прибыв в Париж для бракосочетания, не могла показаться там дикаркой и простушкой, но сразу приобрела то уважение, которым, как видно, пользовалась до смерти”⁸³.

У мистецтві існує кілька зображень Анни Ярославни, про які годиться згадати. Перше і найстарше портретне зображення – це ктиторська фреска в соборі Святої Софії в Києві, на якій було представлено цілу родину Ярослава Мудрого. Фреска була мальована між 1037 і 1045 роком. Котра постать жіноча є саме Анна – точно не знаємо, бо одні науковці твердять, що це перша постать, а інші, що це друга. Фреска дуже знищена, бо переходила через різні реставрації, але можна відрізнити риси обличчя як теж одяг князівен. Перша постать у

білому одягу, прикрашенім каймою. На плечі накинутий плащ червоної фарби. Друга постать має на собі одяг червоного кольору, покритий орнаментом та внизу прикрашений каймою, зверху накинутий плащ-корзно, обшитий вузькою каймою. На головах обидві постаті мають білі пов'язки, в руках свічки.

Другий портрет Анни маємо на фресках монастиря св. Вінкентія в Санлі. На портреті було написано “Анна Словянська, друга жінка короля Генріха I”. Не маємо точної дати, коли цей портрет був зроблений, зате в 17 столітті копію з цього портрету зробив гравер Жак де Бі для книжки “Історія Франції”, написаної Мезераєм. До цього портрету історик Мезерай додав ще кілька рядків від себе, в яких сказав: “Анна завдяки прихильному їй небу, дала Франції князів: але лихо, до якого спричинився її другий чоловік, примусило Анну відїхати й померти там, де народилася”⁸⁴.

Ще один портрет Анни це венецька гравюра з кінця XVIII і початку XIX століття. Цей портрет, напевно, копія з якогось старшого зображення (на це вказує корона з XI століття), але відновленого, бо зачіска Анни на портреті часів Людовика XIII. Під портретом рисунок, довкола якого по-італійськи написано: “Оплакую його смерть і моє життя”. На малюнку бачимо горлицю, яка сидить перед зів'ялим деревом, а за нею кущ лілей. В своїй статті про Анну I. Борщак пояснював малюнок так: “Горлиця – це старий, улюблений в наших думах і піснях символ горя і смутку, що дуже підходить до положення

Родина Ярослава Мудрого. Фреска з XI ст. в соборі Св. Софії в Києві

Статуя Анни Ярославни, яка стоїть при вході до монастиря св. Вікентія в Сенлі

Венецька гравюра Анни Ярославни з кінця XVIII ст.

Старовинний російський килим-гобелен, що змальовує приїзд Анни Ярославни до Парижу

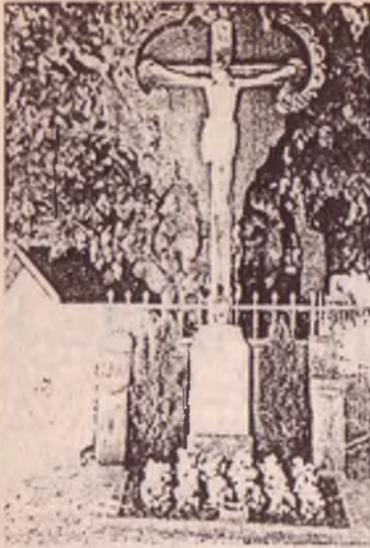

молодої вдови – королеви, відповідає її думам і почуванням”⁸⁵. Нижче малюнок є ще напис російською мовою: “Анна Ярославна, королева Франції, народилася в Києві, померла недалеко Парижу”⁸⁶. Цей напис російською мовою вказує, що хтось із росіян, живучи за кордоном, замовив копію цього портрету і додав напис.

В журналі “Жінка” в 1936 році в статті про Анну було надруковано фотографію гобелену, який змальовує приїзд Анни до Парижу⁸⁷. Ймовірно, що гобелен цей був зроблений в XVIII столітті, а може й пізніше, а за зразок служила книжкова французька мініатюра з XV століття, яка, можливо ілюструвала котрись із історій Франції.

Портрет Анни Ярославни – малюнок на склі роботи митця Ярослави Музики 60-х років

Миряни села Пух в околицях Мюнхена дбайливо доглядають все, що пов'язане з пам'яттю про блаженну Княжну Едінгу

При церкві св. Вінцентія, яку збудувала Анна, стоїть її статуя, зроблена мабуть в XIX столітті. На п'єдесталі написано: "Анна з Русі, королева Франції". Цю статую можна ще бачити сьогодні при вході до монастиря.

Одним із цінних сучасних портретів Анни є малюнок на склі Ярослави Музики, який був намальований між 1966 – 1968 роками. На портреті бачимо головні елементи з життя Анни. В руці вона тримає легендарне Євангеліє, з боку є підпис Анни* такий, який знаходимо на французьких державних документах.

Євпраксія

Давньоруські джерела повідомляють нам про Євпраксію Всеволодівну – племінницю Анни. Так, "Повість временних літ" під 1106 роком лаконічно повідомлює: "Того ж року постриглася Євпраксія, Всеволодова дочка, 6 грудня", а під 1109 роком сповіщає про завершення

* Донька Анни Едінга народилася в 1055 році. Вихована в релігійному дусі своєю матір'ю, вона безжурно жила аж до 19-го року життя. У 1074 році король постановив видати княжну заміж. Щоб уникнути силуваного подружжя, княжна Едінга намислила тікати. Ще малою вона чула розповідь матері про Київ і Україну і туди задумала податися. Тікаючи, княжна Едінга, правдоподібно, не мала потрібних коштів і тому йшла в Україну пішки. Знеможена довгою дорогою, княжна зупинилася під лісом коло села Пух (околиця Мюнхена). Тут її підібрав на воза місцевий селянин і завіз до своєї хати. Розуміючи, що до Києва не добереться, вже вирішила залишитися у селі. Селяни приділили княжні маленьку хатину, де вона прожила, навчаючи дітей і лікаруючи, до кінця свого життя. Едінга померла 26 лютого 1109 року. Місцеві селяни з вдячністю поховали її під престолом старої церкви, що стоїть і досі.

Десь близько 1600 року католицька церква проголосила княжну Едінгу блаженною. Її мощі зберігаються в скляній вітрині коло прибічного престолу, де є великий образ блаженної. Стеля та стіни церкви прикрашені малюнками з життя княжни Едінги. Під хорами – її образ роботи різних малярів. Ці столітні розписи створені на подяку Едінзі за уділену поміч.

Мешканці села Пух кожних десять років влаштовують своєрідні ігри-едінги, на яких відтворюється життя й діяльність блаженної⁸⁸.

її життєвого шляху: “Померла Євпраксія, дочка Всеволодова, 10 липня, і поклали її в Печерському монастирі, біля південних дверей. І зробили над нею божницю в тому місці, де лежить тіло її”⁸⁹. І це – все, що відомо про Євпраксію Всеволодівну з давньоруських джерел.

А між тим, ця жінка майже двадцять років перебувала в центрі воістину грандіозних історичних подій, що розгорнулися в Західній і Північній Європі, та взагалі у католицькому світі. Досить сказати, що вона скинула з престолу германського імператора! “Наш літопис, зберігши лише дві ці останні дати, – зазначав дослідник міжнародних відносин доби феодалізму, – дає привід із жахом думати про ту крихку фактичну основу, на якій зводимо ми будівлю середньовічної історії руської зовнішньої політики”⁹⁰.

Життя Євпраксії, чомусь замовчане давньоруськими літописцями, реконструюється, хоч і не без труднощів, на підставі західноєвропейських джерел, насамперед, італійських та германських. З наших літописів випливає, що вона народилася від другого шлюбу Всеволода Ярославича, але про її матір відомо небагато. Вчені знають, що в середині XI століття Всеволод був одружений з донькою візантійського імператора Константина Монамаха. Грецька принцеса народила Всеволоду майбутнього князя київського Володимира Мономаха. В. М. Татишев висловив думку (її підтримав М. М. Карамзін), що візантійська дружина Всеволода померла 1067 року⁹¹. Не пізніше 1069-го він удруге одружився, бо 1071-го, за літописом Нестора, в нього вже народився син Ростислав⁹².

Є. П. Розанов у своїй докладній праці про Євпраксію, здається, першим звернув увагу на доказ того, що мати Ростислава і Євпраксії не доводилася рідною матір’ю Мономаху. “Повість временних літ” за 1097 рік оповідає, як кияни послали “Всеволодову вдову” мирити Володимира Мономаха, що княжив тоді у Переяславі, з київським князем Святополком: “І прислухався Володимир до прохання княгининого, – він шанував її як матір, заради пам’яті батька свого”⁹³.

Час народження Євпраксії нікому невідомий і дослідники вважають 1071 рік – роком її народження⁹⁴. 1083 року Євпраксію, якій тоді було щонайбільше 12 років, відіслали до Саксонії, де вона, за тогочасними звичаями, мала виховуватися до шлюбу. Як відзначала германська середньовічна хроніка, “донька руського царя приходить до цієї країни з великою пошаною, з верблюдами, навантаженими розкішним одягом, коштовними каменнями і взагалі незліченним багатством”⁹⁵. Київську княжну обручили з маркграфом Генріхом, людиною, набагато старшою за неї, і помістили до досягнення повноліття в один з найбільших і найзнаменитіших у католицькому світі жіно-

чих монастирів – Кведлінбурзький, абатисою якого була Адельгейда, сестра самого імператора Генріха IV. Вона прихильно поставилася до дівчини, і та полюбила її. Але перебування в Кведлінбурзі відіграло згодом зловісну роль у долі Євпраксії. У монастирі донька Всеволода здобула освіту, як годилося знатній дівчині. Принаймі, її навчали латинській та німецькій мовам, вкрай потрібним у спілкуванні в Германії. Близько 1086 року відбулося весілля Євпраксії Всеволодівни з маркграфом Генріхом, а наступного року він помер.

Після смерті Генріха титул і землі маркграфа успадкував його брат Людігеро-Удо. Євпраксія Всеволодівна, залишившись удовою, почувалася самотньо і продовжувала відвідувати Кведлінбурзький монастир. Там, у домі абатиси Адельгейди, вона познайомилася з імператором. Він так захопився юною уродженкою Київської Русі, що після смерті своєї дружини Берти (27 грудня 1087 року) запропонував їй руку і серце. 1088 року відбулися заручини, а влітку 1089 року в Кельні Генріх IV обвінчався з Євпраксією, яка під час коронації дістала католицьке ім'я Адельгейди: напевне, на честь сестри імператора.

Деякі історики вважають, що у своїй тривалій боротьбі з папським престолом за першість у католицькому світі, зокрема за інвеституру (право призначати єпископів) Генріх IV мав намір спертися на допомогу Київської Русі. Отже, крім безсумнівного захоплення Євпраксією, імператор керувався і політичними міркуваннями. Але його розрахунки не збулися.

Всеволод Ярославич, котрий після смерті свого старшого брата Ізяслава (1078 рік) став великим князем київським, не підтримав імператора в антипапській політиці. Висловлювалися припущення, побудовані на аналізі свідчень західних джерел, що імператор надсилав до Києва посольство, щоб заручитися сприянням руського князя⁹⁶. Відомо, зокрема, що київський митрополит Іоанн з осудом поставився до шлюбу Євпраксії з германським імператором. Річ у тім, що Генріх, прагнучи скинути папу Урбана II, намагався об'єднати католицьку церкву з православною (зрозуміло, під егідою останньої). А Візантія протівилася такому об'єднанню. Звичайно ж, надісланий з Константинополя до Києва грек-митрополит вороже дивився на германського імператора, певно, знаючи до того ж про його розпусну вдачу.

Можливо, через свій політичний прорахунок – руйнацію планів стосовно Київської Русі – Генріх IV охолов до дружини. Та й сама Євпраксія незабаром із жахом переконалася, що її чоловік – надзвичайно аморальна людина. Він належав до секти ніколаїтів, брав участь у їхніх розпусних оргіях і спонукав до того Євпраксію⁹⁷. Наприкінці 1093 року їй пощастило втекти з італійського міста Верони до найза-

пеклішої супротивниці імператора, тосканської маркграфині Матільди. В цьому Євпраксії допоміг син Генріха IV, Конрад, який співчував їй. Того ж 1093 року за клопотанням Матільди тосканської він був урочисто увінчаний короною Італії.

Перехід сина на бік ворогів боляче вразив імператора. Але найдошкульнішого удару завдала Генріху IV принижена і скривджена ним Євпраксія-Адельгейда.

Історики, вітчизняні і зарубіжні, загалом сходяться на тому, що в справі політичного знищення імператора Євпраксію спритно використали маркграфиня Матільда й папа Урбан II. З цим не можна повністю погодитися: германська імператриця не була пасивним знаряддям у їхніх руках. Сама вона палко бажала помститися чоловікові за всі знущання й образи, яких зазнала від нього. Тому Євпраксія зважилася представити на церковний собор у Констанці (квітень 1094 року) скаргу на Генріха IV. Учасники собору визнали імператора винним перед дружиною і засудили його непристойну поведінку.

Але ні папа, ні Матільда тосканська, ні, мабуть, сама Євпраксія не задоволилися цим, слушно вважаючи, що імператор надто легко відбувся. Маркграфиня влаштувала Євпраксії аудієнцію в папи, і Урбан II порадив їй публічно виступити із звинуваченнями на адресу Генріха IV на наступному, особливо важливому церковному соборі в П'яченці. Євпраксія скористалася його порадою. Та й власне серце штовхало її на помсту. 1 березня 1095 року відкрився цей справді грандіозний собор. На нього прибули єпископи Германії, Італії, Франції, Бургундії та багато інших видатних релігійних діячів. Загалом у П'яченці зібралось 4000 церковників і 30 000 мирян, тому перше й третє засідання собору довелося проводити просто неба.

Справа Євпраксії, чутки про яку кружляли усією Європою, привернула загальну увагу. Не шкодуючи себе, вона правдиво розповіла про знущання чоловіка, його гидку й розпусну поведінку. Собор засудив Генріха IV і виправдав Євпраксію, яка мимоволі була на орґіях ніколаїтів. Імператорові проголосили анафему, тобто прокляли його, відлучили від церкви й позбавили престолу. Можна погодитися з висновком головного біографа Євпраксії, котрий докладно дослідив усі відомі науці джерела, що "її громадське самовбивство було разом і політичним убивством Генріха IV – відтоді він уже не міг більше піднятися"⁹⁸. Дійсно, імператор втратив силу й авторитет і, врешті, змушений був зректися влади на користь свого другого сина.

Після собору в П'яченці Євпраксія якийсь час жила в Італії, а потім, 1097 року, за повідомленнями "Хроніки" Альберта Штаденського, перебралася до Угорщини, де мала рідню. Її тітка Анастасія, дружи-

на угорського короля Андрія, можливо, тоді ще була серед живих. В останніх роках XI століття, як вважає дехто з істориків, Євпраксія Всеволодівна, рятуючись від переслідування агентів імператора, повернулася на батьківщину й оселилася в матері. Коли 7 серпня 1106 року помер Генріх IV, вона офіційно стала вдовою і змогла піти до монастиря, про що повідомила нам "Повість временних літ". Напевне, вона вступила до жіночої Андріївської обителі, де ігуменею була її зведена сестра Янка, народжена, так само, як і Володимир Мономах, від грецької царівни. Прожила Євпраксія в монастирі, як ми знаємо, недовго: в липні 1109 року вона померла. І жінка, що мужньо й публічно, в присутності багатьох тисяч людей, виступила проти наймогутнішої в світі держави заслуговує на епітет сильної жінки.

- ¹ Повесть временных лет / Под ред. В. П. Адриановой-Перетц. – Ч. 1. – М.; Л., 1950. – С. 137.
- ² Татищев В. Н. История Российская: В 7 т. – Т. 2. – М.; Л., 1963 – С. 95. Остання згадка про Янку належить до 1112 року. Поховали її у храмі св. Андрія однойменного монастиря, ігуменею якого Янка була 26 років. Див.: Толочко П. П. Автограф сестри Мономаха // В кн. Від Русі до України. – К., 1997. – С. 110.
- ³ История культуры Древней Руси. – М.; Л., 1951. – Т. II. – С. 216.
- ⁴ Пушкарева Н. Л. Женщины Древней Руси. – М., 1989. – С. 5–7.
- ⁵ Грушевський М. Історія України-Руси. В 11 т., 12 кн. – К., 1991. – Т. 1. – С. 341.
- ⁶ Повесть временных лет / Под ред. и с предисл. В. П. Адриановой-Перетц. – М.; Л., 1950. – Ч. 1. – С. 15.
- ⁷ Грушевський М. Люстрована історія України. – Київ; Львів, 1992. – С. 43.
- ⁸ Ричка В. М. Шлюб і подружнє життя у Київській Русі // Український історичний журнал. – 1992. – № 1. – С. 133.
- ⁹ Древнерусские княжеские уставы XII–XV вв. / Изд. подг. Я. Н. Щапов. – М., 1976. – С. 110.
- ¹⁰ Левицький О. Невінчани шлюби на Україні в XVI–XVII ст. // Записки Наукового товариства в Києві. – Кн. 3. – 1908. – С. 107.
- ¹¹ Древнерусские княжеские уставы XI–XV вв. / Изд. подг. Я. Н. Щапов. – М., 1976. – С. 112.
- ¹² Там само. – С. 89.
- ¹³ Там само. – С. 87.
- ¹⁴ Хрестоматия памятников феодального государства и права стран Европы. – М., 1961. – С. 879.
- ¹⁵ Материалы для истории древнерусской покаянной дисциплины / Изд. подг. Смирнов С. И. // Чтения в обществе истории и древностей российских. – СПб., 1912. – Кн. 3. – VII в, 14 – С. 50.
- ¹⁶ Щапов Я. Н. Брак и семья в Древней Руси // Вопросы истории. – 1970. – № 10. – С. 218.
- ¹⁷ Древнерусские княжеские уставы XI–XV вв. – С. 88.
- ¹⁸ Щапов Я. Н. Брак и семья в Древней Руси. – С. 217.
- ¹⁹ Древнерусские княжеские уставы XI–XV вв. – С. 87.
- ²⁰ Там само. – С. 88.
- ²¹ Романов Б. А. Люди и нравы Древней Руси: (историко-бытовые очерки XI–XIII вв.). – Л., 1966. – С. 20.
- ²² Материалы для истории древнерусской покаянной дисциплины, VII^б, 3. – С. 48.
- ²³ Русская историческая библиотека (РИБ) – Т. 6. – № 1. – Ствп. 9.

- 24 Роспись степеней родства и свойства, в которых брак запрещен или дозволен // Павлов А. С. 50-я глава Кормчей книги как исторический и практический источник русского брачного права. – М., 1887. – Прил. II. – С. 332–340; РИБ. – Т. 6. – № 14. – Ствп. 143–144.
- 25 Эклога: Византийский законодательный свод VIII века / Вступ. статья, перевод, комментарий Е. Э. Липшиц. – М., 1965. – II. – Ст. 2. – С. 45.
- 26 Горчаков М. О тайне супружества. – СПб., 1880. – Прил. IV. – С. 8–9.
- 27 Пушкарева Н. Л. Женщины Древней Руси. – М., 1989. – С. 78–80.
- 28 Ричка В. М. Шлюб і подружжя життя у Київській Русі // Український історичний журнал. – 1992. – № 1. – С. 138.
- 29 Древнерусские княжеские уставы. – С. 87.
- 30 РИБ. – Т. 6. – № 2. – Ствп. 48.
- 31 Там само. – Ствп. 49.
- 32 Древнерусские княжеские уставы. – С. 86–87.
- 33 Пушкарева Н. Л. Женщины Древней Руси. – М., 1989. – С. 90.
- 34 Снесаревский П. В. Отношение к женщине в памятниках письменности русского средневековья (XI – XV вв.) // Историография и исторические проблемы русской культуры. – М., 1983. – С. 31.
- 35 Лихачев Д. С. Человек в литературе Древней Руси. – М., 1970. – С. 74–77, 93–96.
- 36 Материалы для истории древнерусской покаянной дисциплины XI, 9. – С. 65.
- 37 Эклога. – Тит. XVII. – Ст. 19, 27. – С. 69–70.
- 38 Древнерусские княжеские уставы. – С. 87.
- 39 Грушевський М. С. Історія України-Руси. В 11 т., 12 кн. – К., 1991. – Т. 1. – С. 345.
- 40 Лихачев Д. С. Человек в литературе Древней Руси. – С. 69.
- 41 Материалы для истории древнерусской покаянной дисциплины, IV, 31. – С. 40.
- 42 Там само, IX, 51. – С. 59.
- 43 Там само, XIII⁶, 22. – С. 91.
- 44 Смирнов С. “Бабы богомерзкие” // Сборник статей, посвященных В. О. Ключевскому. – М., 1909. – С. 229–232.
- 45 Алмазов А. И. Тайная исповедь в православной восточной церкви. – Т. III. – Прил. – С. 164, 168.
- 46 Повесть временных лет. – Ч. 1. – Ст. 43. – С. 101.
- 47 Памятники русского права. Вып. 1. Русская Правда – М., 1952. – Ст. 91. – С. 117.
- 48 Там само. – Ст. 95. – С. 118.
- 49 Памятники русского права. Вып. 1. Устав князя Ярослава Ст. 32. – С. 269.
- 50 Пушкарева Н. Л. Женщины Древней Руси. – М., 1989. – С. 106.
- 51 Лошкарева И. В. Женщина в семье в эпоху Киевской Руси // Женщина в социальной истории России. Сб. научных работ Тверского университета. – Тверь, 1997. – С. 95
- 52 Памятники русского права. Вып. 1. Русская Правда – М., 1952. – Ст. 106. – С. 119.
- 53 Там само. Ст. 103. – С. 119.
- 54 Памятники русского права. Вып. 1. Устав князя Владимира. Ст. 6–7. – С. 238.
- 55 Лошкарева И. В. Женщина в семье в эпоху Киевской Руси // Женщина в социальной истории России. Сб. научных работ Тверского университета. – Тверь, 1997. – С. 95.
- 56 Памятники русского права. Вып. 1. Русская Правда. Ст. 93. – С. 118; Ст. 101. – С. 118; Ст. 102. – С. 118–119.
- 57 Памятники русского права. Вып. 1. Устав князя Ярослава. – Ст. 32. – С. 269.
- 58 Пушкарева Н. Л. Женщины Древней Руси. – М., 1989. – С. 113.
- 59 Повесть временных лет / Под ред. В. П. Адриановой-Перетц. – Ч. 1. – М., Л., 1950. – С. 23.
- 60 Горський В. С. Рівноапостольна Княгиня Ольга // В кн.: Святі Київської Русі. – К., 1994. – С. 29.

- 61 Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов // Под ред. и с предисл. А. Н. Насонова. – М., Л., 1950. – С. 107.
- 62 Дорошенко Д. Історія України в 2-х томах. Том 1. – К., 1991. – С. 43.
- 63 Штернберг Я. Стежками старшої дочки Ярослава // Київ. – 1988. – № 7. – С. 148.
- 64 Висоцький С. О. Про що розповідали давні стіни. – К., 1980. – С. 90.
- 65 Котляр М. Листок, відірваний від гілки... // Всесвіт. – 1990. – № 3. – С. 136.
- 66 Antiquites russes d'apres les monuments historiques des Islandais et des Scandinaves / Ed C. S. Rafn, t. 2. – Copenhagen. 1852, p. 57–58.
- 67 Пашуто В. Т. Внешняя политика Древней Руси. – М., 1968. – С. 20.
- 68 Кулинич Д. Д. Анна Ярославна, королева Франции // Вопросы истории. – 1967. – № 2. – С. 217.
- 69 Татищев В. Н. История российская. – Т. 2. – М., Л., 1963. – С. 77.
- 70 Lobanoff de Rostoff A. Recueil de piece historique sur la reine Anne ou Agnes. – Paris, 1825. – 22 p.
- 71 Котляр М. Листок, відірваний від гілки... // Всесвіт. – 1990. – № 3. – С. 137.
- 72 Тимирязев В. А. Французская королева Анна Ярославна // Исторический вестник. – Т. 55. – 1894. Январь. – С. 203.
- 73 Абрамюк-Волинець Л. Анна Ярославна // Наше життя. – 1974. – Травень. – С. 4.
- 74 Кулинич Д. Д. Анна Ярославна, королева Франции // Вопросы истории. – 1967. – № 2. – С. 217.
- 75 Там само.
- 76 Тимирязев В. А. Французская королева Анна Ярославна // Исторический вестник. – Т. 55. – 1894. Январь. – С. 206.
- 77 Высоцкий С. А. Анна Ярославна – королева Франции // Курьер ЮНЕСКО. – 1982. – Май. – С. 23.
- 78 Котляр М. Листок, відірваний від гілки... // Всесвіт. – 1990. – № 3. – С. 138.
- 79 Там само.
- 80 Grunwald C. Anne de Russie reine de France. – “ Miroir de l’Histoire”. – Paris. – 1964. – № 174. – P. 674–680.
- 81 Тимирязев В. А. Французская королева Анна Ярославна. – С. 207–208.
- 82 Кулинич Д. Д. Анна Ярославна, королева Франции. – С. 218.
- 83 Къ портрету Анны Ярославны // Киевская Старина. – 1888. – Ч. 7. – С. 557.
- 84 Абрамюк-Волинець Л. Анна Ярославна // Наше життя. – 1974. – Травень. – С. 6.
- 85 Боршак І. Анна Ярославна – королева Франції // Стара Україна. – 1925. – Ч. 6. – С. 103.
- 86 Къ портрету Анны Ярославны. – С. 557.
- 87 Жінка. – 1936. – Ч. 15–16. – С. 8.
- 88 Галиук В. Ярославова правнучка // Пам'ятки України. – 1990. – № 4. – С. 31.
- 89 Повесть временных лет. – Ч. 1. – С. 388, 390.
- 90 Там само.
- 91 Пашуто В. Т. Внешняя политика Древней Руси. – М., 1968. – С. 28.
- 92 Карамзин Н. М. История государства Российского. – М., 1842. – Т. 2. – С. 60. – Прим. 121.
- 93 Там само. – С. 112.
- 94 Котляр М. Листок, відірваний від гілки... // Всесвіт. – 1990. – № 3. – С. 1390.
- 95 Розанов С. П. Евпраксия-Адельгейда Всеволодовна // Известия АН СССР. – Отдел. гуманитарных наук. – VII серия. – 1929. – № 8. – С. 628.
- 96 Шайтан М. Э. Германия и Киев в XI в. // Летопись занятий постоянной Историко-археологической комиссии за 1926 год. – Л., 1927. – Вып. 1. – С. 16.
- 97 Про це одностайно свідчать германські хроністи-сучасники. Див., напр.: Vagonii S. Annales ecclesiastici. – Paris, 1887, t. 111, p. 609.
- 98 Розанов С. П. Евпраксия-Адельгейда Всеволодовна. – С. 641.

Жінка у козацьку добу

III. РОЛЬ ЖІНОК У СУСПІЛЬНОМУ ЖИТТІ УКРАЇНИ ЗА КОЗАЦЬКОЇ ДОБИ

Олександр Кривошій

У періоді української історії, який названо дослідниками “козацькою добою”, до цих пір залишається невивченим цілий ряд явищ. Зважаючи на те, що у суспільному житті України XVI–XVII століть важливу роль відіграло козацтво як стиль життя та світосприйняття, поза увагою дослідників залишалась така важлива сторінка багатогранного життя того часу, як роль та статус українських жінок. Висновки про становище жінок базувались в основному на вивченні козацького аскетизму – відречення запорожців від сімей та концентрації розумових і фізичних зусиль на військовій справі. Дехто з дослідників української минувшини вважав, що живучи на дніпровських островах козаки байдужі до звичаєвих мирських радостей, нехтували сімейним затишком і добробутом, а драматичні події XVI–XVII століть – ворожнеча та кровопролиття не сприяли цивілізованому устрою життя, розхитували шлюб та сім'ю¹.

Підносячи чоловічу звияту і козацький аскетизм, дослідники, в оцінці становища жінки в козацькому суспільстві, часто “не помічали” того факту, що суспільне становище жінок на українських землях в зазначений період, суттєво відрізнялось від становища жінок в Московській державі і від становища жінок в країнах Європи.

Перед нами стоїть завдання – дослідити статус жінок, які не стояли осторонь історії, а творили її, з'ясувати особливості їх політичного та економічного становища, показати їх дієвість у цей історичний період. Відзначимо, що жінка як об'єкт суспільного життя XVI–XVII століть вивчалась істориками XIX століття досить поверхово. Але це зовсім не означає, що дослідник почав роботу на цілком незайманому полі. Питань дотично пов'язаних з становищем жінки в українському суспільстві торкався М. І. Костомаров, який переконливо довів, що становище української жінки було набагато кращим ніж великоруської, адже в Московській державі, яка пішла типовим для тогочасного суспільства шляхом розвитку деспотії, першою жертвою стала жінка, яку було перетворено на “тюремну затворницю”². Хоча роботи історика Антонія І (Йосип Ролле) носили досить описовий характер та мали до певної міри пропольську спрямованість, проте автор досить чітко відрізняв українську жінку від великоросіянок та польських жінок³. Проте суто наукове вивчення проблеми станови-

Портрет Роксолани. XVI ст.,
переписаний на поч. XIX ст.
Львів, Історичний музей

ща жінки в українському суспільстві XVI–XVII століть започаткував відомий український історик, академік О.І. Левицький. Він першим з вітчизняних істориків присвятив розгляду окремих аспектів цієї складної багатопланової проблеми ряд спеціальних робіт⁴.

В Україні XVI–XVII століть суспільне становище жінок, на відміну від Західної Європи, залежало не від суспільного статусу чоловіка, а від власного майнового становища. Тому шляхтянки, незалежно від сімейного стану, володіючи величезними земельними латифундіями, отримували суспільну вагу⁵. На таку обставину звертав увагу ще М. Литвин, який писав, що “татарські та московські жінки не мають чоловічих прав, а наші властвують над багатьма чоловіками: одні – управляючи волостями, містами, помістями, другі – отримуючи прибуток, треті – спадок”⁶.

У середньовічному українському суспільстві, як певній системі зв’язків між людьми, жінка існувала в конкретному соціальному середовищі, в якому керувалась притаманними їй нормами поведінки, духовною орієнтацією та стереотипами морально-етичних цінностей. Будучи значимою одиницею суспільства, жінка за повнотою своїх прав і свобод не становила у цей період будь-якого винятку. Правове становище жінок нормував Литовський Статут, у карних та цивільних постановках якого був закріплений принцип рівного права для чоловіків та для жінок. Забезпечивши майнову незалежність жінок та їхні права на успадкування землі, Литовський Статут таким чином узаконив рівний з чоловіком правовий статус, що мало для жінок неабияке значення. Адже саме правовий статус людини за влучним спостереженням історика-медієвіста О.Гуревича характеризував людину і диктував її моральні якості⁷.

В епоху середньовіччя право розумілось не лише як узагальнений стан суспільства в цілому, але й одночасно, як найважливіша риса кожного його члена.

Строк повноліття у Першому Литовському Статуті 1529 року був визначений для чоловіків – 18 років, для жінок – 15 років⁸. У Третньому Статуті 1588 року строк повноліття для жінок був знижений до 13 років⁹. З цього часу дівчина ставала не тільки повноправною володаркою спадкового майна у випадку сирітства, але й могла мати окрему власність ще за життя батьків. Цю власність дівчина набувала шляхом розподілу майна з заміжніми сестрами, або ж отримувала в подарунок від батьків. Майнові права незаміжньої жінки були такими ж, як і неодруженого чоловіка.

Українські жінки-шляхтянки у зазначений період користувались широкою свободою і правовою незалежністю, не поступаючись у повноті своїх громадських прав чоловікам¹⁰. Суспільне становище жінки-шляхтянки відрізнялось від становища чоловіка тільки тим, що жінки при живих братах наслідували четверту частину батьківщини¹¹. Цей виняток пояснюється тим, що за литовсько-феодалним законодавством володіння маєтностями завжди поєднувалося з обов'язком військової служби. У випадку, коли землевласниця була вдовою, або жила окремо від сім'ї, вона зобов'язувалась поставляти певну кількість воїнів, а не служити особисто. Проте жінки іноді самі виконували цей обов'язок, з'являючись на військову службу, як це зробила у 1565 році Зофія Єзофова. Жінки-землевласниці не були усунені і від такої державної справи як сплата податків, які збирались з них як з повноправних членів суспільства, без будь-яких обмежень. Показовим у цьому відношенні є й факт участі жінок у прийнятті найважливіших політичних рішень тієї епохи. Коли польський король Жигмонт Август наказав українській та польській шляхті присягнути на унію Литовського князівства з Польщею, то на Волині разом із зем'янами присягнуло чимало зем'янок – тих, що сиділи на “вдовинім стільці” і володіли маєтностями¹². За себе та своїх дітей склали присягу Василиса княжна Ружинська, княгиня Катерина Скорупинська, каштелянова Луцька, пані Михайлова Козинська. При чому зять Козинської – князь Миколай Ярославович, мав право на підпис лише після матері сімейства¹³. Тим самим, підпис жінки-шляхтянки мав вирішальне значення і у справах державної ваги.

Жінки не були усунені і від заняття державних посад. Михайло Литвин у своїх записках писав про те, що жінка інколи “начальствує у нас в кріпостях навіть пограничних з землями московськими, які необхідно було доручити тільки чоловікам певної сміливості”¹⁴. Як свідчать документи, жінки могли займати та наслідувати посаду старости, для прикладу, Корсунське староство перейшло від Яна Даниловича до його

Портрет Софії Острожської. Копія XVIII ст. з ориг. XVI ст. Втрачений

дружини Софії¹⁵. А в раду княгині Марії, яка фактично була урядом у Пінському князівстві, входили найвпливовіші бояри¹⁶.

Документи виразно доводять активну участь жінок – магнаток у справах місцевого самоврядування та їх вплив на суспільно-політичне життя українських міст та містечок. Як зазначав Й. Ролле, жінки-шляхтянки у даний період історії, ведуть досить активне політичне життя, “приймаючи участь у конференціях, нарадах, сеймах, у з’їздах сільських госпо-

дарів, проникають у трибунали, і навіть – в сейм, люб’язничають нерідко з предводителями союзних армій теж заради користі “застінкової” дипломатії, одним словом, верховодять у краї”¹⁷.

Воля і повноправність українського жіноцтва виявилась у багатьох вчинках, які мали яскраво виражений політичний характер. Волинська княгиня Софія Ружинська та Ганна Борзобогата-Красенська, наприклад, відмовлялись підкорятись вимогам місцевої влади і навіть розпорядженням польського короля¹⁸. А коли на межі XVI–XVII століть православ’я стало в Україні символом боротьби із засиллям польської мови та культури в цілому, немало найдостойніших жінок стало на захист православ’я, ведучи меценатську та культурницьку діяльність. Ганна Гойська, Раїна Соломирецька, Гальшка Острожська, Софія Чарторийська, Гальшка Гулевичівна, Раїна Могилянка та інші вписали не одну яскраву сторінку в історію визвольних змагань українського народу проти полонізації.

В умовах правової дієздатності та майнової незалежності в сім’ї, коли майно дружини не зливалось з майном чоловіка, а члени подружжя володіли ним роздільно, економічна дієздатність жінок не викликала нарікань з боку чоловіків. Меценатська діяльність жінок також вважалась цілком закономірним явищем тогочасного українського життя.

Одним із напрямків меценатської діяльності жінок було заснування православних церков, монастирів та шкіл при них. У пом'янику Києво-Печерського монастиря згадано багато жінок, які вносили свої офіри, а вдова чернігівського скарбника Катерина Угорницька передала монастирю усі свої маєтки¹⁹. Олена Горностаєва, уроджена княжна Чарторийська, була фундаторкою Пересопницького монастиря на Волині (1596 рік). Вона склала для нього гуртожитний статут і влаштувала при монастирі шпиталь для убогих та недужих, а також школу для селянських дітей. Її сестра Софія відкрила друкарню у своєму маєтку в м. Рахманові, де друкувались перекладені нею з грецької мови на українську книги Святого письма – євангельські та апостольські²⁰. Палка прихильниця православної віри та освіти, княгиня Чарторийська підтримувала відомого діяча Львівського братства Кирила Транквіліона-Староверхового, автора “Євангелія учительного”, що був надрукований у Рахманові в 1619 році²¹.

У кінці XVI століття монастир при церкві Успіння в Почаєві фундувала дружина земського судді Луцького Ганна Гойська²². А у 1637 році волинська шляхтянка Раїна з Боговитинів Ярмолинська заснувала монастир у своєму маєтку Загайцях Кременецького повіту²³, а два роки по тому у м. Гощі засновує на власні кошти монастир остання з роду Гойських, княгиня Раїна Соломирецька, каштелянова Смоленська²⁴. В кінці XVI століття шляхтянка Олена Стеткевич, дружина майбутнього гетьмана України Івана Виговського фондує церкву в с. Юсиптичі²⁵. Наведені вище приклади були не виключенням, а нормою тогочасного життя.

Другим напрямком меценатської діяльності українських жінок було фондування нових православних шкіл та опіка над діючими. Так, шляхтянка Раїна Ярмолинська та господарівна Марія Могила активно підтримували у своїх повітах православні школи та монастирі²⁶. Єлизавета Могила активно підтримувала Львівське братство, допомагаючи йому своїм впливом та матеріально. Дочка Єлизавети Ганна Могила, по чоловікові Пржерембська, не лише допомагала братству, але й сама у 1630 році вписалась у реєстр львівських братчиків²⁷.

Гальшка (Єлизавета) Гулевичівна, дружина київського шляхтича Стефана Лозки, була однією із засновниць Київського братства, Київського Богоявленського монастиря та школи при ньому²⁸. Про вчинок Гальшки Гулевичівни схвально відгукувались культурні та політичні діячі того часу – Іов Борецький, Ісаєя Копинський, Афанасій Пузина, гетьман Запорозького козацтва Петро Сагайдачний²⁹.

Княжна Гальшка Острозька вважала своїм обов'язком у заповіті, складеному у 1579 році, велику суму грошей передати на шпиталь та академію Острозьку, на монастир Святого Спаса недалеко від Луцька. У заповіті зазначається, що запис княжни зроблений “добровольно з печаттю мою і з підписом власної руки”³⁰.

Отже, меценатська діяльність жінок-шляхтянок на користь православної церкви та шкіл була досить поширеною серед шляхти та магнатських родів.

Ще одним напрямком опікунської діяльності жінок-шляхтянок була підтримка ними відомих церковних та культурних діячів. Завдяки старанням жінок-меценаток діяльність прибічників православної церкви отримувала суттєву матеріальну та моральну підтримку. Так, магнатка Раїна Могилянська княгиня Вишневецька підтримувала українського церковного діяча, а згодом митрополита Київського (1631–1632) Ісаю Копинського, який заснував на землях князя Михайла Вишневецького та Раїни Могилянської княгині Вишневецької ряд православних монастирів: густинський-прилуцький, ладинський-підгірський та мгарський-лубенський³¹. На прохання Копинського княгиня Вишневецька не лише видала “фундаційні” записи на користь задніпровських монастирів, але й дозволила в підгірському скиті заснувати жіночий монастир, а настоятелькою зробити рідну сестру Ісаї – інокію Олександру. Особливим “фундушем” у 1619 році вона передала у пожиттєве завідування Ісаї на правах ігумена густинський, мгарський та ладинський монастирі, а також доручила Копинському завідувати усіма приходськими церквами в її українських маєностях, з підкоренням йому священників та всього духовенства і навіть – з правом “надання приходів за згодою з її старостами”³².

Отже, жінки вищих суспільних станів України у XVI–XVII століттях вели повноцінне суспільно-політичне життя, мали досить широкі спадкові права, на відміну від більшості країн Західної Європи,

Портрет Феодосії Палей з онуками. Близько 1711 р. Втрачений

де будь-яка спадкова власність в руках у жінки розглядалась як можливість росту рентабельності господарства чужого роду.

Самостійність та свобода жінок не визначалась лише економічними факторами. Незалежно від станової приналежності, жінки мали право самостійно вирішувати свою особисту долю у шлюбному житті, маючи економічні важелі такої самостійності. Мова йде про унікальну юридичну конструкцію, яка побутувала лише в українському звичаєвому праві – материзну. Материзна – це придане жінки у вигляді нерухомості, або наділу землі, яке ніколи не входило

в загальносімейне майно, не ділилось між членами сім'ї, а передавалось у спадок лише по материнській лінії і становило, таким чином, окремий жіночий юридично-майновий інститут³³.

Структура сім'ї в епоху середньовіччя формувалась під впливом норм язичницького світобачення і християнської моралі. Основу церковної концепції сім'ї складала теза про святість шлюбу, причому шлюб розглядався як нездолане для простого мирянина зло, якого не можна уникнути. Влада чоловіка над жінкою трактувалась церквою як закон, який відповідає ієрархічності побудови станової держави: "Дружинам глава чоловік, чоловікові – князь, а князю – Бог"³⁴.

Однак у реальному житті питання про шлюб та сімейну владу часто вирішувались всупереч церковним догмам. Літописці відзначали випадки, коли в княжій сім'ї дружина "владяще" мужем, а ситуація, коли чоловіки "градами владеючи, а женам работаючи", була досить розповсюдженою³⁵.

Українська сім'я, як правило базувалась на принципах рівноправності подружжя, і українська церква, визнаючи жінку значимим членом суспільства, цього не заперечувала. Дружина була для чоловіка не слугою, рабинею, а товаришкою, з яким вона ділила батьківську владу над дітьми, які також не були власністю тільки батька.

Обов'язкове “віно” робило жінку матеріально незалежною від чоловіка за його життя і забезпечувало жінку у вдовуванні. Стосовно права власності, жінка ні від кого не залежала і вважалась вільною господаркою свого добра, про що свідчать численні акти дарування, передачі у користування іншим особам та застави приватної власності, що належали жінкам та були укладені жінками з їх власної волі³⁶. Вона вільно розпоряджалась усім майном, що отримала від своїх батьків. Дружина мала ні ким не обмежене право продавати, заставляти, передавати іншій особі або церкві своє рухоме і нерухоме майно, а також самостійно набувати різного роду власність.

Жінки як шляхетного, так і міщанського станів могли від власної особи вступати в зобов'язання, видавати “правні листи”, вести судові справи, для чого особисто з'являлись у суди – як світські, так і духовні³⁷. Жінки усіх суспільних станів мали право передоручати ведення судових справ як сторонній особі, так і власному чоловікові, якому жінка, згідно закону, давала формальне доручення – “умоцований лист”³⁸.

Вільною жінка була і в набутті прізвища чоловіка, поряд з яким “утримувала” своє родове ім'я, а також титул. У значній кількості випадків жінки підписували документи дівочим прізвищем. Більше того, серед шляхтянок та міщанок було поширене вживання своєї окремої печатки, на якій були вирізані її ім'я та герб. Таку печатку жінка прикладала до різного роду виданих нею документів та записів³⁹.

Для шлюбності XVI–XVII століть в Україні було характерне таке унікальне для середньовічної Європи явище, як розлучення, причому воно відбувалось не лише з причин, які допускала церква, а й через незгоду у подружжі і навіть через втрату довіри та любові, або хронічну хворобу одного із членів подружжя. Процес розлучення відбувався шляхом подання обопільної “протестації” з визначенням матеріальних умов та прав дітей. Після усіх формальностей, пов'язаних з розлученням, чоловік та жінка могли вступати у нові шлюби. Жінки-селянки також мали право ініціативи як в укладанні шлюбу, так і в розлученні⁴⁰. При цьому розпорядження власним посагом ніколи не розчинялось у спільній власності, а навпаки – чітко усвідомлювалось і визнавалось.

Однак наявність можливості розлучення ні в якій мірі не означає, що створювані сім'ї не були досить міцними у той час. Історичні джерела свідчать про те, що відносини в подружжі були рівноправними, теплими і часто з подякою за такі стосунки дружини дарували своїм чоловікам власне майно без будь-якого примусу⁴¹. Більшість зроблених дарчих записів закінчуються юридичною формулою, яка пояснювала причини дарування: “Мужу своєму в знак щирої любові до нього

Портрет Ганни Полуботок. Копія XIX ст. з ориг. XVIII ст. Харків, Художній музей

і пошани за таку ж любов з його боку”⁴². Значна кількість дарувань здійснювалась самими чоловіками, у записах про які відзначається, що чоловіки також дарують дружинам майно в подяку “за подружню любов та вірність”⁴³.

Отже, правове становище жінок в Україні у XVI–XVII століттях було досить міцним і регулювалось нормами, закріпленими світським і церковним законодавством та звичаєвим правом українського народу.

Майнові права жінок, що не належали до привілейованого стану, теж ґрунтувались на подібних засадах. Жінки непривілейованих станів, як і жінки-шляхтянки, мали досить широкі майнові права, але реалізовували їх у своїх можливостях та на своєму рівні. Сферою реалізації таких прав, для прикладу, була торгівля. Серед документів актових книг того часу маємо значну кількість свідчень про участь жінок усіх станів у торговельних відносинах, причому у торговельно-економічні стосунки жінки вступали часто за власною ініціативою, без участі чоловіків.

Жінки вищих суспільних станів цілком самостійно і досить інтенсивно вели торгівлю виробленими у власних маєтках чи у маєтках підлеглої шляхти товарами, що користувалися попитом як на внутрішньому, так і на зовнішньому ринках. Найбільш поширеною і популярною серед жінок непривілейованих станів була дрібна торгівля. У середині XVI століття тільки у м. Крем’янци було 70, у Луцьку – 40, у Холмі – 20 крамниць⁴⁴. Завдяки своїм природним якостям – підприємливості та бойовитості – жінки були більш спритними у справах торгівлі, ніж повільні у рухах та думках чоловіки-українці.

Разом з поширенням в Україні XV–XVII століть питних закладів, як то корчма та шинок, виник і поступово сформувався унікальний тип української жінки-торговки горілчаними напоями – шинкарки. Ідея особистості, історично вихована в українках, їх рівноправне становище у суспільстві та постійна відсутність чоловіка-козака, що пішов на Січ, в

похід, або загинув, турбота про сімейний бюджет і добробут виробили в українській жінці не лише риси берегині сімейного вогнища, але й навчили її бути активною підприємницею. Саме завдяки таким якостям багаті козаки наймали жінок торгувати крамом та горілчаними виробами. Так, у крамницях та шинках козаків Чернігівської та Полтавської губерній торгували переважно жінки⁴⁵, де вони займалися не лише продажем, але й веденням усієї торгівельної справи. Надзвичайна працьовитість української жінки, її розум та підприємливість дозволили жінкам “майже повністю витіснити чоловіків з цього промислу”⁴⁶.

Оповіді іноземних мандрівників та дипломатів того часу свідчать про значну самостійність українських жінок. Вони змальовують їх досить привабливими, відважними та рівноправними учасницями тогочасного життя та побуту.

Становище жінки в українських землях для іноземних мандрівників з Азії чи Західної Європи було справді унікальним явищем. Адже такої свободи та незалежності не знали ні західноєвропейські, ні московські, ні, тим більше, азіатські жінки.

Впродовж багатьох десятиліть “Опис України” Гійома Левасера де Боплана (1650 р.) є одним із авторитетних джерел, до якого звертаються дослідники України, і посилання на працю якого стали неодмінним компонентом історичних, етнографічних та природничих праць. Про українських жінок Боплан у кількох місцях свого опису висловлювався досить похвально та звернув увагу на їх красу. Крім того, Боплан згадує про ремесла, якими займалися українські жінки: “Їхні жінки прядуть льон і вовну. Роблять з них полотно і тканини для щоденного вжитку”. А в розділі “Про шляхетські вольності” він зазначав: “Якщо вдова вдруге виходить заміж, то може віддати своє майно тому, кого вона полюбила, таким чином позбавляючи спадку своїх дітей”.

Розділ “Як дівчата залицяються до парубків” повністю присвячений опису звичаю, який, за твердженням Боплана, існував у ті часи в Україні. “Тут, на відміну від звичаїв та традицій інших народів, дівчина першою звертається до парубка, якого собі сподобала. Їхній (український) традиційний та незламний забобон майже завжди дівчині у цьому допомагає, та й вона більш певна успіху, ніж парубок, коли б наважився першим свататись до обраної дівчини”. А далі Г. Боплан детально описує, якими словами та діями дівчина домагається від парубка погодитись стати її чоловіком. “Звичай, який я описав, – зазначає Боплан, – водиться тільки між людьми рівного стану, бо у цьому краї усі селяни однаково заможні і немає великої різниці у їхніх статках. Та коли кохаються простий селянин із шляхетною панею, у цьому їм також допома-

Портрет Розандри Хмельницької.
Близько 1652 р. Львів, Історичний музей

гає звичай”⁴⁷. Далі Боплан описує звичай викрадення дівчини-шляхтянки простим селянином, що підтверджує певну демократичність шлюбів між людьми різних суспільних станів. Особливо багато уваги у “Описі України” присвячено звичаю весілля, яке було головним підтвердженням укладення шлюбу за часів середньовіччя в Україні. Зазначимо, що весільний обряд, на відміну від церковного вінчання, відігравав вирішальну роль у створенні шлюбу і мав законну силу у суспільній свідомості, набуваючи такої сили

за умови проведення двох ритуалів: передчасного – “змовини” та “заручини”, та безпосередньо – “весілля”, що супроводжувались традиційними обрядами.

Іншим мандрівником, що найбільш детально описав Україну часів Б. Хмельницького був Павло Алепський, що разом зі своїм батьком, антиохійським патріархом Макарієм III подорожував по Україні у 1654–1656 роках. У його записках є відомості про побут і традиції українських жінок тих часів: “По всій козацькій землі ми помітили прегарну рису, що нас дуже дивувала: всі вони, за малим винятком, навіть здебільшого їх жінки та дочки, вміють читати та знають порядок богослужби й церковний спів”. Про київських жінок Павло Алепський писав, що “вони прегарно повдягані, зайняті своїми справами, ніхто не кидає на них нахабним оком. Дочки київських вельмож носять на головах кружальця, гаптовані золотом, прикрашені перлами та самоцвітами, щось мов корона. Дочки бідних роблять собі вінки з різних квіток”⁴⁸.

Член шведського посольства К. Я. Гільдебрандт, побувавши в Україні у 1656–1657 роках також зробив опис своєї подорожі, у якому окремо підкреслював мужність жінок-козачок та їхню незалежну поведінку. А мандрівник У. Вердум відзначав м’якість та ніжність характеру жінок, їх такт у поведінці та ставленні до інших людей.

Вважаємо за необхідне розглянути також статус української жінки в правових традиціях запорозького козацтва.

Сучасний дослідник В.Кульчицький визначав козацьке право як “сукупність звичаєвих норм (приписів) переважна більшість з яких виникла в Запорозькій Січі”⁴⁹. У використуваному козаками праві яке визнавалося як іноземними державами, так і польським урядом, жінці відводилось особливе місце. Запорозька Січ мала систему законів і звичаїв, які регламентували зносини козаків з жіноцтвом.

Запорозьким козакам не дозволялось бути жонатими у місті їх проживання (на Січі), а які вже одружені, слід було, щоб їхні жінки жили поблизу від Січі, в зимівниках і слободах, куди козаки навідувались час від часу. Однак брати участь у козацьких судах жінкам не заборонялось. В 1747 році п'ятеро козаків-низовиків вбили чумака і пограбували його майно. Трьох з п'яти запорожців незабаром спіймали і привезли на Січ разом із забитим.

Без гаяття часу зловмисників “приговорено било” кошовим отаманом Павлом Козолецьким і “тамошнім товариществом... купно з мертвим тілом схоронити в яму...”. Але вдова козака, яка також прибула на цей суд, повідомила присутнім, що її чоловік у свій час заборгував “деяким кредиторам” 223 карбованця 50 копійок і запропонувала стягти ці гроші із засуджених до смертної кари⁵⁰.

Дослідник козаччини Д. Яворницький зазначав, що до найтяжчих злочинів запорожці зараховували не лише зраду, зв'язок із жінкою і содомський гріх – (крайня розпуста), з огляду на звичай, що забороняв січовим козакам одруження, але й “кривду заподіяну жінці, коли козак знеславить жінку як не належить”, бо такий злочин “до знеславлення усього війська Запорізького служить”⁵¹. Джерела свідчать, що козацький вождь Іван Сірко досить суворо дотримувався цієї тра-

диції. Бо за кривду, заподіяну кимось із запорожців полоненій туркені, черкешенці чи татарці він засуджував винного до страти. Не викликає сумніву, що зневага до жінки-українки теж суворо переслідувалась козаками. У вироках, записаних до “Войска Запорозкого козацкого Прилуцкого полка Справой книги” сказано, що в 1707 році за згвалтування прилуцької жительки Гребенички було страчено П.Микитченка⁵². Згідно звичаю, на Запорозжжі нещадно карали не лише за присутність жінки на Січі, але й за перелюбство. За цей злочин козаків карали і на Січі, і на Гетьманщині. Бо у вироках записаних до “Справой Книги” говориться, що парубка Грицька за такий ганебний гріх засуджено до спалення на вогнищі⁵³.

Коли вичленити звичаї і традиції запорозького козацтва, які прямо чи опосередковано ставали на захист честі і достоїнства української жінки із загального масиву козацької звичаєвості, стає помітною тенденція до ідеалізації образу жінки і особливо жінки-матері. Відсутність постійного спілкування з жіноцтвом на Січі очевидно призводила не стільки до забуття, байдужості, чи зневаги, скільки до ідеалізації жіночого начала.

В системі духовних цінностей запорожців традиції шанування жінки-матері набули й світоглядного значення. Це виявилось не лише в ідеалізації таких понять як Україна-мати, Січ-мати, козацька шабля-мати, де Січ і шабля уособлювали ідеальну матір-заступницю, але й поклоніння жінці-матері-Богородиці, яку козаки вважали своєю релігійною покровителькою і заступницею⁵⁴. Це під її покровом січовики не боялися ні вогню, ні грізної морської бурі. На всіх Січах церква її імені вважалася головною, а храмовим святом на Запорозжжі було свято Покрови Пресвятої Богородиці. Козаки носили на грудях хрестики з її зображенням, а значна частина церков і каплиць, зведених на землях запорозьких вольностей присвячувалась Богоматері. Ікони Божої Матері вважалися серед козаків найшанованішими.

Отже, вивчені нами історичні джерела XVI–XVII століть доводять, що жінки цього періоду мали значну свободу для самовираження та правову дієздатність без обмежень. Більше того, українські жінки займали привілейоване місце у родині і не потерпали ні від чоловічої сваволі, ні від “теремного затвору”, ні від “домостроевської неволі” про що лише мріяли жінки Московської держави і Європи.

¹ Андрущенко В. Запорозжі і жіноцтво // Наука і суспільство. – 1991. – № 7. – С. 55.

² Костомаров Н.И. Две русские народности // Исторические монографии и сочинения. – Кн.1 – Т. 1. – СПб., 1903; Його ж: Очерк домашней жизни и нравов великорусского народа в XVI–XVII столетиях. – СПб., 1860.

- ³ Антоній І (Ролле Й. Й.) Українські жінки // Київська старина. – 1883. Іюнь; Його ж: Жінки при Чигиринському дворі во второй половині XVII століття // Київська старина. – 1894. – Януарь, март.
- ⁴ Левицький О. О родинних відносинах в Юго-Западной Русі в XVI–XVII вв. // Руська старина – Т. XXIX – 1880. – Ноябрь; Його ж: Обычные формы заключения браков в Южной Русі // Київська старина. – 1900. – Януарь.
- ⁵ Валиконите І. Первый Литовский Статут – один из важнейших источников по истории положения женщин в Великом Княжестве Литовском // Первый Литовский Статут 1529 года: Материалы республиканской конференции “450 лет Первому Литовскому Статуту”. – Вильнюс, 1982. – С. 41.
- ⁶ Мемуары, относящиеся к истории Южной Русі / Под ред. В. Антоновича. – Выпуск 1. – К., 1890. – С. 42.
- ⁷ Гуревич А. Я. Категории средневековой культуры. – М., 1984. – С. 125.
- ⁸ Первый Литовский Статут 1529 г. / Подготовлен Лазуткиной С., Гудавичюсом Э. – Вильнюс, 1983–1985 гг. – Ч. 1–2. – С. 35–40.
- ⁹ Там само.
- ¹⁰ Акты о брачном праве и семейном быте в Юго-Западной Русі в XVI–XVII вв. // Архив Юго-Западной России, издаваемый при Киевском, Подольском и Волыньском генерал-губернаторе (далее АЮЗР). – Т. 3. – Ч. 8. – СПб., 1909. – С. 6.
- ¹¹ Мордовець Л. (Левицький О.) Про шлюб в Україні-Русі в XVI–XVII ст. – Львів, 1906. – С. 6.
- ¹² Там само. – С. 7.
- ¹³ Козуля О. Жінки в історії України. – К., 1993. – С. 35.
- ¹⁴ Мемуары, относящиеся к истории Южной Русі / Под ред. В. Антоновича. – С. 42.
- ¹⁵ Акты о заселении Южной Русі XVI–XVII вв. // АЮЗР. – Т. 3. – Часть 8. – К., 1905. – С. 5.
- ¹⁶ Грушевський А. С. Пинское Полесье. Очерки. – Часть 2. – К., 1903. – С. 112–115.
- ¹⁷ Антоній І (Ролле Й.). Українські жінки // Київська старина. – 1883. – Іюнь. – С. 272.
- ¹⁸ Левицький О. Анна-Алоїза княжна Острожская // Київська старина. – 1883. – Сентябрь. – С. 329–330.
- ¹⁹ Грушевський М. С. Історія України-Русі. – Т. 5. – К., 1994. – С. 265.
- ²⁰ Луговий О. Визначне жіноцтво України. – К., 1994. – С. 125.
- ²¹ Левицький О. Волинські оповідання з життя Волинського панства XVI ст. – К., 1914. – С. 17.
- ²² Грушевський М. С. Історія України-Русі. – Т. 5. – С. 265.
- ²³ Там само.
- ²⁴ Там само.
- ²⁵ Україна: Культурна спадщина, національна свідомість, державність. Вип. 5. – Львів, 1998. – С. 403.
- ²⁶ Левицький О. Раїна Могилянка, княжна Вишневецька. – К., 1887. – С. 3.
- ²⁷ Там само.
- ²⁸ Грушевський М. С. Культурно-національний рух на Україні в XVI–XVII ст. Духовна Україна. – С. 245.
- ²⁹ Хижняк З. Галшка Гулевичівна // Київська старовина. – 1994. – № 4. – С. 63.
- ³⁰ ЦДІА. – Ф. 26. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 38–39 зв.
- ³¹ Левицький О. Раїна Могилянка, княжна Вишневецька. – С. 6.
- ³² Там само.
- ³³ Гуслистий К. І. Українці. – К., 1959. – С. 442.
- ³⁴ Цит. по: Пушкарева Н. Л. Жінки Древней Русі. – М., 1989. – С. 87.
- ³⁵ Буданов М. Начерк родинного права Литовської Русі у пер. пол. XVI ст. // Часопис правника. – Львів, 1895. – С. 244.
- ³⁶ АЮЗР. – Т. 3. – Ч. 8. – К., 1909. – С. 43, 81, 86, 283.

- 37 Там само. – С. 270, 459.
- 38 Мордовцев Л. (Левицький О.) Про шлюб на Україні-Русі XVI–XVII ст. – С. 29.
- 39 Левицький О. // АЮЗР. – Т.3. – Ч. 8. – С. 62.
- 40 Ефименко Т. Обычное право украинского народа. – Петроград, 1916. – С. 659.
- 41 АЮЗР. – Т. 3. – Ч. 8. – С. 62.
- 42 Там само. – С. 33, 109, 191, 349, 424.
- 43 Там само. – С. 14.
- 44 Археологический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси. – Вильнюс, 1867. – Т. 4. – № 74. – С. 255–289.
- 45 Очерки народной жизни в Малороссии во второй половине XVII в. // Киевская старина. – К., 1901. – С. 184.
- 46 Там само.
- 47 Боплан Г. Опис України. – Львів, 1990. – С. 20–25.
- 48 Січинський В. Чужинці про Україну. – К., 1992. – С. 82.
- 49 Довідник з історії України / К.Бондаренко, В.Гордієнко та ін. – К., 1995. – Т. 2. – С. 60.
- 50 Гуржій О. Українська козацька держава в другій половині XVI–XVIII ст.: кордони, населення, право. – К., 1996. – С. 134.
- 51 Мицик Ю. А., Плохій С. М., Стороженко І.С. Як козаки воювали? Дніпропетровськ, 1991. – С. 172–173.
- 52 Гайдай Г. Козацький суд // Український світ. – 1996. – № 1–3. – С. 20.
- 53 Там само. – С. 21.
- 54 Кривоший О. П. Роль образу Богоматері в духовному становленні Запорозжя // Південна Україна ХУІІІ–ХІХ століття. Вип 1. – Запоріжжя, 1996. – С. 69–72.

Жінка України

XIX – початку XX століття

Піднімаючи проблему соціального статусу жінок XIX – початку XX століття, ми повинні врахувати той факт, що в кінці XVIII століття Україна остаточно втратила автономію і її територія була розподілена між двома імперіями – Австро-Угорською і Російською. Східна Галичина, Північна Буковина та Закарпаття належали до Австро-Угорської імперії. У різний час приєднані до Російської імперії українські історико-етнографічні та географічні регіони – Слобожанщина, Лівобережжя, Правобережжя, Південь – у XIX – на початку XX століття являли собою єдину територіальну цілісність. Усю цю територію, що займала 9/10 від загальної площі України, називали Наддніпрянською Україною. Ця територія, увійшовши до складу Російської імперії, адміністративно була поділена на 9 губерній. Належність до різних держав, різних політичних систем формувала різний суспільний статус жінок України, різні можливості їх суспільної активності та різні типи жіночого руху.

IV. ЖІНКИ НАДДНІПРЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ В XIX – НА ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ

Людмила Смоляр

1. Правовий статус

Однією із провідних характеристик становища жінок є їх правовий статус. Дослідження правового становища дає необхідні факти для пояснення характеру суспільної активності жінок, причин цієї активності, дозволяє пояснити відношення громадськості та уряду до жіночого питання тощо.

Втрата автономії Україною та входження Наддніпрянщини в склад Російської імперії суттєво вплинуло на правовий статус жінок українських земель. Застосування норм місцевого права на території України було практично припинено і на цій території з 1840–1842 років в частині цивільного та кримінального права набув чинності “Звід Законів Російської імперії”. Цю подію ніяк не можна було назвати прогресивною для країни, де панував Литовський статут. Права і свободи особистості в Російській імперії були надто обмежені, а представницька влада буда відсутньою. І чоловіки і жінки обмежувалися в своїх правах, не приймали участі в формуванні органів державного

управління. Необмежена влада російського царя не допускала свободи та спиралася на вікові звичаї, догмати християнського світосприймання неосвіченої частини населення. Разом з тим, у відповідності з діючим в той період законодавством, жінки були обмежені в своїх правах в значно більшій мірі, ніж чоловіки.

Правове становище жінки в сім'ї регулювалося *сімейним законодавством* Російської імперії, статті якого виникли в епоху феодалізму та не відповідали життєвим реаліям другої половини XIX століття і надзвичайно повільно пристосовувалися до нових умов капіталістичного розвитку. Статті "Зводу" характеризувалися різночасовим походженням та слабким внутрішнім зв'язком. Багато з них були не законодавчого характеру, висловлювали побажання, розташовувалися безсистемно, що ускладнювало користування "Зводом".

В дореволюційному російському праві дійсним визнавався лише релігійний шлюб. Вже в церкві, під час вінчання, жінці навівали через читання апостольських послань, що чоловік її господар і що вона повинна не лише підкорятися йому, але й боятися його.

Архаїчними були статті "Зводу", за якими вирішальна роль у справі *укладення шлюбу* між дітьми відводилася батькам та опікунам, визначався вік, при досягненні якого діти могли створювати сім'ю (Т. X, ч. 1, ст. 6) Однак розглядати керівну роль батьків, без згоди яких заборонялось вступати у шлюб, як обмеження інтересів однієї нареченої було б несправедливо. Адже у рівній мірі не приймалися до уваги і симпатії нареченого. Шлюб дітей влаштовували батьки, ґрунтуючись не на почуттях дітей, а на фактах, які мали на їх думку велике практичне значення для міцності майбутньої сім'ї, можливості отримання здорового потомства, працездатності нареченого та нареченої, а, відповідно, економічної самостійності нової сім'ї. Розрахунок, а не почуття керували відносинами подружжя. І незважаючи на той факт, що стаття 12 забороняла примус при вступі у шлюб та не узаконювала такий шлюб, але в реальному житті нерівні шлюби були розповсюдженим явищем. Антигуманність примусового шлюбу та правову незахищеність у ньому жінки відмічала Олександра Єфименко: "Старик до 80 лет может жениться на девушке 16 лет и подобные безобразные аномалии, не предупреждаемые законом, являются прямым издевательством над всякими идеалами"¹.

Становище дівчат Чернігівської та Полтавської губерній було більш вільнішим, стаття 7 "Зводу" дозволяла їм при досягненні повноліття звертатися до суду за дозволом на шлюб, якщо батьки не давали згоди, та з дозволу суду виходили заміж.

Ряд вчених, які займалися дослідження російського цивільного права, проводили паралель між патріархатно-кріпосницьким ладом та становищем жінки. Так само як кріпосні селяни у всіх питаннях повинні були отримати згоду свого поміщика, так і діти та жінки – згоду благословіння батьків чи чоловіка². Така залежність стала однією із складових конфлікту поколінь, який розгорівся в середині ХІХ століття. І знову таки доньки опинилися в більш підлеглому становищі, ніж сини.

Дискримінаційний характер по відношенню до заміжніх жінок носили відомі 103, 107, 179, 2202, 2203 статті Ч. 1., Т. X “Зводу законів”, які були видані ще у ХVІІІ столітті та поєднувалися з кріпосним правом. Саме ці статті і викликали найбільший протест жінок та прогресивних чоловіків. Згідно вказаних статей: 1) дружина мала підкорятися своєму чоловікові, шанувати його, необмежено слухатися, догоджати; 2) подружжя повинно було жити спільно. При переселенні чоловіка, при зміні місця його служби, або при іншій зміні постійного місця проживання чоловіка, жінка слідувала за ним; 3) право на окреме проживання та паспорт жінка могла отримати лише з дозволу чоловіка, вона не могла видавати векселів, якщо не вела самостійної торгівлі; 4) жінка не могла найматися на роботу без дозволу чоловіка. Ось на цих чотирьох параграфах закону, як на чотирьох китах і трималося закріпачення жінки. Все це безумовно деморалізувало та пригнічувало жінку і в той же час слугувало причиною зневажливого відношення до неї суспільства. Тільки в 1863 році жінка була звільнена від публічного тілесного покарання³. Залежність жінки спочатку від батьків, а потім від чоловіка стала важливою передумовою самоорганізації жінок.

Переважне право на виховання дітей при сімейній незгоді належало чоловіку, як голові сімейства (ст. 96). Особливо важким було становище незаконнароджених дітей. Права цих дітей були суттєво обмежені: вони позбавлялися права носити прізвище батька (навіть, якщо він бажав цього), претендувати на спадщину, яка залишилася після нього.

Кабальне становище жінки, її приниження як жінки та матері негативно впливало не тільки на моральний клімат сім'ї, але й на суспільство в цілому. На основі наукових досліджень доведено, що коли мати знаходиться під тиском душевного гніту, то такий стан неодмінно відбивається на її дітях. Діти такої матері будуть відрізнятися нервовістю, боягузливістю та носитимуть на собі сліди рабської психології. Відомо також, що всі стародавні народи, рівно як і пізніші, завжди чітко відрізняли дітей народжених вільною матір'ю, від дітей, народжених рабинею, припускаючи, що діти останньої завжди успадкують рабський душевний стан своєї матері.

Дружина, яка під час свого заміжжя знаходиться під моральним гнітом, а її душевні та розумові сили пригнічуються поступово переходить на рівень рабині, у якої всяке поняття про особистість та самостійну волю втрачене.

Є і інша сторона цієї проблеми. Всякий гніт викликає зі сторони пригніченого прагнення звільнитися від нього, як усякий в'язень прагне скинути ланцюги, прагне до волі. Жінка, порівняно легко нести своє ярмо в ранній молодості, ще спокійніше несе вона його, коли життя її іде на спад, але не може жінка примиритися з цим пригніченням, з цією насильницькою опікою в пору свого розвитку, в пору своєї зрілості. У цій порі жінка подібна весняним водам, які проривають греблю та несуть все, що попадається на їх шляху. В цей життєвий період жінку може утримати в певних рамках тільки свобода та відсутність насильницьких перешкод і тиску на її волю.

Отже сім'я, яка представляла в юридичному та моральному відношенні спілку, засновану на опіці, а не взаємодопомозі рівних осіб, створювала ґрунт для протесту жінок, була основою для розвитку жіночого руху.

* * *

Феодалним залишком було *законодавство про розлучення*, за яким розрив шлюбу ставав практично неможливим і залежав лише від церкви. За статтею 45 “Зводу” шлюб міг бути розірваний тільки духовним судом, за проханням одного із подружжя у окремих випадках: 1) невірність одного із подружжя; 2) нездатність до сімейного життя; 3) невідома відсутність на протязі 5 років; 4) позбавлення всіх прав стану; 5) прийняття духовного сану. При інших випадках розрив шлюбу був неможливим і навіть така причина як жорстоке поводження, не дозволяла подружжю розлучатися. Разом з тим, в ХІХ столітті зростала тенденція до звуження причин розлучення, що суттєво погіршувало становище жінки.

У зв'язку з оцінкою становища жінки в суспільстві та впливу на її правовий статус права розлучення, необхідно враховувати, звичайно, не тільки національний або релігійний фактор, але і належність її до тої чи іншої соціальної групи. Якщо для жінок панівних верств суспільства вихід із шлюбу був відносно легшим, чим диктували цивільний та релігійний закони, то для жінок середніх і нижчих верств життя в шлюбі було важчим, а вихід із нього шляхом формального розлучення був майже неможливий.

Статті про *поділ спадщини* закріплювали першочергове право успадкування за чоловіками. Жінки були спадкоємцями при відсутності осіб чоловічої статі (“Звід Законів”, ст. 1126). Дочки при синах, тобто сестри при братах одержували з всієї спадщини нерухомого майна чотирнадцяту частину, а із рухомого – восьму (“Звід Законів”, ст. 1130). Дружина наслідувала після чоловіка сьому частину нерухомого, четверту частину рухомого майна⁴.

В Полтавській та Чернігівській губерніях дочки після смерті батька не одержували спадщини, проте за відсутністю спадкоємців чоловічої статі (синів) право успадкування переходило до дочок. Характерною особливістю поділу спадщини у цих губерніях був порядок успадкування особистого майна матері синами та дочками, яке вони ділили порівну (“Звід Законів”, ст. 1139).

Нерівне становище жінки при успадкуванні, яке визначалося “Зводом Законів” пояснювалося тим, що здебільшого права спадщини збереглися як залишки родових стосунків. Спадкоємне право Чернігівської та Полтавської губерній, що регулювалося Литовським Статутом було дещо прогресивніше, ніж загальноросійське. Лише під тиском революційних подій початку ХХ століття поступово змінювалися і уявлення про права жінок. В 1912 році був прийнятий Державною Думою закон про зрівняння в правах спадкування, у відповідності до нього жінки зрівнювалися з чоловіками при спадкуванні лише рухомого майна. Що ж стосується нерухомого майна, то в цьому відношенні і в 1912 році жінки не були зрівняні в правах: частка сестри при братах складала одну сьому. Отже в праві спадкування жінки не були зрівняні з чоловіками аж до революції⁵.

Нерівноправне становище жінки визначалося і статтею 100 “Зводу Законів”, на основі якої жінки вищих станів, рівно як і чоловіки могли вступати в шлюб з особами нижчих станів, але в цих випадках лише чоловіки передавали своїм дружинам і дітям права та звання свого стану, в той же час жінки не передавали своїм чоловікам і дітям прав свого вищого стану, а лише пожиттєво зберігали при вступі в шлюб свої станові привілеї.

Законодавчі акти, які були залишками феодально-кріпосницької системи, ставили жінку у повну залежність від чоловіка та потребували перегляду. Активно втягуючись у трудову діяльність, жінки постійно наштовхувалися на кабальні статті, які забороняли їм свободу пересування, повну залежність дружини від чоловіка при наймі на роботу, отриманні паспорта. Правова дискримінація викликала у жінок сильний протест та сприяла зростання загальнодемократичного руху за її знищення.

Законодавство про *майнові права подружжя*, на відміну від інших статей “Зводу Законів”, носило прогресивний характер та надавало жінці майнову самостійність та незалежність від чоловіка. Шлюбом не складалося загальне володіння у власності подружжя, ко́жний із них міг мати та придбати окремо свою власність. *Право роздільної власності* було суттєвим завоюванням існуючого права. Цю особливість російського законодавства в порівнянні з цивільним кодексом та австрійським уложенням юристи називали “сфінксом російського права”. Закон розглядав подружжя як осіб, незалежних один від одного відносно майнового стану (“Звід Законів”, ст. 109). Жінка мала особисту власність та успадковувала після чоловіка одну сьому частину рухомого та одну чотирнадцяту нерухомого майна (“Звід Законів” ст. 1148), могла вільно та самостійно розпоряджатися особистою власністю. Вона володіла правом продавати та закладати своє майно. Право вступу в договори та зобов’язання, які були пов’язані з торгівлею, належали обом членам подружжя⁶.

В Чернігівській та Полтавській губерніях ні чоловік після дружини, ні дружина після чоловіка не мали права на успадкування належного кожному з них особистого майна, але якщо при укладенні шлюбу вони не мали особистого майна, а потім спільно його придбали, то дружина після чоловіка при дітях отримувала третю частину всього майна, а за відсутністю дітей успадковувала повністю все майно. Права одержання спадщини у цьому випадку, були рівні правам дружини (“Звід Законів”, ст. 1157). Придане, яке отримувала дівчина при укладенні шлюбу, складало невід’ємну частину її особистого майна та після її смерті переходило до дітей і інших законних спадкоємців. Якщо дружина не залишала заповіту, чоловік зобов’язаний був повернути придане її спадкоємцям, а у випадку смерті чоловіка цей обов’язок переходив до його родичів⁷.

Порівняння правового становища жінок Російської імперії в середині XIX століття та представниць тих європейських країн, де суттєвий вплив на цивільні закони зробив Кодекс Наполеона, показує перевагу правових норм Ч. 1, Т. X “Зводу Законів” в тій частині, яка стосувалася прав жінок на власність. В Російській імперії, на відміну від Західної Європи і Америки, не діяла правова докрина *femme couverte*, згідно з якою заміжня жінка не могла володіти та розпоряджатися власністю в шлюбі. Цю прогресивну сторону Російського законодавства підкреслювала відома діячка українського жіночого руху Зінаїда Мірна, у своїх споминах вона писала: “Коли над європейською жінкою чоловік був опікуном і розпорядником її майна, російсь-

ке законодавство не позбавляло заміжніх жінок права на своє віно, не встановлювало спільного володіння майном. Кожне з подружжя могло мати й набувати окрему власність, обидвоє мали право розпоряджатися своїм майном, як повноправною власністю. Економічна незалежність жінок від чоловіків відбилася в Україні на взаємовідносинах між статями, й українська жінка ніколи не відчувала тої залежності від чоловіка, яка так принижувала західноєвропейську жінку”⁸.

Відомий американський історик, дослідник жіночого руху Росії Р. Стайс, спираючись на статті “Зводу Законів Російської імперії”, наголошував на перевазі правового становища жінки в Російській імперії: “...юридический статус русской женщины превосходил статус большинства ее европейских сестер в одном важном аспекте: в отношении прав собственности и наследования. Жена могла владеть своей собственностью и наследовать после мужа одну седьмую часть движимого и одну четырнадцатую недвижимого имущества. Дочери также наследовали, хотя и не на равных правах со своими братьями. Эти законодательные положения в России отчетливо расходились с законами большинства европейских государств, где женские права на собственность были либо существенно урезаны, либо вовсе не существовали”⁹.

В галузі *політичних прав* жінки були віднесені до категорії неправоздатних громадян. Жінки усієї Російської імперії не мали пасивного виборчого права і були позбавлені можливості приймати участь в державному управлінні та самоуправлінні.

Аналіз сімейного законодавства “Зводу Законів Російської імперії” показує, що при майновій незалежності жінка відчувала правову дискримінацію у питаннях укладення та розірвання шлюбу, патріархатному підпорядкуванні волі чоловіка, позбавленні права вільно обирати місце проживання та самостійної діяльності. Порядок спадкування за законом визначав права сестер як другорядні. Зовсім були позбавлені прав спадщини позашлюбні діти. Вони не мали права носити прізвища батька, а порядок їх узаконення визначався тільки укладенням шлюбу між батьками. Зіставлення прав успадкування жінок за загальними законами з тими, які були встановлені в Чернігівській та Полтавській губерніях доводить, що останні були перенесені у загальний “Звід Законів” з Литовського Статуту та ставили жінку у більш вигідне становище за порядком успадкування, ніж основний закон про спадщину, який визначав спадкування у всій Російській імперії.

В основі такого середньовічного законодавства Російської імперії лежали патріархатні *погляди та судження на призначення жінки*. Тео-

ретичною та моральною опорою властей було християнське вчення про відношення між статями, за яким жінка створена після чоловіка – створена для чоловіка, не тільки помічниця чоловіка, але помічниця, подібна до нього¹⁰. Створена із ребра чоловіка, вона “зобов’язана йому і світлом, яким вона насолоджується, і ім’ям, яке носить”¹¹.

В суспільному та науковому середовищі другої половини XIX століття були широко популярні ідеї про природну неповноцінність жінки. Прихильники цих поглядів переконували суспільство в тому, що їх кров має більше води, мозок слабший, рівень здібностей нижче, ніж у чоловіків, а функції материнства серйозно виснажують організм¹².

Домінування подібних суспільних поглядів на жінку суттєво впливало на законодавство, тим більше, що вони не були рідким виключенням. Переважаюча більшість суспільства, не тільки чоловіки, але і самі жінки, дотримувалися погляду, що жінка ні в якому випадку не є істота рівноцінна чоловікові, і навіть прихильники жінок не ставали питання про визнання рівноцінності її людської гідності.

Законодавство, у повній відповідності з подібними поглядами, розглядало жінку як слабку, не зовсім розумну, хибну істоту, яка потребує особливого захисту, підпорядкування авторитету і яку слід утримувати у відповідних межах.

Стара егоїстична мораль, старі деспотичні звички патріархатного суспільства були гальмом і на шляху вирішення питання про громадянське рівноправ’я жінок. Одні – вбачали в жінках майбутніх конкурентів, а тому прагнули, щоб вони, як можна довше, залишалися в становищі неповноправних членів суспільства. Інші відстоювали позицію, що дати рівноправність жінкам – це означає позбавити їх жіночості, тобто того ніжного, чистого, сердечного, в чому полягає їх головна привабливість в очах чоловіків. Треті вважали, що надання рівноправ’я жінкам принесе багато незручностей, так як у них недостатньо політичного розвитку і вибори за їх участю принесуть значно більше консервативних елементів¹³. Всі ці твердження, які панували в суспільстві в другій половині XIX століття відносно рівноправності жінок, свідчили про домінування патріархатної свідомості та байдужості до жіночого питання. *Тільки при наданні жінці того ж права політичного вотуму, яким користувався чоловік, жінка могла бути задоволена в своєму почутті людської гідності.*

Характеризуючи вплив патріархатних поглядів на становище жінки у суспільстві, один з кореспондентів “Киевського телеграфа” писав: “Більшість нашого товариства у поглядах на жінку не далеко пішло від тургенівського Єфрема, на думку якого “дружина дарова-

на чоловікові для задоволення. У вищих наших верствах жінка взагалі розуміється дещо у ролі іграшки чоловіка, а у нижчих – стоїть на рівні тяглової сили”¹⁴.

Статті законів, які стосувалися становища жінки та патріархатні моральні норми критично оцінювалися багатьма державними діячами, вченими, публіцистами, демократичною інтелігенцією. Про необхідність перегляду діючого законодавства з другої половини XIX століття говорили прогресивно настроєні юристи, публіцисти. “Жінка, свідомо одержавши волю, – писав “Одесский вестник в 1860 році, – здатна на все світле: у всіх випадках, при всіх умовах, вона рівно буде служити загальнолюдським типом жінки, тому, що одного разу одержавши волю, вона вже не відмовиться від неї та буде вірним представником демократії”¹⁵.

Отже, низький правовий статус жінок, до якого приєднувалася обмеженість права на освіту, неможливість приймати участь в творчій суспільній діяльності стали важливим підґрунтям виникнення жіночого руху в Наддніпрянській Україні.

2. Осмислення суспільних проблем жіноцтва в Наддніпрянській Україні

Осмислення суспільних проблем жіноцтва в Наддніпрянській Україні розпочалося у першій половині XIX століття. Після поразки французької революції, в більшості слов'янських країн спостерігався ріст національно-визвольного руху, поширювалися народні виступи проти монархічного устрою Австрії та Росії. Концепція “суверенітету народу”, яка виразно протистояла ідеї монархічної влади, знаходила живильне середовище насамперед у свідомості поневолених народів, зокрема слов'янських. Національно-визвольні рухи слов'янських народів суттєво вплинули на зростання національної свідомості, національного самопізнання на Наддніпрянській Україні. Свідченням вступу України в етап “самовизначення” став національно-визвольний рух, перша фаза якого заявила про себе справжнім бумом етнографічних, філологічних, історичних студій. Зверненням до історичного минулого, його національної самобутності, що знаходило свої прояви в пісенному фольклорі, історичних переказах, в обрядах і повір'ях стало виключно сильним і ефективним помічником в перші часи національного відродження і *привело до відкриття жіночої проблематики*. М. О. Максимович, Л. Боровиковський, М. Костомаров, збираючи народні пісні звернули увагу громадськості на становище жінки, на особливості національної традиції відношення до жінки.

Отже, перше звернення до жіночого питання було пов'язано з дослідженням культури українського народу. Особливість даного етапу полягала у вивченні становища жінки в етно-культурному аспекті, романтичному підході до питання.

Ширшого розвитку ідея емансипації жінки набрала в 30–40-х роках. Жіноча проблема як соціальна пролунала в творчості Т. Г. Шевченка. Зображаючи тяжку долю жінки, він закликав до протесту проти соціальної несправедливості і цей протест був почутий демократично настроєними жінками. В 40-х роках XIX століття на Полтавщині, Чернігівщині, серед молодого покоління жінок ширився інтерес до творчості Т. Шевченка, в рукописах ходили його вірші. Цікаво, що коли 29 червня 1843 року Т. Шевченко приїхав до палацу пані Тетяни Вільхівської, в с. Місівці, де в цей день збиралося до 200 гостей, виявилось, що чимало жінок, українських аристократок, розмовляли українською мовою та вже знали вірші Т. Шевченка¹⁶. Особливий інтерес у них викликала проблема визволення жінки.

Кирило-Мефодіївське братство (1846–1847 роках) створило перший програмний документ – “Визволення жінки”, який був знайдений при розгромі організації у М. Савича. Микола Савич, отримавши освіту в Парижі, захоплювався творами французьких просвітителів і їх погляди були покладені в основу документу, який став філософським обґрунтуванням ідеї емансипації жінки та проаналізував жіноче питання як соціальну проблему. Він закликав знищити існуюче в суспільстві відношення до жінки як нижчої істоти.

В середовищі української та російської прогресивної інтелігенції, зорієнтованої на модернізацію країни в кінці 40–50-х років встановилася одна думка про існування жіночого питання та необхідність його вирішення. Обговорювалася потреба розвитку в жінці не тільки “приємних талантів”, але збагачення її розуму, моральних цінностей. Критика освітньо-виховної системи жінок стала поширеним явищем в пресі 40–50-х років XIX століття. Хоч повільно, але передова інтелігенція сприймала ідеї західних соціалістів-утопістів, осмислювала уроки французької літератури, виробляючи свої програми. Однак заклик до звільнення людини, особистості не міг знайти широкої підтримки в межах абсолютистської держави. Масова свідомість дореформеного періоду ніяк не реагувала на те підлегле становище, в якому знаходилася, в яке поставив її пануючий правопорядок. Менша чи більша ступінь поневолення окремих категорій не кидалася у вічі. Політична безправність жінки і пригноблення її індивідуальності обумовлювалося загальним устроєм суспільного і

громадянського життя. Швидкому поширенню демократичних ідей, які охопили переважно молодь на межі 50–60-х років, сприяла поразка Росії у Кримській війні. Ця поразка прискорила хід соціальних, політичних реформ в країні.

Лише в результаті ліквідації кріпосного права та певних реформ політичної системи відбулися зміни політичної свідомості населення, ширилися ідеї рівноправності людської особистості. Без зміни політичної системи ніякі ідеї про права, в тому числі жінок, не могли отримати розвитку. Відміна кріпосного права зробила сильний вплив на настрої суспільства. Вона дала надію, що старий політичний лад з його темнотою, патріархатністю, культурною відсталістю можна змінити зусиллями розумних та енергійних людей. В демократичних колах після відміни кріпосного права зростала впевненість в тому, що за селянським визволенням слідуватиме визволення людської особистості, в тому числі і жінки. Нероздільність сфер суспільного і приватного життя стала головною причиною, що гальмувала просування Російської імперії по шляху модернізації. В патріархатній державі не було місця, де могла б формуватися незалежна самостійна особистість, не було простору для автономії особистості. Оскільки і чоловік і жінка знаходилися під опікою держави, то між ними існувало щось подібне рівності в рабстві – в рабській залежності від владних структур. І в силу того, що в другій половині XIX століття потреба звільнення особистості стає головною для мислячої людини, представники обох статей з рівним розумінням сприймали ідеї фемінізму, звільнення жінки. Фемінізм розглядався в першу чергу як рух за звільнення людської особистості від старих патріархатних ланцюгів, тому фемінізм в Наддніпрянській Україні поширювався в своїй гуманістичній версії і ніколи не впадав в крайність на зразок оголошення “війни статей”. Фемінізм став частиною національно-визвольної боротьби. Саме визвольний рух обіцяв жінці і її особисте визволення і визволення її країни.

Про звільнення жінки було багато написано і надруковано в 50–60-х роках головним чином тому, що жіноче питання набрало *самостійного значення*. Будучи тісно пов’язаним з відміною кріпосного права, іншими буржуазними реформами, що проводилися в суспільстві, жіноче питання настійно повторювалося, так як почути відповідь на нього бажали представники різних груп суспільства. Яка роль жінки в нових умовах зародження капіталістичних відносин, як пристосувати жінку з її специфічною функцією матері і дружини до нових соціальних обставин. Емансипаційна проблема зайняла значне місце на сторінках журналів і газет, в дискусіях істориків, юристів, соціологів, філософів. Вона пере-

творилася в поле гострої політичної боротьби між таборами лібералів, революційних демократів і реакціонерів з питань свободи особистості, моралі, сім'ї, стосунків батьків та дітей.

Поширення ідей про рівноправність суттєво вплинуло на процес самоемансипації жінок 50–60-х років. Визначну роль у висвітленні жіночих проблем відіграв український літературно-науковий місячник “Основа”, що виходив в Петербурзі з січня 1861 по жовтень 1862 року. Звернення місячника до історичної традиції ролі жінки в Україні, підтримка прагнення жінок до визволення суттєво вплинули на формування жіночого руху Наддніпрянської України. “В Ук-

Ганна Барвінок

раїні жінка здавна займала гідне місце у родинному та суспільному житті, від того погляд на жінку у нас інший”, наголошувалося у розділі “Сучасний південноросійський літопис”¹⁷. В “Основі” в захист інтересів жінок лунало променисте слово Т. Г. Шевченка, друкувалися твори Марко Вовчок та Ганни Барвінок, які розглядали становище жінки в суспільстві¹⁸. Нерівність жінки, відносини статей, тяжка доля жінок-заробітчан, проблеми жіночої освіти займали чільне місце на сторінках місячника¹⁹. “Основа” вітала діяльність прогресивної громадськості по поліпшенню стану жіночої освіти²⁰ і підтримувала рух за вищу освіту жінок, запевняючи суспільство, що жінка має право на освіту і довела його роллю в українській історії: “В нас не було теремів, бачимо, що в нашому краю були героїні, які нарівні з козаками та горожанами захищали кріпосні вали від ворога та кидалися у прірву з дітьми у руках, тільки б не дістатися ворогові”²¹.

В “Основі” практично пролунав гімн визволенню жінки: “Нако-нець-то наступає пора, когда женщина выходит из-под тяглового ига, которое тяготело над нею столько веков! Наконец-то мы, незваные и непрощенные опекуны и владыки торжественно развязываем руки своей рабе. Молодая жизнь дышит новым духом; женщина требует себе своего места в обществе”.

На становлення жіночого руху Наддніпрянської України та формування громадської думки суттєвий вплив здійснила творчість М.

Чернишевського. В опублікованому в 1863 році романі “Що робити?” М. Чернишевський підняв тему емансипації до рівня найбільш значимих суспільних проблем. Він розглядав емансипацію як процес двосторонній, в рівній мірі необхідний і чоловікам, і жінкам та вказав жіночій молоді шлях до емансипації через саморозвиток на основі колективних форм праці. Дівчата взнали про виробничі комуні, де можна було спільно отримати економічну незалежність, житло та цікаве духовне спілкування. Саме по шляху створення виробничих комун пішли перші учасниці жіночого руху. До цього кроку їх підштовхувало прагнення до самостійної праці та ідея зміни становища жінки, як шляхом самоутвердження, так і зміни суспільної свідомості. Романом М. Чернишевського “Що робити?” зачитувалася прогресивна частина українських жінок, він стан орієнтиром для “шістдесятниць”.

Жінки Наддніпрянської України проявляли значний інтерес до загальноцивілізаційних цінностей, вони з захопленням сприймали західноєвропейські ідеї про рівноправність статей. Вимога повної рівноправності, без переваг і привілеїв для однієї статі, боротьба за допуск жінок до навчальних закладів, до політичного життя, за розширення сфери їх професійної діяльності, критика фальші і лицемірства у сімейних стосунках – ці ідейні постулати загальноєвропейського фемінізму були співзвучні проблемам українського суспільства. Вони відповідали настроям і почуванням нового покоління молоді. Твори французької письменниці Жорж Санд мали надзвичайний успіх на Україні. Її жіночі образи уособлювали все найсвітліше, чисте і зворушливе та викривали несправедливість, озброювали молодь для боротьби проти соціальної несправедливості. В 60-ті роки демократична молодь захоплювалася і творчістю французької письменниці Женні д’Ерикур. Особливо відомою стала її книга “Звільнена жінка”, що була рішучою відповіддю противнику жіночого рівноправ’я Ж. Прудону, який відводив місце жінці тільки в сім’ї, але не визнавав її ролі в праці та суспільному житті. Емансипаційна свідомість українського громадянства формувалася і під впливом ідей Сен-Сімона, Оуена, Фейербаха.

Особливий вплив мала праця Джона Стюарта Мілля “Про підкорення жінки”, що вийшла в Російській імперії в 1869 році і миттєво розійшлася. Її популярність пояснювалася тою обставиною, що вона відповідала на більшість питань, які хвилювали прогресивну громадськість. Мілля проголошував принцип підкорення жінки чоловікові соціальним злом, гальмом на шляху до соціального прогресу. Обгрунтовуючи необхідність допуску жінок до державної служби, до участі у виборах, Мілля назвав особисті якості жінок, які давали їм

переваги в чоловічому суспільстві: проникливість, вміння розрізняти людей, обережність, швидкість реакції тощо. На користь емансипації жінок, на думку Мілля, говорив їх позитивний вплив на спосіб мислення і почувань мас, їх миролюбство в конфліктах та складних ситуаціях. Закономірно, що в умовах визвольної епохи ці думки лунали надзвичайно революційно, вони заперечували всі старі уявлення про соціальний статус жінки, сприяли усвідомленню освіченими, демократично настроєними жінками свого безправ'я, необхідності звільнення від патріархатних ланцюгів, стимулювали жіночу ініціативу.

Росту самосвідомості жінок сприяла також обстановка гласності, що склалася в другій половині XIX століття в ході економічних та соціальних реформ. “Временними правилами о печати”, що видані були в 1865 році, цензура книжок і періодичного друку була значно пом'якшена і обмежена. Періодична преса здобула величезний вплив та значення організаційної сили. Провісниками ідеї рівності статей стали загальноросійські демократичні журнали “Современник”, “Отечественные записки”, “Русское слово”. Важливе значення для утвердження емансипаційної свідомості мав “Колокол”, що друкувався в Лондоні та нелегально поширювався через Польщу в Київ та Одесу.

Жіноче питання буквально заповонило періодичний друк 60-х років XIX століття. Проблема емансипації жінки знаходила відображення на сторінках “Харьковских губернских ведомостей”, “Одесского вестника”, “Киевского телеграфа”, “Херсонских губернских ведомостей”, “Киевлянина”, “Новороссийского телеграфа”, “Екатеринославских губернских ведомостей” та ін. газет.

Отже, ліквідація кріпосного права, поширення літератури з питань емансипації, знайомство з західноєвропейською та російською літературою з жіночого питання, обговорення становища жінки в періодичних виданнях суттєво вплинули на процес самоемансипації жінок, спонукали спочатку десятки, а згодом і сотні жінок до активних дій на захист своїх прав і інтересів. Пробудження в жінці почуття своєї особистості і поява у неї прагнення добитися визнання своєї людської гідності в повній мірі і стали тими обставинами, які надали особливу гостроту жіночому рухові.

Історично обгрунтований протест проти безправ'я та приниження, прагнення до кращих форм життя, волі і самостійності знайшли відображення в моральних орієнтирах, поведінці, зовнішньому вигляді жінок другої половини XIX століття. Провісниками жіночого руху стали представниці “дворянського” і “різночинського” жіночого пролетаріату, тобто дівчата із збіднілих дворянських та різночинсь-

ких сімей, що змушені були заробляти собі на життя самостійною працею. Саме ці “шляхетні” дівчата увійшли до числа “нових” жінок – освічених, мислячих, з підвищеною чутливістю до суспільних проблем, готових служити батьківщині.

“Нових жінок” відрізняли як зовнішній вигляд, так і поведження. Стрижене волосся, строгість, простота у побуті та одязі, відсутність прикрас, прагнення до корисної діяльності були характерні для “шістдесятниць”. Таких жінок публіка зустрічала зневажливими поглядами та посмішками, їх називали “нігілістками”. Однак негативне відношення оточуючих не зупиняло цих жінок. Це був своєрідний протест проти дискримінації, який вони виражали не тільки зовнішнім виглядом, але чоловічими манерами. Це був своєрідний спосіб легітимізації жінок в чоловіче суспільство. Однак ця зовнішня мода скоро пройшла і більш важливим був психологічний аспект жіночої емансипації. Життєвими орієнтирами жінок стали прагнення до освіти, трудової діяльності, суспільно-корисної праці, скромність, відданість справі, ініціативність, самостійність у прийнятті рішень. “Нові жінки” не тільки не боялися бути самостійними, але вчилися дорожити нею по мірі того, як інтереси їх все ширше і ширше виходили за межі сім’ї, дому, кохання. “Нова жінка” несла в суспільство зміну свого внутрішнього стану, утверджуючись як особистість і вимагаючи перегляду всіх існуючих суспільних відносин. Цей шлях не був легким, але жінка обрала його і сміливо вийшла на шлях демократизації суспільства, розглядаючи боротьбу за свої інтереси як частину загальнодемократичної, національно-визвольної боротьби.

3. Жіночий рух другої половини XIX – початку XX століття

Жіночий рух Наддніпрянщини як складова визвольного руху був започаткований в 50-х – на початку 60-х років XIX століття і його ідейне формування проходило в умовах важливих суспільно-політичних змін, визначальними серед яких були передусім пошук шляхів оновлення і модернізації політичної системи, формування громадянського суспільства, піднесення на вищий рівень самопізнання і прагнення самореалізації. Саме на хвилі визвольної боротьби і виник жіночий рух. Він сприйняв західноєвропейську доктрину фемінізму у поєднанні з загальнодемократичними основами та завданнями практичної роботи з метою творення модерної нації, не тільки структурованої соціально, а й розвиненої у плані рівноцінності людей незалежно від статі. Суттєвий вплив на формування ідеологічних основ жіночого руху Наддніпрян-

щини мала та обставина, що українці в XIX столітті належали до числа недержавних народів (серед слов'янських народів на той час лише російський був державним), тому будь-які емансипаційні змагання, чи то політичні, чи то соціальні, чи культурно-освітні обов'язково поєднувалися з національною та визвольною боротьбою. Гострота соціально-економічних проблем, обмеженість політичного життя в Російській імперії, загальна безправність визначили широту діяльності жіночих організацій, які вирішували демократичні, національні, феміністичні завдання. **Жертовність, толерантність, демократизм, прагнення поступатися власними інтересами заради суспільних** характеризували жіночий рух Наддніпрянської України. Жінки, не обмежуючись національним питанням, вийшли на дорогу боротьби проти всякого гніту, за створення держави на демократичних засадах. Гуманістична направленість жіночого руху і була тією основою, на якій співпрацювали жінки різних національностей.

Жіночий рух Наддніпрянської України в другій половині XIX – початку XX століття як соціальне явище формувався в конкретно-історичних умовах, які визначили основні напрямки, ідеологічні течії, характерні риси, функції діяльності жіночих організацій, періоди розвитку самого руху.

Ліквідація кріпосного права, становлення капіталістичного способу виробництва, реформування різних сфер суспільного життя виступили основними передумовами виникнення жіночого руху. Важливими передумовами слід вважати також аграрні реформи, ріст промислового виробництва і як наслідок – розширення сфери професійної праці жінок, реформа в галузі освіти, яка дозволила збільшити доступ жіночої молоді до початкової, середньої та вищої освіти, суспільне піднесення епохи пореформеного періоду, формування громадянського суспільства, послаблення цензури, вітчизняні та зарубіжні ідеї про демократичну перебудову суспільства, рівність статей, роль жінки в суспільстві, сімейних стосунках. Серед умов, які сприяли виникненню жіночого руху слід назвати діяльність прогресивної інтелігенції по поширенню ідей рівноправності та підтримці ініціативних жінок в їх боротьбі за свої права. Принциповим для виникнення жіночих ініціатив був процес усвідомлення освіченою, демократичною частиною жінок свого безправ'я, необхідність звільнитися від патріархатних відносин.

Під впливом ідей про рівність статей та в результаті соціально-економічних перетворень формувалися демократичні норми та цінності, які стали підґрунтям для створення перших жіночих товариств. На **першому емансипаційному етапі** свого існування (кінець 50 – початок 60

Софія Ковалевська

років – 90-ті роки XIX століття) жіночий рух відстоював право жінок на участь в культурному житті суспільства, право на працю в суспільному виробництві, право на освіту. Всі ці вимоги формувалися в руслі ідей емансипації українського суспільства від гніту абсолютної влади, становлення громадянської свідомості. Становлення жіночого руху викликало співчуття передових сил, а сам рух отримав назву “руху за емансипацію жінок”, що йшов в одному руслі з тими змаганнями, які ґрунтувалися на ідеях духовної емансипації людини, інтеграції інтересів особи та суспільства. Важливою складовою цього етапу став процес самоемансипації жінки, без якого говорити про наступний крок – формування жіночих організацій, було б не можливо.

В рамках “руху за емансипацію жінок” в різний час були актуальні такі напрямки, як рух за рівну чоловічій освіту, рух за право застосування жіночої сили в інтересах та на користь суспільства, за рівність шлюбу тощо. Жінки займалися пошуком шляхів для отримання вищої освіти (організацією різних курсів, лобюванням уряду для отримання дозволу відвідувати лекції у вищих навчальних закладах, створенням товариств підтримки жіночої освіти тощо), розширенням сфери застосування праці жінок, створенням організацій самопомоги та взаємодопомоги.

Жіночі товариства першого періоду головну увагу приділяли: а) *благодійності*, яка здійснювалася по відношенню як до всього народу, так і до жінок; б) *просвіті* жінок, навчанню їх грамоті; в) *боротьбі* жінок за право на середню та вищу освіту. Учасниці цього етапу працювали як в загальнодемократичних організаціях, так і створювали свої організації. Вже в 60-ті роки виявився тісний зв’язок жінок з революційним рухом. Однак на цьому етапі ще не була сформована думка про необхідність існування окремих жіночих організацій, які захищали б специфічно жіночі інтереси.

Найбільш поширеним типом жіночих товариств цього періоду стали благодійні жіночі організації, які в залежності від завдань поділялися на добродійні, професійні, просвітницькі та клерикальні. Відсутність політичних свобод та постійний контроль за діяльністю

підлеглих, визначив домінування благодійного та культурно-просвітницького напрямку в жіночому русі Наддніпрянської України другої половини XIX століття. Однак при кожній нагоді жінки намагалися використати всі можливості для громадської праці.

Членами *доброчинних* благодійних жіночих товариств були переважно жінки заможних верств, які створювали різні притулки, будинки праці, надаючи матеріальну та моральну допомогу. Відповідно, подібні організації мали значення для благодійниць, які володіли достатніми коштами, часом для доброчинності та маргінальних верств, які потребували соціального захисту. Процес формування доброчинних жіночих організацій розпочався ще на початку XIX століття і досягнув найбільшого розвитку в другій половині XIX століття, коли були зняті державні перешкоди на шляху доброчинної діяльності. В справі допомоги бідним та нужденним працювали жінки різних національностей, різного віровизнання. І в цьому героїзмі праці заради милосердя та морального обов'язку творилася перша ланка громадської єдності жінок на ґрунті соціального прогресу, яка формула спільність інтересів та духу.

Другим типом благодійних жіночих організацій цього періоду були *професійні жіночі товариства*. Для жінок середніх класів доброчинні товариства не мали великого значення через відсутність відповідних коштів для цієї діяльності. Залучення жінок до трудової діяльності в 60–70-х роках породжувало і цілий комплекс проблем, пов'язаних з трудовою діяльністю, які зневажалися урядом. Створення професійних товариств було зумовлене необхідністю соціального захисту працюючих жінок, для оборони їх інтересів, підтримки у скрутні хвилини життя, які так часто зустрічалися на шляху невизнання жінки. Професійні організації з самого початку свого створення найбільш повно відображали потреби в праці представниць середніх верств суспільства, саме на основі цих товариств був сформований “рух самодопомоги”, важливою функцією якого стала захисна функція, яка здійснювалася через надання матеріальних позик, посередництво при працевлаштуванні, професійному навчанні і т. д. Товариства створювали заощаджувальні каси, їдальні, дешеві квартири, гуртожитки, дитячі садки, бюро праці, медичні відділи. Значна увага приділялася

Елизавета Милорадович

Христина Алчевська

формуванню свідомості жінки, її людської особистості, на що була направлена система курсів, шкіл грамоти, діяльність бібліотек, проведення дозвілля та виховання дітей членів товариств. По суті, “рух самопомоги” виконував функції держави в справі соціального захисту жінок, а жіночі організації своєю діяльністю закладали основи системи соціального захисту.

Третім типом благодійних жіночих товариств були *просвітницькі товариства*, які направляли свої зусилля на підвищення грамотності та освіти серед жінок. Недільні жіночі школи та товариства поширення жіночої освіти розпочали свою діяльність вже в 60-х роках XIX століття.

Визначаючи існування різних типів жіночих організацій слід підкреслити різницю в їх соціальному складі. Так, якщо в добродійних організаціях переважали жінки заможних класів, то в професійних, просвітницьких, клерикальних основу складали різночинки.

Благодійні жіночі товариства займали провідне місце в інфраструктурі жіночого руху на всіх етапах його розвитку. Це була основна форма самореалізації жіночої особистості. Приватні благодійні товариства своїм успіхом зобов'язані, головним чином, жінкам. Жінки засновували школи, лікарні, гімназії, притулки, дешеві їдальні, ремісничі майстерні тощо. Важливим аспектом діяльності жіночих благодійних товариств стала опіка дітей. Благодійність служила милосердю і в той же час виявляла громадянську позицію демократично настроєної частини жіноцтва, а тому носила комплексний характер.

В основу жіночої благодійності були покладені такі принципи як опора на власні сили, економічна та фінансова незалежність. Способи пошуку коштів жіночими товариствами пройшли певну еволюцію. Починаючи з традиційного шляху влаштування вистав, вечорів, гулянь, базарів і т. д. жіночі організації поступово перейшли до інших комбінацій в пошуках коштів – створення різних комерційних підприємств, магазинів, споживчих товариств, пекарень, майстерень, друкарень, що і забезпечувало їх фінансову незалежність. Діяльність жінок у благодійних товариствах, як правило не була пов'язана з специфічно феміністичними завданнями, але об'єктивно сприяла новому психологічному сприйняттю жінки у суспільстві. На ґрунті благодійності і формувався фемінізм, бо, допомагаючи іншим, жінки вчилися допомагати одна одній.

Суттєвою ознакою першого етапу стала поява “нових жінок” (практична, проста сукня, коротке волосся), які взяли на себе суспільні обов’язки, розширивши тим самим традиційний набір жіночих ролей. Це були жінки – громадські діячки, жінки-видавці, письменниці, перекладачки. Вони мріяли творити суспільне добро, працювати на користь народу, суспільства та надати більшого значення розвитку жіночої особистості. Саме завдяки зусиллям перших феміністок наступні покоління жінок відчували себе в демократичному середовищі повноцінними особистостями. Вони були рівними не перед законом, а перед громадською думкою демократичних кіл.

Марія Ковалевська

Перший емансипаційний етап жіночого руху визначив певні характерні риси руху: самостійність у виборі цілей та форм діяльності; підтримка жінок різних соціальних верств, які бажали працювати; використання різноманітних способів для зміцнення фінансової бази жіночих організацій; антифеодална, демократична направленість діяльності; активне співробітництво з прогресивно мислячими чоловіками. При цьому слід підкреслити, що чоловіки не були послідовні й до кінця щирі в підтримці феміністичного руху. Якщо в русі за емансипацію жінок приймало участь багато чоловіків, то в 90-х роках XIX століття шляхи передової інтелігенції розійшлися за ознакою статі. Чоловіки підтримували жіночий рух доти, поки цей рух вкладався в рамки чоловічого розуміння про емансипацію жінки. В традиційному мускулінному уявленні рівні права включали лише право на вищу освіту та самостійний заробіток. Розширення сфери діяльності жіночих організацій, зростання їх активності стало лякати чоловіків, в глибині їх сердець зростав страх перед фемінізмом.

З самого початку формування жіночого руху спостерігалось прагнення до єдності жінок обох частин України і на першому етапі воно позначилося визначною подією в історії жіночого руху України – виданням жіночого літературного альманаху “Перший вінок”, в якому взяли участь письменниці з обох частин України, під проводом Олени Пчілки та Наталі Кобринської.

Важливим соціальним явищем емансипаційного етапу була діяльність народниць. Їх незалежна поведінка, активна життєва по-

Софія Богомолець

зиція, протест проти феодально-кріпосницької системи і патріархатної сім'ї створили ґрунт для зростання авторитету жінки в суспільстві та формування нового покоління жінок, чий життєві орієнтири відповідали новим соціально-економічним умовам. Наступні покоління учасниць жіночого руху взяли від народниць найголовніше – прагнення до економічної незалежності, новим знанням, просвітництву, бажання бути корисними суспільству.

Учасниці першого етапу жіночого руху збагатили нашу історію діяльністю Одеського, Полтавського жіночих благодійних товариств, Харківського товариства опіки малолітніх сиріт. Вагомим став внесок в освіту народу Харківської недільної школи Х. Д. Алчевської, недільних шкіл Єлизавети Милорадович, жіночих недільних шкіл Харківського товариства поширення грамоти. Активна громадянська позиція утверджувалася діяльністю жіночих гуртків Олени Доброграєвої, жіночого гуртка Вищих жіночих курсів в Києві. Нові форми трудових відносин характеризували жіночі трудові артілі Києва, Харкова, Одеси. Безмежна любов до народу виявилася в знаменитому “ходінні в народ” Надії Сохацької. Рахунок жіночих діянь має своє продовження, однак незаперечним залишається те, що жінка була рівноправним суб'єктом нашої історії.

В 90-х роках ХІХ століття, коли відбувалася зміна курсу жіночого руху, розпочався **другий його етап (90-ті роки ХІХ століття – 1908 рік)**.

В цей період жінки Наддніпрянської України приймали участь в Міжнародних конгресах, Всесвітніх виставках, які сприяли залученню жінок до загальноцивілізаційних процесів, розширювали коло уявлень та понять про механізми та методи боротьби за жіночі права, роль жіночих товариств. Збір статистичних даних про становище жінки в країні, знайомство з досвідом діяльності жіночого руху в інших країнах змусили активісток жіночих організацій проаналізувати попередній досвід діяльності жіночих організацій та замислитися над майбутнім. Серед активних учасниць жіночих організацій зростало усвідомлення того, що з такими соціальними бідами, як торгівля жінками, проституція не можна успішно боротися силами невеликих організацій, координації зусиль вимагала і боротьба за виборче право жінок. Бажання до співпраці жіночих організацій різних регіонів

Російської імперії, прагнення до формування тактики єдиного фронту в боротьбі за інтереси жінок стали характерними для 90-х років ХІХ століття і знаходили свій вияв в спільних акціях та творенні центральних всеросійських жіночих організацій з відділами в різних містах. Саме в 90-х роках поряд з благодійними та професійними організаціями формувалися жіночі товариства громадсько-політичного та морально-етичного спрямування.

Захист моральних основ суспільства, боротьба з торгівлею жінками та проституцією визначили діяльність Київського та Одеського товариств оборони жінок. Це були великі, впливові товариства, які існували більше десяти років і доклали багато зусиль для захисту жінок. Досвід цих організацій, форм і напрямків боротьби з торгівлею жінками є неоціненним скарбом для сучасного жіночого руху.

Новим гаслом періоду стало гасло “Свобода, рівність всіх перед законом, без різниці статі”, яке визначило боротьбу жінок за виборчі права. Коли, в результаті революційно-демократичного руху, на порядок денний були поставлені питання про Конституцію та загальне виборче право, жінки зрозуміли, що на них поняття загальності не поширюється. Обговорення цих питань, які були винесені на сторінках періодичних видань не зустріло того співчуття та розуміння, яке супроводжувало ідеї жіночої емансипації в 60-х роках ХІХ століття. Переважна чоловіча більшість суспільства рахувала політичні права жінок недоречною справою, стала нагадувати жінкам про їх природне призначення. Саме в цих умовах загального несприйняття політичних прав жінки стали переконуватися, що для відстоювання жіночих інтересів необхідно створювати окремі жіночі організації зі своїми специфічними цілями та орієнтацією на власні сили. Ці обставини і визначили *зміну курсу жіночого руху в 90-х роках ХІХ століття*. Якщо до цього часу вся діяльність жіночих організацій здійснювалася в межах діючого законодавства, – без посягань на нього і через допомогу та благодійність жіночі організації намагалися покращити ста-

Марія Загірна-Грінченко

Німфодора Лотоцька

новище жінки, – то зі зміною курсу головною визначалася боротьба за громадянські та політичні права жінок, досягнення фактичної участі жінок у суспільному житті.

Як і в Європі, де рух жінок за свободу, незалежність та рівність перед законом отримав назву “фемінізму”, жіночий рух на території Російської імперії також стали визначати цим поняттям, а прихильниць ідеї рівноправності, яка особливо активно поширювалася жінками на початку ХХ століття, називали “рівноправками”, хоча поняття “фемінізм” також використовувалося. Під фемінізмом на терені Наддніпрянської України розуміли рух, який прагнув надати жінкам максимальних можливостей для їх розвитку, самореалізації як в інтересах самої жінки, так і суспільства в цілому. Отже поняття “фемінізм”, “жіночий рух”, “емансипація жінки” постають як синоніми одного і того ж явища з центральною ідеєю цінності та суверенності жіночої особистості.

Історичне значення “фемінізму” відрізняється від сучасного західного тлумачення, і цю різницю слід враховувати при оцінці жіночого руху. Феміністки Наддніпрянської України мало приділяли уваги питанням статі, сім’ї, шлюбу. Тоді як наші сучасниці на Заході і у Східній Європі проблему статі та сексуальності визначають основною. Друга відмінність складається в тому, що сучасні феміністки на Заході і у нас прагнуть відокремитися від чоловічої ієрархічної системи світосприймання та створити свою систему. Наші ж попередниці вважали необхідним використати всі існуючі чоловічі структури в своїх інтересах. Отже історичний фемінізм був представлений егалітарним фемінізмом, “фемінізмом рівності”, в той час як лідери сучасного жіночого руху стоять на позиціях “фемінізму відмінності”, вважаючи, що тільки така рівність забезпечить жінці незалежність, автономію при її самовизначенні.

Піднімаючи питання про феміністок, необхідно вказати, що рух “рівноправок” був лише окремою частиною жіночого руху на межі ХХ століття. До інших гілок відносились революціонерки – нігілістки, соціал-демократки, анархістки, члени політичних партій. Важливо визначити перш за все, що на відміну від революціонерок, феміністки ніколи не застосовували методи терору та зброї в поширенні своїх ідей. І це природно, якщо врахувати, що в своїй основі фемінізм не

вписувався в теорію класової боротьби. Відносини між статями побудовані за більш складною схемою, і звинувачення в агресивності та чоловіконеваженні феміністок базується скоріше на природному страхі перед глибинною перебудовою традиційного устрою, ніж на реальних фактах. На відміну від своїх сучасниць – нігілісток та радикальних революціонерок “рівноправки” творили власну концепцію, погляди і стратегію. Вони керувалися принципом діяльності в межах існуючої системи і через реформи, а не радикальною трансформацією суспільства, прагнули досягнути виборчого права для жінок. Їх погляди були поміркованими, стратегія поступовою. Вони віддавали перевагу мирному шляху підвищення статусу жінок і, в першу чергу, в соціальній та освітній сферах. На відміну від революціонерок, вони вважали, що покращення становища жінок – *справа самих жінок*, цей підхід і складав суттєву різницю між двома ідеологічними течіями жіночого руху

Зміна соціально-політичної ситуації в країні на початку ХХ століття – демократичні перетворення, законодавче оформлення багатопартійної системи, революційні виступи робітничого класу – викликали до життя нові організаційні форми та ініціативи. Жіночий рух став характеризуватися політизацією та диференціацією. Найбільш політизованою організацією була Спілка Рівноправності Жінок (СРЖ), відділи якої працювали в дев'яти містах Наддніпрянщини. В своїй діяльності СРЖ надзвичайно вдало поєднувала як боротьбу за інтереси жінок так і за національні інтереси. Таке поєднання інтересів найбільш вдало реалізувалося в діяльності Полтавського відділу Спілки Рівноправності Жінок, яку очолювала Олена Пчілка. Активно формувалися в цей період організації національного спрямування, українські жіночі громадки, які створювалися на Вищих жіночих курсах, гімназіях, в різних українських товариствах.

Іншою характерною рисою періоду став перехід жіночих організацій від однопрофільності до багатопрофільності. Оскільки з кінця ХІХ століття ідеї боротьби за політичні та громадянські права ставали все популярніші в жіночому середовищі, більшість товариств і союзів жінок залучались до цієї діяльності, але не відмовлялися від попередніх напрямків (благодійності, просвітництва тощо). Існування кількох напрямків діяльності ускладнювало внутрішню структуру багатьох товариств. Найбільшим товариством цього періоду стало “Харківське товариство взаємодопомоги працюючих жінок”, яке мало в своєму розпорядженні бібліотеку, дитячий садок, гімназію, Вищі жіночі курси, їдальню, літню колонію, притулок для пристарілих.

Олександра Єфименко

Саме це товариство, що проіснувало аж до 1919 року, висунуло ідею об'єднання жіночих організацій.

Значними акціями другого етапу стали жіночі ініціативи а) по боротьбі з торгівлею жінками, проституцією; б) допуску жінок в університети та відкриттю Вищих жіночих курсів; в) агітація за виборче право жінок, петиції, звернення до депутатів, взаємодія з органами представницької влади, політичними партіями; г) підтримка виступів робітників в революційних подіях. Зростала політична свідомість жінок.

На другому етапі жіночого руху в боротьбі за загальне виборче право представниці ліберально-демократичної та соціал-демократичної течії жіночого руху проводили спільні акції, спостерігалася тенденція до об'єднання зусиль, особливо в 1905 році. В наступні роки відбувалося поступове розмежування між двома течіями. Розбіжності між представницями ліберальної та соціал-демократичної течії базувалися не на тому, бажане чи не бажане виборче право для жінок, а на способах практичного здійснення його в житті та на різному розумінні ролі загального права у виборчій боротьбі. В той час, як для представниць ліберальної течії загальне виборче право було потрібне для того, щоб звільнити шлях до всіх видів заробітку, для жінок-пролетарок загальне виборче право було засобом для подальшої боротьби з гнітом капіталу.

Важливою подією в історії жіночого руху другого етапу був Перший Всеросійський жіночий з'їзд, який відбувся з 10 по 16 грудня 1908 року в С.-Петербурзі. Документи та сам з'їзд вражають своєю силою, широтою проблем, глибиною їх висвітлення. Суспільство почуло голос жіноцтва Наддніпрянської України, яке не стало на з'їзді простим спостерігачем, а послідовно відстоювало як інтереси жінок, так і інтереси власного народу. Жінки України працювали у всіх секціях та пленарних засіданнях, виступили з 10 доповідями, обиралися головами пленарних засідань, секцій, активну участь приймали в дискусіях, вносили пропозиції, які були підтримані учасницями з'їзду та увійшли в документи. Звертає на себе увагу той високий рівень культури, який з'їзд проявив в своєму рішенню по національному питанню.

Вплив з'їзду був значним, він відкрив суспільству існування жіночого руху, його демократичну сутність. Він визначив коло невідкладних жіночих проблем, а стратегічною лінією боротьби жінок визначив боротьбу за політичні та громадянські права. З'їзд сприяв розширенню політичного світогляду жінок, він показав рівень можливостей, організаційних здібностей, досвіду, який був нагромаджений жіночим рухом. З'їзд впевнив думку про можливість жінок самим ставити та вирішувати свої проблеми.

Рішення з'їзду про створення *Всеросійського Жіночого Союзу* було спробою формування незалежного, самостійного жіночого руху під гаслом "*Жінки повинні самі прокласти собі дорогу до свободи, не надіючись ні на які партії, а лише жіночу солідарність*". З'їзд був спробою знайти моменти взаємодії жінок всіх класів, станів та об'єднати їх на ґрунті загального інтересу – боротьби з упередженням суспільства відносно місця та ролі жінки в суспільному розвитку. Разом з тим з'їзд виявив той факт, що формування широкого жіночого руху, який об'єднав би представниць різних класів і груп, різної партійної належності, неможливе через глибоку диференціацію суспільства. Перший Всеросійський жіночий з'їзд став моментом остаточного розмежування двох течій в жіночому русі: ліберально-демократичної та соціал-демократичної.

Було б занадто просто причину розколу жіночого руху бачити лише в класовій різниці. В появі двох течій знаходять відображення і дві сторони життя людини, колективна і індивідуальна. І в тих країнах, де люди рано усвідомили ці дві сторони життя, там представники різних класів легко об'єднувалися для політичних виступів. В країнах, які були позбавлені політичних свобод, людям притаманна ворожість та підозрілість по відношенню один до одного.

Третій етап жіночого руху Наддніпрянської України визначився періодом 1908 – 1914 років. Початок третього етапу характеризувався деяким спадом активності жіночих організацій, що пояснювалося наступом загальної реакції в країні та репресіями. Однак жіночий рух в революційний період пустив настільки сильне коріння, що ніяка реакція не в силах була його задушити. З 1909 року знову стало відчутним поживлення діяльності жінок, формувалися організації нового типу – *Жіночі Клуби*.

Жіночі клуби розглядалися як самостійні організації, які об'єднували жінок феміністичної орієнтації. Клуби сприяли корисному та приємному спілкуванню своїх членів, поліпшенню їх матеріальних та моральних умов життя, захисту інтересів жінок. Тут працювали бібліотеки, читальні, влаштовувалися лекції з феміністичної проблематики, літе-

ратурні вечори, концерти, зустрічі та розваги для дітей членкинь. У розпорядженні жіночих клубів були гуртожитки, їдальні, школи, дитячі садки, літні колонії, недільні школи, бюро праці. Із найбільших жіночих організацій нового типу слід назвати *Київський Жіночий клуб* та *Київське Жіноче Загальне Зібрання*, які об'єднували в собі “цвіт ліберального київського жіноцтва” та визначалися суто феміністичними цілями. Період 1908–1914 років характеризувався утвердженням феміністичної тенденції в жіночому русі. Члени клубів, жіночих товариств вносили пропозиції про розширення своїх прав в місцеве самоврядування, про прийняття закону рівності прав наслідування, допуск жінок в університети на рівних правах з чоловіками, про регламентацію професій, про рівність пенсій та заробітної плати тощо.

Після тривалої боротьби жінок за свої права, законом 3 червня 1912 року другорядне становище жінки було ліквідоване і права жінок та чоловіків на наслідування були зрівняні. Законом 12 березня 1914 року було вперше введено право на роздільне проживання подружжя, розширені були сфери застосування праці жінок інтелігентних професій.

Важливими подіями періоду стали Всеросійський з'їзд по боротьбі з торгівлею жінками (1910 р.) та Всеросійський з'їзд з освіти жінок (1913 р.). Однак участь жіночих організацій та окремих жінок з Наддніпрянської України в цих форумах не набрала такої активності, яка спостерігалася на Першому Всеросійському жіночому з'їзді. Вагомою в роботі Всеросійського з'їзду по боротьбі з торгівлею жінками була участь “Київського товариства оборони жінок” на чолі з Вірою Григорівною Клячкіною. Грунтовні матеріали, підготовлені для з'їзду, багатолітній досвід роботи товариства та його голови В. Г. Клячкіної по боротьбі з торгівлею жінками та проституцією мав суттєвий вплив і був належно оцінений в документах з'їзду.

Успіху Всеросійського з'їзду з освіти жінок сприяла діяльність “Харківського товариства взаємодопомоги працюючих жінок”. Для підготовки з'їзду та для залучення більшої кількості учасників членкині товариства працювали в Харкові, Києві, Одесі. Були підготовлені та оголошені на з'їзді ґрунтовні доповіді А. Пономарьової, Е. Десятової про стан жіночої освіти в Харкові та Ю. С. Єремесвої по Київській губернії. Велика кількість вітань та листів з губерній України засвідчила інтерес до питань жіночої освіти в Україні.

Новим явищем в розвитку жіночого руху третього етапу стала ідейна боротьба між ліберально-демократичною та соціал-демократичною течіями жіночого руху. Період позначився виходом жіночих видань – “Женский альманах (Одеса, 1901), “Женская мысль” (Київ,

1909–1910 рр.), “Женская политическая газета” (Одеса, 1912 р.). Жінки Наддніпрянської України регулярно друкували повідомлення та інформацію про діяльність відділів Спілок Рівноправності Жінок, товариств оборони жінок в центральних жіночих виданнях, які виходили в Москві та С.-Петербурзі.

Четвертий етап жіночого руху розпочався в 1914 році і завершився лютневими подіями 1917 року. На зміст діяльності жіночих організацій різних типів суттєвий вплив зробила перша світова війна. Більшість з них підпорядкували свою роботу потребам фронту. Отримав поширення рух сестер-жалібниць, жіночі організації створювали різноманітні курси для їх підготовки. Силами жінок засновувалися притулки для біженців, дитячі садки, їдальні, безкоштовно надавалася допомога солдаткам. Жінки приймали участь у виготовленні білизни для фронту.

Поряд з роботою по вирішенню проблем, пов’язаних з війною, жіночі товариства намагалися не залишати роботу по працевлаштуванню жінок, просвітницьку та благодійну діяльність, продовжувалася боротьба за досягнення політичного рівноправ’я.

Лютнева революція 1917 року стала для українського народу не тільки політичним і суспільним поворотом, а й поштовхом до національного відродження, вона відкрила і новий етап жіночого руху, який розвивався вже в межах Української Самостійної Держави.

За півстоліття (1860–1917 рр.) активної соціально-вагомої діяльності жіночий рух Наддніпрянської України нагромадив багатий історичний досвід боротьби за інтереси жінок та став важливим чинником формування громадянського суспільства. “Жінки України, – писала Софія Русова, – не проспали ці літа. І замість ніжної ідилічної Наталки Полтавки нове покоління має перед собою загартовану в огні постійної національної боротьби українку з очима відкритими освітою, свідому свого “Я”²². Жінка внесла в загальнокультурний поступ багато чогось своєрідного, належного до особливостей жіночої психології. З простої породильниці своїх дітей вона стала правдивою їх матір’ю, з невільниці чоловіка – дружиною, товаришкою, жінка визволилася із вікового рабства, стала економічно незалежною,

Зінаїда Мірна

самостійною робітницею, з несвідомої покірної рабині всякого політичного укладу її батьківщини – українка стала громадянкою, що свідомо ставилася до несправедливого ладу народного життя, вона стала енергійним борцем за кращу долю свого народу.

Хоч західноєвропейський жіночий рух та ідеї фемінізму мали суттєвий вплив на формування жіночого руху Наддніпрянської України, однак в західноєвропейському розумінні жіночого руху на Наддніпрянській Україні, як врешті в усій Російській імперії, не було. Спробуємо назвати ті фактори, які впливали на формування жіночого руху Наддніпрянської України і зумовили його відмінність від загальноєвропейського жіночого руху. *По-перше*, в той час, як західноєвропейський жіночий рух мав перед собою широку та вільну арену політичної боротьби, всі засоби і умови для завоювання головної цілі – політичних прав для жінок, абсолютистська політична система Російської імперії ставила жіночий рух України в інші, порівняно з Заходом, умови. Політичних прав на території Російської імперії не мали не тільки жінки, але і чоловіки, вони були рівними в своєму політичному рабстві, а тому разом з чоловіком жінка прийняла участь у визвольному русі. В умовах загального політичного безправ'я *фемінізм розглядався як рух за звільнення особистості*, і в цьому бачився глибинний зміст фемінізму. І, незважаючи на той факт, що фемінізм в рамках Російської імперії розвивався надто швидко, але його розвиток йшов виключно на гуманістичній основі і ніколи не впадав у крайність оголошення “війни статей”. Приймаючи участь у всенародній боротьбі, жінка прагнула до створення елементарних умов громадського життя, при існуванні яких вона могла отримати можливість розгорнути свої сили та реально виявити свою волю. *По-друге*, російське законодавство визнавало за жінкою значно ширші у сфері власності права, яких на Заході жінкам треба було ще досягнути шляхом впертої боротьби. Коли над європейською жінкою чоловік був опікуном та відповідальним розпорядником її майна, російське законодавство не позбавляло заміжніх жінок на своє віно, не встановлювало спільного володіння майном, економічна незалежність жінки від чоловіка позначилася на Наддніпрянщині у взаєминах статей. *По-третє*, традиційні відносини між статями здавна в Україні формувалися на демократичних засадах. В Україні не було часу, коли б українські жінки не йшли поруч з чоловіками, не вкладали своїх сил та енергії, а разом з тим і палкої любові як в загально-громадській справі, так і в родинне життя, в справі виховання молодих поколінь. Західноєвропейські жінки, ще не знали жіночого руху в ті часи, як на

Україні жінка жила широким активним життям та брала участь у творенні його кращих форм нарівні з чоловіком і витрчала ці вольності і привілеї відповідно до того, як їх тратив весь народ. Українська жінка ніколи не відчувала тої залежності від чоловіка, яка так суттєво впливала на жінку Західної Європи, та яка стала однією із причин оголошення війни чоловічому суспільству. Українська жінка, на відміну від жінок Росії, в своєму історичному розвитку не знала впливу “Домостроя” і не була перетворена на “тюремну затворницю”, вона мала значно більшу особисту свободу і права, ніж великоросіянка. Почуття власної гідності, індивідуальності було дуже розвинуте в українській жінці, їй значно важче було миритися з приниженням людської гідності, а від того її протест був сильнішим. *Почетверте*, істотною особливістю українського жіночого руху (як в решті всіх недержавних народів) було те, що він виник на хвилі національного відродження, був пов’язаний з пошуком шляхів вирішення національних питань, які тісно перепліталися з невирішеними соціальними питаннями. Поширення теоретичних обґрунтувань жіночого руху, практика роботи жіночих товариств дали підстави стверджувати, що була створена концепція, яка у пізніших дослідженнях утвердилася під назвою практичний (прагматичний) фемінізм. Така концепція ґрунтувалася на широкому демократизмі, на ідеї національного поступу, реальній культурно-освітній роботі. Прагматичний фемінізм став типологічно суспільним явищем у практиці тих народів, що перебували на етапі передіндустріального суспільства і головним завданням мали реалізацію національно-визвольних завдань.

Наталя Дорошенко

В процесі формування та розвитку жіночого руху були сформовані певні життєві орієнтири жінок – учасниць жіночого руху, які переходили із покоління в покоління та закладали традиції жіночому руху Наддніпрянщині. Серед таких життєвих орієнтирів слід назвати в першу чергу *орієнтацію на професійну працю* як на основу економічної незалежності та рівноправності жінок. *Орієнтація жінок на освіту* як основу духовного розкріпачення складала ще один важливий життєвий орієнтир жінок. Прагнення жінок до знань, професійної освіти відіграло важливу роль у формуванні їх самосвідомості, само-

емансипації та визначило їх роль в боротьбі за демократизацію суспільства. *Орієнтація жіночих організацій на власні сили* дозволяла жінкам діяти незалежно у відстоюванні своїх інтересів. Формування та утвердження цих життєвих орієнтирів серед учасниць жіночого руху розвивало почуття власної гідності. Самостійність, незалежність характеру, винахідливість, формували і відповідні типи поведінки учасниць жіночого руху. Самоорганізація жінок в товариства для самозахисту стала життєвою необхідністю та формувала концепцію самозахисту в жіночому русі, яка базувалася на самодопомозі в сфері професійної діяльності, взаємопідтримці в процесі отримання знань, опори на власні сили, самовихованні, самоемансипації, трансформації суспільних поглядів на жінку, вимозі виборчого права тощо. Концепція самозахисту була центральною в жіночому русі Наддніпрянської України та формувалася через осмислення прогресивних ідей про незалежність особистості в демократичному суспільстві.

В процесі формування та розвитку жіночого руху складався новий тип жінок – жінок-особистостей, здатних до морального вибору. Незалежність, ініціативність, прагнення відстоювати інтереси своєї батьківщини, висока духовність характеризували “нових” жінок.

Багаточисельними ініціативами по внесенню змін в правове становище жінки, організації та товариства сприяли прийняттю державних рішень. Під їх впливом були закладені основи для загальної освіти жінок, була заснована система вищої жіночої освіти, розширився доступ до нових професій, жінки добилися права займати державні посади, отримали ряд громадянських прав. Жіночий рух і його лідери були центром об’єднання та пропаганди серед різних верств ідей про рівноправність жінок та чоловіків. З допомогою преси та публіцистичної діяльності, залучаючи прогресивних діячів, лідери жіночого руху зуміли створити громадсько-політичну літературу, присвячену проблемам жінок. Багаточисельні жіночі ініціативи з просвіти робітниць, селянок, різночинок пробуджували їх самосвідомість, сприяли включенню в процес демократичних перетворень.

В процесі формування та становлення жіночого руху 1860–1917 років прийняло участь *три покоління* жінок. Першими феміністками-борцями за жіночі права були представниці “дворянського” та “різночинського” жіночого пролетаріату, тобто дівчата із збіднілих дворянських та різночинських сімей, які змушені були заробляти на життя самостійною працею. Саме ці “шляхетні” жінки увійшли до числа нових людей, освічених, мислячих, з високою чутливістю до суспільних проблем, готових служити батьківщині. Вони і стали зачинате-

лями жіночого руху. Друге і третє покоління учасниць жіночого руху було представлене різночинками та робітницями. Відмінність течій жіночого руху визначила різницю соціального складу організацій. Соціальну базу жіночих організацій ліберально-демократичної течії складала трудова інтелігенція, різночинські верстви, на першому та другому етапах до них приєднувалися і робітниці. Пролетарські організації мали соціальну базу з числа жінок, зайнятих в промисловому виробництві некваліфікованою працею. Селянки в силу історичних обставин не були залучені до діяльності жіночих організацій. Представниці панівних верств, які приймали участь в русі за рівноправ'я жінок, приєднувалися, як правило, до трудової інтелігенції і самі вели активний трудовий спосіб життя.

Жіночий рух Наддніпрянщини як всякий соціальний рух визначався певними *характерними рисами* – різноманітністю жіночих організацій різних напрямків (доброчинних, професійних, просвітницьких, національних, клерикальних тощо), самостійністю та ініціативністю в діяльності, фінансовою незалежністю, орієнтацією на ініціативну поведінку жінок, існуванням трьох ідейних течій (ліберально-демократичної, соціал-демократичної, національно-демократичної). Поєднання соціальних, національних, феміністичних завдань в діяльності жіночих організацій створило ґрунт для багатонаціонального їх складу. Історія дає нам цінні приклади співпраці українських, російських, польських жінок на ниві модернізації політичної системи, вирішення соціальних та національних питань. Демократична частина російських жінок, в більшості випадків, підтримувала національні поривання українських жінок.

Для визначення ролі жіночого руху в суспільному русі другої половини ХІХ початку ХХ століття доцільно назвати ті функції, які виконували жіночі товариства: а) організаційна – формування різноманітних бюро, відділів, шкіл освіти, майстерень, притулків, залучення нових членів і т. д., проведення акцій і ініціатив; б) інтеграційна функція – об'єднання жінок та репрезентація інтересів різних груп жінок, залучення жінок до суспільного життя; в) ідеологічна – поширення ідей рівноправності та суверенності жіночої особистості; г) виховна функція – формування в жінках ініціативності, почуття власної гідності, прагнення до самоутвердження та саморозвитку; д) координаційна – співпраця з політичними партіями та громадськими організаціями у розробці політичних рішень, встановлення контактів з іншими організаціями, органами влади²³. Здійснення перерахованих функцій сприяло формуванню жіночого руху як важливого чинника

суспільного життя. Жіночі організації допомагали жінкам виробляти такі якості, як ініціативність та діловитість, сприяли їх самоорганізації для захисту своїх інтересів.

Енергія та наполегливість жінок Наддніпрянської України у вирішенні суспільних проблем вражала навіть супротивників. Своім прагненням до вищої освіти вони показали приклад західноєвропейським жінкам, і за своїм виховним значенням жіночий рух Наддніпрянщини по праву може претендувати на одне із авангардних місць в Європейському жіночому русі. Учасниць жіночого руху об'єднувало переконання, що вони ведуть боротьбу не за жіночі права, а за людські права та свободи. Саме боротьба за людські права і свободи складала головний зміст жіночого руху, який став важливою складовою національно-визвольного руху²⁴. Жінка працювала в жіночому русі не проти чоловіка, а разом з ним, здобуваючи свої права. Серед найбільш діяльних учасниць жіночого руху на першому плані слід назвати будительок жіночого руху, перших феміністок – Олену Пчілку, Людмилу Старицьку-Черняхівську, Софію Русову, Людмилу Яновську, Валерію О'Коннор-Віленську, Софію Вольську, Марію Ішуніну, Віру Клячкіну, Христину Алчевську, Наталію Дорошенко, Марію Кучерявенко, Ольгу Андрієвську, Віру Дейч-Коцюбинську, Зінаїду Мірну та ін.

Це були жінки високих духовних якостей, які здійснювали свою громадську роботу не з персональних мотивів – зробити на цьому собі якусь кар'єру, прославити, або рекламувати себе. Навпаки, робили вони її як обов'язок, як завдання, що життя накладало на нашу Батьківщину. Це були українські феміністки у найвищому значенні цього слова, які вважали, що завдання українських феміністок це праця щоденна і для народу, праця для визволення народу, праця для якої жінки мусять віддати стільки ж сил, як і чоловіки, і де вона має бути такою ж рівноправною людиною, як і її товариш у житті.

¹ Ефименко А. Я. Исследования народной жизни. – М., 1884. – Вып. 1. – С. 43–44.

² Филиппов М. А. Взгляд на русские гражданские законы // Современник. – 1861. – № 2. – С. 530.

³ Собрание узаконений и распоряжений правительства. – СПб., 1863. – № 42. – С. 408.

⁴ Законы о женщинах: (Сборник всех постановлений действующего законодательства, относящихся до лиц женского пола) / Изд. Я. А. Кантович. – СПб., 1899. – С. 66, 70.

⁵ Собрание узаконений и распоряжений правительства. – СПб., 1912. – С. 914; Рундин Н. Закон 3-го июня 1912 г. О расширении прав наследования по закону лиц женского пола и права завещания родовых имений. – СПб., 1912. – 32 с.; Сабибин Л. Как наследовать по закону. – СПб., 1912. – 150 с.; Сыромятников А. Новый

- закон об уравнивании в правах наследования лиц женского пола, введенный в действие 3 июня 1912. – Одесса, – 15 с.
- ⁶ Законы о женщинах. – С. 33, 30.
- ⁷ Волкова І. О. Жіноче питання в Україні II пол. XIX століття. Дисертація ... канд. істор. наук. – Одеса, 1996. – С. 49.
- ⁸ Мірна З. Жіночий рух на Великій Україні // Жінка. – 1937. – Ч. 6. – С. 2.
- ⁹ Stites R. The women's liberation movement in Russia. Femenism, nihilism and bolshevism. 1860–1930. Princeton, New Jersey, 1978, p. 27.
- ¹⁰ Хасбулатова О. А. Опыт и традиции женского движения в России (1860–1917) – Иваново, 1994. – С. 25.
- ¹¹ Соколов Д. Назначение женщины по учению Слова Божия. – СПб., 1862. – С. 8,9.
- ¹² Мижуев П. Г. Женский вопрос и женское движение. – СПб., 1902. – С. 7.
- ¹³ Морозов Н. О гражданском равноправии женщин // Женский календарь на 1908 год. – С. 1–3.
- ¹⁴ Киевский телеграф. – 1860. – № 1. – С. 4.
- ¹⁵ Одесский вестник. – 1860. – № 50. – С. 233.
- ¹⁶ Полонська-Василенко Н. Видатні жінки України. – Вінніпег, 1969. – Мюнхен. / Накладом Союзу Українок Канади. – С. 89.
- ¹⁷ Основа. – 1862. – Березиль. – С. 127.
- ¹⁸ Основа. – 1861. – Січень. – С. 11–96; 282–292; 1862. – Січень. – С. 71. – 96; 1862. – Березиль. – С. 34–77; 1861. – Січень. – С. 11–90; 1861. – Июль. – С. 19–33.
- ¹⁹ Стороженка О. Сужена // Основа. – 1862. – Лютий; Куліш П. Настя // Основа. – 1861. – Жовтень; етнографічні розробки М. Номіса Різдвяні святки // Основа. – 1861. – Січень. – С. 267–281; Тітка Настя // Основа. – 1861. – Апрель. – С. 29–38; П. Куліша Обзор украинской словесности. Гоголь, как автор повестей из украинской жизни и истории // Основа. – 1861. – Май. – С. 1–33; Мордовцев Д. Солдатка // Основа. – 1861. – Май. – С. 15–32; Надруковані у розділі “З народних уст” пісні, записані від баби Данилихи, Зозулихи, Насті Сопунки розкривали важку долю селянської жінки та її прагнення до прогресу // Основа. – 1862. – Червень. – С. 29–41; Основа. – 1862. – Лютий. – С. 81–82; Жовтень. – С. 108–115; Основа. – 1861. – Май. – С. 79–107.
- ²⁰ Полтавская женская гимназия // Основа. – 1861. – Січень. – С. 320–321; 323–328.
- ²¹ Основа. – 1862. – Березиль. – С. 125.
- ²² Русова С. Наталка Полтавка і її правнучка // Громадянка. – 1938. – Ч. 5. – С. 2.
- ²³ Хасбулатова О. А. Опыт и традиции женского движения в России (1860–1917) – Иваново, 1994. – С. 25.
- ²⁴ Детальніше див.: Смоляр Л. О. Минуте заради майбутнього. Жіночий рух Наддніпрянської України II пол. XIX – поч. XX ст. Сторінки історії: Монографія, – Одеса, – 1998. – 408 с.

V. ЖІНОЧИЙ РУХ НА ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ (кінець XIX – 30-і роки XX століття)

Оксана Маланчук-Рибак

Жіночий рух на західноукраїнських землях кінця XIX – 30-і роки XIX століття можна характеризувати, беручи до уваги декілька рівнів суспільного розвитку. *На першому рівні* найсуттєвішою є чітка причетність до загальноєвропейського культурного кола з його системою цінностей та динамікою змін. З одного боку, соціально-політичні гасла рівноправності чоловіків та жінок, а з другого – традиційні уявлення про так зване “природне призначення” жінки творили полюси напруги, в полі якої йшов інтелектуально-науковий, соціальний, морально-психологічний пошук способів інтегрування жінок у найрізноманітніші сфери соціально-економічного, політичного, суспільно-культурного життя. Ці європейські, а почасти і світові пошуки не були чужі чи незнані для галицької чи буковинської еліти. На цьому рівні на західноукраїнських землях можна простежити майже синхронну із європейською зміну художньо-стильових, культурних епох: романтизм, позитивістський реалізм, модернізм, неоромантизм та ін. Очевидно, що кожна з них сформувала свої культурно-етичні жіночі ідеали, створила систему соціальних норм і стереотипів поведінки жінок, відповідно, визначила і межі їх суспільної заангажованості.

Другий рівень – рівень держав, зокрема Австро-Угорщини, Польщі, до складу яких входили західноукраїнські землі. На цьому рівні велике значення мала офіційно чинна правова система, бо саме вона визначала можливі форми суспільної діяльності жінок, їх реальні права. Внутрішня політика названих держав багато в чому детермінувала характер жіночого руху, його організаційні принципи та структуру. В Австро-Угорщині жіночий рух розвивався в руслі легально-правової діяльності, не руйнуючи, а еволюційно змінюючи суспільні засади щодо трактування жінок та їх становища¹. Поміркований консерватизм суспільної свідомості в Австро-Угорщині зумовив те, що ліберально-феміністичні погляди вже самі собою ставали втіленням радикалізму. Ця риса стає ще очевиднішою при порівнянні з ситуацією в Російській імперії, де внутрішньополітична ситуація провокувала витіснення значної кількості суспільно активних жінок, передусім молодих, у сферу антидержавної, нелегальної радикально-революційної діяльності.

У міжвоєнній Польщі міжнаціональна напруга та спровоковані нею антиукраїнські, частково й антипольські акції творили ґрунт для роз-

чарування у цінностях традиційного лібералізму (а фемінізм і є однією з його засад), сприяли залученню багатьох жінок до нелегальних націоналістичних організацій. На цьому другому рівні вже наприкінці ХІХ століття доволі чітко визначилися основні напрямки жіночого руху – ліберальний, соціал-демократичний, соціально-релігійний (католицький). Ці напрямки були характерні практично для всіх національних моделей жіночого руху в Австро-Угорщині, а згодом і Польщі, врешті-решт для жіночого руху багатьох європейських держав.

Третій рівень – національний. Незважаючи на універсальний характер як підпорядкованого суспільного становища жінок, так і теорії їх рівноправності, традиційно жіночий рух формувався на національній основі. Західноукраїнські землі – регіон, де в політиці та культурі тісно переплелися національний діалог та національне протистояння. Територіальна близькість, тісна пов'язаність історичних доль, явна чи прихована суспільно-політична та культурна конкуренція, що часто переходила у відкриту ворожнечу, і водночас пошук шляхів компромісу та співпраці – це далеко не повне атрибутування понятійної категоріальності “українці та поляки”. У контексті емансипаційних устремлінь жіночого руху це означало, з одного боку, спільну державно-правову основу розвитку, взаємопроникливу інтелектуальну атмосферу, по суті, однотипність соціальних концепцій та ідеологічних основ, з іншого – національно-політичне протистояння між українцями та поляками виявилось і в емансипаційних рухах жінок цих націй, у часто непроголошеному їх змаганні, прагненні до взаємоізоляції, у відвертому протистоянні (20 – 30-і роки ХХ століття) і нарешті у взаємному “недобачанні” та ігноруванні.

Ідея емансипації жінки в Україні з'явилася як складова світогляду епохи романтизму, головним гаслом якої, як відомо, стала емансипація особистості. Основна увага була зосереджена на проблемі морально-етичного сприйняття жінок у суспільстві, на потребі підвищення їх культурно-освітнього рівня, але значно менше на проблемах соціалізації у виробництві та на політико-правових аспектах жіночого рівноправ'я. Окремі спостереження про роль жінок у творенні національної культури відображені у роботах І. Вагилевича² та Я. Головацького³, деякі міркування відносно причин нерівності жінок у порівнянні з чоловіками і можливостей заміни такої ситуації подав М. Шашкевич⁴. Українські романтики утверджували на національному ґрунті одну з основних історіософських засад романтичного світогляду – романтичну оцінку ролі жіночого начала у творенні світу і культури як елементу первісного, пов'язаного з інтуїцією, ірраціональністю і сферою почуттів,

а це, на їх думку, було найсуттєвішим у пізнанні світу. Науково систематизувавши та осмисливши український фольклор, трансформували його у власній художній творчості, романтики утвердили цілу систему символів, міфологем та культурних архетипів жінки.

У 50 – 70-і роки XIX століття у західноукраїнських виданнях з'явилися спорадичні публікації, присвячені питанням суспільної ваги материнства, патріотичного покликання жінок, проблемам жіночого виховання та освіти⁵, а також інформації про становище жінок в інших країнах та про поширення жіночого руху⁶.

Загальноприйнято першопочатки емансипаційного руху жінок на західноукраїнських землях пов'язувати зі створенням перших українських жіночих організацій – релігійно-доброчинного Товариства руских дам (засноване 1878 р. у Львові) та світського Товариства руських жінок (засноване 1884 р. у Станиславі). Власне з 80-х років XIX століття інтенсивно відбувався процес творення національної історіософської візії жіночих проблем у тогочасному суспільстві.

Ідейне формування і розвиток українського жіночого руху в Галичині та на Буковині останніх десятиліть XIX – початку XX століття проходили в умовах суттєвих суспільно-політичних змін, які відбувалися в Австро-Угорщині і органічно вливалися в русло загальноєвропейського, світового поступу. Визначальними серед цих змін були передусім оновлення, модернізація політичних структур, формування елементів громадянського суспільства, політичний розвиток націй, державних і недержавних, боротьба за їх рівноправність, всезростаюче прагнення національної самореалізації. Серед нових явищ суспільного життя – поява політичних партій і громадсько-політичних рухів, які орієнтувалися на класи і соціальні верстви, що до певного часу, по суті, до другої половини XIX століття, не були суб'єктами політичного життя, наприклад, на селянство, робітників. Ці нові партії, громадсько-політичні рухи не тільки маніфестували певні соціальні інтереси, вони, хоч і обмежено, але мали можливість в умовах конституціоналізму, парламентських форм правління впливати на зміну законодавчих норм, а через пресу, літературу, громадські акції на уявлення і поняття суспільної свідомості. Рух за емансипацію жінки розвивався в одному руслі з визвольними соціальними, національними і політичними змаганнями, що ґрунтувалися на ідеї духовної емансипації людини, на ідеї інтеграції інтересів особи і суспільства. Істотною особливістю українського жіночого руху, зокрема в Галичині, було те, що він виник на хвилі національного відродження в умовах бездержавного розвитку, а це, у свою чергу, зумовлювало виняткове значення національно-визвольних завдань.

На західноукраїнських землях жіночий рух до 1939 року пройшов доволі цілісний етап становлення та розвитку, зберігав певну традицію, ідеологічно й організаційно прагнув увійти у загальноєвропейське русло. Нині є всі підстави вважати, що саме цей територіально-локальний варіант став українською моделлю, яка поєднала ідею емансипаційних прагнень жінок і національний характер жіночих організацій. Ця модель жіночого руху мала чітко визначені риси загальноукраїнського характеру, хоча б з огляду на тісну співпрацю жінок Галичини з жінками Наддніпрянської України (виступи в пресі, видавнича діяльність, організація виходу у світ т. зв. “жіночої періодики” та ін.).

Український жіночий рух формувався в час поширення у розвинутих європейських країнах ідей позитивізму, радикалізму, соціалізму, в час існування вже сформованої ідеології жіночого руху – фемінізму.

Українські землі у складі Австро-Угорщини, а потім і Польщі були відносно відкриті для проникнення літератури різного характеру і різного ідейного спрямування, зокрема літератури, що стосувалася жіночого питання. Спектр поглядів надзвичайно широкий. На одному полюсі література типу “Die Schattenseiten des Frauenstudiums” (S. Grünwald – Zerkowitz), де виправдовувалось нібито самою природою обумовлене, підпорядковане становище жінки, на протилежному – феміністичні концепції Д. С. Мілля і його послідовників, праці соціалістичного характеру Ф. Енгельса, А. Бебеля, К. Цеткін. Проміжок між цими полюсами заповнювали праці, де емансипація жінки розглядалась переважно як морально-етична, культурно-просвітня суспільна проблема, а відповідно і пропонувалися засоби її вирішення.

Біографічні матеріали Н. Кобринської, О. Кобилянської та багатьох інших жінок-учасниць жіночого руху дають свідчення про надзвичайно різномірний характер літератури, яку читали, обговорювали, якою захоплювалися. Н. Кобринська читала твори європейських позитивістів, численних російських письменників. Та найбільший вплив на її формування як ідеолога жіночого руху мала робота Д. С. Мілля “Про підпорядкування жінки”, класичний твір ідеології фемінізму. До речі, цей твір Н. Кобринська разом з чоловіком почала перекладати на українську мову⁷. Подібним шляхом йшла і О. Кобилянська, про що свідчать тематично згруповані нею записи в щоденнику під назвою “Etwas über die Frauenfrage. Aus dem Russischen”⁸. М. Павлик, один з провідних діячів радикального руху, планував видати переклад роботи цюріхського професора А. Доделя “Про жінку”, яка була написана в дусі ідей тогочасного фемінізму⁹.

Вимога суспільної рівноправності, без переваг і привілеїв для однієї статі, боротьба за допуск жінок до політичного життя і розширення

сфери їх професійної діяльності, критика фальші і лицемірства у сімейних відносинах – ці ідейні постулати фемінізму були співзвучні потребам розвитку українського суспільства. Ідеологія фемінізму визначила характер оригінальних робіт авторів-галичан, зокрема М. Ганкевича “Про жіночу неволю в історичнім розвою” (Львів, 1891), К. Малицької “Про жіночий рух” (Львів, 1904), у численних статтях Н. Кобринської, опублікованих в альманасі “Перший вінок” (Львів, 1887), у трьох випусках збірника “Наша доля” (1893, 1895, 1896 рр.).

Важливим було й те, що біля джерел формування ідеології українського жіночого руху були М. Драгоманов, І. Франко, О. Терлецький, М. Павлик, М. Грушевський – громадські діячі, політики, інтелектуали-науковці, які не тільки радили, спрямовували, але й самі безпосередньо займалися розробкою концептуальних питань цього руху¹⁰.

Сприйняття і засвоєння ідей фемінізму на західноукраїнських землях пройшли певний еволюційний шлях. Спочатку фемінізм як цілісна концепція лякав своїм ніби-то суспільним радикалізмом. Водночас громадськість поступово, часто може і неусвідомлено, сприймала його основні постулати і змінювала як саме суспільство, так і суспільну психологію в тому напрямі, який визначала феміністична теорія. Одним з часткових прикладів такої зміни може бути феномен участі жінок-галичанок у військових підрозділах Січового стрілецтва.

У міжвоєнний період суттєво змінився правовий статус жінок, і не в останню чергу під тиском вимог жіночого руху. Послідовно реалізується ідея секуляризації шлюбу, поступово утверджується свобода розлучень, практично забезпечується дія принципу правової дієздатності жінки після досягнення повноліття, рівноправ'я її з чоловіком у спадково-майнових справах. Власне у згаданий час неухильно проходить процес визнання жінки як суспільно повноцінної і повноправної людини. На початок 20-х років суттєвими були успіхи руху за громадянські і політичні права жінок, у першу чергу за їх доступ до освіти, в тому числі вищої, за право участі у профспілкових організаціях і політичних партіях, за їх виборчі права. Після завершення першої світової війни, розпаду Австро-Угорської імперії новостворені держави, зокрема Польща, у складі якої були західноукраїнські землі, законодавчо фіксують рівність виборчих прав та ряд інших юридичних норм. У цій ситуації першочерговими стали реалізація юридичних прав, вміння скористатися можливостями, які давало офіційне законодавство. Розвиток жіночого руху у правовому полі громадянського суспільства мав декілька аспектів. Це політична самореалізація жінок не тільки біля виборчих урн, а й у “великій” політиці (наприклад, політична діяльність

М. Рудницької, О. Кисілевської та ін.), здобуття досвіду роботи у міжнародних жіночих організаціях (наприклад, у Міжнародній раді жінок, Міжнародній жіночій лізі за мир і свободу). Тогочасні правові норми давали певний простір для поступової соціалізації жінок, входження їх у найрізноманітніші суспільні структури, які за тривалою традицією належали до суто “чоловічих”. Принципове значення мало зростання кількості жінок, заангажованих до інтелектуально-фахової праці, зокрема у шкільництві, науці, журналістиці, в праві та судочинстві, у лікарській справі та ін. У 20 – 30-і роки офіційними ідеологічними гаслами українського жіночого руху стали фемінізм і націоналізм¹¹. Сама теорія фемінізму модифікувалася, ускладнювалася. До чисто соціологічних підходів у трактуванні проблеми “жінка і суспільство” долучаються культурологічний і психологічний.

Для світового, зокрема європейського, жіночого руху як в плані ідейному, так і в організаційному характерна доволі чітка диференціація між різними напрямками, зокрема ліберально-феміністичним, соціал-демократичним, християнсько-доброчинним та ін. Однак, соціальна структура тогочасного українського суспільства не могла створити ґрунт для розвинених суффражистських чи радикально-феміністичних напрямів у жіночому русі, хоча наявність основних європейських ідеологічних течій в українському жіночому русі є об’єктивною і незаперечною. Ідеологічні напрямки формувалися на західноукраїнських землях стосовно власних потреб та можливостей і у переважній більшості випадків не були копіюванням. Показовим є критичний підхід до соціалістичної інтерпретації завдань жіночого руху. Ще на початку емансипаційних змагань лідер галицьких жінок Н. Кобринська критично висловила про пряму залежність між встановленням соціалістичного ладу і вирішенням жіночого питання, відзначила, що інтенсивне і масове залучення жінок до суспільного виробництва (одна з соціалістичних ідей) приведе до її подвійного навантаження – на виробництві і у домашньому господарстві¹².

Зразками розвитку теорії національно-ліберального фемінізму у міжвоєнний період є публікації М. Рудницької, зокрема “Українська дійсність і завдання жінки” (Львів, 1934), О. Назарука “Жінка і суспільність” (Львів, 1934), “Жіноча справа з приводу першого українського жіночого конгресу” (Львів, 1934). Робота Є. Тишинської “Роля жіночих організацій в католицькій акції” (Львів, 1931), збірник “Пропам’ятна книга першого з’їзду Марійських дружин інтелігентного жіноцтва з приводу 30-ліття існування Марійської дружини пань у Львові 1904 – 1934” (Львів, 1937) репрезентують концепцію українського соціально-релігійного жіночого руху.

Складовою частиною жіночого руху було видання літератури, зокрема періодичної¹². Найрізноманітніші аспекти проблеми емансипації жінок доволі широко обговорювалися на сторінках західно-українських видань. Спочатку це були окремі спорадичні публікації, згодом рубрики, а з часом і систематичні тематичні сторінки. Мабуть, не було такого періодичного видання, яке б не звернулося до обговорення проблеми “жінка і суспільство”. Але, очевидно, найбільш послідовно це робили так звані “жіночі” видання. Варто зазначити, що у Західній Україні відомими були європейські феміністичні видання. Наприклад, на зламі XIX і XX століть – часописи “Gleichheit”, “Nene Bahnen”, “Die Frau”, “Die Frauenbewegung”, “Votes for Woman”, “Suffragette”, “La suffragiste”, “Zenské listy” та ін.

Першим українським виданням для жінок в Галичині був часопис “Лада”, що 1853 року виходив у Львові під редакцією С. Шеховича, відомого своєю москвофільською орієнтацією. Видання ставило своїм завданням задовольнити духовні інтереси і потреби жінок з інтелігенції. Основна увага часопису зосереджувалася на проблемах виховання жінок, розширення їх кругозору. Найчастіше мова йшла про традиційні сфери жіночої самореалізації, зокрема про сім’ю, материнство. Але великої популярності часопис не здобув і закінчив своє існування 15 випуском. Причиною були як консервативно-ретроградний характер дописів, так і славнозвісне “язичіє”, яке викликало осуд і несприйняття¹³.

Ще один часопис для жінок під назвою “Русалка” С. Шехович видавав у Львові 1868 – 1870 років. Редакція декларувала потребу освіти для жінок, їх ширшого залучення до громадських справ¹⁴, але здійснити цей намір багато в чому так і не змогла. Сторінки часопису були заповнені художніми творами авантюрно-романтичного чи солодкаво-ліричного змісту, типовими для “дамських” видань цього часу; інформацією про жінок вищого світу європейських країн, про відомих художниць та акторок; описами далеких екзотичних країн. Проте, в цілому, характер публікацій цього видання вже дещо відрізнявся від публікацій попередньої “Лади”. Часопис інколи розповідав про активізацію європейського жіночого руху, зокрема про англійських жінок, які домагалися політичних прав, про заснування жіночих організацій в Німеччині¹⁵, про перші кроки львів’янок у справі заснування в місті вищої школи для жінок та про наміри створити жіноче товариство¹⁶. Продовжували друкуватися москвофільські видання для жінок у Львові, і в 1914 році тут було надруковано жіночий календар “Русалка”. 1936 року “Общество русских дам во Львове” видавало часопис “Очаг” (редактор Т. Еттингер), характер якого радше проросійсько-культурно-

просвітній, а не феміністичний. Винятком були хіба що дві публікації – “Вечный вопрос” (№ 6) та “Очаг или терем?” В. Заїкіна (№ № 10, 11, 12). 1938 року згадане товариство видавало щомісячну російську газету для жінок “Руска нива”. Цей часопис крім культурно-просвітніх проблем порушував і проблеми виробничо-фахової зайнятості жінок, зокрема їх участь у різних формах кооперації.

Етапним у розвитку українського жіночого руху було видання альманаху “Перший вінок”, що вийшов у світ 1887 року у Львові¹⁷. Ініціаторами та організаторами цього видання були Наталія Кобринська та Олена Пчілка. Значну редакторсько-видавничу роботу провів Іван Франко. Альманах став помітним явищем українського культурно-громадського життя, мав непересічну літературно-мистецьку вартість, засвідчив плідну співпрацю жінок Галичини та Наддніпрянської України в рамках емансипаційного руху. В альманасі повно і всебічно викладено міркування про становище жінки у тогочасному суспільстві, про завдання емансипаційного руху жінок в контексті українського культурно-громадського життя. Публіцистичні статті альманаху, передусім Н. Кобринської заманіфестували основні ідейні засади тогочасного українського жіночого руху, зокрема поєднання ідеології національно-політичної самореалізації з ліберально-позитивістською, феміністичною концепцією емансипації жінок. 1893 року у Стрию вийшов перший, а 1895 і 1896 роках у Львові другий і третій випуски збірника “Наша доля”, який продовжив традицію “Першого вінка”.

1908 року у Львові виходив у світ часопис для жінок “Мета”. Видавцем і редактором була Дарія Старосольська, а серед активних співпрацівників – Олена Охримович-Залізняк, Ірина Січинська, які були членами львівського “Кружка українських дівчат”. Ідейними основами часопису були постулати традиційного ліберального фемінізму, серед яких найважливіше це: правова рівність жінок і чоловіків, розвиток освіти та самоосвіти жінок, їх дедалі ширша участь у громадсько-політичному та культурному житті, участь жінок у фахово-професійних та виробничих сферах діяльності та ін. Однією з ідейних домінант часопису було соціал-демократичне трактування проблем емансипації жінки, зокрема увага акцентувалася на соціально-економічному аспекті суспільної нерівності жінок¹⁸. Часопис припинив існування за рішенням з’їзду українських жінок 1908 року, що відбувся у Львові. Планувалося розпочати видання нового часопису. Але цим задумам у той час не судилося здійснитися.

1912 року у Львові вийшли у світ чотири щоквартальні додатки до газети “Діло” під назвою “Жіноче діло”. Відповідальним редакто-

ром був В. Бачинський, редактором – О. Кисілевська. Це видання продовжило ліберально-феміністичну традицію обговорення проблем суспільного становища жінок, а також було однією із спроб знайти оптимальний для української суспільності тип жіночого видання.

У Львові 1912 і 1913 років вийшли два томики серійного видання “Жіноча бібліотека”. У цій серії, яку запланувала і зреалізувала Н. Кобринська, передбачалося друкувати художні твори, зокрема переклади, цікаві з точки зору “жіночих образів”. Вийшли у світ твір К. Светлої “З наших боїв і змагань” та М. Метерлінка “Синьобородий і Аріяна”.

Чергову спробу видання часопису для жінок здійснила у Львові Д. Старосольська 1919 року. Газета мала назву “Наша мета” і спочатку була розрахована на жінок “без огляду на суспільні та партійні ріжниці”. Але у зв’язку з переходом у власність Української соціал-демократичної партії (1920 р.) часопис відповідно звузив свою читачку аудиторію. На сторінках часопису ліберально-феміністичні погляди чи не найкраще представлені у статтях М. Рудницької. Водночас “Наша мета” друкувала дописи, у яких проблеми емансипації жінки трактувалися з соціально-класової точки зору (наприклад, статті “Жінка й професійні робітничі організації”, “Жінка у пролетарському русі” та ін.). Видання мало чітку національно-політичну спрямованість, а тому зазнало конфіскацій польською поліцією. Підставою було декларування необхідності політичних свобод і національно-державної незалежності для України.

У міжвоєнний період український жіночий рух дедалі чіткіше структурувався за характером ідейних гасел та практичної діяльності. Відповідно структуруються і періодичні видання, призначені для жінок. Осередками друкування цих видань стали Львів та Коломия. Одним із найпопулярніших був журнал “Нова хата”, що почав виходити 1925 року з підзаголовком “журнал присвячений модам і справам домашнього жіночого господарства”. З наступного 1926 і до 1939 року підзаголовок журналу був уже дещо інший: “журнал для плекання домашньої культури”. Редактором була М. Громницька, а з 1939 року – Л. Бурачинська-Рудик. Засновниками і членами редколегії, активними співробітниками були І. Бонковська, Е. Вербицька, А. Вергановська, І. Гургула, О. Залізняк, І. Лежогубська, І. Макух-Павликовська, К. Малицька, С. Охримович, С. Савицька, М. Струтинська, М. Фуртак-Деркачева та інші.

Творці журналу розраховували насамперед на жінок з кола української інтелігенції. Наклад журналу сягав до 5 тисяч примірників. Приблизно третину обсягу видання складали практичні господарські поради, викрійки моделей одягу. Журнал публікував також популярні статті

про архітектуру, художні промисли, декоративно-ужиткове мистецтво, серед яких варто відзначити розвідки О. Вояківської-Мочульської, І. Гургули, Д. Горняткевича, Х. Кононенко, А. Свенціцької та І. Свенціцького, В. Січинського. Журнал популяризував досягнення українських митців, зокрема жінок-художниць, письменниць, акторок і науковців. “Нова хата” практично пропагувала та утверджувала модерний український стиль у мистецтві та побутовій культурі. Подібний характер мав і часопис “Українська господиня”, що був призначений переважно для жінок-селянок і виходив як додаток до часопису “Сільський господар”. Однак це видання проіснувало недовго – лише один 1929 рік.

У міжвоєнний період у Львові виходило декілька публіцистичних часописів для жінок: “Жіночий вісник” (1922), “Жіночий голос” (1931 – 1939), “Жінка” (1935 – 1939), “Громадянка” (1938), “Світ українки” (1938) та “Українка” (1938 – 1939). Часопис “Жіночий голос” репрезентував “Союз українських працюючих жінок” у Львові. Спочатку “Жіночий голос” виходив як тематична сторінка “Громадського голосу” і лише з 1936 року виходив як самостійне видання. Своім спрямуванням часопис був близьким до ідейної програми Української соціал-радикальної партії та до її практичної діяльності.

“Жіночий вісник”, “Громадянка”, “Світ українки” та “Українка” були або офіційними органами “Союзу українок”, або ж ідейно близькими до цієї організації та до створеної 1938 року “Дружини княгині Ольги”. Успіхом ці видання багато в чому завдячують редакторській роботі М. Рудницької, М. Струтинської, О. Федак-Шепарович. Часописи декларували свій позапартійний статус, хоч їх симпатії – і це очевидне – на боці ліберально-поміркованих політичних сил. Ці видання містять насамперед цінний інформаційний матеріал про основні події жіночого руху на західноукраїнських землях, дають оцінку розвитку світового емансипаційного руху з українських позицій. Характер часописів визначався феміністичною та національно-державницькою ідеологією; одним із своїх завдань часописи вважали постійно підкреслювати рівноцінність та важливість усіх складових тріади “громадянка – дружина – мати”. Очевидно, що ідеологія фемінізму мала національну багатоваріантність, яка зумовлена обставинами культурного, релігійного, політичного та економічного життя, особливостями національної ментальності тощо. Українське трактування проблеми жіночої емансипації базувалося на західноєвропейській традиції, водночас мало свої особливості. Зокрема, бездержавний розвиток зумовлював виняткове значення національно-визвольних завдань у загальній системі суспільно-політичного та культурного жит-

тя, натомість значно меншою була увага до традиційного і розвинутого в західноєвропейській культурі індивідуалізму. Водночас український жіночий рух змушений був зважати й на типовий для міжвоєнної Європи процес наростаючої дискредитації, суспільного приниження самих понять “фемінізм” та “емансипація”. Не слід забувати, що у 30-і роки ХХ століття в європейській самосвідомості гуманістична цінність особи була значно принижена під тиском піднесення суспільної цінності раси, нації, класу чи держави.

У Коломиї виходив у світ часопис для селянок “Жіноча воля” (1932 – 1939), редакція якого бачила своє завдання у просвітницькій роботі. Часопис також друкував конкретні пропозиції – як зібрати у селі перші жіночі збори, зареєструвати новостворену організацію та ін. І. Блажкевич, І. Домбчевська, О. Кисілевська, С. Парфанович, О. Цегельська піднімали актуальні на той час питання створення у селах дитячих садків, збереження українських шкіл, розвитку кооперації.

У Коломиї 1932 – 1939 років виходив часопис “Світ молоді”. На характер публікацій вплинула суспільно-політична ситуація на західноукраїнських землях, зокрема зростання напруги в українсько-польських відносинах, а також ріст тоталітарних тенденцій у європейському суспільному житті. Тому закономірними були публікації, зосереджені на проблемах національної свідомості молоді, її патріотичного виховання. Не випадковим було посилення на досвід виховання молоді в Німеччині як на приклад, вартий наслідування. Часопис розгорнув дискусію навколо змін, що відбувалися у поглядах молоді на призначення жінки, її становище в сім’ї та тогочасному суспільстві (Суха Л. Нова жінка. – 1935. – Ч. 10).

Важливим структурним чинником жіночого руху були жіночі організації¹⁹. Однією з перших українських жіночих організацій в Галичині було товариство москвофільського спрямування “Общество русских дам” у Львові. 1873 року при львівській Успенській церкві було створене “сестринство”, метою якого було піклуватися про оздоблення храму. 1879 р. “сестринство” було офіційно зареєстроване як “Общество русских дам”. Члени товариства своє завдання бачили у просвіті молоді, у добродійних акціях²⁰. Його діяльність офіційно підтримував митрополит Йосип Сембратович. За статутом членом товариства могла бути кожна жінка-українка, а також жінка іншої національності, одружена з українцем. Переважно це були представники москвофільської еліти, тісно пов’язані з церковними колами.

Сфера практичної діяльності товариства обмежувалась організацією виставок, вечорів та інших розваг для порівняно вузького кола

львів'ян. На його фонди існував невеликий для 6 учениць пансіон, а також школа крою та шиття для 16 дівчат. У 1906 році товариство налічувало 240 членів²¹. І. Франко відзначав, що “Общество русских дам” у Львові зробило перший крок в організаційному становленні жіночого руху, але критикував його за локальний характер і майже повністю філантропічні цілі²². Заборонене австрійським урядом, товариство відновило свою діяльність 1920 року та існувало у Львові до початку другої світової війни. Характер його діяльності не змінився, хіба що товариство намагалося дещо зробити у видавничій сфері та у сфері економічної діяльності, а зокрема заснувало кооператив “Хазяйка”. Але успіху він не мав. Дослідники справедливо характеризують це товариство як суспільний анахронізм²³.

1903 року у Львові був затверджений статут подібного жіночого товариства “Жизнь”, що визначило свою мету як гуманітарну. Завдання проголошувалися культурно-просвітні, виробничо-комерційні, особлива увага мала бути звернена на видання літератури, присвяченої суспільним проблемам жінок. Товариству практично вдалось організувати видання дитячого журналу “Въночек” (1905 – 1908). Серед активісток варто відзначити Р. Дудикевич, М. Лисяк, С. Маркову, А. Мельник, Є. Прислопську.

1904 року у Львові з'являється релігійно-доброчинне “Марійське товариство пань”. Його членами були жінки-українки, як правило, з елітарних греко-католицьких сімей. Ще раніше, 1902 року, у Львові виникло “Товариство св. Ольги”, для якого сферою діяльності була визначена вся Східна Галичина і Північна Буковина, а своє завдання його організатори вбачали у збереженні та підтримці християнського духу і християнських чеснот в українських сім'ях. Дійсними членами товариства могли бути тільки члени родин священиків²⁴. Аналогічні жіночі організації були у багатьох містах, містечках і селах Західної України.

Релігійно-доброчинні жіночі товариства мало досліджені в історії жіночого руху; створюється враження, що вони існували начебто поза простором емансипаційно-феміністичних змагань, їм справедливо дорікали за обмежений характер їх діяльності, за суспільний традиціоналізм та консерватизм. Проте потрібно відзначити, що розбудова такого типу об'єднань жінок проходила доволі активно. Прикладом може бути згадане вже “Марійське товариство пань” у Львові. Серед його засновниць – О. Барвінська-Бачинська, а серед активісток міжвоєнного часу бачимо А. Конрадову, Є. Тишинську, С. Фіголь, І. Янович та ін. Товариство створювалося і діяло як організація національної еліти, тому кількість членів була доволі обмеженою (41 – на момент

створення, а в 30-і роки близько 150 осіб). Від 1918 р. існувало “Марійське товариство учениць”, а з часом у кожній школі були створені “Марійські дружини”. Існувала також “Марійська дружина студенток”, а по селах утворювалися Марійські гуртки. Ідейно близькими до Марійських організацій були “Жіночий кружок Католицького Союзу”, “Товариство українських дівчат ім. св. Йосифа”, товариство українських робітниць “Будучність”, жіноча секція при товаристві “Зоря”.

2–4 листопада 1934 року у Львові відбувся з’їзд Марійських дружин, на якому зібралося більше як 200 учасників. Цей з’їзд засвідчив, що в Галичині, подібно як і в багатьох країнах Європи та Америки, у жіночому русі сформувався релігійно-доброчинний напрям. Він був структурований як ідейно, так і організаційно. Характерними з цього приводу є міркування Є. Тишинської, яка вважала, що “жіноче питання не тільки не є перехідним рухом чи завданням, що спирається виключно на акції добуття таких чи інших прав, але це поважна проблема постійного достосування жінки до суспільних та економічних умовин часу”²⁵. Основними ідейними настановами релігійно-доброчинного руху жінок на той час були: критика поширеної тези про “антижіноче” наставлення християнства та перевага еволюційної емансипації жінок, а не феміністичної, яку вважали занадто радикальною. Одним із негативних наслідків феміністичної емансипації Є. Тишинська вважала те, що жінки в громадському житті прагнули діяти в рамках “чоловічої культури”²⁶.

Жіночі організації релігійно-доброчинного спрямування закликали жінок посвятити себе домашнім обов’язкам і філантропії. Мінімально соціалізуючи жінок, організації такого типу, по суті, творили ілюзію залучення жінок до громадської діяльності. Членство у товариствах такого типу не вимагало у жінок відмови від усталених психологічних стереотипів та від традиційної поведінки.

Світські жіночі організації на західноукраїнських землях були декількох типів. Першим було Товариство руських жінок у Станиславі, створене 1884 року. Головне завдання товариство вбачало у тому, щоб “впливати на розвиток жіночого руху через літературу”²⁷. Художні твори, оригінальні чи перекладні, на думку організатора товариства Н. Кобринської, повинні були сприяти не тільки пізнанню закономірностей суспільного розвитку, але й об’єднанню українських земель, поділених політичними кордонами. Товариство активно підтримували демократичні сили краю. І. Франко у статтях в газеті “Діло” схвалив програму товариства, закликав жінок підтримати його діяльність. Він повністю погоджувався з його членами в тому, що ство-

рення станиславського товариства є результатом галицького розвитку і відповідає народним потребам, заперечив звинувачення у сліпому наслідуванні закордонної моди²⁸. Незважаючи на в цілому демократичну спрямованість статутних вимог товариства, його програми, діяльність була багато в чому обмеженою і, безумовно, не могла повністю відповідати тогочасним найпоступовішим уявленням про цілі і мету подібного роду організацій. І це розуміли самі жінки. Так, наприклад, О. Кобилянська після ознайомлення зі статутом товариства зробила запис у щоденнику про обмеженість його програми²⁹. 1885 р. товариство виступило з ініціативою видати силами жінок літературний альманах. Альманах “Перший вінок” побачив світ у 1887 році і відразу став помітним явищем українського культурно-громадського життя. На жаль, більшість членів товариства схильні були змінити задекларований характер його діяльності, обмежитись добродійністю. На початку 90-х років XIX століття товариство переживало організаційну та ідейну кризу і нараховувало лише 15 членів³⁰.

У 90-і роки XIX століття виникають нові жіночі організації. Так, наприклад, 1893 року у Львові був створений “Клуб русинок”, “Жіночий кружок” в Коломиї, 1894 р. “Жіноче товариство” в Городенці і москвофільське “Общество русских женщин” на Буковині, 1896 року “Жіночий кружок” в Тернополі, 1901 року “Жіноча читальня” в Долині, “Кружок українських дівчат” у Львові, 1903 року жіночі товариства в Бережанах і Рогатині, 1909 року у Львові “Жіноча громада”. Серед громадсько-доброчинних організацій активними були “Товариство Руська захоронка” (голова – М. Грушевська), “Товариство опіки над слугами та робітницями”, “Товариство вакаційних осель”, “Товариство опіки над дітьми та молоддю”, Загальнодержавний характер мав громадсько-доброчинний рух проти проституції. Так, наприклад, у Львові діяла руська філія загальноавстрійського “Товариства св. Рафаїла”. Основну роботу в цих товариствах проводили жінки.

Загально утвердилось, що членами більшості жіночих організацій були вихідці з сімей ліберальної інтелігенції, частково з міських середніх верств. Жінки-робітниці, селянки, як правило, не виявляли великого інтересу до діяльності жіночих організацій. Але реальна ситуація була дещо іншою. У кінці XIX століття з’явилися перші жіночі організації, членами яких були в основному селянки. Поет, активний громадський діяч Павло Думка у листі до І. Франка 20 липня 1892 року інформував про створення в с. Купчинцях на Тернопільщині жіночого товариства, метою якого була просвіта селянок, а також поширення серед них раціональних способів ведення селянського господарства. Від імені жінок

ініціаторів створення товариства П. Думка звернувся до І. Франка з проханням надати допомогу у складанні статуту³¹. Подальша робота товариства була пов'язана з рухом радикальної партії.

Сільське жіноче товариство у с. Купчинцях було не поодиноким прикладом громадської активності селянок. Так у 1908 році преса повідомляла про скликання в с. Целієві Гусятинського повіту жіночих зборів, на яких було приблизно 400 учасниць. Вони говорили про потребу заміни свого соціально-громадянського статуту, економічного становища, висували загальнополітичні вимоги (загальне виборче право, зміна системи місцевого управління)³².

Одночасно із створенням і кількісним зростанням жіночих організацій на західноукраїнських землях йшло всезростаюче залучення жінок до діяльності різноманітних громадських організацій, наприклад, до роботи у “Просвіті”, педагогічному товаристві, “Руській бесіді”, кооперативі “Народна торгівля” та ін. Діяльність жінок у цих товариствах, як правило, прямо не була пов'язана з специфічно феміністичними завданнями, але об'єктивно сприяла новому психологічному сприйняттю жінки у суспільстві.

У час розпаду Австро-Угорської імперії та творення нових національних держав українські жінки були втягнені у вир військових та національно-визвольних подій. Показовою є участь українських жінок у національно-патріотичних, зокрема військових організаціях (наприклад, чота 33 жінок у складі Українських Січових Стрільців)³³, активність жінок у львівських листопадових подіях³⁴, діяльність жіночого відділу, відомого під назвою “Самаритянська Секція Українського Горожанського комітету”, що діяв у 1918 – 1921 роках та ін.

У грудні 1921 року за ініціативою “Жіночого гуртка ім. Ганни Барвінок” Українського Педагогічного Товариства у Львові відбувся 3^т з'їзд українських жінок, на якому було більше ніж 300 делегаток. В оргкомітеті працювали С. Вольська-Мурська, К. Малицька, О. Коренець, М. Рудницька, О. Січинська, О. Степанів, О. Федак-Шепарович. Цей з'їзд ставив завдання насамперед консолідувати український жіночий рух, визначити його завдання на новому етапі національно-визвольних змагань. Коли зачитували положення резолюції про те, що основним незмінним ідеалом українського народу є самостійна, соборна держава зі столицею у Києві, польська поліція припинила роботу з'їзду. Жінки продовжували засідання напівтаємно. Найважливішим наслідком його роботи було організаційне структурування “Союзу Українок”, основи якого було закладено ще в травні 1917 року під час консолідаційного об'єднання різнотипних жіночих організацій. Метою новоствореного жіно-

чого товариства було об'єднання жінок поза межами УРСР. У різний час Союз очолювали Марія Білецька, Костянтина Малицька, Олена Федак-Шепарович, Марія Бачинська-Донцова, а з 1928 по 1939 рік – незмінно Мілена Рудницька. “Союз українок” прагнув стати національною жіночою організацією універсального типу, яка б репрезентувала та задовольняла інтереси жінок різного віку та соціального статусу. У сферу діяльності Союзу входили феміністично-пропагандистська та культурно-просвітня робота, залучення жінок до нових форм соціально-виробничої заангажованості, насамперед через кооперативний рух та організацію різного типу фахових курсів і шкіл, охорона здоров'я жінок, материнства та дитинства, відстоювання прав працюючих жінок та ін.

Союз українок зумів виробити ефективну структуру масової організації³⁵, а також принципи взаємовідносин з іншими громадськими організаціями. Жінки, члени “Союзу українок”, активно працювали в таких громадських організаціях, як “Просвіта”, “Сільський господар”, “Рідна школа”, “Учительська громада”, в “Українському комітеті допомоги безробітним та убогим”, у товаристві “Відродження” та ін. Взаємопорозуміння та співпраця між “Союзом українок” та громадськими організаціями складалися по-різному. Так, наприклад, “Марійська дружина” та “Жіночий гурток ім. Ганни Барвінок” були складовими частинами “Союзу”. Великі надії взаємодоповнюючої співпраці покладалися на створене у 1924 році у Львові “Товариство жінок з вищою освітою”, засновницями та активістками якого були О. Залізник-Охримович, Г. Келлер-Чикаленко, С. Окуневська-Морачевська, О. Степанів-Дашкевич, Є. Тишинська та ін. На жаль, за п'ять років існування товариству не вдалось повністю реалізувати свої плани. Жінки, фахово заангажовані у шкільництві, науці, у лікарській та інших справах, здебільшого були діяльними членами громадських організацій, що не створювалися за статевою приналежністю (“Рідна школа”, “Українське лікарське товариство”, “Наукове Товариство ім. Шевченка” та ін.).

Водночас лідери “Союзу українок” вели гострі дискусії з представниками жіночої секції “Католицької акції”, створеної 1934 року Прикладом такої полеміки було обговорення широко розрекламованої доповіді одного з лідерів Католицької акції О. Назарука “Жінка і суспільність”, яку він виголосив 13 квітня 1934 року у Львові. Загальнокрайовий характер мали дискусії “Союзу українок” з “Союзом працюючих жінок”, з товариством “Сільський господар”, “Відродження”, з партійним угрупованням УНДО. Основою полемік були розмежування сфер впливу цих організацій, різне розуміння суспільної ролі жінки, а часто і людські честолюбні амбіції.

Ідеологічною основою “Союзу українок” був ліберальний варіант фемінізму та націоналізм³⁶. Правда, передвоєнна ситуація в Європі не сприяла розвитку лібералізму, навпаки, підводила до поширення суспільного та політичного тоталітаризму, радикального націоналізму. Відповідно і жінки, в тому числі й українки, дедалі активніше залучалися до діяльності радикальних організацій, які, як правило, не визнавали суспільної вартості традиційного фемінізму. Прикладом може бути участь жінок у націоналістичному русі під проводом ОУН.

Львів став важливим центром налагодження міжнародних зв'язків українського жіночого руху, зокрема “Союзу українок”, (наприклад з “Міжнародною жіночою лігою миру і свободи”, “Міжнародним союзом суффражисток”). 1937 р. тут було створено “Всесвітній Союз українок”, який об'єднав українські жіночі організації багатьох країн.

Події у Львові двічі ставали приводом до офіційної заборони “Союзу українок”. Вперше це сталося 17 лютого 1929 року після урочистої панахиди на пошану Ольги Басараб. До речі, вона у свій час була членом управи “Союзу”. Жінки збирали кошти на підтримку Комітету допомоги політичним в'язням. Правда, обвинувачення у політичній діяльності, не передбаченій статутом “Союзу українок”, в судовому порядку були зняті. Вдруге причиною для заборони діяльності “Союзу українок” польською владою послужила участь організації у роботі Контрактного комітету³⁷. 5 травня 1938 року опечатано приміщення головної управи “Союзу українок”, заарештовано голів 72 відділень, заборонено діяльність сільських гуртків і припинено вихід у світ часопису “Жінка”. Протести української громадськості змусили польську владу 15 жовтня скасувати всі заборони. Ці події дали поштовх для створення жіночої суто політичної організації. 9 вересня 1938 року у Львові було зареєстровано політичне товариство “Дружина княгині Ольги”. Серед її організаторів та діяльних членів – К. Малицька, Л. Метельська, М. Рудницька, О. Шепарович, Є. Тишинська, С. Парфанович, М. Струтинська та ін. Дружину благословив митрополит А. Шептицький. Створення “Дружини княгині Ольги”, по суті, було завершальним організаційним актом у розбудові українського жіночого руху. До початку другої світової війни на західноукраїнських землях як організаційно, так і ідейно були представлені всі найхарактерніші для європейського та північноамериканського розвитку типи жіночих організацій, діяльність яких за умов того часу була максимально широкою – від добротинно-харитативної до суто політичної.

Український жіночий рух на західноукраїнських землях до початку Другої світової війни пройшов шлях цілісного ідейно-теоретично-

го та організаційного структурування. Найхарактернішими його рисами були: домінування концепції ліберального фемінізму, яка тісно поєднувалася із завданнями національно-визвольної боротьби, а також формування організаційної структури, типологічно подібної до тогочасних європейських аналогів.

- ¹ Zoar B. Frauen und Politik in Osterreich, 1890 – 1934 // Frauen in Osterreich. Beiträge zu ihrer Situation im 19 und 20 Jahrhundert/D. Good, M. Grandner, M. Maynes. – Wien – Kuln – Weimar, 1993. – S. 50 – 56.
- ² Вагілевич І. Передговір к народним руським пісням // Маркіян Шашкевич, Іван Вагілевич, Яків Головацький. Твори. – К., 1982. – С. 186 – 187.
- ³ Головацький Я. Руські народні пісні // Там само. – С. 294.
- ⁴ Шашкевич М. Гостинність у Сербії // Маркіян Шашкевич. Твори. – К., 1973. – С. 124.
- ⁵ Думка матери русской // Зоря галицька. – 1848. – № 10; Гушалевич. Мати и донька // Пчола. – № 11; М. К-вич. Голос русской матери до детей // Зоря галицька. – 1850. – № 87; До красавиць русских // Зоря галицька. – 1851. – № 11; О впливию женщин на обычаи, отечество и религию // Отечественный сборник. – Відень, 1854. – № 20; Анна з Подолья. До русских девиць и молодежи // Отечественный сборник. – Відень, 1855. – № 4; Вплив матери на дитину // Отечественный сборник. – Відень, 1855. – № 1–3; О назначенію матери // Домь и школа. – 1863. – № 55, 56; Афорисмы в справу вихованья дѣвчатъ // Учитель, 1870. – № 26 – 28, 30, 31; Як делаеся наука дѣвчатам // Там само. – № 41–42; Вихованье дѣвчат селянских и маломыщанских // Там само. – 1871. – № 22–27; Гл[ушкевич] Г. Умственное вихованье дѣвчат // Там само. – 1872. – № 41–50; Джеджалик [І. Франко] Женщина-мати // Друг. – 1875. – № 22, 23; 1876. – № 2, 4; В. Ш. Женский вопрос у нас // Карпать. – Унгвар, 1876. – № 12–16; Почапській І. Дівчата по сельских школах // Газета школьна. – 1878. – № 23; Ога. Про руське жіноцтво. Листи Галичанки // Правда. – 1879. – С. 36.
- ⁶ Зоря. – 1884. – № 20 – 23; Слово. – 1869. – № 43, 44; 1872. – № 126; Русалка. – 1868. – С. 80, 86; Русь. – 1867. – № 45.
- ⁷ Кобринська Н. Автобіографія // Вибрані твори. – Київ, 1980. – С. 320.
- ⁸ Інститут літератури НАН України, відділ рукописів. – Ф. 14, спр. 1020.
- ⁹ Центральний державний історичний архів у Львові. – Ф. 663, оп. 1, зв. 4, спр. 91, С. 1–111.
- ¹⁰ Див., напр., Рибак О. Проблема суспільного становища жінки у спадщині М. Грушевського – науковця і громадського діяча // Михайло Грушевський і Західна Україна. Доповіді й повідомлення наукової конференції (Львів, 26–28 жовтня 1994 р.). – Львів, 1995. – С. 125 – 131.
- ¹¹ Рудницька М. Українська дійсність і завдання жінки. – Львів, 1934. – С. 26.
- ¹² Богачевська М. Вибрані статті Наталії Кобринської про жіноче питання // Віднова. Культура. Суспільство. Політика. – Р. 1. – Мюнхен, 1984. – С. 64.
- ¹³ Українські періодичні видання для жінок в Галичині (1853–1939 рр.). Анотований каталог / Укладач В. А. Передирій. – Львів, 1996.
- ¹⁴ Русалка. – 1868. – Ч. 2. – С. 26–27.
- ¹⁵ Там само. – С. 80, 86.
- ¹⁶ Там само. – С. 116–117.
- ¹⁷ Докладніше див.: Возняк М. Як дійшло до першого жіночого альманаху. – Львів, 1937.
- ¹⁸ Д. С[таросольська]. Ідея емансипації жінок // Мета. – 1908. – Ч. 1. – С. 3; Цеткін К. Жіноче питання та соціалізм // Там само. – Ч. 9. – С. 10–11.
- ¹⁹ Детальний аналіз див.: Богачевська-Хомяк М. Білим по білому. Жінки в громадському житті України. 1884–1939. – Київ, 1995. – С. 196–305.

- ²⁰ Історія обшества “Русских дам” во Львовє (Написал один из трех). – Коломия, 1905. – С. 9.
- ²¹ Отчет о деятельности Правящего совета обшества Русских женщин во Львовє. – Львов, 1906. – С. 2–33.
- ²² Дїло. – 1884. – С. 134.
- ²³ Богачевська-Хомяк М. Білим по білому. Жінки в громадському житті України. 1884–1939. – Київ, 1995. – С. 227.
- ²⁴ Див.: Статут Товариства св. Ольги. – Львів, 1902. – С. 1–9.
- ²⁵ Пропам’ятна книга першого з’їзду Марійських дружин інтелігентного жіноцтва з приводу 30-ліття існування Марійської дружини у Львові 1904–1934. – Львів, 1937. – С. 148.
- ²⁶ Там само. – С. 158.
- ²⁷ Кобринська Н. Про первісну ціль товариства руських жінок в Станіславі, зав’язаного 1884 р. // Кобринська Н. Вибрані твори. – Київ, 1980. – С. 299.
- ²⁸ Дїло. – 1884. – № 138.
- ²⁹ Кобилянська О. Слова зворушеного серця. – Київ, 1982. – С. 75.
- ³⁰ Народ. – 1891. – № 20–21. – С. 283.
- ³¹ Інститут літератури НАН України, відділ рукописів, ф. 3, спр. 1612, л. 433, 434.
- ³² Мета. – 1908. – № 1.
- ³³ Девоссер-Вітошинська С. Участь жіноцтва у визвольних змаганнях 1918–1922 рр. // Новий шлях (Торонто). – 1981. – 14 березня.
- ³⁴ Олесків-Федорчак С. З листопадових споминів // Наша мета. – 1919. – 2 березня; Рудницька М. Львівське жіноцтво під час падолистого перевороту // Наша мета. – 1919. – 23 листопада. – С. 5, 6; Український червоний хрест у Львові // Вісті комбатанта. – 1961. – С. 25–32; Шепарович О. Листопадові спогади // Жінка. – 1936. – 1 листопада. – С. 2, 3; її ж. В десятиліття // Жіноча доля: Альманах. – Коломия, 1929. – С. 48–53.
- ³⁵ Детальніше про організаційну структуру та чисельний склад див.: Богачевська-Хомяк М. Білим по білому. Жінки в громадському житті України. 1884–1939. – Київ, 1995. – С. 395.
- ³⁶ Рудницька М. Українська дійсність і завдання жінки. – Львів, 1934. – С. 26.
- ³⁷ Докладніше див.: Швагуляк М. Маловідома сторінка політичного життя Західної України напередодні Другої світової війни (З історії Контактного Комітету. 1937–1939 роки) // Записки Наукового товариства імені Шевченка. Праці історично-філософської секції. – ССХХVІІІ. – Львів, 1994. – С. 207–248.

**Жінки
Радянської України**

VI. ЖІНОЦТВО УКРАЇНИ У ДОВОЄННИЙ ПЕРІОД

Людмила Стефаненко

З встановленням радянської влади на початку 20-х років в Україні склалась нова історична реальність, що обумовила соціалістичний розвиток країни протягом наступних 70 років. Суспільно-політичні та економічні перетворення цього періоду мали вирішальний вплив на формування статусу жінок України, їхню участь та життя в радянському суспільстві.

Суперечливий перебіг подій цього історичного періоду обумовив складність об'єктивного дослідження усіх явищ суспільного життя, у тому числі – становища жінок як соціальної групи. Проголошення у 30-і роки вирішення “жіночого питання” означало вичерпність наукових розробок з жіночої проблематики. Незважаючи на це історики досить детально досліджували життя жінок України, вивчаючи архівні матеріали, відшукуючи забуті імена жінок України, що творили історію¹.

З кінця 80-х років в українській науці почалось переосмислення історичного минулого України, у тому числі – її радянського періоду. У цей час з'являється нове бачення реалій жіночого буття за радянських часів². Визнаючи досягнення радянської влади у законодавчому закріпленні рівності чоловіків та жінок, наданні жінкам можливостей набувати освіту і працювати на виробництві нарівні з чоловіками, дослідники відзначають відсутність автономії жінки як особистості на фоні трагедії українців як нації³. Досліджуючи механізми формування подвійного навантаження на жінок, історики приходять до висновку, що позитивний досвід 20-х років по залученню жінок до управління не знайшов логічного продовження пізніше, після проголошення конституційного висновку про остаточне вирішення “жіночого питання”⁴.

Формування нових підходів до вивчення історії дає можливість застосувати комплексний аналіз статусу жінок, виявити трагічні, героїчні та життєві реалії жінок України за часів радянської влади.

Під час воєнних подій 1917–1920 років Україна понесла втрати людського потенціалу, її господарство було розорене, суспільні уявлення щодо подальшої політичної ситуації – не визначені. У таких соціально-економічних умовах гостро постали проблеми соціалізації українських жінок – їх входження в економічну та політичну сфери суспільного життя. На початку 20-х років більшість населення Украї-

ни проживало у сільській місцевості, однак проблемам зайнятості сільських жінок, їх побуту у дослідженнях приділялось щонайменше уваги. Це пов'язано з методологічним підходом, що склався в радянській історичній науці, згідно якого головна увага у дослідженнях приділялась тим сторонам життя, які підтверджували успіхи соціалістичного ладу. Тому історичні дослідження висвітлюють діяльність жінок-робітниць, їх залучення до виробництва, громадсько-політичної діяльності. Життя українських селянок до цих пір залишається у тіні історії і потребує детального аналізу.

Маючи в основі аграрне виробництво, Україна, крім того, володіла значними потужностями у вугільній, залізорудній, металургійній промисловості. Галузі з традиційним використанням жіночої праці були розвинені значно слабше, тому в середині 20-х років жіноча зайнятість була достатньо низькою. Так, у важкій промисловості України у 1925 році жінки склали 12,7% загального числа працюючих, причому їх питома вага падала протягом 20-х років⁵. Основна маса жінок тут була зайнята на підсобних роботах. Нова економічна політика, що була проголошена радянським урядом (X з'їзд РКП(б), березень 1921 року) передбачала певну самостійність товаровиробників, перехід підприємств на госпрозрахунок, тому процес витіснення некваліфікованої жіночої робочої сили йшов досить активно. Жінки склали основну масу безробітних.

Серед галузей, де використання жіночої робочої сили було традиційним, безробіття охопило майже виключно жінок. Так, на кожні 100 безробітних жінок припадало у тютюновій промисловості – 94, текстильній – 92, паперовій – 83, швейній – 76. Серед масових скорочень 1921–1922 років на біржах праці в Україні в 1922 році на обліку стояло 57% жінок. В цілому по Україні на початок 1923 року нараховувалось 38,6 тис., а на кінець року – 65,7 тис. безробітних жінок⁶.

Обмежено використовувався потенціал жіночої праці у кустарному виробництві, у якому приймали участь близько 20 тис. кустарниць та надомних робітниць. Таким чином, у перші роки радянської влади участь жінок у виробництві не мала масового характеру.

Усвідомлюючи необхідність залучення жінок до радянського будівництва, підвищення серед них авторитету компартії, партійне керівництво виробило ідеологічні та практичні підходи з цього питання. У 20-і роки була сформована та втілена у життя більшовицька концепція розв'язання жіночого питання шляхом законодавчого закріплення рівності прав жінок та чоловіків та створення при партійних органах відділів по роботі серед жінок. Перед жінвідділами,

що були невід'ємною частиною партійних структур у 20-і роки століття завдання "будити широкі маси жінок, зв'язувати їх з партією, удержувати під її впливом"⁷. Більш конкретно функції жінвідділів були визначені постановою ЦК РКП(б)У від 8 липня 1921 року, що зобов'язувала жінвідділи проводити агітацію серед трудящих жінок з метою залучення їх до радянського і професійного будівництва, вивчати та спрямовувати діяльність парткомів у галузі роботи серед жінок, приймати участь у розробці питань загальнопартійного будівництва, вносити пропозиції по питанням, пов'язаним з фактичним розкріпаченням жінок⁸. Чітке визначення завдань і функцій жінвідділів стало свідченням того, що вони були не осередками жіночого руху, а виступали ініціативою партії. Перший в Україні жінвідділ було створено при Харківському губкомі КП(б)У. А із заснуванням відділу робітниць і селянок при Центральному комітеті КП(б)У у січні 1920 року розпочалась систематична робота партії серед жінок. Протягом 20-х років керівницями жінвідділу при ЦК КП(б)У були Катерина Самойлова, Варвара Мойрова, Ольга Кравченко, Марія Левкович, Ольга Пілацька. Керівництво роботою серед жінок на місцях здійснювали губернські, повітові та районні жінвідділи при партійних комітетах, які станом на 1925 рік охопили своїм впливом 1,5 млн. жінок⁹.

Проведенню пропаганди серед жінок України сприяло заснування у 1921 році журналу "Комунарка України", тематика якого була типовою для партійних видань з урахуванням жіночої аудиторії. У 1924 році було засновано журнал "Селянка України", на сторінках якого друкувались матеріали про стан справ у сільському господарстві, проблеми колективізації, створення закладів побуту на селі. З метою підвищення активності жінок-партійок в українській центральній партійній газеті "Комуніст" щотижнево публікувались спеціальні "сторінки робітниць".

Для практичної діяльності серед жінок-трудівниць на фабриках і заводах було створено інститут жінорганізаторів, однак найбільш масового характеру серед безпартійних жінок набула така форма роботи як делегатські збори (конференції). Делегатки обирались серед безпартійних жінок, на місцевих зборах яких проводились систематичні заняття по політграмоті, за програмою, складеною Центральним відділом робітниць і селянок. Делегатські збори використовувались для залучення жінок у партію, під час яких проводилися "партійні дні делегатки". Таку форму роботи серед жінок вперше було застосовано на 1-у Всеукраїнському з'їзді робітниць і селянок (м. Харків,

1920), коли із 1105 делегаток з'їзду 253 жінки було прийнято кандидатками у члени РКП(б)¹⁰. Делегатські збори були формою розповсюдження серед жінок партійних рішень та залучення жінок до їх виконання. Протягом 20-х років кількість делегаток постійно зростала. У 1922 році в Україні нараховувалось близько 15 тис. делегаток, у 1924 році – 44,8 тис., на початку 1926 року – 69,2 тис.¹¹, а за період з 1920 по 1928 рік школу делегатських конференцій в УРСР пройшло понад 300 тис. жінок¹².

Не дивлячись на значні зусилля компартії, жінки неохоче вступали у її ряди. Так, відсоток жінок України в компартії у 1922 році склав 7,7%¹³. У дні ленінського призову, який було проголошено Пленумом ЦК РКП(б) у січні 1924 року, ряди партії поповнилися 2253 робітницями, що однак склало 7,5% усіх прийнятих в РКП(б) від українського пролетаріату. Загальна кількість жінок-партійок збільшилась з 5927 до ленінського призову до 8180 – після нього¹⁴. Як вказують дослідники, серед жінок у партії від України було дуже мало українок за походженням: у 1929 році лише 8% жінок у партії були українками, 8% – євреями, а переважаючу більшість (84%) становили росіянки¹⁵.

Незаперечним досягненням радянської влади у 20-і роки була ліквідація неписьменності населення як один із напрямків культурного будівництва. Прийнята у травні 1921 року постанова Раднаркому УРСР зобов'язувала все населення віком від 8 до 50 років навчитись грамоті російською або рідною мовою – за бажанням¹⁶. Тому делегатські збори використовувались з метою ліквідації неписьменності серед жінок. Основні напрямки у цій роботі визначали рішення з'їздів, конференцій та пленумів, а також спеціальні програми ЦК компартії: “Про становище дівчат на виробництві, в школі та про роботу комсомолу серед дівчат” (1928), “Про чергові завдання партії по роботі серед робітниць та селянок” (1929), “Про бронь для дівчат в втузах, технікумах та робфаках” (1929) тощо. На початку 20-х років в Україні було 12 млн. неписьменних, у тому числі – 8 млн. жінок¹⁷. У той час на кожну 1000 чоловіків припадало 529 грамотних, тоді як на 1000 жінок – лише 300. Розрив між робочими та робітницями був ще більшим: на кожні 100 робітників неписьменних припадало 21 чоловік, тоді як жінок – 56¹⁸.

Жінвідділам з невеликою кількістю працівників, на які накладались зобов'язання по ліквідації жіночої неписьменності, було важко охопити навчанням усіх жінок, тому було встановлено певну почерговість. Спочатку неписьменність ліквідувалась серед комуністок,

делегаток, членів рад, робітниць. Навчання жінок проводилось як в загальних, так і спеціально створених для них лікнепах. Значна роль у ліквідації неписьменності серед українського населення належала Всеукраїнському товариству “Геть неписьменність!”, яке очолювала В. О. Мещанінова. Їй належала заслуга організаторської та методичної роботи по ліквідації неписьменності¹⁹.

Створення мережі лікнепів, хат-читалень, гуртків політграмоти, сільбудів, бібліотек сприяло тому, що протягом 20-х років грамотність жінок зростає з 37,2% у 1921 році до 57,5% – у 1929 році. На початку 30-х років неписьменних чоловіків залишилося мало, тому партія розпочала масову роботу по ліквідації неписьменності серед жінок-селянок, домогосподарок, некваліфікованих робітниць: у цей час слухачами лікнепів було 70,8% жінок²⁰. Крім того, у системі лікнепу відбулись значні зміни, тому що школи тепер були зобов’язані не тільки навчити жінок читати і писати, а й дати робітницям і селянкам певні знання, необхідні їм на виробництві. На початку 30-х років в Україні були досягнуті успіхи у ліквідації неписьменності серед жінок, однак остаточно неписьменність було ліквідовано у наступні роки. За даними перепису населення у 1939 році відсоток грамотних жінок у віці від 9 до 49 років складав 82,9%, причому у місті – 91,0%, на селі – 78,5%²¹.

Зміна політичного курсу СРСР в кінці 20-х – на початку 30-х років у бік подальшої централізації, монопольного керівництва партією усіма сферами життя призвела до зміни становища жінок, коли жінка розглядалась як важливе знаряддя соціалістичного будівництва. Свідченням цього стали невиправдано швидкі темпи втягнення її у суспільне виробництво, як того вимагала індустріалізація країни.

Після реорганізації партапарату у січні 1930 року жінки відділи були ліквідовані, а їх функції перейшли до секторів по роботі серед жінок, що входили до складу відділів агітації та масових компаній парткомів. У цей час парткерівництву вдалось нав’язати суспільній думці пропагандистський стереотип про постійне зменшення гостроти соціально-економічних суперечностей у становищі жінок. Це дало змогу оголосити “жіноче питання” вирішеним.

Індустріальна гонка, розпочата партією у 1926–1929 роках вимагала певної кваліфікації жінок як важливого джерела поповнення робочої сили. У зв’язку з цим були організовані курси прискороного отримання кваліфікації. Значного розповсюдження набула така форма, як підготовка до складання громадського технічного екзамену, що проводився у гуртках, школах та курсах технімуму. Для підго-

товки робітниць використовувалися фабрично-заводські училища (ФЗУ), де для жінок встановлювалася 25% квота. Кількість жінок-слухачок у ФТУЗах постійно зростала: у 1925 році їх було 2 тис., а вже у 1930 році – 30 тис.²². Однак ці цифри були мізерними відносно абсолютного числа жінок, що у ці роки були втягнені у промислове виробництво. Жінки поповнювали ряди некваліфікованих робітників, їх праця використовувалась на важких роботах. Близько 64% усіх робітниць працювали на некваліфікованих роботах – чорноробами, прибиральницями, кур'єрами, 27% – на напівкваліфікованих і лише – 9% робітниць мали кваліфікацію²³.

А. А. Дейнека. На будівництві нових цехів

У роки індустріалізації загальна кількість робітниць постійно збільшувалась. У 1929 році кількість жінок у промисловості України складала 82,6 тис., що становило 13% від загального числа працюючих²⁴. А вже наприкінці 1939 року їх налічувалось 5876,5 тис. жінок (включаючи сферу обслуговування) – 38,4% загального числа працівників²⁵.

Масове використання жіночої праці у 20–30-і роки не забезпечувалось пристойними побутовими умовами життя робітниць. Економічні труднощі, обмеження добробуту трудящих оголошувалися органами пропаганди тимчасовими і цілком природними. За браком коштів та уявною другорядністю житлове будівництво не велося. У результаті більшість жінок-виробничниць жило у казармах, переповнених гуртожитках. У тих рідкісних випадках, коли у містах жінкам надавали квартири, в одну кімнату поселяли 5–6 робітниць²⁶.

Запровадження карткової системи постачання робітників та службовців не давало можливості використовувати зароблені гроші у повному обсязі. Економічні важелі стимулювання продуктивності праці були повністю замінені моральним стимулюванням через організацію соціалістичного змагання на підприємствах між бригадами та між підприємствами. До соціалістичного змагання були залучені і жінки. Багато жінок у промисловості приймали участь у русі багатостатниць на підприємствах машинобудування, стаханівському русі тощо.

Отже, форсована індустріалізація у 30-і роки призвела до кардинальних змін у сфері жіночої зайнятості. Питома вага жінок на виробництві зросла вдвічі. Масовий характер застосування жіночої праці, першочерговість залучення жінок до суспільного виробництва за рахунок інших можливостей її реалізації дали право дослідникам говорити про прагматичний, утилітарний підхід політики партії до жінок.

На фоні грандіозного індустріального розвитку трагічною була історія українського селянства. Зростаюча кількість міст вимагала все більших поставок продовольства, що насильницькими методами вилучалось у селян без відповідної оплати. З 1930 року в Україні розпочалась кампанія “розкуркулення” селян, що призвела до ліквідації близько 550 тис. селянських господарств²⁷. Майно таких господарств було продано з торгів, а селяни разом із сім'ями були депортовані у північні райони СРСР. Насильницькому об'єднанню селян у колгоспи найбільший опір чинили жінки. Після декількох селянських “жіночих революцій”, чи “бабських бунтів” партія усвідомила важливість “більшовизації селянок”²⁸. Вже у червні 1929 року компартія провела Всеукраїнський з'їзд колгоспниць, який закликав жінок сприяти поширенню колгоспів.

Однак для партії вилучення хліба здалось незначною розплатою українських селян за непокору об'єднуватись у колгоспи. З весни 1932 року у селян були вилучені усі запаси продовольства, в 44 районах України розпочався голод. Найзначніших масштабів штучно створений голодомор набув взимку-навесні 1933 року, коли випадки людоїдства набули масового характеру. Прагнучи врятувати від голодної смерті хоча б дітей, селянки відправляли їх у місто, де діти часто поповнювали ряди безпритульних. Геноцид українського селянства призвів до того, що від голодної смерті у 1932–1933 роках померло близько 3,5 млн. селян, а загальні демографічні втрати України сягали 5млн. чоловік²⁹. Боротьба партії проти українського села в кінці 20-х – на початку 30-х років знищила основу українського села – одноосібне господарство та українську селянку з властивим для неї внутрішнім світом, самоповагою, господарською самостійністю. Українська селянка перетворилась у колгоспницю, яка не дивлячись на недавнє трагічне минуле важкою працею обробляла вже колгоспні лани. Соціалістичне змагання було розповсюджено і на село, у якому значна роль належала жінкам. Вони ставали бригадирами та ланковими. З 1936 року в Україні поширився новаторський рух п'ятисотинець у зібранні цукрового буряку, який розпочала ланкова колгоспу “Ком-

інтерн” Марія Демченко. Колгоспниці активно освоювали нові сільськогосподарські професії трактористок та комбайнерок. Як і у промисловості головним стимулом підвищення продуктивності праці жінок було моральне заохочення, нагородження партійними та урядовими відзнаками.

Одночасно з “розкуркуленням” в Україні розпочались репресії проти тих політичних діячів, які з початком українізації повернулися в Україну і були ідеологами українського національного відродження. Одним із перших політичних процесів, розпочатих компартією проти української інтелігенції був судовий процес над неіснуючою Спілкою визволення України у 1930 році. У діяльності СВУ були звинувачені близько 40 чоловік, у тому числі жінки – Ганна Гермайзе, активістка українських жіночих організацій Києва 10-х років Людмила Старицька-Черняхівська, відомі письменниці та громадські діячки, представниці української інтелігенції Ганна Токарівська та Любков Жигмайло-Біднова³⁰. Долю багатьох репресованих українських інтелігенток у другій половині 30-х років розділила дочка М. Грушевського Катерина Грушевська, життя якої обірвалось у таборах ГУЛАГу. 25 років провела у сталінських таборах Надія Суровцева – історик, активістка національного відродження, яку було засуджено у 1927 році³¹. Протягом наступних років тисячі українських жінок було засуджено за сфальсифікованими “справами”, тисячі розділили долю батьків, чоловіків, що були засуджені як вороги народу. У цей час були репресовані комуністки В. Мойрова, О. Пілацька, які у 20-і роки очолювали жінвідділи ЦК КП(б)У³².

Отже, законодавча рівність прав жінок та чоловіків, що проголосила радянська влада у 1917 році, забезпечила участь жінок у соціально-економічних соціалістичних перетвореннях. Жінки отримали право здобувати освіту, працювати на виробництві, незначну частину сімейних обов’язків перекинувши на державні побутові установи. У певній мірі українські жінки, як і чоловіки зазнали політичного та економічного терору з боку партії-держави. Тому вивчаючи історію України цього періоду слід усвідомлювати нерозривність життя українських жінок та суспільства в цілому.

VII. ЖІНОЧИЙ ФАКТОР ПЕРЕМОГИ

Валентина Галаган

Участь жінок у Великій Вітчизняній війні, їх роль у наближенні перемоги над фашистською Німеччиною є героїчною і одночасно трагічною сторінкою історії України. Мужність і самовідданість жінок в усіх формах антифашистської боротьби – як зі зброєю в руках, так і в трудовій діяльності стали важливим фактором розгрому фашизму.

Визначаючи форми і сфери участі жінок у боротьбі з фашизмом, слід відмітити їх безпосередню участь вже у перших боях на кордоні. Так, співробітниця Перемишлянського музею Н. О. Приблудна, як тільки роздалися перші залпи ворожої артилерії, зразу ж пішла у міськом партії, отримала гвинтівку і санітарну сумку та направилась на передню лінію. У боях за Перемишль, а також в наступних боях Наталія Олександрівна винесла з поля бою 72 поранених бійців та командирів. Вона пройшла всю війну, очолювала снайперську команду. За бойові заслуги Н. О. Приблудна нагороджена орденами та медалями, в тому числі “За взяття Берліна”.

На Люблінському напрямку атаки 10 піхотних дивізій фашистської армії мужньо відбивали протягом двох діб прикордонники 8,9 і 10 застав. В усіх цих боях активну участь брали жінки. Про одну з них в книжці “Часовые советских границ” сказано: “Разом з воїнами-прикордонниками в окопах була дружина політрука застави Тамара Іванівна Горохова. Вона перев’язувала поранених, підносила патрони. Присутність цієї відважної жінки надихала бійців, примножувала їх сили і стійкість в бою з гітлерівцями”. Двічі поранена сама Т. І. Горохова залишалась в строю, а потім з прикордонниками застави вийшла з оточення. Указом Президії Верховної Ради СРСР від 22 липня 1941 року героїня була нагороджена орденом Червоної Зірки.

Героїзм в боях за Батьківщину проявили дружини прикордонників М. В. Абрамова, М. О. Горкава, Л. І. Лівенцова, А. І. Таскіна, А. Тужлова, А. І. Ступіна, С. Чорнова та багато інших. Разом з воїнами 41-ї стрілецької дивізії, яка обороняла Раву–Руську, були медсестри Л. Жарківська, Є. Журавська, А. Мося, В. Савоста, Н. Стовбун, А. Цилик. Героїчно захищали Батьківщину в перші години та дні Великої Вітчизняної війни дружини, матері прикордонників – Олександра Лопатіна, Анфіса Лопатіна, Євдокія Гласова, Євдокія Погоре-

лова. Шляхами війни пройшли мужні медсестри, серед яких – медсестра окремої Коломийської прикордонної комендатури, героїня перших боїв Євгенія Рудикова.

Патріотизм жінок у початковий період війни проявився і у такій формі їх участі у збройній боротьбі проти фашизму, як *народне ополчення*. Його формування створювалось у кожному місті, якому загрожував ворог як додаткова збройна сила діючої армії: лише в 12 областях України народне ополчення, до якого приймали чоловіків і жінок віком з 16 до 60 років, нараховувало 1 млн. 300 тис., третина з яких – жінки. Так, на Луганському заводі ім. О. Пархоменка вони становили 20%, на суднобудівному заводі в Миколаєві 584 жінки стали ополченками, а всього на Миколаївщині – 18 884 жінки, на Чернігівщині – 13 269 жінок, на Кіровоградщині – 11 454 жінки стали до лав ополченців. Створювалися окремі жіночі ополчення. В історію оборони Одеси славно сторінку вписав жіночий ополченський батальйон у складі 900 дівчат, героїчні епізоди пов'язані з участю ополченок в обороні Севастополя, інших міст України.

Славою покрили себе жінки України під час оборони столиці України. Любов до Батьківщини і ненависть до фашизму привели в народне ополчення Києва заступника директора по науковій частині Інституту мовознавства АН УРСР М. Ф. Бойко, ученого секретаря Інституту українського фольклору М. С. Родіну, аспіранток Київського університету Дусю Волосевич, Марію Глушко, вчительку Р. П. Гординську, бухгалтера Н. М. Ігнатову, медсестер В. П. Булкіну, А. С. Завалуєву, Н. Пасічник, студенток Катерину Мухіну, Надію Стачко та багатьох інших. Вони проявили стійкість і героїзм під час оборони рідного міста. М. Ф. Бойко спочатку була бійцем, потім – начальником бойового постачання винищувального батальйону Радянського району міста Києва, брала активну участь у боях в районі Голосієва та Мишоловки. Після війни М. Ф. Бойко завідувала кафедрою Київської державної консерваторії.

Р. П. Гордиська в Голосієво кулеметним вогнем зупинила атаку фашистів. Боєць винищувального батальйону студентка Київського університету Надія Стачко винесла під вогнем ворога 90 поранених. Тяжко поранена вона заявила: “Умру разом з тими, хто захищає рідний Київ, а з поля не піду”. За мужність і відвагу в ті дні відважна дівчина була нагороджена орденом Леніна. 14 вересня 1941 року вона брала участь у радіоперекличці трьох міст – Москви, Ленінграду та Києва.

У початковий період війни виник *патріотичний рух трудівниць*, які виступили з ініціативою замінити на виробництві чоловіків, які пішли

на фронт. Він охопив всю Україну. Надзвичайно популярним у ці дні став лозунг “Дівчата, оволодівайте чоловічими професіями!” Деякі уявлення про масштаби цього руху дають статистичні дані: вже до кінця липня 1941 року в Україні було підготовлено без відриву від виробництва 35 тис. трактористок. Замінивши своїх чоловіків, батьків і братів, на трактори сіли десятки тисяч жінок, в тому числі біля 3000 колгоспниць Вінницької області, біля 2000 – Дніпропетровської, 3000 – Харківської, 5000 – Ворошиловградської областей. Все це дало можливість успішно провести збір урожаю на значній території України. Вивезений в тил врожай, зібраний завдяки жінкам, склав восьму частину всіх зернових, заготовлених у 1941 році в тилових районах України.

Жінки першими кинули клич: “Все для фронту, все для Перемоги!” і заступили своїх чоловіків за верстатами, у вибоях, біля мартенів, за кермом автомашин. Патріотки були в перших лавах масового руху *за допомогу фронтові, у створенні фонду оборони*, передаючи особисті заощадження на будівництво літаків, танків та іншої бойової техніки. Жінки внесли вагомий внесок в економічну перемогу Радянського Союзу. У найважливіших галузях оборонної промисловості на кінець 1942 року жінки становили від третини до 60 відсотків робітників. Серед працівників залізничного транспорту жіноча праця зросла від 22,6 відсотка на травень 1940 року до 39,4 % на січень 1945 року. Героїчним подвигом жінок була їх праця на важких ділянках промисловості, навіть у шахтах. Уже у перші дні війни на шахті тресту “Первомайсквугілля” Ворошиловградської (тепер Луганської) області працювало понад 800 жінок та дівчат. У Сталінській (тепер Донецькій) області до 1-го липня 1941 року на шахти й заводи прийшло працювати 4267 жінок, з них 4106 домогосподарок. На початку липня 1941 року з ініціативи комсомолки Олександри Бабич на шахті № 17 тресту “Донбасантрацит” було створено першу у вугільній промисловості бригаду наваловибійниць, а по всьому тресту їх було 110. Першою в країні жінка – вибійниця Марія Головачова, працюючи на шахті № 1–2 Краснодонського району Луганської області за зміну видобувала 12 т вугілля замість 7 т за нормою. В результаті цього патріотичного руху вже в перші місяці війни жінки, люди похилого віку, підлітки замінили на промислових підприємствах України близько третини усіх робітників.

Під час тимчасової окупації України активну участь в *антифашистській боротьбі* брали жінки. В партизанських формуваннях України нараховувалось 30 697 жінок, що становило 6,1 відсотка усього особового складу. У важких умовах ворожого тилу, тривалого пере-

бування за межами населених пунктів саме від жінок багато в чому залежав побут партизан. Жінки були і кухарками і пралями і прибиральницями. Особливо важливою була їх роль у медико-санітарному обслуговуванні партизанських формувань.

Значна кількість жінок навчалась в партизанських школах, що готували спеціалістів партизанського руху. За роки війни лише в центральних школах партизанського руху підготовку пройшли 1262 жінки. Багато жінок стали керівниками антифашистського підпілля, зв'язковими. В 1943–1944 роках секретарями підпільних обкомів, міськомів і райкомів комсомолу працювали 94 жінки. На Миколаївщині активно працювала М. С. Прудка (псевдонім М. Я. Мазур), яка брала участь в створенні 9 підпільних груп, на Одещині – А. Ф. Горбель, яка була начальником штабу партизанських загонів району, в Харкові – А. К. Білоусова, яка працювала секретарем підпільно-партизанської групи, на Волині – Е. Г. Дармостук, яка створила підпільну антифашистську групу, що допомагала військовополоненим і наносила значний збиток фашистам.

Вісім учасниць антифашистського підпілля удостоєно звання Героя Радянського Союзу.

Героїчну сторінку в історію антифашистського руху вписала О. К. Убийвовк, що створила легендарну організацію “Нескорена полтавчанка”. 8 травня 1965 року Наказом Президії Верховної Ради СРСР героїні посмертно присвоєно почесне звання Героя Радянського Союзу.

Ще одне ім'я героїні антифашистської боротьби – Дяченко Дарія Григорівна. Народилась вона у с. Кумарях (тепер Врадіївського району Миколаївської області) в селянській сім'ї. Дарія – одна з організаторів і керівників підпільної комсомольської організації “Партизанська іскра” в селі Кримки (тепер Первомайського району Миколаївської області). Вона була зв'язківцем підпільної організації з партизанськими загонами сусідніх районів, керувала новоандріївською та врадівською підпільними групами, які входили до складу “Партизанської іскри”, брала активну участь у бойових операціях. 1 березня 1943 року під час виконання бойового завдання Дарію схопили окупанти. Після катувань її 2 квітня 1944 року розстріляли в Тираспольській тюрмі. 1 червня 1958 року Указом Президії Верховної Ради СРСР Дяченко Д. Г. присвоєно почесне звання Герой Радянського Союзу (посмертно).

Серед організаторів антифашистської боротьби – Ніна Іванівна Сосніна, яка восени 1941 року очолила підпільну комсомольську групу, що на початку 1942 року влилася в підпільну організацію, на чолі

з П. А. Тараскіним. Ніна стала секретарем організації. Брала участь у розповсюдженні листівок, встановила зв'язок з словаками-антифашистами і угорцями, що перебували в складі гітлерівських військ, одержувала від них зброю, продукти і відомості про плани карателів. Після арештів і загибелі ряду підпільників, у тому числі і П. А. Тараскіна (січень 1943), підпільну організацію очолила Ніна Сосніна.

31 серпня 1943 року карателі оточили будинок, де Ніна допомагала батьку оперувати пораненого партизана. Протягом декількох годин герої чинили опір фашистам. Гітлерівці підпалили ту невеличку фортецю. Іван Іванович Соснін і Ніна були спалені.

Під час тимчасової окупації України зв'язковою харківського антифашистського підпілля була Волкова Надія Терентіївна. Щоб не потрапити в полон до фашистів під час прикриття відходу партизанського загону 27 листопада 1942 року вона вбила себе останньою кулею. 8 травня 1965 року Указом Президії Верховної Ради СРСР Ніні Волковій було посмертно присвоєно звання Герой Радянського Союзу.

Важливу роль у встановленні зв'язків ЦК КП(б)У з Київським підпіллям відіграли зв'язківці М. Ф. Малиновська, М. С. Родіна, З. К. Сиром'ятникова, Н. Т. Шейко. Перші дані про роботу Київського партійного підпілля були доставлені в ЦК КП(б)У в березні – квітні 1942 року комсомольцями-зв'язківцями М. Я. Гурською, А. С. Козаком.

Під час тимчасової окупації столиці України центром уваги в середовищі української інтелігенції стала поетеса Олена Теліга. Вона очолила Спільку письменників, редагувала літературний тижневик “Літаври” при газеті “Українське слово”. В тижневику Олена публікувала твори українських літераторів-патріотів. Це підносило антиокупанські настрої. Олена своїми віршами і своєю діяльністю кликала до вільної України. Разом з однодумцями була заарештована і 13 лютого 1942 року розстріляна німцями у Бабиному Яру. На стіні камери, в якій знаходилась поетеса, були написані слова: “Тут сиділа і звідси йде на розстріл Олена Теліга”. Зверху – тризуб.

Героїчну сторінку в літопис боротьби народів проти фашизму вписали жінки України на території зарубіжних країн, куди вони насильницьким шляхом були вивезені в період тимчасової окупації нашої території. Всього з України було вивезено 2,4 млн. чол, що становили 48% загальної кількості людей, вивезених з окупованої території СРСР. В основному це були дівчата та жінки.

Розповсюдженням явищем були страйки радянських людей проти умов праці та побуту. Бажаючи вирватися з неволі і не працювати на ворога тисячі людей втікали, хоча в разі невдачі їх чекав концентра-

ційний табір або смерть. Всього за неповними даними 200 тис. не-вільників втекли з Німеччини. Вони вставали до лав боротьби з фашизмом.

Українці О. Зубченко в 1944 році вдалось втекти з фашистського рабства і перебраться до Чехословаччини. Там вона стала партизанкою загону ім. Чапаєва і проявила себе безстрашною розвідницею.

В роки другої світової війни антифашистська боротьба в Європі вилилась в *інтернаціональний рух Опору*, форми якого були найрізноманітнішими: невиконання розпоряджень ворога, антифашистська пропаганда, допомога переслідуваним фашистами людям, розвід-діяльність на користь антигітлерівської коаліції, страйки, саботаж, диверсії, масові виступи і демонстрації, партизанська боротьба на тимчасово окупованих територіях, збройні повстання. Серед 2,2 млн. учасників руху Опору були і жінки з України.

Влітку 1943 року в мюнхенських таборах примусової праці був створений і активно діяв антифашистський “Братський союз співробітництва робітників”. Серед його організаторів і керівників були дві краснодонські комсомолки М. Кузькіна і М. Є. Сун Ю-по, а також активно працювали В. Гоцак, В. Бондаренко та інші дівчата. Учасники цієї організації використовували всі форми руху Опору. Фашисти заарештували і весною 1944 року після безрезультатних допитів спалили Марію Кузькіну в печах Освенціму.

В жіночому концентраційному таборі Равенсбрюк перебували представниці 23 країн. Фашисти знищили там понад 92 тис. жінок. Підпільна антифашистська організація радянських жінок в Равенсбрюку сформувалася на початку 1944 року. Її організаторами і активними членами були Є. Л. Клем, В. С. Удовенко (Бобкова), А. А. Нікіфорова, Л. В. Бойко, К. М. Поветьєва, А. А. Тятько, Н. Блянова. Найбільшим авторитетом користувалась Євгенія Клем – викладач історії Одеського пединституту, яка добровільно пішла на фронт медсестрою і була захоплена в полон.

В таборі смерті “Освенцім”, як згадує дніпропетровська підпільниця Т. У. Воробейкова (Дуракова), що пройшла його в роки війни, було два антифашистських комітети, в яких активну участь брали українки.

Тисячі українок були примусово вивезені у Францію. Вони також ставали до лав руху Опору. Так, зв’язковою легендарного Василя Порика була його землячка з Вінниччини Галина Томченко. Вона була схоплена фашистами й засуджена до розстрілу, але 1 вересня 1944 року під час народного повстання Галину звільнили.

Серед тих українців, хто емігрував до Франції в 20-х роках, було багато учасників антифашистської боротьби. Це Катерина Станько, Олександра Шептицька, Марія Сех.

На землі Словаччини в складі партизанського з'єднання ім. Стефаника воювала киянка Л. Чумок. За участь в чеському русі Опору М. М. Бобирева – відома розвідниця була удостоєна Зірки чехословацького партизана.

Неоцінений вклад жінок – медиків у Перемогу. Серед них були працівники медичних технікумів, інститутів. Червоний хрест України за 1941–1945 роки підготував і направив на фронт 100 тисяч медичних сестер та санітарних дружин. Серед фронтових лікарів жінки становили 41 відсоток, у числі військових хірургів їх було 43, військових фельдшерів – 43, медичних сестер – 100, а серед санінструкторів і санітарок – 40 відсотків. Завдяки зусиллям медиків 72,2% поранених і 90% хворих солдат і офіцерів повернулися у лави Червоної Армії. Величезна заслуга у цьому воєнних медиків-жінок. 16 фронтових медиків-жінок удостоєні звання Героя Радянського Союзу, 9 із них – уродженки України. Десять жінок України відзначені нагородою Міжнародного комітету Червоного Хреста – медаллю “Флоренс-Найтінгейл”, яка вручається тим, хто виніс з поля бою 200 і більше поранених.

Особливий героїзм проявляли медсестри, які на своїх тендітних плечах виносили з поля бою важко поранених бійців та офіцерів. Виносити поранених потрібно було з їх особистою зброєю-рушницею, автоматом. Перше запитання у медсанбаті було: де зброя? Жінки-хірурги та сестри цілодобово стояли біля операційних столів. Тому подвиг військових медиків прирівняний до ратного подвигу солдат та офіцерів Червоної Армії.

У перші ж дні війни до лав Червоної армії пішли добровольцями понад 1000 студентів, 150 викладачів Київського медичного інституту, понад 400 дівчат 2-го Київського медичного училища, 200 студенток Київського університету.

Студентки 2-го Київського училища Марія Олександрівна Довга, Валентина Федорівна Приходченко-Князева разом з своїми 116 подругами визволяли Україну. Близько 300 студенток училища загинули на фронтах війни.

На четвертий день війни 18 дівчат університету (В. І. Данієльс, Н. С. Дерєга, К. І. Липницька, Л. І. Лісарчук, Н. Ш. Константинівська, Н. В. Нестерова, Ф. Л. Окуньова, В. С. Хмелівська та ін.), стали медсестрами госпіталю № 1119, що знаходився на Лук'янівці. Вони

надавали допомогу пораненим захисникам рідного міста. Ці мужні дівчата пройшли фронтовими дорогами від Києва до Сталінграда, від Курська до Берліна. На стінах рейхстагу Р. Д. Синельникова написала: "Не фашисти в Москві, а ми в Берліні". Друга група студенток університету (В. Т. Вареник, Г. К. Матенчук, Н. О. Пашкова, О. П. Петухова, Є. Ш. Улановська) працювали на річкових санітарно-транспортних суднах Дніпровського загону Пінської військової флотилії, що супроводжувала поранених воїнів до тилу.

Київська студентка, відома кіноактриса Маріонелла (Гуля) Володимирівна Корольова проявила героїзм в Сталінградській битві. Тут вона, санінструктор 780-го стрілецького полку 214 стрілецької дивізії, разом з однополчанами утримувала важливий рубіж. Відбиваючи атаки гітлерівців, група бійців понесла значні втрати. В живих залишилось шестеро. В критичний момент бою Гуля піднялась і кинулась з бійцями вперед. Але ворожа куля обірвала її життя. Гуля посмертно нагороджена орденом Червоного Прапора. Її ім'я носить вулиця в Києві, на меморіальній дощі в дитячому таборі "Артек" золотими буквами написано ім'я Корольової.

Вісімнадцятирічна киянка Марія Боровиченко, санітарка 32-го артилерійського полку 13-ї гвардійської стрілецької дивізії 5 гвардійської армії Воронежського фронту гвардії сержант, учасниця оборони Києва та Сталінградської битви проявила героїзм на Курській дузі. Вона підірвала гранатою танк, який загрожував пораненим. Загинула Марія 14 липня 1943 року, рятуючи пораненого офіцера біля села Орловка (тепер Івнянського району Белгородської області). Поховали її з усіма військовими почесностями. Звання Героя Радянського Союзу присвоєно Марії Сергіївній Боровиченко Указом Президії Верховної Ради СРСР 6 травня 1965 року. Посмертно.

З першими підрозділами, які визволяли українську землю, форсували Дніпро та інші водні рубежі, йшли жінки-медики. Три жінки – В. С. Кащєєва, З. О. Самсонова, М. З. Щербаченко удостоєні звання Героя Радянського Союзу за форсування Дніпра.

Серед жінок-медиків, які пройшли вулицями Берліна, була Марія Савелівна Шкарлетова, уродженка села Кислівка Куп'янського району Харківської області. В армії – з 1943 року, санінструктор 170-го гвардійського стрілецького полку і за роки війни Марія Савелівна Шкарлетова врятувала життя майже 400 радянським солдатам і офіцерам. Звання Героя Радянського Союзу присвоєно 24 березня 1945 року. Нагороджена медаллю Міжнародного Комітету Червоного Хреста імені Флоренс Найтінгейл.

Звання Героя Радянського Союзу було присвоєно Людмилі Степанівні Кравець, яка брала участь у боях у Прибалтиці, Польщі, за звільнення Варшави та Берліну, виносячи поранених з поля бою.

Однією з ефективних форм участі жінок України в медичному забезпеченні армії був *донорський рух*. В цьому русі в республіці брало участь 380 тисяч жінок. Багато з них здавали кров десятки разів. Наприклад, жителька Харкова Торопограцька за роки війни здала 45 літрів крові, Федорова з Ворошиловграда – 32, киянка Харчук – 6,5 літрів. У Вінниці донорами ставали цілі родини – мати та син Глазурини, мати та дочка Голубові та багато інших. У Вінниці лише за 20 днів вересня 1944 року донорська станція від трудящих міста отримала 140 літрів крові. Жінки-медики, які працювали в шпиталях, майже щоденно здавали кров, щоб врятувати поранених. В госпіталі 3302 сімнадцять донорів лише в 1943 році давали кров 53 рази. Кращими донорами 3-го Українського фронту були І. Дейнеко, О. Хвостенко, С. Гутарова.

Слід відзначити, що на завершальному етапі війни жінки України широко залучались до роботи по вільному найму в госпіталях Червоної Армії, розташованих на території європейських країн. На 1 червня 1945 року в госпіталях Українських фронтів працювали 41 тисяча таких жінок.

Участь жінок в військово-медичному забезпеченні наступу радянських військ стала одним з важливих факторів, що дозволили зберегти, вилікувати та повернути до лав бійців сотні тисяч поранених.

По старій традиції на фронті з недовірою ставилися до жінок-льотчиць, танкістів, морячок, командирів саперних взводів. Але жінки спростували цю недовіру. Багато жінок та дівчат відважно билися за нашу Батьківщину у *Військово-Повітряних силах*. Герої Радянського Союзу К. І. Зеленко, Г. О. Тимофєєва (Єгорова), Н. Ф. Федутенко брали участь в оборонних боях на території України в 1941 році.

Льотчиці В. С. Гризодубова, М. М. Раскова, які у 1938 році першими серед жінок отримали звання Героя Радянського Союзу, у роки війни командували авіаційними полками.

Валентина Степанівна Гризодубова народилася 31 січня 1910 року в Харкові. Вона закінчила Харківський аероклуб і льотну школу Тсавіахіму з відзнакою. Була залишена при школі льотчиком-інструктором. В армії з 1939 року. Коли почалася Велика Вітчизняна війна, вона попросилася на фронт. Під час оброни Києва В. С. Гризодубова доставляла у столицю України радіостанції, інше обладнання для підпільників, що готувалися до роботи в тилу ворога. На початку 1942 року її призначили командиром окремого 101-го авіаційного полку далекої дії. Частина була сформована з чоловіків-пілотів, ме-

ханіків, інженерів і радистів цивільного повітряного флоту. Льотчиці полку здійснювали бойові завдання: доставляли десанти в тил ворога, бомбардували комунікації фашистів. Згодом полк було підпорядковано Центральному штабові партизанського руху. Полковник В. С. Гризодубова здійснила близько 200 бойових вильотів.

Марина Михайлівна Раскова восени 1941 року сформувала три жіночі авіаполки: 586-й винищувальний, 587-й (потім 125-й гвардійський) бомбардувальний і 588-й (потім 46-й гвардійський) нічний легкособомбардувальний. 46-й гвардійський Таманський жіночий авіаційний полк вніс значний вклад у визволення Криму. Жінки-авіатори здійснювали свої польоти на унікальних фанерних “небесних тихоходах” ПО-2. Літак, виготовлений з фанери і перкалю, не мав захисту. На ньому не було ні кулеметів, ні гармат. Під площинами літака прилаштовували бомботримачі і він виправдав свою грізну назву – справно скидав смертоносний вантаж на голови фашистів серед ночі. Німецьке командування за кожний збитий “рус-фанер” нагороджувало Залізним хрестом і видавало грошову винагороду. До кінця війни всі жінки-авіатори цього полку були нагороджені орденами і медалями, а 23 – удостоєні звання Героя Радянського Союзу.

Прапороносцем 46-го гвардійського авіаполку була уродженка міста Лубни Полтавської області Наталія Федосіївна Меклін (Кравцова). До війни навчалася в Московському авіаційному інституті. Старший лейтенант Н. Ф. Меклін з травня 1942 року по травень 1945 здійснила 982 нічних бойових вильотів. Бачене і пережите у вогненні роки, бажання розповісти про бойових подруг і їх подвиги покликали героїню до творчості. Вона член Спілки письменників. Лауреат премії О. О. Фадєєва.

Жінки-авіатори були не лише сміливими, самовідданими захисниками Батьківщини, але всебічно розвиненими і талановитими. Вони написали низку мемуарів і художніх творів про свій полк та бойових подруг. Командир ланки, майор Євдокія Андріївна Жигуленко (уродженка Краснодару), здійснила за три роки, з травня 1942 року по травень 1945 року 968 бойових вильотів. Після війни вона закінчила Військово-політичну академію імені В. І. Леніна, в 1976 році – Всесоюзний державний інститут кінематографії. Працюючи режисером кіностудії імені М. Горького зняла художній фільм “У небі “нічні відьми”. Це щира кінорозповідь про бойові подвиги дівчат: льотчиць, штурманів, техніків, зброярів, командирів 46-го гвардійського авіаполку нічних бомбардувальників.

На флоті існувало повір'я, що перебування жінки на кораблі приносить нещастя. Але у роки війни наші жінки – моряки своїм героїзмом

мом примножили славу Воєнно-Морського флоту СРСР. Вони служили у різних родах військ флоту. Медична сестра, головстаршина Галя Костянтинівна Петрова (народилася у Миколаєві) у складі 386-го батальйону Чорноморського флоту, 11 листопада 1943 року під вогнем противника висадилася у складі особливої групи на Кримський півострів в район Єльтигена (Героївське). За одну ніч вона винесла з поля бою понад 200 важкопоранених. В боях на плацдармі захищала поранених, неодноразово брала участь у відбитті ворожих атак. Звання Героя Радянського Союзу Г. К. Петровій було присвоєно 17-го листопада 1943 року, а 8 грудня того ж року Галя Петрова загинула.

Катерина Іларіонівна Михайлова (Дьоміна) – лєнінградка, санінструктор, головстаршина 386-го окремого батальйону морської піхоти (Азовська, Дунайська військові флотилії), брала участь у визволенні Північного Кавказу, Криму, України, Румунії, Болгарії, Югославії, Угорщини, Австрії. Вона пройшла з санітарною сумкою й автоматом пів-Європи: від Темрюка до Відня. Катерині довелося бути не лише медсестрою, а й розвідницею, стрільцем, брати участь у 50 походах й 28 десантних операціях. Звання Героя Радянського Союзу їй присвоєно 5 травня 1990 року.

Такими ж морськими та річковими шляхами пройшла командир взводу автоматників морської піхоти, гвардії лейтенант Євдокія Миколаївна Завалій. Вона народилася в українській родині, в Новому Бузі на Миколаївщині. Виписуючись із шпиталю Євдокія Завалій одягнула чоловічий костюм, коротко підстригла волосся і назвалася чоловічим іменем – Євдоким Завалій. Потрапивши в 83-ю стрілецьку бригаду морської піхоти, синьоокий Євдоким неодноразово брав участь у небезпечних і сміливих рейдах в тил ворога. Після поранення Дуся попала в шпиталь і таємниця розкрилася. Коли вона повернулася в рідну бригаду, однополчани не образилися за обман, а навпаки були в захопленні: о це то дівчина! Від тепер вона воювала на фронті під своїм іменем – Дуся Завалій.

Після закінчення шестимісячних курсів молодих лейтенантів, у жовтні 1943 року, вісімнадцятирічну Є. М. Завалій призначили командиром окремого взводу автоматників роти десантників. Понад сорок разів взвод під командуванням Є. М. Завалій ходив в атаку на ворога.

Військовим лікарем на Чорноморському флоті служила уродженка села Печеніги (тепер смт Чугуєвського району Харківської області) Ольга Петрівна Джигурда. Військові події, в яких Джигурда брала безпосередню участь, лягли в основу її книжок-нотаток “Теплохід”, “Кახетія” (1948), “Підземний шпиталь” (1949) і “Тилові будні” (1961).

Таїсія Петрівна Руденко-Шевельова уродженка м. Фастова, була першою жінкою – кадровим офіцером Військово-Морського Флоту. У війну вона озброювала кораблі та морську піхоту.

Легендарний шлях пройшла на війні Марія Петрівна Педенко. Вона народилася в 1920 році в місті Молочанськ Запорізької області. 6 жовтня 1941 року потрапила на Південний фронт. Перев'язувала поранених, та й саму її поранило. Потрапила до госпіталю. Після одужання вона закінчила військово-політичні курси при ПУ Чорноморського флоту й стала бійцем морської піхоти. 3 листопада 1942 року до кінця Великої Вітчизняної війни перебувала на передньому краї – на фронті. У вирішальному штурмі Новоросійська 10 вересня 1943 року Марія була важко поранена. Після госпіталю її призначили комсоргом 287-го стрілецького полку, у складі якого лейтенант Марія Педенко, починаючи з Севастополя, після звільнення всього Криму від німецько-фашистських окупантів, з боями пройшла по Західній Україні, Польщі, Чехословаччині, Угорщині. Вона не лише воювала з автоматом в руках, але була полум'яним пропагандистом літератури, журналісткою, художницею. “Руда Полундра”, як її називали моряки, “видавала” газету “Полундра”. Важливе значення мав її лист “Дівчатам з України”, в якому вона писала: “Дівчата землі Тараса й Богдана Хмельницького, вставайте на захист охопленої вогнем своєї матері – Радянської України! Ми, дівчата в смугастих тільняшках, запевняємо Вас, дорогі сестри, що відплатимо загарбникам за поневолені міста й села, за людей, які тиняються під тинами “Чорніші чорної землі”, за Дніпро широкий, який вирує кров'ю, за Чернечу гору, за великого співця свободи Тараса Шевченка. На захист Батьківщини віддамо всі сили, уміння, знання, а коли треба то й життя – найдорожче у людини”.

Жінки складали біля 24% усього контингенту військ ППО. В прожекторних частинах, у підрозділах служби повітряного спостереження, сповіщення і зв'язку вони на 80, а іноді на 100% замінили чоловіків. Ці підрозділи мали важливе значення в протиповітряній обороні країни, тому що були першоджерелом даних про противника. 4-й полк цієї служби пройшов свій шлях від Воронежа до Сталінграда. У складі військ 1-го Українського фронту, в ніч з 6 на 7 листопада 1943 року, мужні дівчата цього полку Маргарита Букерова, Марія Кумнова, Ліда Покришкіна, Тетяна Захарова, Римма Любишина, Серафима Новицька, Євдокія Савченко, Ліда Скибина, Ольга Скибицька та інші, по понтонному мосту, під суцільним ворожим вогнем, прийшли в Київ. Дівчата цілодобово напружено працювали і сповіщали командуван-

ню фронту цінні дані про дії противника, а потім берегли спокій столиці України.

Стійкість і мужність проявили жінки, які служили в наземних військах ППО. В окремих підрозділах (наприклад, в 5-му прожекторному батальйоні) ця цифра становила 95 відсотків. В ході визволення рідної України в 1572 зенітний полк була зарахована О. А. Павельченко. Її зенітна установка прикривала переправу через Дніпро, аеродром Жуляни. За мужність і хоробрість вона була удостоєна медалі “За відвагу”.

На дніпрових кручах охороняла столицю України від ворожих літаків командир артилерійської гармати старший сержант А. Д. Рябченко. Її фронтова біографія розпочалася у 1942 році в 430-му окремому дивізіоні, де вона була наводчиком. Коли в битві на Курській дузі вибув із строю командир гармати, вона зайняла його місце. Там було збито нею перший ворожий літак.

В кінці 1944 року вогневу позицію артилерійської гармати старшого сержанта А. Д. Рябченко атакував фашистський літак, який прорвався в небо Києва через заслін зенітного вогню. Він був останнім літаком ворога над містом і був збитий її гарматою. А. Д. Рябченко нагороджена орденом Вітчизняної війни II ступеня та медалями.

Жінки брали активну участь в розмінуванні звільненої від ворога території України. Серед жінок-мінерів були представниці різних професій. На деякий час вони залишили свої робочі місця і добровільно виконували цю смертельно небезпечну військову роботу. Так, наприклад, на Запоріжжі серед кращих розмінувальниць були студентка Віра Малинко, колгоспниця Ганна Рябко, голова промартілі Валентина Олійник, піонервожата Ніна Зелена.

Гідний внесок в здобуття Перемоги зробили жінки, які служили в військах зв'язку.

Самовіддано працювала, перебудувавшись на військовий лад, директор центрального телеграфу в Одесі А. Н. Лістрова. По дві доби працювали без перерви телеграфістки Н. Т. Яськова, К. Д. Калмикова, Є. М. Браун.

В складі 25 добровольців вони пішли в діючу армію. Н. Т. Яськова обслуговувала прямий зв'язок, організований для переговорів командуючих і членів військових рад фронтів зі Ставкою Верховного Головнокомандування. Телеграфістка-морзистка Одеського телеграфу Ф. І. Мельконаєва пройшла бойовий шлях в складі полку зв'язку 28 армії від Волги до Берліну і поставила свій підпис на стінах рейхстагу.

Сержант М. Р. Пилипчук в роки війни командувала відділенням зв'язку і розвідки 375-го окремого зенітного артилерійського дивізі-

ону, що входив до складу 56-ї армії, яка обслуговувала штаб 86-ї армії 3-го Українського фронту.

Але мали місце випадки, коли жінок-добровольців не навчали спеціальності, а використовували на господарських роботах. Важка виснажлива праця ставала для тих жінок важким випробуванням. В частинах 6-го військово-шляхового управління 3-го Українського фронту, наприклад, під час форсування Дніпра жінки становили 78 відсотків особистого складу. В донесенні ПУ фронту написано: “Дівчата будують мости і дороги – взимку руками підштовхують кожну машину на фронт... Це патріотична праця: виконуючи норму не менш як на 200 відсотків кожного дня, вони навіть не ходять обідати – їдять на робочому місці, пояснюючи: “Якщо бійцям потрібно взяти висоту, вони не йдуть обідати, поки не виконають бойове завдання. У жінок свій почерк на будівництві доріг – акуратний...”

А були ще пралі, які через всю війну пройшли з мильним коритом. У багатьох дівчат від прання – тяжкої роботи, були грижі, екзема рук від мила. У деяких праль злазили нігті, але вони самовіддано працювали. Багато з них були вільнонайманими і тому несправедливо позбавлені можливості користуватися правами військовослужбовців.

Свій вклад в Перемогу внесли жінки творчих професій. Вони своїм художнім словом, піснею та танцем відважно й чесно несли бойову службу, окриляли на ратні подвиги солдат й офіцерів. Так, Ольга Яківна Кусенко в перші дні війни отримала диплом драматичної актриси Київського театрального інституту. Оскільки її як актрису на фронт не брали, вона здобула медичну спеціальність й в період оборони Києва працювала медсестрою в одному з Київських військових шпиталів, а потім у санітарному потязі, який перевозив поранених з фронту у тил. З кінця 1942 року О. Я. Кусенко – артистка фронтового Будинку Червоної Армії Сталінградського, 4-го Українського фронтів. Актриса, працюючи у тяжких фронтових умовах, виступаючи у землянках, безпосередньо на передовій, провела понад 450 концертів.

На фронті також була акторська група Київського театру опери та балету, серед них балерина, народна артистка України Антоніна Васильєва та співачка Зоя Михайлівна Гайдай, яка у 1944 році була удостоєна звання народна артистка СРСР. Зоя Гайдай у статті “Сила мистецтва” писала: “Пісня на фронті стає особливо дійвою. Сила мистецтва підіймає людей, надихає їх на нову боротьбу. Командуванню Південного фронту ми дали обіцянку обслуговувати фронт до кінця війни. І це своє слово ми дотримали в ім’я Батьківщини й рідної нашої України”.

В бригаді під керівництвом Зої Гайдай була юна скрипалька – Лауреат Всесоюзного конкурсу музикантів-виконавців (1933 р.) Беба Притикіна. В частинах 3-го Українського фронту бригада виконавців, в якій звучала скрипка Притикіної, виступала з 1944 по 1945 рік. А всього Беба Самійлівна в роки війни брала участь у 430 фронтових концертах. У фронтових бригадах працювали Тетяна Дмитрівна Колесса, Віра Олександрівна Кулакова, Наталя Яківна Мілютенко, Ганна Федорівна Пекарська, Валентина Миколаївна Павлова та інші.

Велику популярність серед фронтовиків мав Державний Український ансамбль пісні й танцю під керівництвом Лідії Дем'янівни Чернишової (уродженка Бердянська, тепер Запорізька область). Цей творчий колектив був створений при Політуправлінні Південного фронту в серпні 1941 року на базі ансамблю пісні й танцю Донецької філармонії. В ансамблі було багато жінок. Першими вирушили на фронтові дороги з медичними сумками та піснями Марія Вишнева, Євдокія Захаренко, Ганна Марочкіна, Марія Скляренко, Валентина Вавілова. В ансамблі були по справжньому прекрасні музиканти, співаки й танцюристи. В програмі концертів були українські, російські, словацькі, болгарські пісні, вокально-хореографічні композиції, сатиричні сюжети, що висміювали фашистів та Гітлера.

У січні 1943 року ансамбль було нагороджено Почесною Грамотою Президії Верховної Ради Української РСР, а її керівників – Л. Д. Чернишову та І. І. Чижського удостоєно високого звання – заслужених артистів України. 65 артистів було нагороджено орденами й медалями.

Особливою сторінкою в патріотичному русі допомоги фронту, була *турбота про дітей-сиріт*. Саме жінки взяли на себе працю по наданню всебічної допомоги дітям. До серпня 1945 року в Україні на обліку було 162 тис. сиріт й 166 тис. напівсиріт. В республіці діяв 91 дитячий будинок. Тут працювали в основному жінки, які турбувалися про збереження морального й фізичного здоров'я дітей. Значне розповсюдження в республіці отримав прийом сиріт у сім'ї, опікунство, колективний та індивідуальний патронат. На Україні з цим благородним почином виступила в травні 1943 року колгоспниця артїлі "Комунарка" Нижньодуванського району Ворошиловградської (нині Луганської) області О. Гайдамака, яка взяла на виховання 5 сиріт. Жителька міста Ромни Сумської області Олександра Аврамівна Деревських взяла на виховання 48 дітей різних національностей. За цей подвиг уряд нагородив її орденом Трудового Червоного Прапора. Про цей патріотичний подвиг родини Деревських багато писалось в пресі, режисер О. Слісаренко створив документальний кінофільм "Ро-

менська мадонна”, який демонструвався на Міжнародному кінофестивалі в Лейпцизі. Патріотичний подвиг Олександри Аврамівної набув міжнародного характеру.

Жінки-учасниці Великої Вітчизняної війни – це особливий феномен в історії людства. Вони доньки свого часу – доби соціалізму, виховані Комуністичною партією та комсомолом були патріотками та інтернаціоналістками. За видатні заслуги перед Вітчизною, мужність і героїзм більш як 100 тис. жінок нагороджено орденами і медалями СРСР. 91-й жінці присвоєно звання Героя Радянського Союзу. 27 із них – уродженки України, 53 – брали участь в боях за Україну.

За визволення нашої землі полягли тисячі фронтовичок, з них 17 Героїв Радянського Союзу. Чимало з них, у повному розумінні слова, згоріло у полум’ї війни – це льотчиці Герої Радянського Союзу К. І. Зеленко, Л. В. Литвяк, І. М. Руднева, підпільниці М. І. Дунаєва-Прилепо, П. І. Савельєва, Н. І. Сосніна. На честь славетних чотирьох жінок України, які здійснили небачені в історії людства подвиги в ім’я Батьківщини астрономи Кримської астрофізичної обсерваторії Академії Наук СРСР назвали планети іменем льотчиць К. І. Зеленко (“Катюша”), І. М. Рудневої (“Руднева”), підпільниці О. К. Убийвовк та жінки, яка виховувала дітей-сиріт О. А. Деревських.

Таким чином, розкриття участі жінок у Великій Вітчизняній війні є свідченням вагомого вкладу жіноцтва у перемогу над фашизмом і підтверджує вірність терміну “Жіночий Фактор Перемоги”.

VIII. СТАТУС ЖІНОК У ПІСЛЯВОЄННИЙ ПЕРІОД

Людмила Стефаненко

Після визволення України від німецько-фашистських загарбників розпочалась відбудова народного господарства, що вимагало масового поповнення робочої сили, і перш за все – за рахунок жінок. Згідно статистичним даним, питома вага жінок у загальній кількості робітників та службовців в УРСР 1943–1945 років була значно вище, ніж чоловіків: 3958 тис. жінок та 1381 тис. чоловіків³³. Такі цифри є свідченням того, що основна роль у відбудові промисловості і сільського господарства, налагодженні побуту належала жінкам. Відбудовні роботи в Україні велись, переважно, за рахунок власних

ресурсів, тому уряд знову вдався до мобілізаційних заходів. Уже на першому етапі відбудови у транспорт і промисловість було мобілізовано близько 1 млн. чоловіків та жінок, переважно з села.

До повернення чоловіків з Червоної Армії жінки складали переважуючу кількість промислових робітників. Станом на 1 січня 1945 року у машинобудуванні жінки складали 52,9%, у вугільній промисловості – 45,6%, у чорній металургії – 43,2% усіх працівників, переважаючи більшість у хімічній, текстильній, легкій та харчовій промисловості³⁴.

Швидкі темпи відбудовчих робіт супроводжувались падінням матеріально-побутового забезпечення населення. Введена карткова система могла забезпечити лише найнижчий напівголодний прожитковий мінімум. З 1946 року у ряді областей України непрацюючі у суспільному виробництві взагалі втратили право на отримання хлібної картки, що слугувало додатковим заходом для залучення жінок до виробництва.

Масовий характер використання жіночої праці призводив до того, що жінки – переважно некваліфікована частка робітників – працювали у якості чорноробів, підручних, вантажниць. У вугільній промисловості почали застосовувати раніше заборонену працю жінок під землею: у 1944 році під землею працювало 40% жінок, зайнятих у вугільній промисловості³⁵.

У сільському господарстві, відбудова якого йшла значно повільніше, ніж у промисловості, 80% трудівників складали жінки. Вони самотужки, без реманенту сіяли та збирали урожай, відбудовували приміщення шкіл, будинки. Не минули села партійно-мобілізаційні заходи у вигляді обов'язкових трудовнів, за невиконання яких колгоспників виселяли за межі України. Розв'язання проблем методами примусу у виснаженому війною селі призвело до голоду 1946–1947 років, якому передувала катастрофічна засуха. Наслідки засухи посилились вимогами парткерівництва виконати плани хлібозаготівлі. У результаті повторилась трагедія 30-х років: у 1946–1947 роках в Україні від голоду померло 800 тис. чоловік, мали місце випадки канібалізму³⁶.

Суперечливо здійснювалась відбудова у західних регіонах України. Ще у вересні 1939 року, коли Західна Україна була приєднана до УРСР, радянська влада ліквідувала усі легальні громадські організації, у тому числі і жіночі, переслідуючи багатьох активісток з числа членів “Союзу Українок”. При здобутках у галузі ліквідації неписьменності, запровадженні української мови у школах, сталінський режим приніс тоді з собою політичні репресії, суцільну колективізацію,

радянізацію, які уже були відомі решті України. Під час визволення України від фашистів Червона Армія зіткнулась з Українською повстанською армією, яка підтримувалась населенням західноукраїнського регіону і мала у своєму складі чимало жінок. З 1943 по 1949 рік при УПА діяла “Служба здоров’я”, головою якої була К. Зарицька, а також розгалужена “жіноча сітка”, що займалась постачанням продовольства для УПА³⁷. Тому у другій половині 40-х – першій половині 50-х років поряд зі збройною ліквідацією загонів, підпільних “боївок” УПА партійне керівництво розпочало організаційні заходи по залученню жінок західного регіону до партійного та радянського будівництва. Звертаючись до практики роботи серед жінок 20-х років, КП(б)У у 1945 році при відділі пропаганди ЦК було створено сектор по роботі серед жінок західних, Ізмаїльської та Закарпатської областей. Відповідно, при обкомах, міськомах та райкомах компартії цього регіону були створені жінвідділи. Продовжуючи традиції роботи з жінками, жінвідділи створювали делегатські збори. У 1945 році до них було залучено на Львівщині – 939 жінок³⁸, а всього протягом 1945–1947 років у західних областях кількість делегаток збільшилась з 71,5 до 132 тис.³⁹. Збори делегаток використовувалися для ліквідації неписьменності та малописьменності серед жінок, яку, в основному, було завершено до 1950 року. Партійні комітети використовували делегатські збори як важливий засіб залучення селян у колгоспи. Тогочасна преса розповідала про створення серед делегаток ініціативних жіночих груп, які агітували селян вступати у колгоспи. За повідомленням газети “Правда України”, до початку 1946 року у західних областях за активної участі жінок було організовано 117 колгоспів⁴⁰. Отже, завдяки пропагандистським та часто – репресійним заходам радянське керівництво до 1950 року завершило у західних областях колективізацію, форсовану індустріалізацію та культурну революцію, уніфікувавши життя західного регіону з іншими радянськими територіями, а також статус жінок, що можна визначити як “працююча радянська жінка”.

Посиленню мобілізаційних заходів радянського керівництва протягом четвертої п’ятирічки (1945–1950) відповідала активна пропагандистська робота партії серед жінок, що складала значну долю робочої сили у наступні роки. З 1948 року відповідний сектор ЦК КП(б)У був перетворений у відділ по роботі серед жінок, який, у першу чергу, приділяв увагу роботі з жінками-комуністками та залученню у ряди партії нових членів. У січні 1948 року у Києві відбулась нарада партійно-радянського керівництва, де обговорювались питан-

Т. Яблонська. Хліб. 1949 р.

ня поліпшення політико-виховної роботи серед жінок, а вже у квітні 1948 року ЦК партії прийняв постанову “Про заходи по поліпшенню роботи серед жінок в Україні”⁴¹. Відповідно даній постанові для роботи серед жінок була створена нова структура – ради жінок на підприємствах, установах, інших організаціях, що налічували більше 50 жінок⁴². Жіночі ради оголошувались виборною громадською організацією, пріоритетними напрямками діяльності яких були проблеми жінок на виробництві, у побуті, виховання дітей, охорона материнства та дитинства⁴³.

Створені протягом 50-х років політгуртки, політшколи по вивченню марксистсько-ленінської теорії та історії партії, вечірні партшколи і університети марксизму-ленінізму були основними формами пропаганди серед населення, у тому числі – жінок. Мережа лекторіїв на підприємствах, проведення щомісячних зборів і нарад жінок безпосередньо на підприємствах повинні були підвищувати вплив партії на жінок⁴⁴.

Політичні зміни середини 50-х років у партійному керівництві не могли не справити вплив на українських жінок, хоч, здебільшого, вони залишались “рядовими трудового фронту”. “Відлига” суспільно-політичного життя найпомітніше виявилась у духовній сфері українського суспільства. Певне відновлення історичної справедливості повернуло українській культурі імена письменниць Наталі Забілої, Зінаїди Тулуб. Твір З. Тулуб “Чорне озеро” вийшов друком в кінці 50-х

років. “Відлига” породила і таке явище суспільно-культурного життя, як шістдесятництво – рух творчої молоді, що стала ядром духовної опозиції режиму в Україні. Шістдесятницею була Ліна Костенко, перші збірки якої “Проміння землі”, “Вітрила”, “Мандрівки серця” виявили непересічний талант поетеси. В образотворчому мистецтві цього часу виявився талант Т. Яблонської. У її картинах “Весна”, “Хліб”, “Ранок” започатковано фольклорний напрямок образотворчого мистецтва. Незвичайним змістом були наповнені картини А. Горської, Л. Семикіної. Однак у другій половині 60-х років з боку парткерівництва розпочались утиски прогресивних діячів культури. 60–80-і роки були часом переслідування і репресій дисидентів. Однією з них, що у 70-і роки була засуджена за “антирадянську діяльність”, була відома на весь світ поетеса, київська правозахисниця І. Ратушинська. В Україні її мало хто знав, тоді як її книга “Сірий – колір надії” була перекладена і видана всіма європейськими мовами⁴⁵.

Екстенсивний розвиток економіки 70–80-х років визначив соціальний статус українських жінок, 90% яких було зайнято у суспільному виробництві. Питома вага жінок у складі робітників і службовців в Україні постійно зростала: якщо у 1960 році їх було 45%, 1970 році – 50%, то у 1980 році – 52%⁴⁶. Всього по галузям господарства України у 1960 році працювало 8,1, 1970 році – 10,9, 1980 році – 12,5 млн. жінок⁴⁷. У соціальних сферах економіки жінки складали переважаючу кількість робітників: у текстильній промисловості їх було 70% усіх працюючих, швейній – 89%, хутряній та взуттєвій – 69%, хлібопекарській – 71%, кондитерській – 72%. У складі працюючих жінки переважали у невиробничих галузях господарства: у торгівлі та побутовому обслуговуванні – 82%, у галузі охорони здоров’я – 81%, освіті – 75%⁴⁸.

Однак принцип пріоритетності важкої промисловості, “залишковий” підхід виділення ресурсів для розвитку легкої промисловості призвели до існування гірших умов праці і більш низької заробітної плати у галузях, де здебільшого, працювали жінки. Якщо доля ручної праці у промисловості, у цілому, у 1980 році складала 35%, то в торгівлі – 90%, побутовому обслуговуванні – 78%⁴⁹. У тих областях професійної діяльності, де більшість складали жінки, праця була менш механізованою, більшість виробничих операцій виконувалось вручну. Серед тих, хто у промисловості виконував працю вручну, жінки складали 58%⁵⁰. Велика доля ручної праці використовувалась у сільському господарстві, особливо у таких жіночих галузях, як городництво та садівництво. Епізодичні заходи по поліпшенню умов праці жінок за умов ведення екстенсивного господарства не мали

Ткалі Дарницького комбінату
штучного волокна

успіхів. У травні-листопаді 1975 року відбувся Всесоюзний огляд умов праці, роботи та відпочинку трудівниць, у якому взяли участь близько 90% українських підприємств. Найбільш вагомим результатом цього огляду було переведення певної частини працюючих жінок з важких та нічних робіт. Того ж року було проведено паспортизацію санітарно-технічного складу виробництва, яка показала, що 58,5% цехів у легкій промисловості України, де пере-

важно застосовувалась жіноча праця, потребували капремонту та реконструкції⁵¹. У наступному (1976) році при Верховній раді УРСР було створено комісію з питань праці та побуту жінок, охорони материнства та дитинства. У цьому ж році по лінії виконавчої влади було створено Республіканську комісію по роботі серед жінок, яку очолила В. С. Шевченко⁵². Однак робота комісій як у центрі, так і на місцях була заідеологізованою, у значній мірі – формальною, тому значного впливу на проблеми зайнятості жінок вони не справили.

Широке використання жінок на важкій фізичній роботі йшло в протиріччі з їх високим освітнім рівнем. Протягом 60–80-х років кількість жінок у вищих та середніх спеціальних учбових закладах постійно зростала і з 80-х років перевищила відповідну кількість чоловіків. Кількість студенток у вузах України у 1960 році склала 41,7, 1970 році – 47,4, 1980 – 52,2, 1985 році – 56,7 відсотків загального числа студентів⁵³. Кількість жінок у середніх спеціальних навчальних закладах перевищила кількість чоловіків ще у 1970 році. Однак, незважаючи на достатній освітній рівень, жінки були відсторонені від прийняття державних рішень, відчували труднощі у професійному зрості та кар'єрі. Реально для жінок існували тільки горизонтальні професійні переміщення, тоді як вертикальні – були прерогативою для чоловіків. Відчутною була різниця в оплаті чоловічої і жіночої праці. У середньому, жінки отримували заробітну плату на 30% нижчу, ніж чоловіки. У таких сферах як торгівля, освіта та культура, середній розмір заробітної плати,

по статистичним даним, був нижче середнього по всій економіці, відповідно на 25, 31, 22, 42 відсотка⁵⁴. У цих галузях, як зазначалось вище, більшість працівників складала жінки.

Прогресивна по своїй суті участь жінок у суспільному виробництві не підкріплювалась відповідними соціально-економічними умовами праці жінок. Пануюче у радянському суспільстві відношення до робітника як “гвинтика” народно-господарського механізму, принцип дургорядності галузей, що повинні були задовольняти повсякденні потреби людини, не сприяли створенню відповідної системи соціально-побутових послуг, що повинна була звільнити жінок від трудовіських робіт по обслуговуванню сім’ї. Так склалась проблема подвійної зайнятості жінок, що ускладнювалась відношенням до жінки як до дургорядного працівника.

Принцип рівності чоловіків і жінок в усіх сферах життя був законодавчо закріплений у статті 25 Конституції СРСР (1977) та відповідній статті Конституції УРСР (1978). Особливості правового регулювання статусу жінок було визначено у трудовому законодавстві Главою XII “Праця жінок” у Кодексі законів про працю. Правові норми передбачали заборону використання праці жінок на роботах зі шкідливими умовами праці, на підземних роботах, обмеження навантажень при ручній праці жінок, надання права жінкам працювати неповний робочий день (тиждень)⁵⁵. У зв’язку з виконанням материнської функції трудове законодавство передбачало надання жінкам відпусток по догляду за дитиною, перерв для кормління дитини, жінкам-матерям встановлювались підвищені гарантії при прийомі на роботу чи звільненні. Однак в умовах стагнаційної економіки, відсутності належної механізації у тих галузях, де жінки складала переважуючу більшість, намагання вирішувати проблеми праці жінок шляхом разових заходів, чи тільки законодавчим шляхом не мали успіху. Фрагментарність таких заходів не торкалась причин та основ економіки, що породжувало систематичне порушення законодавчих актів.

Радянська держава, проголошуючи принцип рівності статей, намагалась продемонструвати це пропорційним представництвом жінок у всіх державно-партійних структурах. Цифрові показники використовувались у якості аргументів, що доводили повноправну участь жінок у суспільному житті, хоч така пропорційність створювалась штучно. Представництво жінок у місцевих радах народних депутатів у 1971 році було 43,3%, 1980 році – 48,3%⁵⁶, а в 1985 році доведено до 49,2%⁵⁷. У Верховній Раді УРСР протягом 70–80-х років жінки склали третину представників⁵⁸. Одним із доказів політичної активності

жінок вважалось їх членство у республіканській організації КПРС, де жінки у середині 70-х років складали 25%⁵⁹.

При високих кількісних показниках участі жінок у виробництві, в управлінні державою, негативні явища у трудовій діяльності жінок, можливості їх поєднання з материнською функцією постали як одна із гострих соціальних проблем за часів перебудови. Партійне керівництво, не вдаючись до глибинного аналізу такого становища, на в'язало жінкам свою модель вирішення цієї проблеми у вигляді відновленої системи жіночих рад. Партія також намагалась таким чином залучити жінок до перебудовних процесів. Директивним шляхом жінради, які подекуди не припиняли своєї діяльності з років Великої Вітчизняної війни, були відновлені. Станом на 1987 рік в Україні було створено 45214 жінрад на виробництві, з них більше як 24 тис. – безпосередньо у промисловості, системі агропрому, будівництві, на транспорті. Усі жінради були об'єднані у 601 районну, 432 міських, 25 обласних рад. Роботу рад спрямовувала Українська республіканська рада жінок, до якої входило 76 членів. Загальна кількість жінок, що приймали участь у діяльності жінрад в Україні, нараховувала 490 тис. жінок⁶⁰. Однак як показала практика, діяльність жінрад не була ефективною. Стало зрозуміло, що жінради не були наділені реальною владою, не володіли коштами. Відродження жінрад було ініціативою КПРС, тому нерідко на місцях створені жінради мали формальний характер, не мали авторитету серед жінок, їх ієрархічна структура не відповідала демократичним змінам, що відбувались в Україні в цей час.

Таким чином, у радянський період статус жінок було прирівняно до статусу чоловіків через законодавче оформлення рівності між статтями в усіх сферах життєдіяльності та максимальне залучення жінок до суспільного виробництва з наданням їм пільг у зв'язку з народженням та вихованням дітей. Однак, внаслідок застійних явищ в економіці країни такі заходи були малоефективними, породжуючи проблему подвійної зайнятості жінок – як в суспільному виробництві, так і в обслуговуванні домашнього господарства.

¹ Богачевська-Хомяк М. Білим по білому: Жінки в громадському житті України, 1884–1939. – К., 1995; Галаган В. Я. Советская женщина: портрет в ретроспективе. – К., 1990; Вітрук Л. Жінки – трудівниці в період соціалістичної індустріалізації. – К., 1973; Кисельова Т., Целларіус О. Ольга Володимирівна Пілацька // Український історичний журнал. – 1963. – № 5; Шарова Т. П. Вовлечение женщин в восстановление промышленности (1921 – 1925 гг.): опыт Компартии Украины. / Дис. ... канд. ист. наук. – Одесса, 1990; Курченко Т. Е. Опыт работы КП/б/У по осуществлению ленинских идей о вовлечении женщин-работниц в активную общественно-политическую жизнь в нач. 20-х гг. / Автореф. дис. ... канд. ист. наук. – К., 1990; Кастелли Е. Борьба партии большевиков за вовлечение женщин-крестьян

- янок в колхозное строительство на Украине (Период первой пятилетки). / Автореф. дис. ... канд. ист. наук. – К., 1990; Онипченко В. П. Деятельность Коммунистической партии Украины по вовлечению женщин Донбасса в социалистическое строительство (1933–1937) / Дис. ... канд. ист. наук. – К., 1978; Гушинец Н. А. Деятельность Коммунистической партии по повышению трудовой и общественно-политической активности женщин в 1933–1941 гг. (на материалах партийных организаций Украины) / Автореф. дис. ... канд. ист. наук. – К., 1985; Циплакова Т. И. Коммунистическая партия Украины – организатор вовлечения женщин в осуществление культурной революции в период строительства социализма / Автореф. дис. ... канд. ист. наук. – Харьков, 1985; Бондарчук Н. Д. Деятельность партийных организаций Украины по мобилизации женщин на восстановление сельского хозяйства (1943–1945) / Дис. ... канд. ист. наук. – Одесса, 1981; Житкова Т. В. Проблемы женского труда и быта в условиях восстановления народного хозяйства Украины (1944–1950) / Дис. ... канд. ист. наук. – Одесса, 1992; Смоляр Л. А. Деятельность партийных организаций Украины по развитию социальной активности женщин в период 1971–1980 гг.: опыт, проблемы, уроки / Дис. ... канд. ист. наук. – Одесса, 1989; Селезнева Е. С. Производственная и общественно-политическая деятельность советских женщин (на примере промышленности УССР, 1971–1980 гг.) / Автореф. дис. ... канд. ист. наук. – К., 1986.
- ² Захарова Н., Посадская А., Ринашевская Н. Как мы решаем женский вопрос // Коммунист. – 1989. – № 4.
- ³ Богачевська-Хомяк М. Вказ. праця. – С. 332, 362.
- ⁴ Ткаченко Г. І. Жіноче питання в українській суспільно-політичній думці. Автореф. дис. канд. пол. наук. – Львів, 1994. – С. 17.
- ⁵ Шарова Т. П. Вказ. праця. – С. 80.
- ⁶ Там само. – С. 106.
- ⁷ Цит. по: Цеткін К. Спогади про Леніна. – К., 1955. – С. 52.
- ⁸ Шарова Т. П. Вказ. праця. – С. 33.
- ⁹ Галаган В. Я. Вказ. праця. – С. 17.
- ¹⁰ Курченко Т. Е. Женотделы партийных комитетов Украины в борьбе за идейно-организационное сплочение работниц вокруг партии (1921–1925) // Научные труды по истории КПСС. – 1987. – Вып. – С. 120.
- ¹¹ Шарова Т. П. Вказ. праця. – С. 113.
- ¹² Тимченко Ж. Серед героїв наші імена // Наука і суспільство. – 1986. – № 10. – С. 15.
- ¹³ Шарова Т. П. Вказ. праця. – С. 141.
- ¹⁴ Курченко Т. Е. Вказ. праця. – С. 121.
- ¹⁵ Богачевська-Хомяк М. Вказ. праця. – С. 337.
- ¹⁶ Історія України / В. Ф. Верстюк, О. В. Гарань, О. І. Гуржій та ін. – К., 1997. – С. 275.
- ¹⁷ Пикалова Т. И. Коммунистическая партия Украины – организатор вовлечения женщин в осуществление культурной революции в период строительства социализма. – С. 5.
- ¹⁸ Шарова Т. П. Вказ. праця. – С. 55.
- ¹⁹ Галаган В. Я. Вказ. праця. – С. 18.
- ²⁰ Пикалова Т. Борьба за преодоление неграмотности среди трудящихся женщин Украины (1917 – 1937) // Вопросы истории СССР. – Вып. 29. – С. 15.
- ²¹ Народна освіта, наука і культура в Українській РСР. – К., 1973. – С. 16.
- ²² Гушинець Н. О. Архівні джерела про підготовку жіночих кадрів для народного господарства УРСР (1933–1941) // Архіви України. – 1984. – № 2. – С. 65.
- ²³ Вітрук Л. Д. Підвищення загальноосвітнього та професійно-технічного рівня робітниць України в 1926–1932 рр. // Український історичний журнал. – 1967. – № 3. – С. 54.
- ²⁴ Вона ж. Участь жінок у промисловому будівництві на Україні (1926–1929) // Український історичний журнал. – 1963. – № 3. – С. 115.
- ²⁵ Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 года. Украинская ССР. – М., 1963. –

- С. 151–152.
- 26 Культурно-бытовая работа среди женщин. – Харьков, 1929. – С. 10.
- 27 Історія України. – С. 284.
- 28 Богачевська-Хомяк М. Вказ. праця. – С. 355.
- 29 Історія України. – С. 287.
- 30 Богачевська-Хомяк М. Вказ. праця. – С. 352.
- 31 Гнетенко С. Надія Віталіївна Суровцева // Слово і час. – 1993. – № 8. – С. 59.
- 32 Кисельова Т., Целларіус О. Вказ. праця. – С. 126; Белінська О. Ф. Залучення робітниць партійними організаціями України до активного суспільно-політичного життя (1921–1925) // Український історичний журнал. – 1963. – № 4. – С. 80.
- 33 Галаган В. Я. Вказ. праця. – С. 33.
- 34 Житкова Т. В. Вказ. праця. – С. 68.
- 35 Там само. – С. 82.
- 36 Історія України. – С. 328.
- 37 Моравська Л. В. Жіночий рух в Західній Україні (30–50-і рр. ХХ ст.) // Жінки України: сучасний статус і перспективи. – Тези доповідей. – К., 1995. – С. 55.
- 38 Тропешко В. Архівні джерела про громадську діяльність жінок республіки у післявоєнні роки // Архіви України. – 1988. – № 5. – С. 41.
- 39 Бахматова Л. М. Діяльність партійних організацій західних областей України по залученню жінок-селянок до колгоспного будівництва (1945–1950) // Український історичний журнал. – 1969. – № 10. – С. 50.
- 40 Там само. – С. 51.
- 41 Литвин П. Е., Онипченко В. П., Митрофанова О. К. Политико-воспитательная работа партийных организаций Украины среди женщин (1946–1950) // Научные труды по истории КПСС. – 1984. – Вып. 128. – С. 89.
- 42 Пам'ятка про роботу жінорад. – К., 1963. – С. 6.
- 43 Там само. – С. 7.
- 44 Литвин П. Е. та ін. Вказ. праця. – С. 90.
- 45 Історія України. – С. 357.
- 46 Прибиткова І. М. Без усмішки про усмішку Джоркони // Філософська та соціологічна думка. – 1989. – № 5. – С. 26.
- 47 Там само.
- 48 Там само.
- 49 Ковальська Н. К., Олександрова Т. М. Жінки Радянської України. – К., 1990. – С. 8.
- 50 Там само.
- 51 Селезньова О. С. Робота громадських організацій серед жінок в Українській РСР (1971–1980) // Український історичний журнал. – 1987. – № 3. – С. 79.
- 52 Там само.
- 53 Прибиткова І. М. Вказ. праця. – С. 26.
- 54 Народное хозяйство Украинской ССР в 1985 году. – К., 1986. – С. 244.
- 55 Основи законодавства СРСР і союзних республік про працю. (Введені в дію з 1 січня 1971 року). – К., 1972. – С. 37.
- 56 Омельченко О. С. Піднесення суспільно-політичної активності трудівниць промисловості УРСР (1971–1980) // Український історичний журнал. – 1983. – № 3. – С. 58.
- 57 Народне господарство УРСР у 1986 році. – С. 234.
- 58 Там само.
- 59 Омельченко О. С. Вказ. праця. – С. 59.
- 60 Орлик М. Ради жінок: кроки становлення // Під прапором ленінізму. – 1987. – № 19. – С. 29.

Жінка України в умовах трансформації

ІХ. РЕАЛІЇ СОЦІАЛЬНОГО СТАНОВИЩА ЖІНОК УКРАЇНИ

Людмила Стефаненко

Становище жінок у сучасній Україні цілком обумовлене тими змінами, які переживає українське суспільство у процесі переходу до ринкової економіки та кардинальних трансформацій економічної і соціальної структури суспільства. Складні процеси перехідного періоду обумовили існування протиріччя між активізацією жінок у суспільно-політичній сфері та погіршенням їхнього становища у соціальній. Соціальний статус жінок як суспільної категорії характеризується забезпеченням роботою та відповідним заробітком, рівнем задоволеності матеріальними та духовними потребами, станом її здоров'я, загальним почуттям власної соціальної значимості. Протягом 90-х років ми можемо констатувати погіршення показників даних критеріїв, а отже – погіршення соціального статусу жінок загалом.

З точки зору гендерного аналізу проблема зайнятості є найважливішою характеристикою, що дає можливість окреслити статус жінок у суспільстві. Питома вага жінок у складі працюючих у суспільному виробництві в Україні за останнє десятиліття помітно не змінилася. Якщо у кінці 80-х років жінки склали 52% усіх працюючих, то у середині 90-х років їх доля складала 51,7%¹. Однак економічні реформи висунули проблему конкурентноспроможності та безробіття жінок. Низька конкурентноспроможність жінок обумовлена як об'єктивними, так і суб'єктивними факторами. До об'єктивних факторів відносяться професійно-кваліфікаційні особливості жінок. За радянських часів жінки, здебільшого, здобували освіту у сфері культури, охорони здоров'я. Це призвело до того, що жінки були зайняті у тих бюджетних сферах, яких найбільше торкнулись проблеми скорочення. Крім того, найбільше потерпають від економічної кризи ті галузі промисловості, які традиційно були місцем застосування передовсім жіночої праці: легка, харчова, медична тощо. Відповідно, саме за рахунок скорочення попиту на робочу силу у цих галузях скоротився загальний рівень зайнятості жінок. Крім того, протекційна політика держави, у результаті якої більшість сімейних пільг було закріплено за жінками, призвела до того, що жіноча робоча сила була менш вигідною для підприємств та організацій. Серед факторів суб'єктивного характеру найбільш значимими є ті, що жінки психологічно не готові до конкуренції за робочі місця, оскільки звикли до певної захищеності у сфері праці.

У перших лавах безробітних, які стали помітною соціальною групою з 1992 року, переважали жінки. Питома вага жінок у складі зареєстрованих безробітних у 1991 році склала 86%². Напротязі 1991–1994 років, за підрахунками автора, спостерігалось певне скорочення жінок серед безробітних з 85% до 72%. У 1995 році із 126,9 тис. офіційно зареєстрованих безробітних жінок було 92,2 тис., що склало 72,6%³. На початку 1998 року службами зайнятості було зареєстровано 416 тис. жінок⁴. На фоні загального скорочення попиту на робочу силу у зв'язку зі скороченням виробництва, попит на жіночу робочу силу скорочується випереджальними темпами: як офіційно зареєстроване, так і приховане (часткове) безробіття має жіноче обличчя. Так, згідно статистичним даним, на початку 1998 року в Україні у вимушеній неоплачуваній відпустці за ініціативою адміністрації перебували 5,6% чоловіків і 6,5% жінок. Неповний робочий тиждень чи неповний робочий день вимушені були працювати 3,9% чоловіків та 5,3% жінок. Проте, офіційні дані про приховане безробіття не відбивають усіх характеристик. При визначеності цієї форми безробіття не враховується падіння продуктивності праці, не береться до уваги вимушена незайнятість у сільському господарстві.

Незначні масштаби зареєстрованого безробіття, що були характерні для України у 1992–1998 роках порівняно з загальним числом працездатного населення не можуть, однак, не викликати занепокоєння. Проблема зайнятості, у тому числі і жіночої, є однією з найгостріших соціальних проблем завдяки її отяжуючим наслідкам. Втрата роботи – це, перш за все, недостаток грошей, який нерідко обертається існуванням на межі бідності, а то й за межею, що змушує жінок активно шукати можливості додаткового заробітку для сім'ї.

Проблема нелегальної трудової діяльності, що не реєструється статистикою та не обкладається податком протягом 90-х років набула значного поширення. Грунтового обстеження про нелегальну трудову діяльність поки що немає. Користуючись попередніми даними Центру соціального моніторингу слід зазначити, що значна кількість сімей великих міст України – близько 60% – має садово-городні ділянки, які дають значну частину продуктів харчування⁵. Інший вид нелегальної трудової діяльності – перепродаж товарів, яким, згідно спостереженням, частіше всього займаються жінки. Часто брак коштів вимушує жінок, що мають постійну роботу, але яка не забезпечує мінімуму матеріального існування, додатково працювати хатніми робітницями, нянями, виготовляти харчову продукцію на продаж.

У зв'язку зі зміною характеру економічних відносин в Україні актуалізується проблема участі жінок у підприємницькій діяльності, адже

вона дає можливість людині отримувати найбільше прибутків та мати високий соціальний статус. Підприємництво відноситься до такого виду продуктивної праці, у результаті якої створюється нова якість – нове підприємство, нові зв'язки, відносини тощо. Головними якостями підприємця є організаційне новаторство, ініціативність, лідерство, тому важливо виявити місце жінок у даному соціальному прошарку суспільства, і тим самим визначити соціально-економічний статус української жінки та можливість її адаптації у нових економічних умовах.

Грунтовного дослідження про формування класу підприємців, а тим більше про участь жінок у ньому не проведено. Крім того, українська статистика ще не визначила підприємництво як окреме явище економічного життя, а тим більше – не проводить його гендерного аналізу. Однак окремі соціологічні дослідження дають можливість зробити певні висновки про тенденції розвитку жіночого підприємництва в Україні.

Одним із перших соціологічних досліджень щодо можливості участі жінок у підприємницькій діяльності було опитання 1992 року, що проводилось Інститутом соціології АН України, яке виявило мотивації українських жінок щодо можливої участі у підприємницькій діяльності. Головним чинником, що спонукав жінок перейти у недержавний сектор економіки, була необхідність поліпшити своє матеріальне становище⁶, хоча в той час більшість жінок все ще орієнтувались на збільшення соціальних гарантій та державну допомогу. Матеріальний чинник, а також прагнення до самостійності і потреба у самореалізації, згідно соціологічного дослідження, що проводилось у 1994 році науковцями Харківського університету, спонукали жінок обрати підприємництво як вид трудової діяльності⁷. За даними цього ж дослідження, жінки-підприємці мають однаковий з чоловіками мотиваційний комплекс, міру задоволеності своєю діяльністю та її результативністю. Що стосується професійної підготовки жінок-підприємниць, то найбільшу активність щодо відкриття власної справи виявили жінки-службовці – їх частка серед жінок, що схильні розпочати підприємницьку діяльність, складала 28,5% усіх опитаних⁸. На наш погляд, закономірним є те, що серед жінок, які займаються, або хотіли б у перспективі мати власну справу, найчисленнішу категорію складають молоді жінки. Це пов'язано з тим, по-перше, що молодь швидше пристосовується до нових соціально-економічних умов, по-друге, має значно вищу самооцінку своїх можливостей, порівняно з жінками старших поколінь, що допомагає їй у проведенні активної економічної діяльності. Так, згідно соціологічного дослід-

ження, що проводилось групою “Гендер – Україна” Інституту соціології АН України з 10 по 25 червня 1995 року найбільша кількість жінок, що орієнтується на підприємництво була у віковій категорії до 20 років – 8% даної вікової категорії визначили підприємництво своєю ціннісною орієнтацією, тоді як у вікових групах жінок 20–30 років, 30–50 років та старше 50 даний показник становив відповідно 3%, 3%, 2%⁹. Підтвердженням, що саме молоді жінки, у більшій мірі, пристосовуються до підприємницької діяльності були результати соціологічного дослідження “Молода сім’я в Україні”, що проводилось Українським науково-дослідним Інститутом проблем молоді у 1994 році. Згідно результатам дослідження 2% молодих жінок мали власну справу та 5% займались приватною комерцією¹⁰. Точних статистичних даних про участь жінок у підприємстві в Україні поки що немає, але за попередніми результатами частка жінок, що охоплені сферою бізнесу, в Україні складає 1%¹¹.

Таким чином, згідно вищезазначеним даним у підприємництво приходить мізерна частка жінок, що пов’язано з рядом причин. По-перше, жінки мають надто незначний досвід щодо започаткування своєї справи та прийняття стратегічних рішень, що є наслідком тривалого відсторонення жінок від влади, прийняття відповідальних рішень на всіх рівнях. Це, по-друге, стало причиною заниженої самооцінки жінок, тому для участі у підприємстві жінці необхідно долати соціально-психологічний бар’єр – як особистий, так і суспільний.

Таким чином, загострення соціально-економічної кризи в Україні у першій половині 90-х років мало безпосередній вплив на погіршення становища жінок. Старі невіршені проблеми жіноцтва як то нижчий рівень кваліфікації, а отже і заробітної плати, ніж у чоловіків, значне використання жіночої праці на важких та шкідливих для здоров’я робочих місцях посилились новими – скороченням виробництва та вивільненням жінок, низькою конкурентноспроможністю жінок на ринку праці. Українське законодавство не має дискримінаційних норм щодо використання праці жінок на виробництві, однак його захисний характер безпосередньо впливає на те, що використання жіночої робочої сили є не вигідною для більшості роботодавців. Схильність жінок до отримання пільг та компенсацій стала причиною низької самооцінки жінок щодо своїх знань та здібностей, низької конкурентності жінок на ринку праці. Практична відстороненість жінок від прийняття рішень, незначна кількість жінок серед керівників підприємств також ускладнює адаптацію жінок до нових соціально-економічних умов.

Кризові явища в усіх сферах суспільного життя вплинули на дестабілізацію шлюбу в Україні, яка стала помітним явищем останнього десятиріччя. Протягом 80–90 років щорічна кількість зареєстрованих шлюбів зменшувалась: у 1988 році їх було 9,3¹², 1990 – 9,3¹³, 1994 році – 7,5¹⁴ на 1000 мешканців. При незначному скороченні реєстрації шлюбів в Україні є помітним явищем збільшення кількості розлучень. Розлучення – складний соціальний процес, при якому, на нашу думку, у найбільшій мірі, страждають жінки та діти. Це пояснюється значною матеріальною незахищеністю саме цих категорій населення, а також тим, що розлучені жінки у більшій мірі, ніж заміжні мають занижену самооцінку, потерпають від різних форм дискримінації та сексуальних претензій. При розпаді шлюбу, у якому є діти, найчастіше діти залишаються з матір'ю: щорічно близько 150–160 тис. дітей залишаються без батька, а загальна кількість неповнолітніх дітей, які утримуються жінкою, складає 1,9 млн., що становить 13,5% загальної кількості дітей¹⁵.

Сучасна соціально-економічна криза суспільства торкнулась сім'ї та жінок не лише через матеріальне зuboжіння населення, але й через падіння духовного та культурного рівня у суспільстві, що виявилось у зростанні хвилі агресії, дискримінації та насилля проти жінок. На жаль, автор не володіє статистичними даними щодо насильства проти жінок у сім'ї періоду другої половини 80-х років, так як така статистика відсутня. Лише у першій половині 90-х років з'являється розуміння наявності такого фактору сімейних відносин, однак і тут статистичні дані відсутні. Окремих статистичних даних про судові переслідування за побиття дружин чи середню кількість вироків немає. У випадках прояву насильства, місцеві власті часто тиснуть на жінок, щоб ті зняли звинувачення проти своїх чоловіків для збереження сім'ї. Низький офіційний рівень злочинності проти жінок є відображенням недостатньої уваги до цієї проблеми з боку держави та правоохоронних органів.

Проблема насильства проти жінок у сім'ї не стала окремим об'єктом аналізу в Україні, хоча світове товариство визначає таке насильство як порушення прав людини. Це підтверджується визначенням терміну “насилля проти жінок”, що було зафіксоване спеціальною Декларацією ООН про ліквідацію насилля проти жінок у 1993 році. Згідно цього документу, насилля проти жінок означає будь-яке насильство, що базується на гендерних засадах, тягне за собою, або може завдати фізичної, сексуальної або психологічної шкоди, незалежно від того, чи це є факт публічного чи домашнього насилля¹⁶. При відсутності статистичних даних щодо насилля в сім'ї автор користується результатами соціологічних досліджень, які вказують на те, що сім'я в Україні не є спри-

ятливим середовищем для жінки. Так, за даними дослідницької групи “Гендер – Україна” близько 20% опитаних нею жінок, як правило, відчують на собі знущання в сім’ї, 48% жінок відзначили такий факт у сімейних відносинах, який відбувається інколи, і лише 32% жінок вказали на те, що знущання в сім’ї по відношенню до них не мають місця¹⁷. Однією з найпоширеніших форм дискримінації, на думку опитаних, є фінансова залежність від чоловіків: на нею вказали 34% опитаних жінок, які відчували таку форму дискримінації дуже часто, і 40% жінок відзначили її наявність у сім’ї, що подекуди має місце¹⁸. Найпоширенішими формами агресивності і насильства проти жінок у сім’ї, за даними цього ж опитування, жінки відзначили побої з боку чоловіків – 21%¹⁹. Соціальним злом, що посилює насилля у сім’ї щодо жінок і дітей, є розповсюдження алкоголізму, яке за умов економічної і духовної кризи набуло масового характеру. За даними опитування, що проводив НДІ “Проблеми людини”, 31,1% сварок у сім’ї, за якими часто слідує побої, відбуваються по причині зловживання алкогольними напоями одного із подружжя.

Проблема насилля над жінками виходить за межі сім’ї і має місце у суспільному житті загалом. Згідно офіційним даним в Україні з 1990 по 1994 рік жертвами насилля стало більше 8 тис. жінок²⁰. Ця цифра стосується лише сексуального насилля без врахування інших видів фізичного насилля (як то побої) та психологічного насилля. Два останні види насилля щодо жінок українським законодавством не визнаються як кримінальний злочин, тому не несуть кримінальної відповідальності і не усвідомлюються суспільною думкою як злочин. Як кримінальний злочин українським законодавством визнається лише сексуальне насилля, однак розкриття таких злочинів постійно скорочується. Так, за статтями 117–118 Кримінального кодексу України (згвалтування та замах на згвалтування) у 1991 році було засуджено 2649 осіб, 1992 – 2039, 1993 році – 1901, 1994 – 1690 осіб, а за замах на згвалтування у 1991 році – 331 особа, 1992 – 285, 1993 році – 210, 1994 році – 194 особи²¹.

Не менш гостро стоїть проблема із психологічним насиллям над жінкою, що підтверджується соціологічними дослідженнями. Станом на 1995 рік 50% опитаних дослідницькою групою “Гендер – Україна” жінок страждали від сексуальних домагань, причому 8% з них відчували такий вид насилля дуже часто. Видом насилля, на думку 17% опитаних жінок, є погрози на роботі та не менш розповсюдженим видом насилля, на думку 17% жінок є домашні погрози²². На думку автора, якщо врахувати відверті відповіді (а серед опитаних були такі,

які їх не робили), то переважаюча більшість українських жінок відчували на собі той чи інший вид насилля та дискримінації як в сім'ї, так і поза нею.

Найважливішою характеристикою розвитку населення є його стан здоров'я, і насамперед жінок, від якого залежить народжуваність і здоров'я підростаючого покоління, так і показники морального та фізичного самопочуття жінок. Здоров'я – це психофізичний стан людини, який передбачає відсутність хвороб, добре самопочуття, здатність до подолання негативних факторів зовнішнього середовища, активне сприйняття світу, духовне збагачення.

Хоча жінки мають кращі показники здоров'я порівняно з чоловіками, втрати здоров'я жінок досить значні, зважаючи на безпосередній вплив їх стану здоров'я на репродуктивну функцію, і мають тенденцію до погіршення. На захворюваність жінок України значний вплив мають наслідки екологічних катаклізмів, що значно ускладнилися у результаті аварії на Чорнобильській АЕС у 1986 році. Жінки виявилися чутливішими від чоловіків щодо впливу Чорнобильської катастрофи на їх стан здоров'я: 91% жінок, проти 75% чоловіків відчувають погіршення здоров'я внаслідок цієї аварії²³. Тому жінки більш песимістично, ніж чоловіки, дивляться на своє майбутнє, а особливо майбутнє своїх дітей: більшість молодих жінок, що постраждали внаслідок аварії на ЧАЕС, побоюються мати дітей.

Внаслідок загострення соціально-економічної кризи, погіршення екологічної ситуації в Україні склалась демографічна криза, оскільки рівень народжуваності перебуває за межею простого відтворення населення. На сучасному етапі покоління батьків заміщується поколінням дітей лише на 86%, а в сільській місцевості – на 78%²³. При складній соціально-економічній ситуації народження другої, а часто – і першої дитини відкладається у сім'ях на майбутнє, що призводить до фізичного та духовного розриву між поколіннями, поступового скорочення генофонду України.

Відсутність належного соціального захисту сімей за умов соціально-економічної кризи, відсутність національного механізму забезпечення рівних прав жінок і чоловіків, нехтування зі сторони держави та суспільної думки проблемами насилля щодо жінок значно знижує політичну та економічну активність жінок. Погіршення умов життя більшості сімей в Україні в умовах перехідної економіки, що супроводжується значним падінням реальних доходів населення вимушує жінок сприймати і вирішувати лише ті проблеми, які стосуються здоров'я та виживання сім'ї.

За таких умов ми спостерігаємо низьку політичну активність жінок – їх практичне відсторонення від прийняття державних рішень, незначний рівень участі у діяльності політичних партій, органах місцевого самоврядування.

Перші демократичні вибори до місцевих рад та Верховної Ради, що відбулись в Україні у березні-квітні 1990 року, засвідчили наявність негативного ставлення до жінок-політиків у свідомості виборців. До місцевих рад по багатомандатним округам було обрано 35,5% жінок від загальної кількості обраних депутатів²⁴, а при повторному голосуванні 17–18 березня 1990 року жінки отримали 19,9% депутатських місць²⁵. Причини значного зменшення жінок у виборних органах, порівняно з радянським періодом, де жінки мали 50% депутатських місць, слід вбачати у відсутності жіночого політичного лідерства та несприйнятті жіночої політичної кар'єри. За радянських часів штучно створена система “рознарядки” – не закріплених у жодних законодавчих актах квот, що визначали кількісний і професійний рівень жінок-депутатів, – дискредитувала ідею участі жінок в управлінні державою. У суспільній свідомості виробився стереотип сприйняття жінки як некомпетентного політика, роль якого досить незначна при розв'язанні політичних проблем. Даний стереотип як сталий елемент політичної культури, сформований протягом десятиліть, справив вплив на електоральний вибір населення. У результаті виборів до Верховної Ради у березні 1990 року жінки отримали 13 із 445 депутатських місць²⁶, що стало кількісним підтвердженням їх низького політичного статусу.

Жінки-депутати Верховної ради цього скликання не виявили значної активності у виробленні та реалізації принципів політичних рішень. Найвідомішою жінкою-політиком цього періоду була Лариса Скорик²⁷, однак її політична кар'єра не мала подальшого розвитку по причині необрання її народним депутатом Верховної Ради України 13 скликання.

Вибори до місцевих рад та Верховної Ради України у 1994 році, як і попередні, не засвідчили впливу жінок на політику, виявили негативне ставлення виборців до жінок-кандидаток у депутати. Офіційні підсумки виборів та довиборів депутатів місцевих рад у березні-липні 1994 року виявили тенденцію до зменшення кількості жінок у радах, де вони отримали 30,3% депутатських місць. Серед обраних голів місцевих рад жінки становили лише 18,65%²⁸.

Показовим фактом несприйняття електоратом жінок-політиків була їх відсутність серед обраних депутатів Верховної Ради на першому етапі виборів 27 березня 1994 року²⁹. Лише у результаті до-ви-

Наталя Вітренко – голова Прогресивної соціалістичної партії

борів у квітні-серпні та грудні 1994 року до українського парламенту увійшло 17 жінок із 405 обраних депутатів, а протягом 1995–1996 років було обрано депутатами ще дві жінки.

При високих професійно-освітньому рівні та політичній активності жінки-депутати не очолили жодну із 23 постійних Комісій Верховної Ради³⁰. У процесі формування Комісій було висунуто пропозицію про створення Комісії з питань законодавчого забезпечення статусу жінок і сім'ї, однак дана пропозиція не була реально втілена. Не знайшла підтримки серед жіночого корпусу парламенту ідея створення жіночої депутатської фракції (групи), що було серйозною помил-

кою, проявом недалекоглядності у вирішенні гострої проблеми соціального становища жінок.

З метою привернути увагу до проблем жіноцтва дещо пізніше група жінок-депутатів за підтримкою українських жіночих організацій ініціювала створення у квітні 1995 року Національного Комітету при Президентові України з питань жінок, материнства і дитинства та демографічної політики³¹. Однак, діючи при відсутності концептуальних засад держави щодо місця жінок у суспільстві, Комітет виявився неспроможним реально впливати на підвищення статусу жінок і 23 листопада 1996 року був ліквідований³².

Під впливом вимог громадських жіночих організацій напередодні IV Всесвітньої конференції зі становища жінок у червні 1995 року відбулись парламентські слухання про реалізацію в Україні положень Конвенції ООН про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок³³. Вперше в історії української держави проблема становища жінок була винесена на обговорення в законодавчому органі України, що засвідчує вагомість даної суспільної проблеми. Висновки учасників парламентських слухань носили рекомендаційний характер, однак вони справили позитивний вплив на формування конституційних положень про рівні права і свободи жінок і чоловіків та рівні можливості для їх

реалізації відповідно до міжнародних стандартів.

Конституція України, що була прийнята на 5-й сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року, стала основним законом, що гарантує гендерну рівність. В ній знайшли відображення основні принципи, закладені міжнародною практикою у досягненні рівних прав і можливостей для чоловіків і жінок. У рамках загальної доктрини прав людини Конституція України гарантує усім людям рівність у своїй гідності, правах та свободах, що є невідчужуваними та непорушними³⁴. Другий принцип забезпечення гендерної рівності знайшов втілення у Статті 24 Конституції, яка окремо обумовлює за-

Юлія Тимошенко – голова бюджетного комітету Верховної Ради

безпечення рівності жінок і чоловіків в усіх сферах суспільної діяльності³⁵. Таким чином, Конституція України набула позитивного значення для реалізації жінками особистих, політичних, соціально-економічних прав. Однак для реальної гендерної рівності необхідне точне законодавство, яке б конкретизувало конституційні норми і запровадило реальні механізми забезпечення прав людини жінки.

В реальному житті ми спостерігаємо подальше відсторонення жінок від влади. Це стосується і виконавчої гілки влади, де жінки представлені, у значній мірі, на нижчому і середньому рівнях. Так, в 1990-х роках жінки складали переважаючу кількість працівників в апараті органів управління. При цьому спостерігається чітка тенденція зменшення числа жінок при підвищенні посадової категорії. Так, якщо VI категорію мають 64,8% жінок та 35,2% чоловіків, то III – 13,7% жінок і 86,3% чоловіків, I категорію – лише 5,1% жінок і 94,9% чоловіків³⁶.

Протягом всього часу сучасного державного будівництва України жінки жодного разу не очолювали обласні органи виконавчої влади. Жінка-міністр – феномен у Кабінеті Міністрів, що дуже часто змінювався. Першою жінкою-міністром незалежної України було призначено народну артистку Ларису Хоралець, яка з червня 1991 року по жовтень 1992 року очолювала Міністерство культури Украї-

ни³⁷. З 1992 по 1995 рік в Україні не було жодної жінки-міністра. У цей час заступниками міністрів та голів державних комітетів працювали 10 жінок. Це заступники міністрів праці, охорони здоров'я, юстиції, соціального захисту населення, статистики, заступники голів держкомітетів легкої і текстильної промисловості, гідрометеорології, харчової промисловості, стандартизації, метрології та сертифікації³⁸. Певні зміни у Кабінеті Міністрів відбулись у вересні 1995 року, коли новостворене Міністерство у справах сім'ї та молоді очолила Сюзанна Станік, яка перед тим займала посаду заступника міністра юстиції³⁹. У Кабінеті Міністрів України станом на 1998 рік було три жінки: С. Станік – на посаді Міністра юстиції, В. Довженко – на посаді Міністра у справах сім'ї та молоді та Т. Кисельова – Голова Держкомітету стандартизації, метрології та сертифікації.

Аналіз участі жінок у діяльності українських політичних партій, які виступають інститутом політичного представництва, наводить на думку про відсутність врахування інтересів жінок у їх діяльності. Вивчаючи документи, матеріали з'їздів та конференцій, спостерігаємо легковажність до забезпечення гендерної рівноваги у партіях. Намагаючись розширити соціальну базу, ідеологи ряду партій застосовують у програмних документах традиційну допомогову політику щодо жінок, яка довела свою неефективність за попередні роки. При деяких партіях створені жіночі осередки. При Ліберальній партії України працює Ліберальний комітет жінок, який має свій статут і підпорядковується партійним програмним документам. З вересня 1996 року при Християнсько-демократичній партії України діє Жіноча Громада, яка, крім того, входить у Європейський союз жінок у статусі спостерігача⁴⁰. Одну із партій національно-радикального спрямування, яка у 1993 році перенесла свою діяльність на терени України – Конгрес українських націоналістів очолює жінка – Ярослава Стецько, яка керувала жіночою мережею ОУН(б) за кордоном. При партії на основі ідеології національного патріотизму створена жіноча референтура (філія) – громадська організація Всеукраїнська ліга українських жінок, що діє як культурно-просвітницька на чолі з членом проводу КУНу Ольгою Ільків⁴¹. Ряд українських політичних партій підтримують ті, чи інші жіночі громадські організації, що близькі їм за суспільно-політичним спрямуванням. Це, до прикладу КПУ та СПУ, що співпрацюють з жіночою організацією Всеукраїнським союзом жінок-трудівниць "За майбутнє дітей України", НРУ та УРП, що підтримують Союз Українок тощо. Серед кількох десятків українських політичних партій жінки очолюють вісім із них. Так, одну із партій ліво-

го спрямування – Прогресивну соціалістичну партію України, що була створена влітку 1996 року очолює депутат Верховної Ради України XIII і XIV скликання Наталя Вітренко. Діяльність Н. Вітренко протягом 90-х років дозволяє говорити про неї як про жінку – партійного лідера, що виявила принципову позицію у відстоюванні своїх поглядів та найбільш відому жінку-політика у 1997 році⁴². Ставлення ПСПУ до жінок у програмних документах не відрізняється від відповідного відношення партій лівого спрямування, де жінки розглядаються як частина трудящих мас, зміна статусу яких вважається другорядним, порівняно з завданням соціалістичних перетворень. Партією, яку очолює Валентина Наконечна, є партія центристського спрямування – Партія Національно-економічного розвитку України (ПНЕРУ), що була створена на установчій конференції у грудні 1996 року. Центристськими є Аграрна партія України, що була створена у грудні 1996 року на чолі з депутатом Верховної Ради XIII скликання Катериною Ващук, а також партія “Союз” на чолі з депутатом Верховної Ради АР Крим Світлою Савченко. Одну із українських християнських партій “Християнсько – народний союз” очолює Галина Ткаченко, програмні документи якої теж не виходять за рамки захисної політики щодо жінок.

Як намагання зайняти місце у владних структурах ми розцінюємо створення у 1997 році політичної партії “Жінки України”. Установчий з’їзд ПАЖУ відбувся у м. Києві 18 січня 1997 року, де була прийнята програма, згідно якої метою партії стала політизація українського жіночого руху та перетворення ПАЖУ у центристську партію парламентського типу. Відсутність партійного досвіду, нечисленність партійного представництва, відсутність впливу ПАЖУ у суспільно-політичному житті не дозволили партії досягнути у найближчий час поставленої мети – стати парламентською. Центральна виборча комісія у грудні 1997 року відмовила у реєстрації партійного списку кандидатів у народні депутати від партії “Жінки України” і, таким чином, позбавила права бути суб’єктом парламентських виборів у 1998 році⁴³.

Свідченням політичної активізації жінок було створення у лютому 1997 року Всеукраїнської партії жіночих ініціатив, установчий з’їзд якої відбувся у м. Харкові. Передвиборча програма партії підтверджує загальнодемократичну спрямованість розвитку суспільства, що досягається шляхом конституційності влади, ростом політичної активності усіх верств населення, і перш за все – жінок, домінуванням приватної власності, поглибленням інтеграції України у міжнародне

Валентина Даценко – голова
Всеукраїнської партії
жіночих ініціатив

літичні та громадські організації, що здатні вирішувати гострі суспільно-політичні та соціально-економічні проблеми.

співробітництво⁴⁴. У результаті виборів 27 березня 1998 року партія не здолала 4% бар'єр і таким чином, не отримала депутатських місць. Однак існування двох партій, які у своїй діяльності, перш за все, відстоюють політичні права жінок свідчить про певну структуралізацію українського суспільства і жінок – зокрема, які здатні об'єднуватись з метою відстоювання своїх інтересів.

Отже, у сучасних соціально-економічних та політичних умовах важливого значення набуває самоусвідомлення жінками власної ролі та місця в суспільстві, їх об'єднання у політичні та громадські організації, що здатні вирішувати гострі суспільно-політичні та соціально-економічні проблеми.

¹ Праця у народному господарстві України у 1995 році. Статистичний збірник. – К., 1996. – С. 173.

² Жінка в Україні. – К., 1994. – С. 28.

³ Праця у народному господарстві України. – С. 10.

⁴ Довженко В. І. Становище жінок на ринку праці України в умовах соціально-економічної трансформації суспільства: шляхи вирішення проблеми // Національна тристороння конференція “Жінки на ринку праці в Україні”. 17–18 лютого 1998 року. – С. 5.

⁵ Малиш Н., Лібанова Е. Проблеми жінок в умовах ринкових перетворень // Україна. – 1995. – № 5–6. – С. 46.

⁶ Іващенко О. Про розвиток жіночого підприємництва в Україні // Філософська думка. – 1994. – № 1–2. – С. 250–254.

⁷ Хижняк Л. Організаційно-новаторська діяльність жінок і соціально-економічний розвиток України (за матеріалами конкретно-соціологічного дослідження) // Жінки України: сучасний статус і перспективи. – Тези доповідей. – С. 232.

⁸ Іващенко О. Вказ. Праця. – С. 251.

⁹ Жінка в Україні. – С. 59.

¹⁰ Доповідь про реалізацію в Україні положень Конвенції ООН про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок. – С. 36.

¹¹ Іващенко О. Вказ. Праця. – С. 251.

¹² Народне господарство Української РСР у 1988 році. – С. 19.

¹³ Народне господарство України в 1991 році. – С. 86.

¹⁴ Жінка в Україні. – С. 20.

¹⁵ Статистичний щорічник України. – К., 1997. – С. 381.

¹⁶ Декларація про ліквідацію насилля проти жінок // Діалог різноманітностей. – 1996. – № 9 (12). – С. 4.

¹⁷ Жінка в Україні. – С. 57.

¹⁸ Там само.

- 19 Там само.
- 20 Доповідь про реалізацію в Україні положень Конвенції ООН про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок. – С. 24.
- 21 Там само.
- 22 Жінка в Україні. – С. 57.
- 23 Голос України. – 1996. – 31 жовтня.
- 24 Відомості Верховної Ради УРСР. – К., 1990. – № 14. – С. 243.
- 25 Там само. – 1990. – № 14. – С. 288.
- 26 Там само. – 1990. – № 13. – С. 236–242, № 14. – С. 267–287.
- 27 Хто є хто в українській політиці. – К., 1995. – С. 187.
- 28 Відомості Верховної Ради України. – 1994. – № 228. – С. 831.
- 29 Вибори в Україні. – К., 1995. – С. 12.
- 30 Відомості Верховної Ради України. – 1994. – № 21. – С. 607.
- 31 Голос України. – 1995. – 6 червня.
- 32 Урядовий кур'єр. – 1996. – 12 грудня.
- 33 Голос України. – 1995. – 13 липня.
- 34 Конституція України. Статті 21, 23, 28, 29, 36, 38, 41–43, 46 // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.
- 35 Там само.
- 36 За інформацією Державного комітету статистики України, наданої Гендерному бюро ПРООН.
- 37 Відомості Верховної Ради України. – 1991. – № 28. – Ст. 734.
- 38 Жінка в Україні. – С. 12.
- 39 Урядовий кур'єр. – 1996. – 7 вересня.
- 40 За Вільну Україну. – 1996. – 23 листопада.
- 41 Там само. – 1996. – 14 вересня.
- 42 Моніторинг громадської думки населення України. – К., 1997. – С. 8.
- 43 Голос України. – 1998. – 9 січня.
- 44 Право вибору: політичні партії та виборчі блоки. – С. 99–100.

Х. САМООРГАНІЗАЦІЯ ЖІНОК ТА ВІДРОДЖЕННЯ ЖІНОЧОГО РУХУ В УКРАЇНІ

Людмила Смоляр

1. Творення громадянського суспільства – умова розвитку жіночого руху

З перших кроків до незалежності Україна прагнула створити демократичне, плюралістично організоване суспільство. У “Декларації про державний суверенітет України” (16 липня 1990 р.) та “Акті проголошення незалежності України (24 серпня 1991 р.) вказувалось, що нова держава ґрунтується на засадах демократії, пріоритету закону, поваги до прав людини та зобов’язання щодо розвитку громадянського суспільства. Ухвалення нової Конституції України заклало нові правові основи і гарантії формування громадянського життя. Утвердження цивілізаційного розвитку громадянського суспільства, творення механізмів його самоорганізації забезпечує умови для розширення індивідуальної свободи особистості жінки і чоловіка, формування паритетної демократії. Однією з найважливіших рис громадянського життя є його відкритий характер, до основних гендерних параметрів якого належить: можливість вільного вибору жінками і чоловіками будь-яких форм соціальної діяльності, сприйняття суспільної критики, толерантність і терпимість до неї, незалежність міжстатевих відносин індивідів від ідеологічних впливів; утвердження в суспільстві принципів свободи й правової рівності жінки і чоловіка; дотримання паритетної демократії як загальногромадянської цінності; цілковита залежність життєдіяльності суспільного організму від соціально важливих рішень своїх членів незалежно від статі та інших параметрів, відкритість від світових цивілізаційних надбань у розвитку гендерних проблем тощо. При різнопланових гендерних характеристиках громадянського суспільства обов’язковою його ознакою є функціонування самоорганізованих добровільних об’єднань, на розвиток яких спрямований “Закон про громадські об’єднання” (1992 р.). Такі самоврядні об’єднання структурно незалежні від держави і здатні здійснювати колективні акції щодо захисту своїх інтересів. До них відносять і жіночі організації.

Діяльність жіночих організацій, виникнення нових різного роду жіночих об’єднань, збільшення чисельності жіночих ініціатив поряд з діяльністю політичних партій та різноманітних громадських об’єднань є по-

казником здатності до соціальної самоорганізації громадянського суспільства, яке є головною умовою існування неформального жіночого руху.

Жіночий рух* як колективна діяльність жінок для поліпшення становища жінок та утвердження гендерної рівності у соціумі проходить певну етапність формування: організація – мобілізація – розуміння спільності інтересів – досягнення конкретної можливості діяти спільно. Однією із особливостей колективної дії жіночого руху є поєднання двох видів дій: а) дій на політичній арені; б) дій мережі жіночих організацій по трансформації суспільних поглядів на жінку та утвердження ідей гендерної рівності. Важливим складовим жіночого руху є процес емансипації людини жінки, який пов'язаний: а) із звільненням особистості жінки від нашарувань традиціоналізму, з усвідомленням власної самооцінки і необхідності самореалізації особистістю творчого та інтелектуального потенціалу; б) з актуальним включенням жінки в громадську діяльність нарівні з чоловіком, з постановки питання про гендерну рівноправність. Пробудження в жінці почуття своєї особистості, поява у неї прагнення добитися визнання своєї людської гідності в повній мірі, прагнення її до утвердження гендерної рівноправності є тією обставиною, яка надає особливої гостроти жіночому рухові.

Відповідно до особливостей гендерної системи рух може рахувати себе жіночим, але не феміністичним (що було характерно для першої хвилі жіночого руху на Заході, коли більшість рухів не ставили під сумнів існуючу гендерну систему**). Рух може орієнтуватися на зміну структури гендерних відносин, а може діяти, виходячи із існуючих гендерних ролей. В першому випадку він буде названим феміністичним, а другому – просто жіночим. Важливим ресурсом жіночого руху, як і в решті всякого соціального руху, є ідеологія. Соціальному руху не достатньо мобілізувати людей, йому необхідно мобілізувати ідеї, виробити ідеологію, яка б об'єднала учасників. Незгода з існуючою ідеологією веде до створення альтернативи, що є вирішальним фактором соціального руху. Альтернативна ідеологія підтверджує справедливність

* В сучасній науці поняття “Жіночий рух” використовується у вузькому та широкому значенні. У першому випадку до нього включають ті види діяльності, які мають феміністичний характер, автономні, незалежні від політичних організацій і організацій змішаних за ознакою статі. В другому (широкому) значенні до руху відносять різні історичні і сучасні прояви жіночої активності, соціальних потреб і умов в галузі фемінізму і політики, що стосуються жінок. Дослідження жіночого руху в такому значенні буде включати широкий спектр жіночої діяльності.

** Гендерна система – сукупність відносин між чоловіками і жінками, що включає ідеї, формальні та неформальні правила і норми, які визначаються місцем та становищем статей в конкретному суспільстві.

соціальних змін і мотивує учасників до дії. Іншою функцією ідеології є створення пояснювальних можливостей для об'єднання людей з однаковим досвідом та інтересами для зміни існуючого становища.

Особливості розвитку жіночого руху тої чи іншої країни визначаються потенціалом соціокультурного середовища суспільства, характером його політичної системи, специфікою історичного розвитку країни, характером здійснення соціальних перетворень, здатністю наукового осмислення їх. Активність неурядових жіночих організацій, динаміка їх розвитку під тиском життєвих реалій сприяють вдосконаленню законодавства та правових механізмів, забезпечують поліпшення становища жінок, утверджують гендерну рівноправність в суспільстві. Саме в репрезентації цих інтересів і полягає основна місія жіночих організацій.

2. Етапи розвитку сучасного жіночого руху

Поява та діяльність сучасних жіночих організацій в Україні в 90-ті роки ХХ століття стали об'єктивним наслідком тих політичних та соціальних змін, що розпочалися в українському суспільстві ще в другій половині 80-х років. Ломка тоталітарної системи, а отже й монопогляду на суспільні процеси призвела до публічного обговорення проблем статусу жінок. Логіка саморозвитку подій, творення нових політичних і громадських структур склало реальне підґрунтя для появи жіночого руху в Україні. Громадянське суспільство формується у вигляді спонтанних рухів, які інституалізуються після перших демократичних виборів у мережу громадських об'єднань. Інституалізація, тобто оформлення організацій, у тому числі жіночих, як суб'єктів суспільного життя, відбулася після виборів 1990 року. Проголошення України незалежною державою сприяло тому, що цей процес набрав особливої інтенсивності. Так, у жовтні 1990 року була зареєстрована "Організація солдатських матерів України", в грудні 1991 року на установчому з'їзді створено "Союз Українок", в грудні 1992 року – "Жіночу Громаду". Отже, є всі підстави вважати, що перший етап жіночого руху – як етап його організаційного становлення і оформлення – розпочався у другій половині 80-х років та завершився після проголошення незалежності України (1991 р.).

У роки, що безпосередньо передували проголошенню незалежності, та в перші роки становлення української державності важливого значення набуло усвідомлення людьми власної національно-культурної ідентичності. Ідеї національного відродження, державної незалежності у той час були єдиною альтернативою комуністичній ідеології. Тому

перші жіночі організації демократичного спрямування формувалися під загальним впливом національно-визвольних ідей, вбачаючи як пріоритетні завдання своєї діяльності – побудову незалежної української держави, відродження українських звичаїв та традицій. У подальшому національна парадигма вже не відігравала домінуючої ролі у жіночому русі, а створена згодом мережа жіночих організацій характеризувалася значною плюралістичністю ідеологічних спрямувань, різномисленням і різноманітністю ідеологій, намірів та завдань.

З 1991 року розпочався другий етап жіночого руху. Головною його особливістю був внутрішній саморозвиток жіночих організованих груп. Вони різнилися теоретичною основою, головними завданнями та методами діяльності. Відсутність у жінок досвіду формування власних ланок у громадянському суспільстві вплинула на структурні характеристики таких організацій. Вони будувалися за принципом централізму, формального залучення до роботи значної кількості жінок у рамках однієї організації, відсутності тісного безпосереднього зв'язку між членами, нав'язливого підкреслювання організаційної незалежності. Це призводило до небажання тісно співпрацювати з іншими жіночими організаціями і дистанціювання між ними. Організації відрізнялися за своїм культурним потенціалом, різноплановістю ціннісних орієнтацій, пристосуванням до різномислення та ін.

Перший Всеукраїнський з'їзд жіночих організацій, що відбувся в лютому 1994 року, відкрив якісно новий третій етап жіночого руху. Це – етап відкритості до співпраці та взаємодії жіночих організацій, об'єднання зусиль у розробці стратегії щодо відстоювання інтересів жінок. Об'єктивно лише з цього часу власне можна стверджувати про існування осмисленого українського жіночого руху як сукупності жіночих організацій і прагнення їх до взаємодії. Вони починають, по-перше, розглядати будь-яку соціальну проблему з точки зору жінок, їх інтересів, по-друге, висувати завдання про зміну тих соціальних умов, які генерують та відновлюють дискримінаційні механізми щодо жінок. Шукаючи шляхи до співпраці, до утвердження гендерних принципів у всіх сферах життєдіяльності особи, жіночі організації своїми акціями та ініціативами підтверджують прихильність загальноцивілізаційним цінностям і, через участь в роботі міжнародних конференцій, форумів, реалізацію міжнародних програм і проєктів, співпрацю з міжнародними організаціями, фондами, переконують світову громадськість, що Україна не є національноізольоване суспільство.

Сьогодні в Україні вже нараховується понад 200 жіночих організацій. Вони впливають на вдосконалення законодавства та механізмів

щодо поліпшення становища жінок, прагнуть до суспільного визнання організованого жіночого руху як важливого державотворчого чинника. Жінки цілим рядом акцій заявили про себе як реальну силу. І все ж слід визнати, що ця громадсько-політична сила ще молода, багато в чому несформована. Вона стоїть перед рядом завдань, серед яких першочерговими є: – формування ідеології жіночого руху України; – утвердження жіночого руху як суб'єкта соціального й політичного творення.

З кожним роком зростає кількість та чисельний склад жіночих організацій. Згідно з цільовими установками, формами діяльності та впливом на розвиток жіночого руху і українське суспільство в цілому умовно можна виділити чотири групи жіночих організацій.

3. Традиційні жіночі організації

До першої групи відносяться такі жіночі організації, які можна визначити як історичні або традиційні. Вони відродилися на ґрунті тих жіночих організацій, що діяли в різні історичні періоди і на різних теренах України. В цю групу увійшли організації, які стоять на різних ідейних позиціях, а часом навіть і на діаметрально протилежних, що є свідченням драматизму історії української державності.

На чітко визначених національно-культурних позиціях будує свою діяльність “Союз Українок”, що відновив роботу з кінця 80-х років у західних областях, а згодом і на всій території України (Голова – Ате-на Пашко). Проблеми поліпшення становища жінок “Союз Українок” пов’язує з національним відродженням, з творенням національної самостійної держави і громадянського суспільства. В умовах бездержавності реальна рівноправність між жінками та чоловіками, на думку організації, неможлива. Основна мета організації – спрямування творчих сил українського жіноцтва на відродження та утвердження в суспільстві історичних святинь, ідеалів та духовної культури українського народу. Статут “Союзу Українок”, прийнятий на Всеукраїнському установчому з’їзді у грудні 1991 року, визначив організацію як благодійну та громадсько-просвітницьку.

“Союз Українок” проводить широку культурно-просвітницьку роботу, відзначає національні свята та пам’ятні дні. В усіх містах, де створені осередки організації, з 1989 року відзначається день Матері, працюють недільні релігійні школи для дітей, проводяться щорічні педагогічні читання, присвячені науковій спадщині С. Русової та ін. У 1993 році у Львові відкрилася бібліотека “Союзу Українок”, де

Учасниці Світового Конгресу Союзу Українок, що проходив у м. Івано-Франківську 7–12 липня 1994 року

представлені книжки і документи з питань українського жіночого руху. Широкого розголосу набули науково-практичні конференції “Союзу Українок” – “Жінка у боротьбі за волю України” (Львів, грудень 1990 р.); “Жінка і демократія” (Київ, липень 1993 р.), що була проведена разом з СФУЖО; “Жінки України: історія, сучасність та погляд у майбутнє” (Дніпропетровськ, листопад 1995 р.).

“Союз Українок” підтримує зв’язки з представницями українських товариств у Вірменії, Естонії, Росії, Якутії. Організація має своє представництво в керівництві Української Всесвітньої Координаційної Ради і є її колективним членом. “Союз Українок” був учасником Міжнародної конференції в Празі, організованої ЮНЕСКО, Гельсінської громадської Асамблеї в Братиславі, жіночої конференції у Фрайбурзі та інших. 5 жовтня 1992 року організація “Союз Українок” була прийнята до Міжнародного Альянсу Жіночих Організацій.

Згідно зі статутом “Союз Українок” проводить благодійні акції, опікує дитячі заклади, літніх людей та інвалідів і для проведення цього напрямку діяльності у більшості філій організації створені секції соціальної допомоги. При Проводі діє фонд допомоги дітям-сиротам, убогим, немічним. Серед великого числа проектів організації – заснування школи жіночого бізнесу у Львові. Головна мета цієї школи – підтримка жінок-підприємців. Перший рівень навчання в школі – для тих жінок, які бажають відкрити свою справу, другий рівень – для тих, хто вже працює в бізнесі. У Болехові на Івано-Франківщині діє “школа шляхетної українки”.

Надаючи перевагу культурній та просвітницькій діяльності, “Союз Українок” брав участь у вирішенні питань політики. Поряд з такими політичними партіями як Народний Рух, Демократична партія України, Селянська партія, організація увійшла до політичного клубу “Демократичний центр”, створений в липні 1993 року як передвиборча коаліція напередодні виборів у 1994 році. Від “Союзу Українок” було представлено шість кандидатів у депутати до Верховної Ради України. Напередодні виборів 1998 року “Союз Українок” знову підтвердив свою національно-демократичну прихильність, об’єднавшись у передвиборчий блок на чолі з Народним Рухом України.

Близькою до “Союзу Українок” за цілями діяльності є “Українська християнська партія жінок” (УХПаЖ) на чолі з Оленою Горинь, що створена у Львові в 1991 році. Визначивши себе політичною організацією, партія однак не зарекомендувала себе впливовою у політичному житті України. Для неї характерні традиційні завдання жіночих організацій: відродження християнської духовності у її моральному, філософському та правовому аспектах. У грудні 1992 року Голова УХПаЖ визначила позицію партії щодо ролі жінки як надійного помічника чоловіка у розбудові української держави та вказала на культурно-релігійну спрямованість організації.

Традиційні завдання були покладені в основу діяльності “Жіночої Громади” на етапі її створення. Вважаючи себе спадкоємницею благодійних традицій українського жіночого руху початку ХХ століття, “Жіноча Громада” ставила завдання відродження української нації, сприяння розбудові громадянського суспільства, утвердження абсолютної цінності життя і самобутності людини, підвищення соціального статусу жінки в країні, подолання дискримінації жінок, виховання жінок – державних та громадських лідерів, сприяння духовному розвитку жіночого соціуму. За словами Голови організації Марії Драч, “Жіноча Громада” була третьою організацією після Руху та Просвіти, яка в кінці 80-х років виступила за необхідність проголошення незалежності української держави. Установчий з’їзд “Жіночої Громади” відбувся в грудні 1992 року, на який було делеговано 128 жінок. “Жіноча Громада” має статус міжнародної організації. Її осередки діють у Чехії, Росії та Франції.

У 1997 році “Жіноча Громада” разом з агенцією “Formaper” при Міланській Торговій Палаті й матеріальній підтримці TACIS-BISTRO (представництво ЕС) розпочала школу-тренінг для жінок-тренерів з основ малого бізнесу. Маркетинг, фінанси, робота з психологами, вміння юридично правильно скласти бізнес-план – всьому цьому на-

вчилися 20 українських жінок за новітньою програмою, ухваленою Комісією Європейського Союзу. Значну увагу організація приділяє програмі “Анти СНІД” та виданню брошур “Молоді про СНІД”.

Діяльність “Жіночої Громади” певною мірою має політизований характер, оскільки у її роботі розставлені акценти на проблемах висування жінок до органів влади і управління, виховання та підтримки жінок-політичних лідерів і керівників різного рівня, активна участь у передвиборчих кампаніях, внесення пропозицій до державних структур та ін. У травні 1993 року “Жіноча Громада” провела міжнародну науково-практичну конференцію “Жінка в державотворенні”, серед головних проблем якої були механізми входження жінок до структур влади, надання жінкам і чоловікам рівних можливостей у вирішенні загальнодержавних завдань та ін. На конференції говорилося про доцільність створення при Верховній Раді України групи гендерної експертизи, про формування гендерної політики, проведення гендерної освіти. При цьому підкреслювалося, що будь-який важливий юридичний документ повинен прийматися з урахуванням інтересів статей. Тільки у такому випадку він є виваженим. Конференція прийняла Звернення до Президента, Верховної Ради, Кабінету Міністрів України про необхідність квотування у парламенті та уряді місць для жінок з метою розширення їх впливу у політиці.

Напередодні Четвертої Всесвітньої конференції зі становища жінок у червні 1995 року “Жіноча Громада” провела Міжнародну науково-практичну конференцію “Жінка і демократія”. Декларація та Програма дій, що були прийняті на конференції, визнали за необхідне проводити широку роботу за утвердження жінок як суб’єкту політики, за використання жіночого інтелекту в системі представництва в парламенті та уряді, в органах місцевого самоврядування, за розширення їх повноважень, участі в реальній владі, у виробленні стратегічної політики прийняття рішень. В документах також ставився акцент на утвердженні “повного рівноправ’я і паритетної рівності чоловіків і жінок”, на втіленні в життя “механізму реальної рівності статей”, “реального їх партнерства”, на необхідності розробки в Україні гендерної політики, визначенні її стратегічних напрямків з врахуванням світових досягнень, на врахуванні державними структурами гендерного підходу при правотворчій діяльності, на організації курсів з питань гендерної політики в системі державної підготовки кадрів-управлінців та ін.

1996 рік позначився проведенням у червні всеукраїнської конференції “Пекінські стратегії: програма дій в Україні”. Матеріали всіх названих конференцій “Жіночої Громади” вийшли окремими виданнями.

Галина Жулинська, голова
Київської організації
"Жіноча громада"

Політична спрямованість "Жіночої Громади" особливо виявилася напередодні виборів 1994 року. Організація була ініціатором проведення Українського з'їзду жіночих організацій, метою якого було об'єднання українського жіноцтва для вироблення концепції дій напередодні виборів, вироблення розуміння жінками важливості своєї ролі у розбудові української держави. Результатом роботи з'їзду стало створення Жіночої ради України – передвиборчого блоку жіночих організацій, до якого увійшли 10 організацій. Жіноча рада висунула понад 50 претенденток у депутати Верховної Ради України. Для підтримки жінок-кандидаток у народні депутати "Жіноча

Громада" ініціювала проведення вечора "Ми доньки твої, Україно".

Увага "Жіночої Громади" до проблем політичної активності жінок підкреслена у виступі Голови організації М. Драч на перших Парламентських слуханнях про реалізацію в Україні Конвенції ООН "Про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок" 12 липня 1995 року. Виступ був присвячений необхідності зміни політичного ставлення до жінки з боку держави, розвитку соціальної демократії та розширення впливу "жіночої культури" на політику, врахування гендерного підходу у формуванні державних органів. Для формування у жінок навичок політичної діяльності "Жіноча Громада" проводить семінари, навчальні курси з даних питань. Такими заходами, для прикладу, були семінари "Практичні політичні навички жінок", які проводилися Британським інформаційним центром з листопада 1995 року до травня 1996 року. Метою цих семінарів було ознайомлення жінок з досвідом участі жінок Англії у політичному житті, у проведенні передвиборчих кампаній тощо.

У квітні 1996 року за ініціативою "Жіночої Громади" було створено Блок жіночих організацій України на підтримку нової Конституції України. До блоку увійшли представники від 15 жіночих громадських організацій. Спільними зусиллями були підготовлені "Зауваження і пропозиції щодо проекту нової Конституції України", надіслані Президентові України і Конституційній комісії Верховної Ради України. Блок жіночих організацій України також прийняв "Звернення представників жіночих організацій України на підтримку нової Конституції".

З часу становлення жіночих громадських організацій традиційно напрямку спостерігається певна зміна поглядів щодо пріоритетних завдань у їх діяльності. Як перший крок до розуміння феміністичної теорії було видання “Жіночою Громадою” журналу для жінок “П’ята пора”. Цей журнал пропонував аналіз становища жінок в економіці, мистецтві, історії, політиці, інформував про діяльність жіночих організацій, залучаючи до співпраці найбільш відомих українських письменниць, жінок-вчених та громадських діячок.

“Жіноча Громада” виступила в 1995 році ініціатором створення Ради громадських жіночих об’єднань – центру, який би координував діяльність жіночих організацій в Україні.

Традиційне завдання для жіночого руху України, а саме – досягнення жінками рівних можливостей з чоловіками та утвердження української державності – поставило “**Всеукраїнське жіноче товариство ім. О. Теліги**”, сформоване у 1993 році як жіноче товариство при фундації ім. О. Ольжича. На час проведення установчого з’їзду (червень 1994 року) товариство ім. О. Теліги мало осередки у 13 областях, а у 1996 році – у 20 областях України. Під час роботи II з’їзду товариства (листопад 1996 року) було відзначено збільшенням членства у десять разів. Головою товариства було обрано Ольгу Кобець – журналістку, завідувачу відділом газети “Українське слово”, яка і заснувала в газеті “Сторінку Всеукраїнського жіночого товариства ім. О. Теліги”. При товаристві діє молодіжна організація дівчат-підліток.

“Всеукраїнське жіноче товариство ім. О. Теліги.” зосереджує увагу на проблемах культурологічного характеру. Виховання свідомості українського народу, відродження національних традицій, вивчення забутих сторінок історії України, вшанування пам’яті тих, хто боровся за самостійність та соборність України – така тематика вечорів та публікацій, які постійно друкуються на сторінках “Українського слова”. Помітним явищем у самоусвідомленні жіночого організованого руху стала Всеукраїнська наукова конференція “Від емансипації – до фемінізму”, яка відбулася за ініціативою товариства 18–20 листопада 1994 року в Чернівцях з нагоди 110-річчя зародження жіночого руху в Україні. З 1995 року товариство видає часопис “Краянка” на базі Закарпатського обласного відділення організації.

Напередодні Четвертої Всесвітньої конференції зі становища жінок “Всеукраїнське жіноче товариство ім. О. Теліги” спільно з Східно-Західним Європейським мережевим жіночим центром OWEN (Берлін) та базисними організаціями сестринської взаємодтримки GROOTS International (Нью-Йорк) провело в Києві у квітні 1995 року міжна-

родну конференцію “Communal Self-Help Activities of Grassroots Women in Transnational Societies”. Понад 50 учасниць з різних жіночих ініціатив, неурядових жіночих організацій і мережевих центрів з 14 країн Європи, Африки, Карибіки, Азії, США взяли участь у Конференції. З держав, що утворилися на терені колишнього Радянського Союзу, приїхали 28 представниць, з них: 14 – з України; 8 жінок – з Росії; 2 – з Білорусії; 2 – з Естонії; 2 – з Молдови. “Всеукраїнське жіноче товариство ім. О. Теліги” стало ініціатором відзначення 90-річчя з дня народження Олени Теліги. З цієї нагоди 5 лютого 1997 року відбулося засідання Ювілейної комісії, яка окреслила головні заходи, присвячені цій події. У вересні 1997 року пройшла Всеукраїнська конференція “Олена Теліга: духовне і громадське покликання жінок”.

У руслі традиційного напрямку українського жіночого руху були створені та активно працюють національні жіночі організації. Серед них – “Румунські пані” (1991, Чернівці), Єврейське жіноче товариство “Милосердя” (1992, Київ), “Ліга кримсько-татарських жінок” (1994, Сімферополь). Вони відображають загальну тенденцію у діяльності традиційних жіночих організацій – відродження національних культур, розвиток жіночої ініціативи по захисту прав жінок, інтересів сім’ї, материнства та дитинства, здійснюють інформаційну та психологічну підтримку жінок. Національні жіночі клуби створюються також при товариствах та асоціаціях різних культурних товариств. Прикладом таких жіночих клубів є “Жіночий клуб “Ізелік” при асоціації тюркомовних народів України (Голова – Мадина Жежела) та Жіночий клуб “Суомі” при Київському товаристві культури фіно-пермських народів (Голова – Надія Єфімцева).

До традиційної групи жіночих організацій відноситься “Спілка жінок України”. Вона створена на основі жіночих рад – єдиної жіночої організації, яка існувала за Радянської політичної системи. Тоталітарному режиму властивий контроль над усіма сферами життя суспільства. За таких умов система жіночих рад як громадських організацій формально існувала та фактично не мала самостійності. Жіночі ради перебували під впливом комуністичної партії, що визначило їхні функції. Жіночі ради не відігравали роль виразника інтересів жінок. Навпаки, через жіночі ради партія-держава впливала на сферу приватного, керувала жінками незалежно від їхньої партійної приналежності. Жіночі ради у своїй діяльності набули суто партійного характеру. Маючи значний досвід організаційної роботи, усвідомлюючи неможливість існування старої структури організації за нових соціально-політичних умов, що склалися в кінці 80-х – на початку 90-х років, керів-

ництво жіночих рад виступило у вересні 1990 року з ініціативою їхньої реорганізації. 1990–1992 роки стали періодом структурного переоформлення системи жіночих рад. За цей час були проведені регіональні конференції в усіх областях України і період структурного оформлення організації завершився реєстрацією Мініюстом України у 1993 році.

Головними завданнями, що поставила перед собою організація, за словами Марії Орлик – Голови СЖУ, стали: а) досягнення рівності жінок і чоловіків; б) захист жінок в умовах ринку; в) сприяння створенню та розвитку жіночого малого бізнесу та ін. Організаційна структура СЖУ не передбачає індивідуального членства і складається з обласних, міських, районних та первинних жіночих рад.

Організація СЖУ є співзасновником СП “Калина”, що успішно працює на ринку України. З 1992 року діє Координаційна Рада жінок-підприємниць при СЖУ. Іншим важливим видом допомоги жінкам і безробітним є створення різних жіночих тренінгів для перекваліфікації і підвищення фахових знань у підприємстві. У 1995 році “Спілка жінок України” започаткувала Центр “Ділова жінка. Основи підприємницької діяльності”, де за два роки пройшли перенавчання понад 300 жінок, значна частина яких організувала свою справу.

Різноманітна за змістом економічна діяльність жіночих рад в різних регіонах України. Так, Судацька районна жіноча рада створила експериментальний клуб “За права жінок”, головною метою якого стало залучення жінок-лідерів та їх підготовка до роботи у малому бізнесі. Херсонська обласна рада жінок співпрацювала з виробничо-комерційною фірмою “Галина”. На основі Луганської жіночої ради у кінці 1994 року створено Клуб ділових жінок з метою об’єднання зусиль жінок-підприємниць.

Значну увагу СЖУ приділяє благодійному напрямку діяльності: проведення для дітей-сиріт Міжнародних фестивалів “Музи і діти”, свята святого Миколая, допомога оздоровленню дітей та ін. СЖУ постійно бере участь у теле і радіомарафонах, надає допомогу дитячим творчим колективам, людям похилого віку, які живуть в інтернатах, жінкам-ветеранам Великої Вітчизняної війни, окремим відвідувачам, які потрапили у скрутне становище. СЖУ підтримує тісні контакти з законодавчими, урядовими та президентськими структурами, з засобами масової інформації – жіночим журналом “Жінка”, телебаченням (особливо в регіонах), видає свою газету “Я, ти, ми”, організує зустрічі з жінками-депутатами. Організація проводила значну роботу по обговоренню зауважень до проекту нової Конституції України. У листі до Президента СЖУ наголосила на необхідності та внесення до Основного Закону статті про гендерну рівноправність.

4. Соціально-орієнтовані жіночі організації

До другої групи жіночих організацій відносяться організації соціально-орієнтовані. Їх створення було прямим відгуком на пекучі соціальні проблеми, викликані змінами, що зачепили домінуючі підвалини людського буття після розвалу Радянського Союзу. Однією з таких гострих проблем, для вирішення якої жінки об'єдналися в організовану групу, було проходження служби в армії. Об'єднання жінок для боротьби за права чоловіків та синів не є унікальним, суто українським явищем. На прикладі інших народів спостерігається, що прямий наступ на родинне життя спонукає жінок включатися до спільної діяльності. Початком формування неформального руху жінок з метою поліпшення справ у радянській армії було об'єднання групи жінок у грудні 1989 року. Вони звернулися до тиску на Верховну Раду СРСР для прийняття нею поправок щодо відстрочення служби студентам вузів. У той же час у різних містах України були засновані регіональні Комітети солдатських матерів. Влітку 1990 року в Запоріжжі відбувся об'єднаний установчий з'їзд 12-ти регіональних комітетів і на їх основі створена "Організація солдатських матерів України" (ОСМУ). Координаційну раду організації очолила Людмила Трухманова – голова Запорізького комітету солдатських матерів. Організація була зареєстрована у Міністерстві юстиції у 1990 році.

"Організація солдатських матерів України" (Співголови – Валентина Артамонова та Фатіма Бачинська) мала політичний характер. Своєю головною метою вона розглядала сприяння формуванню національних збройних сил. Активне лобювання нею державних органів сприяло тому, що Верховна Рада УРСР у липні 1990 року ухвалила постанову про впровадження призову українців за межі республіки. Однак Указ Президента СРСР від 1 грудня 1990 року фактично скасував цей юридичний акт. За таких умов ОСМУ почала тісно співпрацювати з громадськими організаціями національно-демократичного спрямування з метою досягнення незалежності України та формування самостійної її армії. Підтвердженням цього було Звернення II Всеукраїнських Зборів Народного Руху до народу України "Про службу в армії" за підписом "Організації солдатських матерів України", "Жіночої Громади" Руху, "Союзу Українок". В ньому містився заклик до батьків та матерів щодо вигоди виконання вищезазначеної постанови Верховної Ради УРСР.

Головним завданням ОСМУ на той час були: запровадження мережі жіночого громадського контролю в армії; випуск газети з правдивою інформацією про становище у армії; об'єднання зусиль жінок-

матерів, які прагнуть незалежності українських збройних сил. Основними формами діяльності ОСМУ на початку 90-х років були: мітинги, демонстрації, на яких висувалися вимоги про необхідність створення української державності та численні звернення до органів влади з питань формування української армії. Другий з'їзд "Організації солдатських матерів України" (листопад 1991 року) відзначив спільні успіхи громадськості у наданні амністії військовослужбовцям, які залишили свої військові частини з певних причин, проаналізував роботу регіональних комітетів солдатських матерів у призовних комісіях щодо налагодження громадського контролю над армією та висловився про необхідність найшвидшого формування національних збройних сил. Після створення в Україні Збройних сил "Організація солдатських матерів України", маючи значний досвід роботи, продовжувала відстоювати інтереси військовослужбовців та членів їх сімей. Формування професійної армії, ліквідація позастатутних відносин серед військовослужбовців, поліпшення морального та фізичного здоров'я в армії – такими є завдання ОСМУ на сучасному етапі.

ОСМУ – це самопомогове жіноче об'єднання, яке вирішує проблеми неупорядковані в суспільстві. Жінки цієї організації не називають себе феміністками. Вони не є активними в обстоюванні жіночих прав. Їхня діяльність зосереджується на поліпшенні життя своїх родин. Це дозволяє говорити про "громадянський" фемінізм. Від самого початку національна належність не була політичним компонентом дій ОСМУ. Саме цим до певної міри можна пояснити успіх організації. Ідеологія материнства, на яку опирається ОСМУ, не визнає національних обмежень і, прийнявши до себе жінок усіх етнічних груп, що проживають в Україні, ОСМУ створила собі моральну й культурну основу діяльності.

Соціально-правовому захисту сімей, що втратили синів, був присвячений Всеукраїнський з'їзд солдатських матерів, який відбувся у квітні 1997 року у Києві і на який прибуло 200 матерів України. На ньому зазначалося, що 360 воїнів щорічно гинуть при проходженні військової служби в Україні. Ця страшна статистика змушує жінок об'єднувати свої зусилля для захисту своїх синів та чоловіків.

Відповіддю на кризовий стан в армії, значну кількість смертей та каліцтв серед військовослужбовців було створення регіональних організацій. Їхня мета – соціальний захист матерів, дружин, дітей загиблих солдатів. Прикладом такої організації було створення у Києві у 1989 році Кризового центру "Горлиця" (Голова – Марія Ганцяк-Влад). Він надає психологічні та юридичні консультації жінкам, сини яких загинули під час проходження військової служби.

Значну роботу по дотриманню прав батьків загиблих воїнів проводить **“Запорізький міський фонд соціального та правового захисту сімей воїнів, що загинули у мирний час”**, заснований в 1995 році (Голова – Ганна Воробйова). Пам’ятник скорботи і жалю воїнам, загиблим при виконанні службових обов’язків у мирний час, відкрили члени фонду у вересні 1997 року в Запорізькому парку культури та відпочинку “Металург”. Оскільки досі аналогічних пам’ятників в Україні немає, то запорізький набув всеукраїнського значення. Завдяки зусиллям Фонду, а також допомоги йому тисяч людей, для яких чужий біль став власним, колись закрита тема набула широкого розголосу. Віднині батьки, рідні, які втратили своїх близьких, мають святе місце всенародної пам’яті про загиблих. “Поки мати жива – пам’ять невмируща” – під таким девізом проводиться щорічна акція **“Одеським комітетом матерів загиблих воїнів”** (Голова – Олександра Ірмашева). Її мета – підтримати морально, а по можливості і матеріально батьків чи найближчих родичів тих юнаків, які не повернулися з армії у мирний час. В процесі проведення акцій організацією був встановлений **“Сабур-камінь”** (камінь, що вбирає скорботу) та заснований сквер пам’яті **“Журавка”**.

Духовне та національне відродження, гуманізація суспільства через гуманізацію армії – напрямок роботи, що характерний для добродійної організації **Ліга “Матері і сестри – воїнам України”**, створеної у 1992 році. Вона зареєстрована у 1993 році як Київська міська організація. За словами Голови Ліги народної артистки України Галини Яблонської, завдання організації – **“найефективніше використати час строкової служби для розширення світогляду воїна, його культурного збагачення”**. Ліга проводить культурно-просвітницьку роботу у військових частинах, здійснює екологічні програми, організує виступи акторів. Значна практична діяльність Ліги створила передумови розширення структури організації та перетворення її у всеукраїнську організацію.

Екологічна забрудненість навколишнього середовища, згубні наслідки **Чернобильської катастрофи** обумовили створення мережі жіночих екологічних організацій. Однією з перших серед них була київська регіональна неурядова екологічна організація **“Мама-86”** (Голова – Ганна Сьоміна). Вона була заснована групою молодих матерів у 1990 році з метою захисту київських дітей від шкідливих наслідків індустриального радіаційно забрудненого міста. Головним завданням організації є **“підвищення громадянської та екологічної свідомості через конкретну допомогу дітям та мамам, пояснення залежності стану здоров’я від стану навколишнього середовища”**. Вважаючи себе складовою частиною як жіночого, так і екологічного руху в Україні,

“Мама-86” започаткувала програму екологічного виховання жінок, а також підлітків. Реальним втіленням поставлених завдань стали благодійні акції. Завдяки фінансовій підтримці міжнародних фондів, організація сприяє забезпеченню ліками дитячих поліклінік, організує відпочинок київських дітей, технічно обладнала медичну лабораторію, де ведеться обстеження дітей. Для підвищення екологічної освіти жінок “Мама-86” видає інформаційний бюлетень “Мама-86-Новини”, розробляє навчальні курси та програми з питань екології.

Екологічне виховання дітей, формування у них екологічного мислення та свідомості стали основою діяльності таких еколого-просвітницьких жіночих організацій як “Екофем” (Голова – Леся Галенко), “Дитина та доквілля” (Голова – Наталія Ульянець), які діють у Києві. Проблемам захисту соціально-економічних, правових, екологічних та інших інтересів жінок-матерів приділяє увагу Сімферопольський жіночий клуб “Дочки-матері” (Голова – Олена Ніколаєва), Одеська жіноча організація “Мати і дитя” (Голова – Валентина Грищенко).

Проблеми екології тісно переплітаються із загостренням демографічної ситуації в Україні. Демографічна криза, домінування смертності над народженням населення України, а також падіння моралі серед молоді спричинили створення Асоціації жінок “За генофонд України” (Голова – Лілія Пільтяй).

Серед жіночих організацій, які ставлять за мету поліпшення стану здоров’я жінок та дітей, подолання демографічної кризи в Україні, дещо відособлене місце займає Спілка жінок-трудівниць “За майбутнє дітей України”, зареєстрована в листопаді 1994 року. Це єдина жіноча організація відкрито соціалістичної спрямованості. Вона тісно співпрацює з Соціалістичною та Комуністичною партіями України, іншими громадськими організаціями та об’єднаннями соціалістичної орієнтації. Установча конференція Спілки жінок-трудівниць (СЖТУ) відбулася у червні 1993 року. Вона затвердила Статут організації, згідно з яким основною метою діяльності СЖТУ є сприяння утвердженню справедливих, пристойних умов життя дітей, матерів, здійсненню принципу “Все краще – матерям та дітям”.

Діяльність СЖТУ спрямована проти капіталізації суспільства, супутниками чого, на їх погляд, стало скорочення соціальних гарантій, зубожіння народу України, унеможливлення забезпечення охорони здоров’я дітей, їх духовного та фізичного розвитку, належної освіти, достойного життя. У березні 1994 року СЖТУ подала позив до Генеральної прокуратури України “Про злочинне ставлення до виховання підростаючого покоління, молоді з боку гуманітарного відомства Кабінету Міністрів України”. Критика діяльності Уряду була покла-

дена в основу Перших Всеукраїнських зборів СЖТУ, які відбулися у грудні 1994 року в Чернігові, а також регіональних конференцій, що пройшли в різних областях України.

У квітні 1995 року СЖТУ провела Другі Всеукраїнські збори під гаслом “Вустами жінок говорить істина”. Жінки-трудівниці оголосили політику реформ, що проводиться в Україні, “антинародною” та засудили її, а введення інституту президентства назвали “грубою, жорсткою помилкою України”. Збори вирішили провести громадське жіноче розслідування злочинів проти здоров’я та життя українського народу, які, на їх погляд, пов’язані з примусовим капіталізмом, і доручили координаційній раді СЖТУ сформуванню Всеукраїнський Жіночий Трибунал. Основними формами діяльності СЖТУ є проведення мітингів протесту, пікетування, участь у політичних акціях, що проводяться Соціалістичною та Комуністичною партіями, іншими організаціями соціалістичного спрямування.

Протест проти скорочення соціальних гарантій для жінок був покладений в основу виступу Голови СЖТУ Ніни Покотило на Перших Парламентських Слуханнях про реалізацію в Україні Конвенції ООН “Про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок” 12 липня 1995 року. Головну причину капіталізації українського суспільства вона вбачає у президентській владі. Кардинальні зміни в управлінні державою, а саме “ліквідація президентського правління” та зосередження влади в руках Рад народних депутатів, на її думку, можуть вивести країну з політичної та соціально-економічної кризи.

Політичні лозунги були покладені в основу Всеукраїнського материнського віче, що відбулося в червні 1996 року за ініціативою СЖТУ. В них містився заклик до всіх організацій соціалістичної спрямованості об’єднати зусилля у боротьбі проти “антинародного курсу правлячого режиму”. Отже, СЖТУ відрізняється від інших жіночих організацій чіткою соціалістичною спрямованістю. Це унеможливорює її співпрацю з жіночими організаціями, що займають іншу ідеологічну позицію.

Як відповідь на погіршення становища сімей в Україні у період трансформації суспільства стало створення жіночих організацій з метою захисту багатодітних сімей. Саме ця категорія населення найбільш постраждала за умов лібералізації цін, зниження реальних доходів. З 1993 року діє “Всеукраїнська спілка організацій багатодітних” (ВСОБ), до якої входить 25 колективних членів з 19 областей України. За ініціативою Київського об’єднання багатодітних сімей у березні 1993 року був проведений Всеукраїнський з’їзд багатодітних, учасниками якого стали 400 представників з різних областей. Головними напрямками

роботи ВСОБ є оздоровлення дітей, надання матеріальної допомоги сім'ям, які найбільше її потребують, активна співпраця з державними органами щодо розробки законопроектів з питань соціального захисту багатодітних сімей та ін. На регіональному рівні з 1992 року працює **Асоціація багатодітних** (Голова – Людмила Бражник), яка вирішує проблеми багатодітних сімей Києва. В листопаді 1997 року жінки Вінниці заснували **“Спілку багатодітних матерів”** (Голова – Олена Панчук). Нова організація клопочеться про розширення державної допомоги багатодітним сім'ям, прагне створити механізми забезпечення для них нормальних умов життя.

Ірина Данилюк-Найдух, голова громадської організації **“Українська Родина”**

Спілка стала ініціатором нового щорічного свята – Дня багатодітної сім'ї.

З відходом від тоталітаризму, що нівелював особистісне начало й підрубував природні корені сімейних взаємин все більше утверджувалося розуміння сім'ї як головного осередку суспільства. Відповідно до цього в масовій свідомості поширювалася впевненість в необхідності захисту багатодітних сімей. З цією метою було створено **Фонд “Сімейне коло”** як благочинну неурядову організацію. Головне його завдання – реалізація програми оздоровлення дітей із багатодітних сімей в екологічно чистих зонах, надання матеріальної допомоги найбільш знедоленим багатодітним сім'ям.

Серед соціально орієнтованих жіночих організацій виділяється **Тернопільська асоціація “Стиль”**. Її члени, як записано в документах організації, “не схильні до ортодоксального фемінізму і не прагнуть масовості своїх лав”. Поштовхом до об'єднання жінок було бажання врятувати чоловіків від деградації. За висловлюванням Голови асоціації Віри Стецько, чоловік “весь час перебуває в руках жінки: спочатку – матері, потім – вчительки, потім – дружини, яка дуже часто є головою сім'ї. Колись чоловік зберігав свою самоіндефікацію правом на важку працю, тепер він такої привілеї немає”. Звернення до творення особистісного начала в суспільстві викликає різнорациональні підходи до нього. В жіночому середовищі така багатобарвність

набуває своїх форм турботи про гендерні відносини. Прикладом цього є кризовий центр при Харківській асоціації жінок “Берегиня” (Президент – Любов Чуб). Крім лінії довіри в Центрі створені кабінети консультативної допомоги та міні біржі праці, де жінкам допомагають працевлаштуватися хатньою робітницею, нянею.

Жіночі організації соціально-орієнтованої групи формують найбільшу за чисельністю групу. Вони не є активними у відстоюванні жіночих прав, а орієнтуються на вирішення нагальних соціальних проблем. Орієнтація на соціальний захист маргінальних категорій населення, соціальну роботу об'єднала навколо цих організацій різні категорії жінок і створила ґрунт для співпраці жінок та чоловіків.

5. Організації ділових жінок

Третю групу жіночих організацій становлять організації ділових жінок. Проблеми успадковані від тоталітарного ладу, новий етап трансформації суспільства, з характерними для нього стратегією наздоганяючої модернізації, наслідуванням чужого досвіду без належного ґрунту в українському суспільстві призвели до вкрай важкого економічного становища країни. В таких умовах певна частина жінок звернулася до активних пошуків шляхів економічного виживання. Їх економічна активність виявилася у створенні об'єднань економічного характеру

на ґрунті ділових стосунків. Першим таким об'єднанням ділових жінок була Київська федерація ділових жінок “Либідь”, створена наприкінці 1990 року при Київському фонді милосердя і здоров'я (Голова – Тамара Супліна). Основним напрямком роботи федерації стала добродійна діяльність. Проведення благодійних фестивалів з жіночої проблематики, допомога німечним категоріям населення, сприяння жінкам у вдосконаленні та розвитку їх можливостей для входження у ринкову економіку та інше знаходять розвиток у діяльності жінок. Федерація “Либідь” організувала стажування за кордоном жінок-підприємниць для на-

буття ними практичних навичок в управлінні приватизованими підприємствами. Вона реалізує довгостроковий проект “Адаптація жінок в умовах нової економічної ситуації в Україні”. В рамках цього проекту в грудні 1997 року відбувся Міжнародний форум ділових жінок

“МФДЖ-97” – “Дії в інтересах Розвитку, Рівності й Миру”.

Ділові жінки Харкова створили у 1994 році **Кредитний союз “Жіноча взаємодопомога”** (Голова – Лілія Кім). Його ініціатором став Жіночий фонд Харкова та ділові жінки міста, які розглядають видавничу справу основним способом заробітку грошей, полегшення матеріального становища в сім'ях.

Проблеми малого жіночого бізнесу та розвиток імежду ділової жінки визначилися головними в діяльності **Кримського бізнес клубу “Феміна”** (Голова – Тетяна Євстаф'єва) та **Клубу ділових жінок Ялти** (Голова – Ірина Улітіна).

Жінки-підприємниці сільськогосподарського виробництва у 1994 році створили **“Асоціацію жінок в агробізнесі”** (Голова – Ніна Ковальчук), яка розгорнула діяльність у західному регіоні України. Основна мета АЖА – це налагодження зв'язків між жінками-керівниками сільськогосподарських підприємств, спільна розробка ними планів та проєктів, встановлення міжнародних ділових контактів, сприяння розвитку професійних якостей жінок та їх соціальний захист. АЖА тісно співпрацює з американськими жінками-фермерами за кордоном. У 1996 році відбувся з'їзд **“Ділових жінок Західного регіону України”**, які об'єдналися для вироблення програми захисту своїх інтересів.

Жінки Донеччини заснували в грудня 1995 році **“Донецьку лігу ділових жінок”** (Голова – Людмила Горова). До неї увійшли жінки-керівники промислових підприємств, представниці малого і середнього бізнесу, вчителі, лікарі. Плани Ліги спрямовані на соціальний захист жінок, їх навчання та перепідготовку, творчий розвиток. Організація будує свою роботу у двох напрямках: надає підтримку тим, хто вже займається бізнесом і допомагає жінкам, які прагнуть розпочати свою справу та здійснює свою діяльність через спеціальні рубрики в обласних, міських, незалежних газетах, щомісячну телепередачу по телебаченню **“Уроки виживання для жінок”**. Щоб зробити свої уроки наочними, організація розробила навчальний план: як почати бізнес, його організація, і в якому напрямку слід рухатися. В жовтні 1997 року Донецька обласна Ліга ділових і професійних жінок прове-

Людмила Горова – голова
Донецької ліги ділових жінок

ла конференцію “Жінка і підприємництво”. Вперше було серйозно проаналізовано стан щодо участі жінок у підприємницькій діяльності. Були виявлені головні причини, що гальмують розвиток підприємництва серед жінок у місті і на селі; взаємозв’язки між жіночими підприємницькими структурами. Були виявлені й рекомендовані до впровадження характерні для України моделі й технології організації жіночого підприємництва.

Сповідуючи принципи гендерної рівності та паритетної демократії, жіночі організації всіх трьох груп направляють свої зусилля на зміну становища жінки через досягнення політичних, юридичних, економічних прав, рівних з чоловіками і не направляють свою діяльність на зміну існуючої у соціумі гендерної системи. По суті, ідеологічні підходи таких організацій ґрунтуються на визнанні рівності статей та досягненні тих можливостей, якими володіє чоловік, принцип жіночої відмінності практично не реалізується цими організаціями.

6. Організації феміністичної орієнтації

З розвитком жіночого руху в Україні, обумовленого трансформаційними процесами в усіх сферах життя й утвердженням особистісної парадигми в культурі суспільства та прав людини жінки, почали формуватися феміністичні організації. Вони характеризуються строкатістю, багатоплановістю, структурно нагадують групи підвищення свідомості їх членів, малочисельні за складом. Ці організації не претендують на провідну роль у жіночому русі, не прагнуть представляти та захищати інтереси усіх жінок України, а створюються та діють на основі групових спільних інтересів, взаємодовіри та порозуміння у межах даного об’єднання. Такі групи мають форму громадянських ініціатив – неформальних груп жінок, які прагнуть вирішити локальні конкретні проблеми. Своєю діяльністю вони сприяють трансформації суспільних поглядів щодо становища жінки в суспільстві через реалізацію різного роду програм, і в першу чергу “Women Studies”. Гендерну нерівність у соціумі жіночі організації феміністичної орієнтації пов’язують з існуючою гендерною системою і тому свою діяльність направляють на трансформацію гендерних ролей та гендерних відносин. Велика увага ними приділяється модернізації свідомості жінок, особливо жіночої молоді, переборенню сексистських стереотипів у суспільних поглядах. *Організації феміністичної орієнтації* виникли лише в середині 90-х років і *становлять четверту групу жіночих організацій*.

До цієї групи організацій відносяться об'єднання жінок, створені за професійним принципом. Їх започаткували насамперед жінки творчих професій. Ще у 1990 році виникла **Українська асоціація жінок-кіноматографісток (УАЖК)** як українське відділення міжнародної федерації жінок. Діяльність жінок спрямована на встановлення міжнародних контактів з жіночими організаціями інших країн для обміну інформацією. У травні 1996 року вперше в Україні асоціація провела міжнародну зустріч-семінар "Жінка і час: досвід самопізнання". За словами Президента УАЖК Сільвії Сергійчикової, жінки творчої інтелігенції України та країн ННД зібралися для самопізнання та самореалізації. До планів УАЖК входить проведення в Україні міжнародного фестивалю жіночого кіно та інших культурних заходів, створення документальних фільмів та відеоцентрів, які будуть сприяти позитивному імеджу жінки в суспільстві. При асоціації створений інформаційний відеоцентр "Феміна".

Ірина Ігнатова – голова Київської міської організації "Жінки в ЗМІ"

Подолання негативних стереотипів в зображенні жінок в засобах масової інформації та встановлення реального рівноправ'я в суспільстві визначили діяльність Київської Міської організації "Жінка в Засобах масової інформації" (Голова – Ірина Ігнатова). В квітні 1997 року організація була обрана національним партнером для реалізації проекту "Гендерна рівність і засоби масової інформації" Програми Розвитку ООН. Головними завданнями проекту стала: 1. Професійна підготовка журналістів для фахового висвітлення об'єктивної ролі жінок та їхнього внеску у всіх сферах життя суспільства (бізнес, політика, громадське життя); 2. Сприяння журналістам у співпраці з міжнародними ЗМІ та мережами масмедіа; 3. Видання журналу з проблем жінок у суспільстві з перехідною економікою; 4. Популяризація новітніх комунікаційних технологій, зокрема електронної пошти та надання журналістам, у першу чергу жінкам, доступу до користування ними. Першим кроком проекту стало створення Ресурсного центру для журналістів та громадських організацій для поширення інформації з гендерних питань в ЗМІ. Ресурсний центр видає інформаційний бюлетень з оглядом матеріалів преси, радіо й телебачення під кутом гендерного аналізу та журнал "Очима жінок" (Головний редактор – Оксана Куц). Нещодавно вийшов у світ посібник для працівників ЗМІ: "Гендерні

Світлана Хрисанова – президент Міжнародного фонду “Панна”

питання в засобах масової інформації”, упорядкований та видрукований працівниками центру. В ресурсному центрі створюється бібліотека з гендерної проблематики для журналістів, плануються регулярні семінари з Інтернету та новітніх технологій зв'язку для місцевих журналістів. Щоб охопити якнайбільше журналістів, група експертів організації “Жінка в ЗМІ” виїздить в різні куточки України для проведення семінарів з гендерних питань для працівників ЗМІ та недержавних організацій. Особливий наголос ставиться на співпраці з національними ЗМІ, які відіграють важливу роль у формуванні гендерних ролей у суспільстві та впливають на громадську думку. Співпра-

ця з міжнародними організаціями є також складовою роботи центру. Спільно з Фондом Євразія організація “Жінки в ЗМІ” бере участь у довгостроковій програмі “Засоби масової інформації для громадянського суспільства” як один з організаторів. Спільно з Бі-Бі-Сі розроблено проект щодо створення циклу гендерно збалансованих радіопрограм з суспільно-політичної, економічної проблематики та проведення семінарів для радіожурналістів.

З метою сприяння висвітленню жіночої проблематики в українських засобах масової інформації, подолання традиціоналістських стереотипів, формування нових поведінкових моделей сучасного типу жінки в 1991 році була створена **Телевізійна студія жінок України** (Голова – Наталя Дніпренко).

Якщо на початку 90-х років створення *професійних* жіночих організацій було поодиноким явищем у жіночому русі, то в середині 90-х років організації такого типу формуються значно активніше. У 1994 році у Харкові виник **Клуб “Енергія жіночої любові”** (Енжілю), який об'єднав 10 жінок-художниць, офіційна реєстрація клубу відбулася в 1997 році. За словами його Голови Лідії Єлізевої клуб був створений для “активної праці у напрямку виховання підростаючого покоління засобами образотворчого мистецтва”. Девіз членів клубу – “самовдосконалення через самопізнання”. На думку членкинь, самопізнання виховує людину, а виховання робить її терпимішою, добрішою, щасливішою. В своїй діяльності Клуб прагне до подолання гендерних стереотипів, підвищення культурного та морально-етичного рівня сус-

пільства, популяризації здорового способу життя, створення та підтримки нових груп самоврядування та ін. Форми роботи клубу виявилися в організації пересувних виставок у лікарнях, школах, виданні інформаційних бюлетенів, буклетів, плакатів, жіночих календарів, проведенні семінарів, тренінгів, круглих столів, організації літніх таборів для дітей, благодійній діяльності.

З метою популяризації та підтримки жіночих ініціатив з 1995 року діє Харківський міський центр солідарності жінок творчих професій “Фемін-інформ” (Президент – Галина Ротаєнко). Центр об’єднує жінок творчих професій, в основному журналісток. Організація на сторінках періодичних видань пропагує ідеї гендерної рівності, захисту соціальних прав жінок, висвітлює діяльність жіночих організацій. Центр “Фемін-інформ” має свій друкований орган – журнал “Маріанна” та постійні сторінки в обласному щотижневику “Панорама”. Журналістки з “Фемін-інформ” надають сторінки “Маріанни” та “Панорами” для висвітлення життя харківських жіночих організацій, їхніх поглядів.

Регіональний клуб жінок-художниць у Миколаєві (Голова – Серафима Сенкевич) був створений з метою сприяння розвитку творчої активності жінок та організації ними самопомоги. Організацією жіночих мистецьких виставок, конференцій, круглих столів займається Київський мистецький жіночий центр (Голова – Олена Замостян). Жінок-директорів великих підприємств та організацій, а також відомих діячок культури, медицини та архітектури, об’єднав елітний жіночий “Клуб одеських дам” (КОД) (Співголови – Світлана Ніселевич та Наталія Коваленко). Роль жінки у створенні об’єктивної думки про атомну енергетику, проблеми соціальних гарантій атомників стали головними в діяльності жіночої секції Українського ядерного товариства “Жінки у ядерній енергетиці України”. Секція взаємодіє з відповідними європейськими об’єднаннями.

Професійні організації не визнають себе феміністичними, однак солідарний характер відносин, взаємопідтримка всередині груп створює можливості для структуралізації жінок як соціальної групи, надає їм діяльності організованого характеру, формує культуру свідомості жінки як

Галина Ротаєнко –
президент центру
“Фемін-інформ”

особистості, активного суб'єкту у соціальному просторі, сприяє освоєнню свободи як складової демократії, в тому числі і паритетної.

Клуби сороптимісток ("сор" по-давньогрецькому – сестра чи подруга) як позаполітичні та позапартійні утворення стали формуватися в Україні з 1994 року. Почуття взаємодопомоги та спільна гуманістична діяльність, спрямована на обстоювання особистісних прав та прав дітей, стали підґрунтям формування руху сороптимісток в Україні. Історично цей рух започаткований в кінці ХІХ століття і отримав поширення серед жінок Америки та Європи. Сьогодні активно діє Європейська федерація сороптимісток, яка співпрацює з українськими клубами сороптимісток і навіть надає їм підтримку. За статутом кожний окремих клуб складається не більше як з 25 осіб, але кількість подібних об'єднань може бути необмеженою. Першим президентом українського клубу "Сороптимісток" була Н. О. Герасимова-Персидська – професор Національної музичної академії, сьогодні його очолює доктор мистецтвознавства О. С. Зінкевич. Осягаючи свободу вибору, свободу дії, свободу намірів, жінки формують в собі індивідуальність, конструюють і творять цінності власного життя, стиль поведінки й дії, образ особистісно неповторного долаючи стереотипи, кліше та інші спрощені чорно-білі ліки буття.

25 листопада 1995 року була заснована у Києві добровільна, неполітична організація дівчат та молодих жінок – **Асоціація гайдів України** (Президент – Ганна Гулевська), яка співпрацює з Всесвітньою асоціацією гайдів. За період свого існування АГУ провела більше 10 семінарів-тренінгів на регіональному та міжнародному рівні, конференції молодих жінок-лідерів (1995, 1996 рр.). У вересні 1996 року проведена всеукраїнська благодійна акція допомоги дітям інвалідів та започатковане друковане видання організації "Гайдівський трилисник". 1997 рік позначився створенням Всеукраїнського гайдівського клубу веселих і кмітливих під назвою "Дівочий переполох" та літнього гайдівського табору, в якому відпочивали представниці 15 областей України.

90-ті роки – роки швидкого самоусвідомлення українською жінкою себе як творчої особистості. Самореалізація жінок в жіночих об'єднаннях супроводжувалась осмисленням якісних змін у становищі "системи жінка-чоловік" кінця ХХ століття. Світова культура засвідчила, що жіночі дослідження, як узагальнення жіночого досвіду життєдіяльності, переростають в гендерні, де на перший план висувуються підходи, коли всі сторони людських взаємовідносин, їх культури розглядаються через конструювання оцінки місця, значення, ролі соціально-культурних характеристик та особливостей жінки і чоловіка.

В Україні особливе місце в структурі жіночих об'єднань четвертої групи починають займати наукові *центри гендерних досліджень*. Вони акумулюють досвід участі жінок нарівні й разом з чоловіками у різних сферах суспільства та розробляють науково-обґрунтовані програми підвищення їх соціального статусу. Поява таких наукових центрів була зумовлена відсутністю загальноосвітніх програм з жіночої проблематики, а також невизнаністю гендерних проблем у науковому середовищі. Саме жінкам-науковцям належала визначальна роль в усвідомленні важливості зміни соціально-політичного та економічного статусу жінок в українському суспільстві. Теоретичні розробки жінок-вчених, що спрямовані на комплексний гендерний аналіз становища жінок і чоловіків, дослідження історично-обумовлених причин їхньої гендерної нерівності, вивчення гендерних проблем соціального буття стали основою для нового розуміння гендерних відносин у соціумі “українське громадянське суспільство”.

Першим досвідом узагальнення наукових розробок з гендерної проблематики були науково-практичні конференції, проведені на *базі Одеської державної академії харчових технологій* “Жіночий рух в Україні: історія та сучасність” (1994 р.) та “Жінки України: сучасний статус та перспективи” (1995 р.). Ініціатором ідеї конференцій з жіночої проблематики та її організатором був доктор історичних наук, професор Терещенко Георгій Іванович. Результатами першої конференції стали: а) Заява учасників конференції на адресу Президента України, Голови Верховної Ради, Прем'єр-Міністра України; б) Висновки та рекомендації учасників конференції. Ці документи стали першою спробою комплексного розгляду проблем жінок в Україні та вказали на нагальну необхідність створення національного механізму забезпечення прав жінок, контролю за реалізацією державних програм, спрямованих на поліпшення їх становища.

Мережа наукових центрів вивчення жіночої та гендерної проблематики не є досить розгалуженою, оскільки потребує значного накопичення знань. Ефективність таких центрів можлива за умови, коли вони створюються у відповідності до наукових інтересів жінок. За таким принципом було створено у 1995 році “*Всеукраїнський центр інформації та соціально-економічної адаптації*” (Голова – Людмила Лобанова), який об'єднав вчених з метою створення можливостей для зростання професійного рівня жінок у нових економічних умовах та сприяння соціально-економічній адаптації жінок у ринкову економіку країни.

Харківський центр Гендерних досліджень (голова – Ірина Жерьобкіна) об'єднав науковців, що вивчають філософський аспект місця і ролі

Ірина Жерьобкіна – президент Харківського центру гендерних досліджень

жінки в суспільстві та філософські витоки фемінізму. Членкині центру започаткували практику виїзних гендерних шкіл в Україні, перше навчання у якій відбулося у травні 1997 року у Форосі. До навчання у школі були запрошені вчені, викладачі Києва, Сум, Одеси, Дніпропетровська, Вінниці, які займаються жіночими та гендерними дослідженнями і здатні започаткувати та вдосконалювати гендерні програми у навчальних закладах, реально впливати на зміну гендерних відносин шляхом викладацької, виховної та громадської діяльності. Значний науковий інтерес представляють роботи центру: учбовий посібник “Теория

и история феминизма” під редакцією І. Жерьобкіної (Харків, 1996) та монографія Ірини Жерьобкіної “Женское. Политическое. Бессознательное. Проблемы гендера и женское движение в Украине” (Харків, 1996).

Розвиток гендерних досліджень та їх введення у навчальний процес з метою викоринення сексистських стереотипів у гуманітарній освіті і утвердження гендерного світобачення покладено в основу діяльності **Одеського наукового центру жіночих досліджень (ОНЦЖД)**, створеного на базі працівників кафедр історії та філософії Одеської державної академії харчових технологій (Голова – Людмила Смоляр). Історія діяльності центру розпочалася восени 1994 року, коли вчені та викладачі Одеси об’єдналися в неформальну групу для створення навчальних програм, посібників, методичних рекомендацій з гендерної проблематики. Надзвичайно вагомим внеском вчених Одеси стало проведення в 1994 і в 1995 роках двох Міжнародних конференцій з проблем історії та сучасного статусу жінок України, публікація їх матеріалів. З 1996 року ОНЦЖД діє як неприбуткова науково-дослідна та культурно-просвітницька організація. Центр здійснює роботу по підготовці кандидатських дисертацій та написанню монографій, довідників, проводить круглі столи, співпрацює з вченими України та інших країн, які займаються гендерними проблемами. У грудні 1997 року ОНЦЖД спільно з Гендерним бюро ПРООН провів Перші Одеські Наукові Жіночі Студії.

На проведення та популяризацію результатів досліджень з гендерної проблематики, консультування жіночих громадських організацій

та управлінських структур спрямовує свою діяльність **Київський дослідний консультативний гендерний центр** (директор – Наталія Лавриченко). Розробка навчальних та освітніх курсів з гендерної проблематики, видання робіт з теорії фемінізму є пріоритетними в діяльності **Сумського гендерного центру** (Голова – Олена Луценко), інформаційний обмін з гендерних питань здійснює **Український Центр жіночих досліджень** (Голова – Світлана Купряшкіна), дослідженням питань паритетної політики займається **Харківський центр жіночих досліджень** (Голова – Олександра Руднева).

Створення культурологічних феміністичних груп є свідченням формування нового бачення проблем гендерних відносин в Україні. Такі жіночі організації виходять з того, що фемінізм є складовою частиною культури, політичної практики та демократичного менталітету. Ідеї формування жіночої свідомості, право альтернативного погляду на світ та відповідну поведінку у ньому, суспільне визнання жіночої і чоловічої суб'єктивності як рівнопорядкових стали основою їх діяльності.

Впровадження практики фемінізму та гендерної рівноправності в реальне життя стало головною метою діяльності Харківської феміністичної організації **“Гуманітарна ініціатива”** (Президент – Катерина Левченко). Організація створена для **“досягнення рівноправного суспільства, де жіночі знання, потенціал будуть враховані та оцінені в усіх сферах життя”**. Прикладом активності щодо відстоювання своїх статутних завдань була науково-практична конференція **“Національний механізм поліпшення становища жінок в Україні”**, що відбулася у травні 1996 року. Підсумком конференції стала науково-обґрунтована **“Національна стратегія поліпшення становища жінок в Україні”**, в основу якої покладено реальне використання принципу гендерної рівноваги в практичному житті.

З метою розвитку самосвідомості жінок, пробудження в них власної гідності, підвищення їх політичної активності, розширення участі жінок у громадських та державних структурах у Вінниці в 1995 році створено регіональне товариство феміністок **“Прогресивні жінки”** (Голова – Наталя Козлова). Проблеми гендерної рівності визначають діяльність **Черкаського Жіночого Центру** (Голова – Вікторія Кузьміна), який надає психологічну та професійну допомогу жінкам, реалізує освітні програми. Журнал **“Я – жінка”** став основним виразником ідей і основних напрямків діяльності організації, полем для обміну думками між жінками не тільки в Черкаській області, а й в Україні. Журнал став ефективним засобом для формування у жінок нового егалітарно-

го типу мислення, гендерного підходу до вирішення жіночих проблем.

Розвиток демократичного жіночого руху, а також розповсюдження та пропаганда двоякого – чоловічого і жіночого – погляду на світ покладено в основу створеного у Сімферополі Центру “Жіноча ініціатива” (Голова – Олена Семиколенова). 23–25 травня 1997 року Центр провів в Алушті *Міжнародний жіночий форум “Два роки після Пекіну: підсумки, напрямки, перспективи”*, присвячений ролі та правам жінки у політичному житті. Він об’єднав представниць 52 жіночих організацій України. На ньому йшлося про соціально-політичні аспекти дискримінації жінок, роль жіночих програм у реформуванні освіти, а також значення та перспективи молодіжного жіночого руху. Особлива увага учасників Форуму була приділена аналізу напрямків Платформи дій Пекінської конференції, підсумків втілення їх у життя.

На Форумі, крім пленарних засідань “Гендерний аспект у системі освіти”, “Права жінок”, проводилися секції, на яких обговорювалися проблеми “Жінка і політика”, “Жінка і насилля”, “Реформа освіти та жіночі програми в Україні”, “Кредитні жіночі спілки в Україні”. Позитивом в роботі Форуму стала робота молодіжної секції, в якій взяли участь дівчатка-підлітки з жіночих організацій п’яти міст України, що працюють за проектом “Уповноважена освіта” та “Дебати”. Проблемам сучасного жіночого руху та жіночої політики в Україні була присвячена робота секції “Проблеми взаємозв’язку жіночих організацій і органів влади”. Жінки – учасниці Форуму констатували, що в Україні ще не вироблений механізм такого взаємозв’язку і впливу громадських жіночих організацій на органи влади. Учасниці Форуму прийняли ряд звернень: Звернення до Верховної Ради України про необхідність швидкого реформування армії і прийняття Закону про альтернативну службу в ній. Жінки України звернулися також до молоді із закликом активізувати зусилля, разом з іншими громадськими організаціями щодо захисту своїх прав, та впливу на прийняття рішень державними органами.

Принцип гендерної рівноваги, егалітаризму співпраці, рівноцінності думок і поглядів, на відміну від патріархатного або матріархатного домінування, покладені в основу значної кількості інформаційних та консультативних центрів, які створені за останні роки у різних регіонах України. Активну роботу щодо впровадження ідей гендерної рівноваги, а також поширення інформації про проекти та ініціативи з питань рівноправності жінок і чоловіків проводить **Київський інформаційно-консультативний жіночий центр** (Директор – Олена Сулова). ІКЖЦ, що був створений в 1995 році, направляє свої зусилля

на збирання, узагальнення та поширення інформації про діяльність жіночих організацій, жіночих ініціатив серед жінок України та за її межами. Завдяки матеріальній підтримці з боку різноманітних міжнародних фондів Центр видає щомісячний вісник про жіночі ініціативи в Україні, проводить семінари, тренінги з метою залучення жінок до активної громадської роботи у відстоюванні своїх прав. В рамках проекту “Уповноважена освіта” засновано журнал “Світанок” для хлопців і дівчат, а роздуми та оцінки тренерів знайшли відображення у виданні “Ми – єдине ціле”. Серед видань центру українська версія книги “Наші людські права”.

Олена Суслова – директор інформаційно-консультативного жіночого центру

Для задоволення інформаційних потреб жіноцтва Кіровоградщини, захисту жіночих інформаційних прав, підтримки та координації діяльності жіночих організацій створена в жовтні 1997 року **Кіровоградська інформаційна жіноча служба** (Голова – Олена Гаращенко). Своїми акціями та ініціативами організація прагне до забезпечення права на вільний доступ до інформації, розвитку досліджень з генедрних питань, пропаганди політики рівних можливостей та ін. Інформаційна робота, пропагування та впровадження ідей генедрної рівності визначають діяльність **Дніпропетровського жіночого інформаційно-консультативного центру** (Голова – Олена Назаренко), **Жіночого консультативного центру Закарпаття** (Голова – Марія Зілгалова), **Львівського жіночого інформаційного центру** (Голова – Юлія Терещук), **Західно-Українського регіонального жіночого ресурсного центру інформації і соціально-економічної адаптації ім. І. Вільде** (Голова – Вікторія Логвиненко)

Серед актуальних питань сучасної політики все більшу увагу останнім часом привертає до себе проблема різних форм нелегальної еміграції українських жінок та дівчат за кордон з метою будь-якого працевлаштування, поліпшення свого матеріального становища. Проте, як свідчать факти, таке працевлаштування часто перетворюється у торгівлю жінками, які зазнають жорстокої експлуатації, в тому числі сексуальної. При цьому вони не мають ні соціального, ні юридичного захисту. Щоб привернути увагу громадськості та представників державних структур до проблеми торгівлі жінками,

Галина Дацюк – голова жіночого центру “Спадщина”

як до питання грубого порушення елементарних прав людини, у травні 1997 року в Україні було створено неурядову організацію “**La Strada-Україна**”, яка розпочала програму “Запобігання торгівлі жінками в країнах Центральної та Східної Європи” (Національний координатор програми – Катерина Левченко), яка впроваджена одночасно в Нідерландах, Чехії, Польщі і направлена на попередження торгівлі жінками та дівчатами, надання профілактичної допомоги тим,

хто має намір виїхати на роботу за кордон, працює там, а також – соціальної, юридичної допомоги тим, хто повернувся додому. Спонсорами програми виступило Європейське співтовариство. В Україні цей проект на першому етапі спрямований на підтримку громадських неурядових структур, метою діяльності яких є запобігання торгівлі жінками. Він передбачає дослідження стану цієї проблеми в Україні, а також роботу в трьох головних напрямках: 1. Проведення широкої кампанії в засобах масової інформації: організацію публічних дебатів шляхом публікації в пресі та розповсюдження матеріалів, створення спеціальних рубрик та програм, присвячених проблемі вивозу жінок та дітей; 2. Впровадження освітніх програм, читання лекцій в середніх та вищих учбових закладах; 3. Надання юридичної і соціальної допомоги потерпілим жінкам: створення гарячої лінії та телефона довіри для консультації жінок, створення мережі соціальної, психологічної та медичної допомоги жертвам вивозу.

Соціальний та правовий захист жінок, культурно-просвітницька діяльність серед жінок, дівчат-підліток здійснюються такими жіночими організаціями як **Харківський жіночий клуб “Мирослава”** (Президент – Тетяна Кононенко), **жіночий клуб “Любисток”** (Директор – Алла Чуп’як), **жіночий центр “Спадщина”** (Голова – Галина Дацюк) тощо. Осмислення гендерних відносин, гендерних ролей, формування дівчат як майбутніх лідерів, їх самосвідомості стають домінуючими в діяльності молодіжних дівочих центрів – **“Чернівецькі гайди”** (Голова – Ольга Овадюк) та **Львівського молодіжного жіночого гендерного центру ім. Наталії Кобринської** (Голова – Ярослава Сорокопуд), **Львівського дівочого центру “Юнка”** (Голова – Ліля Гук).

Захист законних прав та інтересів жінок в утвердженні їх соціального статусу, створенні соціально збалансованого на гендерних основах громадянського суспільства та побудові демократичної, правової, соціально розвиненої української держави стали головною метою створення **Всеукраїнської громадської організації “Ліга жінок-виборців України “50/50”** (Голова – Лариса Кобелянська), яка була зареєстрована 5 травня 1997 року і осередки якої діють у 15 областях України. “Ліга” об’єднує жінок, що керуються свідомою метою сприяти утвер-

Лариса Кобелянська – голова Всеукраїнської громадської організації “Ліга жінок-виборців України 50/50”

дженню в українському суспільстві принципу паритетної демократії, виходячи з розуміння рівноцінного вкладу чоловіків і жінок у справу демократії, визнання необхідності їх рівного представництва і рівної відповідальності у прийнятті масштабних рішень в усіх сферах суспільного життя. Визначивши основними завданнями своєї діяльності формування політичної та правової культури жінок, підтримку нової генерації жінок-лідерів, “Ліга” здійснює просвітницьку роботу з питань людських прав, ліквідації всіх форм дискримінації та насильства щодо жінок і взаємодіє з іншими громадськими організаціями, що захищають інтереси жінок. У 1997–1998 році нею організована в Києві школа лідерства для жінок, а в планах організації видання інформаційних буклетів з проблем насилля, майного права, сімейно-шлюбних стосунків.

Враховуючи існування в сучасній суспільнознавчій науці різних методологічних підходів до типології соціальних рухів, запропонована автором типологія сучасного жіночого руху ґрунтується на врахуванні таких показників, як структурна побудова, стосунки між членами всередині організації, ідеологічні установки, відношення до існуючої гендерної системи, форми та напрямки їх діяльності щодо відстоювання інтересів жінок, утвердження гендерної рівності в соціумі. Врахування таких показників дозволяє визначити існування в сучасному жіночому русі **двох основних типів жіночих організацій:**

а) традиційні, організаційно сформовані жіночі організації, які діють на основі принципу ієрархічної побудови та самоврядування і характеризуються значним кількісним складом. Їх внутрішня структура ха-

рактизується чіткою ієрархією побудови органів управління. Рішення, що приймаються на керівному рівні, є обов'язковими для виконання низовими ланками. Такі організації сповідують цілі політичної участі, прагнуть, щоб суспільство сприймало їх політичними суб'єктами, а результати діяльності впливали не тільки на членів організації, а на все населення в цілому. Діяльність таких організацій часто носить не лише громадський, а громадсько-політичний характер;

б) організації, у яких відсутня чітко визначена структура лідерства та ієрархії, їх діяльність базується на неформальних відносинах всередині групи, на персональних дружніх зв'язках і взаємовідносинах.

У першому випадку мова йде про жіночі організації, де принцип гендерної рівноваги та рівних гендерних можливостей є основою практичної діяльності. Ці організації не наполягають на зміні існуючої гендерної системи, а утвердження гендерної рівності вбачають в досягненні політичних, юридичних, економічних прав, рівних з чоловіками. Тому в діяльності організацій цього типу жіночі питання поєднуються з вирішенням економічних, соціальних, політичних питань.

Головна увага другого типу жіночих організацій приділяється визнанню різниці статей та зміні особистості жінки. Проблема жіночої самосвідомості, жіночої суб'єктивності є головною, в діяльності цих організацій реалізується принцип "жіночої відмінності", а досягнення гендерної рівності можливе лише через зміну існуючої гендерної системи. Такі групи засновані на відсутності вертикальних зв'язків. Завдяки публічному обговоренню власних проблем у членів групи формується усвідомлення жіночої ідентичності, можливості альтернативної жіночої реалізації та громадянського вибору.

На сучасному етапі жіночого руху домінуючим є перший тип жіночих організацій, в той час, як організації другого типу складають значну меншість.

Умова подальшого розвитку жіночого руху вбачається у створенні та розширенні організаційних структур у вигляді децентралізованого горизонтального зв'язку. Засновані на принципах жіночої ідентичності невеликі неформальні групи жінок сприятимуть розширенню соціальної бази жіночого руху та залученню до нього більшого числа жінок.

7. Соціальна база сучасного жіночого руху

На сьогодні, як свідчать підрахунки дослідників, лише 0,2 відсотка усього жіночого населення України бере участь у роботі жіночих об'єднань. Жінки з високим рівнем освіти, які зайняті переважно у сфері

розумової праці і усвідомлюють проблеми гендерної нерівності, сімейного насильства, сексизму суспільних відносин, необхідності виховання у жінок самоповаги та власної гідності становлять авангард жіночого руху. Однак таких – незначна кількість. Переважна більшість у складі жіночих громадських організацій – це ті, хто в силу соціально-економічних перетворень в країні не знайшли застосування своїх знань, виявлення здібностей у раніше набутій професії і були витіснені на ринок праці. Вузька соціальна база обумовлює слабкість жіночого руху в Україні. В суспільстві ще немає усвідомлення важливості феміністичного руху, який здається “абсурдним вибриком” для значного прошарку українських чоловіків та, на жаль, і переважної більшості жінок. Підтвердженням цієї думки є публікації у пресі, де непоодиноким фактом зустрічається визначення феміністичного руху як об’єднання жінок, чия амбітність перевищує їх інтелектуальні здібності.

Рівень свідомості жінок в Україні ще досить низький, щоб відрізнити свої власні особисті інтереси від сімейних. Тому надто важливим є подальше розгалуження мережі жіночих організацій, наближення їх до інтересів пересічної жінки, збільшення чисельності організацій. Певна координація зусиль між жіночими організаціями сприяла б обігові інформацією, здійснювала б вплив на громадськість та політичну владу, змушуючи їх піднімати і враховувати ті питання, які наділені особливою значимістю для жінок.

Хоч типи, завдання та структура українських жіночих організацій значно варіюються, вони є реальною формою залучення жінок до громадсько-політичної діяльності. Розгалужена мережа жіночих організацій сприяє виходу жінок із приватної сфери й включення їх в суспільно-політичне життя. Самоорганізація жіночих структур розвиває у жінок навички керівників та активістів, формує жінку як вільну особистість, як індивіда, без існування якого неможливий розвиток громадянського суспільства та соціальної демократії.

8. Основні тенденції жіночого руху в Україні

У діяльності жіночих організацій сформувалися дві тенденції. *Перша традиційна тенденція жіночого руху пов’язана з активною діяльністю жінок на відновлення народних звичаїв, утвердження національної мови, моралі етносів, освіти й т. ін.* Вона визначається таким поняттям як “Берегиня”. Цей термін виник в “період перебудови” і став популярним після виходу книги “Берегиня” українського етнографа В. Скуратівського. Поняття “Берегиня” є дійсно історично виправ-

даним для української жінки. Та лягаючи на ґрунт суцільної патріархатної свідомості, без глибоких знань історії України, а ще більше – історії та особливостей жіночого руху – поняття “Берегиня” звужується до ролі жінки лише як хатньої господині. Звідси невинувато висловлюються песимістичні прогнози щодо майбутнього жінки в політичному та інших сферах життя України.

Спостерігається й інша крайність – ідеалізація лише певних періодів української історії, а звідси і визначення місця та ролі сучасної жінки. Незнання власної історії, невміння користуватися її уроками, сформувавши погляд, що поширення жіночого руху, фемінізм не притаманні українському суспільству. В той же час, теоретичне осмислення громадсько-політичного і культурно-освітнього руху другої половини ХІХ – початку ХХ століття в Україні дає підстави стверджувати, що український фемінізм – це реальність. Діяльність жіночих організацій цього періоду у винятково складних обставинах справила надзвичайно благодіючий вплив на подальший розвиток українського життя. Поширення теоретичних обґрунтувань жіночого руху, практика роботи жіночих організацій дає підстави говорити, що була створена концепція, яка у пізніших дослідженнях утвердилася під назвою прагматичний (практичний) фемінізм. Ця концепція ґрунтувалася на широкому демократизмі, на ідеї національного поступу, реальній культурно-освітній і громадсько-політичній праці. На жаль, українське суспільство з цими сторінками своєї історії до цього часу ще не ознайомлене.

Друга феміністична тенденція жіночого руху пов’язана з визначенням сфери жіночих інтересів і відстоюванням їх. Ця тенденція сьогодні іноді поєднуються з традиціоналістською в діяльності жіночих організацій. Вона проявляється дуже слабо. Причина її слабкості та невизначеності полягає у тому, що емансипація і фемінізм розглядалися в СРСР та й досі розглядаються в українському суспільстві в основному як негативні явища. Заміна поняття “емансипація” на “жіноче питання”, “жіноча особистість” на “жіночі маси” стала принциповою. В радянський період це відповідало змісту комуністичної ідеології, повернутої об’єктивно в минуле. Радянська патріархатна система, яка дала жінці формальну свободу й дозволила їй працювати на важких, шкідливих роботах, ніколи не допускала її в керівну еліту, не прагнула переконати чоловіків, що сімейні обов’язки та виховання дітей є не тільки сферою жіночих інтересів. Радянська жінка ніколи не знала реальних результатів емансипації, ніколи не приєдналася до феміністичного руху.

В суспільствознавстві існують намагання виділити три головні періоди в тлумаченні “жіночого питання” радянською ідеологією:

1. 1917–1929 рр. – час дискусій та “узагальненої емансипації” жінки;
2. 1930–1965 рр. – “невидимі роки”, коли було оголошено про досягнення рівності статей;
3. 1965–1985 – відкрите визнання, що “жіноча” проблема не вирішена. Однак, хоча радянська політика і ідеологія прийшла до визнання складності проблеми ліквідації гендерної нерівності, вона знову опинилася в лещатах суто політичних обмежень. Політика, орієнтована в основному на зростання дітонародження, внесла в свідомість біологічний детермінізм щодо “жіночого питання” і захочувала міркування зосереджені на жіночості, на рисах характеру, притаманних “прекрасній половині”. Існуюча політика зміцнення сім’ї, спрямована на вихід з демографічної кризи (збільшення тривалості і оплати відпустки по догляду за дитиною, активна пропаганда щастя материнства і т. ін.) мала за мету примусити жінку народжувати більше дітей і ще більше “крутитися”, щоб успішно виконувати свої біологічні функції. І поки основною функцією жінки буде вважатися народження дітей, а не в повній мірі реалізація її особистісних сил, буде увічнюватися та ситуація, що склалася.

Надзвичайно важливою проблемою, яка стримує розвиток жіночого руху – є *проблема співвідношення державотворчих та жіночих питань*. Деякі прихильниці жіночих організацій вважають, що жіноче “розкріпачення” є другорядним і мусить тимчасово підпорядкуватися єдиному невідкладному завданню – будівництву нової суверенної держави. Думка про те, що суспільство візьметься за проблеми визволення жінки, утвердження гендерної рівності, аж тоді, коли побудова держави буде закінчена, явно показує, що гендерні проблеми заздалегідь приречені на безкінечне відкладення. Один напрямок діяльності не повинен виключати другий. Послідовність цих двох процесів з самого початку штучно встановлена. Жінка не має права відмовлятися від відстоювання власних інтересів, які б соціальні питання вона не вирішувала. В цьому ракурсі надзвичайно важливо нагадати, що *становище жінки в суспільстві* не є продуктом сфери діяльності тільки жінок, а тим більше воно не є продуктом її біологічного буття. Навпаки, її місце в суспільстві залежить від тих визначень, які діяльність жінок отримує в процесі суспільних відносин – *від суспільної дефініції її діяльності*. Тільки через ок-

ремі сильні дієздатні жіночі організації жінки зможуть відстоювати свої права людини, здійснювати організований вплив на державні структури. Лише за умов взаємодії між самими неурядовими жіночими організаціями можлива цивілізована “жіноча політика” у країні. Отже, жіночий рух України стоїть сьогодні перед визначенням: а) власного статусу та принципів діяльності неурядових жіночих організацій (НЖО) і координації дій всередині руху; б) принципів співпраці з іншими неурядовими організаціями, які здатні зрозуміти та оцінити всю важливість гендерних проблем і проблем жінок в Україні; в) принципів у взаємодії НЖО з державними структурами по утвердженню принципів гендерної рівності, егалітаризму у всіх сферах життєдіяльності.

9. Проблеми діалогу, координації жіночого руху

Як тільки жіночі організації розгорнули свою діяльність, постала проблема їх координації. Вже 24–25 серпня 1992 року в Києві відбулося спільне засідання жіночих громад, спілок і товариств, на якому була висунута ідея “створення Української жіночої ради з метою об’єднання зусиль розрізнених жіночих організацій на виконання найважливіших суспільно-політичних завдань”.

Протягом 1993 року це питання активно обговорювалося в жіночих організаціях України і стало центральним в роботі першого Всеукраїнського з’їзду жіночих організацій (1994 р.). З’їзд, на який зібралася 400 делегаток, з Луганщини і Житомирщини, Запоріжжя і Одещини, Чернігівщини і Буковини, Галичини і Криму, висунув ідею створення Ради жінок України, до якої входили б на асоційованих засадах представниці всіх жіночих організацій. З’їзд прийняв Звернення до жінок України, в якому говорилося: “Від нас – матерів, учителів, хліборобів, робітниць, лікарів, від нас – українок та росіянок, польок та єврейок, від нас – віруючих та невіруючих, усіх суціль на цій землі залежить доля наших дітей, нашої держави! Тож забудьмо кривди, згуртуймося до спільної тяжкої будівничої роботи!”

Проблема об’єднання зусиль жіночих організацій активно обговорювалася на міжнародній конференції “Жінка і демократія” (1995 рік), скликаній за ініціативою “Жіночої Громади”. У Програмі дій, визначеній для реалізації прийнятої на конференції Декларації, зокрема, відзначалося: “Сприяти консолідації зусиль при участі у вирішенні загальнонаціональних і глобальних проблем між

національними та міжнародними жіночими організаціями. Задля цієї мети продовжити вивчення міжнародного досвіду виникнення і функціонування загальнонаціональних жіночих рад, активізувати роботу щодо пошуку спільних підходів і здійснення спільних дій для створення на взаємоузгоджених засадах Всеукраїнської Ради жіночих організацій і спільної розробки програми соціального захисту жінок”.

Згодом “Союз Українок” запропонував створити Координаційну Нараду жіночих організацій без структурної надбудови і з почерговим головуванням. З 1995 року активну роль в консолідації організованого жіночого руху займає “Всеукраїнське жіноче товариство імені О. Теліги”. Зокрема, було проведено кілька консультацій з лідерами провідних жіночих організацій з цієї проблеми, опубліковані відповідні виступи в пресі, на радіо і телебаченні.

Така кількість пропозицій щодо створення певного “парасолькового” органу, під егідою якого могли б координуватися зусилля жіночих організацій для вирішення певного конкретного питання, свідчить про потребу в такій координації та складність процесу усвідомлення керівниками жіночих організацій необхідності такого органу при збереженні автономії кожної з організацій. У результаті тривалих переговорів між керівниками чисельно найбільших жіночих організацій, пошуку ними сприятливих та можливих форм координації була досягнута домовленість про створення такого парасолькового органу. Посередником у цій справі виступила народний депутат України Голова Комітету у справах жінок, материнства і дитинства при Президентові України Олена Крандакова. 17 лютого 1996 року на своєму Першому зібранні керівники Всеукраїнських жіночих організацій домовилися про створення *Постійно діючої наради громадських жіночих організацій України* і звернулися із Заявою до всіх жіночих організацій про необхідність координації зусиль жіночого руху “з метою вагомішого впливу на законодавчий процес, реалізацію державних програм з питань соціально-правового захисту жінок та дітей”. Заяву підписали голови 11 жіночих організацій. Та від проголошення намірів до створення дієвого і впливового органу – довга дистанція.

Наступним кроком на шляху до консолідації жіночого руху стала Всеукраїнська конференція “Стратегії Четвертої Всесвітньої конференції зі становища жінок і програма дій в Україні”, ініціатором якої була “Жіноча Громада”. Конференція збрала 350 учасниць із 50 жіночих організацій. Учасницям конференції вдалося накреслити основні напрямки співпраці: поєднання зусиль всеукраїнських та регіональ-

них організацій, спільне проведення різного роду науково-практичних конференцій, семінарів, диспутів, круглих столів з питань підготовки жінок до участі в управлінні на різних рівнях, обміну досвідом роботи та інформації з проблем жіночого руху, розвиток зв'язків між усіма громадськими організаціями; видання відповідного інформаційного бюлетеня; участь у роботі благодійних фондів для організації навчання, відпочинку та оздоровлення дітей, особливо тих, що постраждали від аварії на Чорнобильській АЕС; патронажна діяльність тощо.

Активна дискусія, яка розгорнулася навколо легітимізації Постійно діючої наради громадських жіночих організацій як форми співпраці різних жіночих організацій довела складність об'єднавчого процесу для жіночих організацій та визначила існування розходжень щодо нього зі сторони організацій різного типу. Так, організації феміністичного напрямку, сповідуючи принципи плюралізму форм і методів діяльності, не намагаються об'єднуватися у єдину організацію. Їх позиція ґрунтується на тому, що: по-перше, організована громадська діяльність була дискредитована за часів існування тоталітарного режиму, тому створення єдиної організації не викликає довіри у тих організацій, які побудовані за горизонтальним принципом і сповідують ідеї автономності та плюралізму дій. По-друге, домінуюча роль у такій структурі належала б традиційним жіночим організаціям, а це призведе до ієрархізації та невілювання відмінностей між організаціями і поглинання невеликих за чисельністю груп. По-третє, чисельна організація менш мобільна та не здатна до розвитку. Однак, усвідомлюючи передчасність створення єдиної жіночої організації, феміністичні групи для координації зусиль, обміну інформацією, спільного пошуку матеріальних ресурсів створюють "парасолькові" організації, зберігаючи при цьому свою внутрішню групову структуру.

Ідея про утворення *української ланки феміністських організацій* реалізувалася на Форумі "Два роки після Пекіну: підсумки, напрямки, перспективи" в травні 1997 року. До неї ввійшли: "Прогресивні жінки" (Вінниця), "Український Центр Жіночих Студій" (Київ), "Гуманітарна ініціатива" (Харків), "Фемін-інформ" (Харків). За програмою цього утворення воно відкрите для всіх організацій, що поділяють ідеологію фемінізму. Робота секції продемонструвала і нові форми взаємозв'язку між жіночими організаціями різних регіонів. Єдина робота по виробленню механізму взаємодії привела до створення неформальної коаліції жіночих організацій. В документах Форуму про-

голошений намір створення Ради Дій НЖГО України з метою: а) розширення можливостей жінок і їх всебічної участі у процесі прийняття рішень, які сприятимуть досягненню рівності; б) активізації зусиль жінок на захист своїх прав; в) активізації співпраці з засобами масової інформації.

Певним кроком на шляху до координації дій жіночих організацій стала Міжнародна науково-практична конференція “Жінка в державотворенні України” (Вінниця, 1997 рік), в якій взяли участь близько 120 учасниць. На ній знову йшлося про створення загальнокоординаційного органу у діяльності жіночих організацій.

Пропозиції, розроблені Міжнародним Жіночим форумом в Алушті та на Вінницькій конференції жіночих організацій (1997 рік), були винесені на обговорення Координаційної Ради у справах жінок при Міністерстві України у справах сім’ї та молоді, яка діє з березня 1997 року і до якої входять 16 членів.

У травні 1997 року як координаційну організацію в рамках проекту ООН “Гендер у розвитку” (Директор – Лариса Кобелянська) було засновано **Гендерне бюро**. Його діяльність сприяє інтеграції гендерних підходів в державні програми та в діяльності громадських структур. Бюро має здійснювати гендерну експертизу існуючих державних програм та законодавства. Одним з найважливіших напрямків діяльності Гендерного бюро стало дослідження сучасного становища і стану жінок в Україні на основі гендерного аналізу. Серед питань, в осмислення яких покладено гендерний підхід – участь жінок у громадсько-політичному житті, на ринку праці, освіта і здоров’я жінок, сімейні відносини, насильство над жінками, правове забезпечення життєдіяльності, психологічний стан жінки в перехідних умовах, жінка і релігія тощо. Бюро розпочало навчальну, освітню роботу через видавничу діяльність та низку семінарів, круглих столів, до яких залучаються як науковці, так і представники недержавних організацій, службовці. Окрім дослідження сучасного статусу жінок в Україні та впровадження гендерних підходів у державні програми Гендерне бюро сприяє розвитку мережі неурядових жіночих організацій та співпрацює з уже існуючими. У лютому 1998 року у Києві, Львові, Харкові і Криму разом з парламентаріями із Швеції Бюро провело низку науково-практичних семінарів “Вибори-98” для жінок-кандидатів у депутати, що обиралися до всіх органів влади. Та Гендерне бюро за своїми цілями, метою створення, змістом обраної діяльності не зняло проблему створення координаційного органу між громадськими жіночими організаціями.

Проблема створення громадського органу на зразок *Національної Жіночої Ради* стала центральною на зустрічі жіночих організацій, організованої 15 липня 1997 року, за ініціативою проекту ПРООН "Гендер в розвитку". На зустрічі були присутні голови від 12 жіночих організацій, представники Адміністрації Президента України, Кабінету Міністрів України, Міністерства України у справах сім'ї та молоді, які вирішували питання про створення Національної Жіночої Ради. Мова йшла власне про відтворення такого органу, бо Україна мала історичний досвід діяльності Ради і входила у Світову Раду ще на початку ХХ століття. Всі учасниці зустрічі наголошували, що це одна із складних проблем в жіночому русі України, яка час від часу актуалізується, а тому створити Національну Жіночу Раду можна лише спільними зусиллями. Однак механізмів реалізації цих намірів на зустрічі не було знайдено. Між тим згода, якої дійшли – це створення робочої групи з підготовки пропозицій про заснування Ради – всеукраїнського жіночого координаційного органу.

Прагнення до координації і на цій основі до консолідації дій спостерігається серед жіночих організацій України на регіональному рівні. Так, у березні 1996 року відбулася Всекримська конференція жінок, головним завданням якої стало питання об'єднання зусиль жінок для вирішення жіночих проблем та організації жіночого руху автономії.

Попри всі розбіжності, жіночі організації Дніпропетровська заснували Координаційну раду для вирішення жіночих проблем в області. Свої зусилля по підвищенню статусу жінок здійснює **Львівська Асоціація жіночих організацій "Взаємодія"** (Голова – Оксана Гентош), **Одеська Асоціація жіночих організацій** (Голова – Ольга Цуницька).

Прикладом співпраці та координації зусиль жіночих організацій та Київської міської державної адміністрації став Київський міський центр по роботі з жінками, що проводить діяльність при фінансовій підтримці Жіночого консорціуму ННД – США. В центрі, що розпочав свою діяльність в березні 1998 року, працюють п'ять жіночих організацій, які прагнуть залучити жінок до активної громадської роботи та активізувати жіночий рух щодо ліквідації всіх форм і проявів дискримінації жінок шляхом усвідомлення ними своїх прав, реалізації свобод у всіх сферах життєдіяльності суспільства.

Отже, жіночі організації України здійснюють реальні кроки до координації зусиль, однак діалог формується поки що складно. Він вимагає інституційних форм і організація та проведення 20 березня 1999 року Установчого з'їзду по формуванню Національної Жіночої

Ради засвідчує, що лідери шести жіночих (міжнародних, всеукраїнських) організацій врешті дійшли певної згоди. Між тим, факт проголошення Національної Жіночої Ради - це лише початок непростого шляху до співпраці, який вимагає від засновників усвідомлення як серйозності цієї акції, так і відповідальності перед жіноцтвом України. Саме від моральних орієнтирів засновників нової організації, від засвоєння ними демократичних цінностей та норм, прозорості діяльності тощо буде залежати майбутнє Національної Жіночої Ради. В протилежному випадку Національна Жіноча Рада має перспективу перетворитися в чергову структурну надбудову, що серйозно зашкодить не тільки молодому жіночому руху, але й утвердженню гендерних відносин та паритетної демократії в Україні.

10. Взаємодія НЖО та органів влади має будуватися на основі діалогу

Сьогодні вже склалася певна практика взаємодії жіночих організацій та державних органів. Але вони здебільшого мають випадковий, непрогнозований за результатами характер. Такі зв'язки базуються на особистих контактах і не мають публічного легітимного характеру. Встановлення діалогу вимагає:

а) чіткого визначення інтересів і можливостей як з боку жіночих організацій, так і з боку держави;

б) утвердження принципу партнерства;

в) відповідної законодавчої бази, яка б регулювала різні форми на інституційному, функціональному та законодавчому рівнях.

Взаємодія жіночих неурядових організацій з владними структурами всіх рівнів досягає успіхів, коли орієнтується на цивілізовані демократичні способи взаємовпливу. При цьому важливим є використання засобів масової інформації, проведення гендерної експертизи і оповіщення про її результати, організація політичних кампаній, створення коаліцій та ін. Масові жіночі організації прагнуть до здійснення публічної "жіночої політики" в Україні, на ділі мають показати себе самостійною громадською силою, здатною політичне піднести з рівня особистих стосунків у сферу цивілізованих публічних дій.

Величезні зусилля громадських жіночих організацій стануть помітними як в суспільстві, так і органам влади тільки тоді, коли вони об'єднані у зважену і цілеспрямовану стратегію дій. Важливим компонентом діяльності жіночих організації має стати *діалог з чоловіка-*

ми, членами інших неурядових організацій, які за рівнем політичної культури здатні будуть зрозуміти та оцінити важливість гендерних та жіночих проблем в Україні.

Констатуючи факт реального впливу жіночого руху, як громадсько-політичної сили на суспільні процеси, слід визнати, що це ще сила молода. Він у більшості розвивається шляхом “спроб та помилок”. В таких умовах важливим є самоосмислення жіночими організаціями свого місця в українському суспільстві у взаємодії з державою та об’єктивна оцінка тих проблем, які стають на заваді цьому рухові. Однією з *найсерйозніших проблем* жіночого руху взагалі є подолання заангажованості українського суспільства на звичні стереотипи мислення, за якими ігнорується особистісне життя людини – жінки, а соціальна роль жінки зводиться тільки до обслуговування чоловічої частини населення та родини. Це спричиняє фактичну гендерну нерівність та нерівноправність. *Другою* проблемою для жіночого руху є реальне складне соціально-економічне становище, в якому перебуває українська жінка. Вона фактично працює у дві зміни – безпосередньо на службі чи виробництві і вдома по обслуговуванню родини. Причому “друга зміна”, тобто домашня, набагато важча і вимагає більше часу, здоров’я і терпіння, що в результаті позбавляє багатьох жінок можливості та бажання займатися громадською діяльністю. *Третьою* важливою проблемою жіночого руху є також небажання в суспільстві сприйняти жіночий рух як важливий і вагомий чинник розвитку суспільного процесу. Недостатньою поки що є інформованість суспільства про жіночий рух в Україні, що спричиняє *четверту проблему* жіночого руху. Окрім суто жіночих – традиційних видань, всі інші друковані органи практично не висвітлюють питань, пов’язаних із жіночим рухом. Низький рівень інформованості населення про діяльність жіночих організацій засвідчують і соціологічні дослідження. Так, за даними моніторингу громадської думки населення України, проведеного у вересні 1997 року Українським інститутом соціальних досліджень при безпосередній підтримці Гендерного Бюро Програми розвитку ООН в Україні “Гендер в розвитку”, на запитання “Чи знаєте Ви про існування яких-небудь жіночих організацій та про їх діяльність?” позитивну відповідь дали 46 відсотків опитаних чоловіків та 50 відсотків жінок. Слід зазначити, що майже половина респондентів взагалі нічого не знають про існування жіночих організацій в Україні. Зовсім незначним є відсоток респондентів (як жінок, так і чоловіків), які стверджують, що “беруть участь” або “іноді

відвідують” заходи, які проводять жіночі організації. Лише кілька опитаних спромоглися назвати конкретні жіночі організації, які діють в Україні. Серед них назвали – “Союз Українок”, “Жінки України” та “Жіноча рада”.

Аналіз результатів соціологічних досліджень переконують, що жіночі організації в Україні не користуються великою популярністю у населення, а їх потенційні можливості у розв’язанні жіночих проблем залишаються незадіяними в повній мірі. *П’ятою проблемою* у розвитку жіночого руху є наповнення його гендерним змістом, формування у населення гендерної культури взаємовідносин, визнання гендерних досліджень як законної галузі наукових досліджень, розробка фундаментальних наукових праць в цій галузі, утвердження гендерних навчальних курсів в школах і вищих учбових закладах забезпечить наукове підґрунтя жіночому рухові як суспільному явищу, спрямованому на творення нової культури суспільного миру, партнерства і демократії.

Вагомою причиною, що гальмує консолідацію зусиль жіночих організацій, є побоювання з боку кожної з них втратити свою автономію, бути розчиненими – з одного боку, а з другого – недостатня активність до консолідації рядових учасниць руху. В числі інших причин варто назвати і брак організаційного досвіду роботи, і відсутність необхідних управлінських навичок, і етичні проблеми. Культура взаємовідносин, потреба поступатися амбітними інтересами, особиста відповідальність за стан у жіночому русі досить часто піднімається при контактних зустрічах.

Осмислення реального стану справ в жіночому русі та бажання утвердження нового змісту соціальної ролі жінки і чоловіка у перетворенні суспільних відносин, в утвердженні цілей Рівності, Розвитку, Миру для всіх жінок і чоловіків в інтересах людства створюють ґрунт, на якому утвердиться жіночий рух України як важливий чинник паритетної демократії в громадянському суспільстві.

Біографічний довідник

Бібліографічний довідник

І. БІОГРАФІЧНИЙ ДОВІДНИК¹

А

Абакелія Тамара (†1953), грузинка. Малярка і скульпторка, авторка пам'ятника Лесі Українці в Сурамі, відкритого 3. 08. 1952.

Абламська Катерина (*1890), пед. діячка, викладачка в навчальних закладах Києва, в 1917–1919 рр. співробітник журналу “Вільна українська школа”.

Аброгамовська (Грицько) Стефанія. Діячка жіночого руху в США, голова товариства “Жіноча Громада в Нью-Йорку” (1923–1929); довголітній член головної управи (1932–1947) і почесний член (з 1950) Союзу Українок Америки.

Авдикович (Глинська) Климентина (*1882), родом Січинська, промисловець, в 1920-х роках заклала фабрику солодошів “Фортуна” у Львові і вела її до 1944 року.

Авілова Ольга (*1918), хірург, зав. кафедрою Київського інституту удосконалення лікарів. Праці присвячені лікуванню легенів, трахеї, бронхів.

Агнеса (1137–1182), дочка польського князя Болеслава Кривоустого, дружина Мстислава Із'яславича, князя Волинського (1155–1167) і згодом Київського (1167–1169), мати князя Романа Мстиславича.

Адамович Євгенія (1872–1938), професійна революціонерка. Народилася на Полтавщині. Вчилася в Дерптському ун-ті. В 1919 р. – на радянській роботі в Україні. З 1922 – член ЦК КП(б)У. Авторка спогадів про Леніна, низки праць з історії більшовизму в Україні.

Адріанова-Перетц Варвара (1888–1972), історик давньоукраїнської і російської літератури, фольклору, театру, чл.-кор. АН УРСР та АН СРСР, автор численних праць, зокрема “Евангелие Фомы в старинной украинской литературе”, “Житие Алексея, человека Божия” (1917), “До історії пародій на Україні в 18 ст.”, (1924), “Очерки поэтического стиля древней Руси” (1947) та ін.

Адасовська Марія, див. Заньковецька Марія.

Аксентьева Зінаїда (1900–1969), геофізик, чл.-кор. АН УРСР (з 1951). В 1951 – 1969 рр. директор Полтавської гравиметричної обсерваторії АН УРСР. Вивчала оз. Байкал і кружні можливості Землі.

Алчевська Христина (1841–1920), видатна харківська пед. діячка, мати поетки Христі і співака Івана Алчевських. Утримувала на власний кошт

¹ * – дата народження,
† – дата смерті

з 1862 р. Жіночу Недільну школу (офіційно відкриту 1870), яка проіснувала близько 50 р. і була відома добре розробленою методикою навчання дорослих (замолоду в ній вчителював Б. Грінченко). У співпраці з учителями школи Алчевська склала бібліографічний збірник “Что читать народу” I – III ч. (1884–1906) і посібник для навчання “Книга дорослих” (1899). Алчевська – авторка спогадів “Передуманное и пережитое” й низки методичних статей про навчання дорослих.

Алчевська Христина (1882–1932). Дочка Христини Данилівни Алчевської. Поетка і педагог, автор збірки поезій “Туга за сонцем” (1906), “Вишневий цвіт”(1912), драми “Луїза Мішель”(1930). Вчилася в Парижі на жіночих курсах. Працювала вчителькою в Харкові. Перекладала Вольтера, Гюго, Л. Толстого.

Амбросій Параска (*1910) народна поетка з Буковини у післявоєнний період. Авторка збірки поезій: “Буковинські співанки”(1950), “На сонячній порозі” (1957). Багато її віршів перекладено мовами народів різних країн.

Анастасія Ярославна, дочка Ярослава Мудрого. У 1046 році стала дружиною угорського королевича Андрія. Відома в угорській історії під ім'ям Агмунди, яке вона одержала після хрещення по латинському обряду.

Анастасія, Настася Чагрівна (XII в.), боярська дочка, невінчана дружина галицького князя Ярослава Осмомисла, спалена боярами.

Ангеліна Параска (1913–1959), організатор і бригадир першої жіночої тракторної бригади в СРСР (колгосп “Заповіт Ілліча” Донецької області). В 1940 р. Закінчила Московську Сільськогосподарську академію ім. Тимірязєва. Авторка мемуарів (1948).

Анна (Янка) Всеволодівна, онука Ярослава Мудрого, дочка великого князя київського Всеволода Ярославича. Була заручена з візантійським царевичем Константином Дукою, але шлюб не відбувся і вона у 1086 р. постриглася у черниці у збудованому її батьком Андріївському монастирі в Києві, де пізніше заснувала жіночу школу, якою керувала 26 років. Це була перша жіноча школа не тільки в Київській Русі, але й у всій Європі. Брала участь також у політичному житті, так у 1089 р. самостійно правила посольство у Візантію за новим митрополитом – Іоанном II. Анна увійшла в літопис як високо освічена жінка, яка впливала на розвиток освіти, загальний рівень культури, розповсюдження грамоти серед жінок. Померла 1113 р., похована в Андріївському монастирі.

Анна Романова, дружина Галицько-Волинського князя Романа Мстиславича. Шлюб відбувся не пізніше 1199–1200 років. У 1201 р. народився старший син Данило. У науковому середовищі точаться су-

перечки навколо роду Анни: угорського, польського, грецького чи волинського походження, є відомості, що Анна походила не з князівського, а з боярського роду. Коли Роман загинув (1205), вона стала регентшею при своїх малолітніх синах. Протягом 20-ти років вела боротьбу за відновлення Галицько-Волинського великого князівства, виховувала своїх синів мужніми лицарями, свідомими політиками, борцями за об'єднання Галицької і Волинської земель, користувалася підтримкою волинського боярства. Коли Данило виріс і не потребував вже материнської опіки, Анна пішла до монастиря (близько 1219 р.). Коли померла невідомо. Але літопис згадує, що у 1254 р. вона брала участь у державній раді, коли Римський Папа запропонував королівську корону Данилові.

Анна Ярославна (*близько 1024) молодша дочка Ярослава Мудрого. Славилася красою та надзвичайним розумом. На початку 1048 р. її засватав король Франції Генріх I, в травні 1049 р. відбулося вінчання у м. Реймсі. Анна стала королевою Франції, прийняла латинство і в охрещенні одержала ім'я Агнеса. Після смерті Генріха I (1061) Анна була опікункою малолітнього сина Філіппа. Саме у цій ролі вона підписує державні акти “Анна Регіна”, тобто Анна королева. 1062 р. вона виходить заміж за графа Рауля де Крепі-Валуа. Римський папа не визнає друге вінчання. Але Анна залишалася з графом до його смерті (1075). Потім повернулася до королівського двору. Що сталося з Анною далі – історикам не відомо. Існує думка, що вона вмерла коло 1080 р. в одному з католицьких монастирів.

Андрієвська Емма (*1931), поетка в еміграції; збірка “Поезії” (1951), переклади.

Андрієвська Олександра (*1900), педагог, в 1920-х рр. працювала при Київській науково-дослідницькій кафедрі педагогії. Автор праці “Проблема педагогічного процесу в освітленні психоаналізу” та ін.

Андрієвська Ольга, в 1920 р. науковий співробітник Комісії для складання словника української живої мови ВУАН; заарештована і заслана під час процесу СБУ, подальша доля невідома.

Антонова Катерина (*1928), новаторка колгоспного виробництва в Одеській області, Овідіопольському районі, село Чорноморське.

Антонович Варвара, гром. діячка, член Старої Громади в Києві з 1870-х, активний член заснованого Людмилою Драгомановою жіночого товариства під назвою “Товариство денних притулків для дітей робітників”.

Антонович Катерина (*1887), уроджена Серебрякова, дружина Дмитра, малярка (виставляла картини в Харкові, Києві; в еміграції – в

Празі, Берліні, Вінніпегу); громадська і пед. діячка в Харкові, в Києві, в Празі – Український Жіночий Союз, Музей Визвольної боротьби.

Антонович-Мельник Катерина (1859–1942), археолог, історик і гром. діячка в Києві; проводила розкопи на Волині, Поділлі, Запоріжжі й Слобожанщині, член багатьох археологічних товариств, дійсний член Українського Наукового Товариства в Києві й НТШ, організаторка Київського університетського Музею. Ряд праць з археології та історії.

Арабська Ганна (*1901), укр. журналістка в Канаді, довголітня організаторка і пресова референтка “Січі” при Союзі Гетьманців-Державників.

Арканова Валентина (*1934), співачка. В 1956 р. закінчила консерваторію в Харкові. Працювала в Харківському театрі опери та балету ім. М. В. Лисенка.

Артемова Варвара – пед. діячка 1920-х років в УРСР, авторка шкільних читанок.

Архімович Кіра (*1902), біолог, праці з селекції, зокрема виведення нових типів помідорів з тривким стеблом.

Афанасєва Софія (1876–1933), професійна революціонерка. У 1898 – була заарештована. В 1901–1902 рр. емігрувала до Німеччини. Після 1905–1907 рр. відійшла від активної боротьби.

Ахматова Ганна (Горенко) (1889–1966), поетеса. Вчилася у Києві на юридичному факультеті Вищих жіночих курсів. Авторка багатьох збірок поезії. Її поетичний стиль має особливу класичну ясність, її поезії відрізняються високим патріотизмом.

Б

Бабенко Віра (1902–1921), зв’язкова укр. повстанських штабів. Як посланець окружного катеринославського штабу до уряду УНР в березні 1921 р. побувала в Тарнові, після повернення була захоплена більшовиками разом з провідниками штабу і закатована 07.09.1921 р. в Катеринославі.

Бабенко Надія (*1926), художниця народного мистецтва. В 1948 р. закінчила Кролівецький технікум. Працювала на Решетилівській фабриці художніх виробів. В своїй творчості використовує народні традиції.

Бабійвна Ганна, акторка із Тернополя. Видатна артистка театру “Березіль”. 1937 р. заслана більшовиками. Працювала в Театрі ім. Т. Шевченка в Харкові.

Багалій-Татарінова Ольга (1888–1942), історик, співробітник комісії громадських течій ВУАН Харківської н.-д. кафедри, праці

переважно з історії декабристів в Україні та військових поселень на Півдні України.

Багринівська Параскева (*1888), уроджена Проценко, укр. гром. діячка в Петербурзі і з 1917 – в Києві. Голова Союзу Українок Волині (1931–1939).

Байко – сестри, співачки. Вокальне тріо: Даніла (*1929), Марія (*1931), Ніна (*1933). Родом зі Львівщини. В 1958 закінчили консерваторію у Львові. Концертували з 1958 р. В репертуарі укр. народні пісні, зарубіжна класика.

Бажанська Ольга – Олександра (1866–1906), дочка Порфірія Бажанського, заміжня Озаркевич, галицька громадська діячка, перша укр. фахова піаністка в Галичині, одна з засновниць “Бояна” у Львові, авторка оповідань і віршів, співроб. збірки “Перший вінок” (1887).

Базилевич Дарія (1882–1953), уроджена Гриневич, освітня діячка, активно працювала в “Просвітах” на Вінниччині.

Бакевич Марія (1863–1957), педагог, заслужена вчителька школи УРСР, удостоєна державних нагород.

Балог Клара (*1928), балетмейстер. В 1945 р. артистка балету. З 1959 – балетмейстер Закарпатського народного хору. В 1967 р. працювала в Київській опері і Ансамблі танцю УРСР.

Бандрівська Одарка (*1902), галицька естрадна співачка – сопрано, концертувала в 30-х рр., викладачка співу в муз. інституті ім. Лисенка у Львові.

Баран Блянка (*1896), уроджена Гаврисевич, у другому шлюбі Бачинська, громадська діячка, засновниця Союзу Українок у Кам’янці 1919 р., заступниця голови Укр. Національної Ради Жінок (1921–1924), 1924–1939 рр. – голова і організатор жіноцтва УНДО; після війни емігрувала.

Барвінок Ганна, А. Нечуй-Вітер – літ. псевдонім Білозерської-Куліш Олександри (1828–1911), письменниця з Чернігівщини. Авторка оповідань з селянського життя, друкувалася в “Хаті”, “Основі”, “Правді” та ін. виданнях. Твори присвячені жіночій долі (“П’яниця”, “Хатне лихо”, “Молодича боротьба”, “Русалка” та ін.)

Барвінська Феодосія (*1899), актриса, народна артистка УРСР (з 1943 р.). З 1921 р. працювала в Київському театрі ім. Франка. Серед ролей: Оксана (“Гайдамаки” за поемою Т. Г. Шевченка), Наташа, Софія (“Суєта”, “Безталанна” Карпенка-Карого), Коринкіна (“Без вини винуваті” Островського), Ліда (“Платон Кречет” Корнійчука) та ін.

Басараб Ольга (1890–1924), уроджена Левицька, громадська і політична діячка, член I жіночої роти УСС у Львові, проводила освітню

діяльність у Комітеті Допомоги Раненим і Полоненим у Відні та в Комітеті Допомоги Цивільному Населенню, за що відзначена медаллю міжнародної організації Червоний Хрест; організаторка укр. військових з'єднань з вояків демобілізованої австр. армії, член управи Укр. Жін. Союзу у Відні; з 1923 р. – член головної Управи філії Союзу Українок у Львові. Як член УВО Басараб була заарештована польською поліцією і замучена на слідстві вночі з 12 на 13. 02. 1924 р. Її героїчна смерть мала значний вплив на патріотичне виховання молоді.

Бармашова Фекла (1855–1922), гром. діячка з Миколаївщини. Після революції приймала активну участь в роботі сільради, кооперації, комнезаму, проводила роботу серед жінок. За її ініціативою в с. Засілля був створений дитячий будинок для сиріт, весною 1922 р. – організована комуна з селян – бідняків. За рішенням ВУЦВКу с. Засілля перейменовано в Бармашове, а Засільську волость – в Бармашівську.

Бачинська Ольга Антонівна (1874–1955), уроджена Тишинська, визн. гром. діячка, колекціонер та знавець української вишивки. Народилась на Буковині. Зібрані нею колекції зберігаються у Львівському музеї українського мистецтва та в музеї м. Стрия (Львівська обл.). Колекції мають зразки, типові для окремих р-нів, і мають значення для вивчення української народної вишивки та орнаменту початку ХХ століття, широко використовуються в худож. промисловості. Директор Задаткової каси в Стрию, директор Молочарського Союзу “Маслосоюз” у Львові (1924–1939), засновниця і довголітня голова товариства Опіки над домашніми помічницями в Стрию.

Бачинська Теофілія (†1904), уроджена Лютомська, артистка Українського театру в Галичині. Виступала в балеті в Любліні, на Поділлі й у Києві. Переїхавши у Галичину в 1864 р., створила перші яскраві сценічні образи українських жінок за творами І. Котляревського, Т. Шевченка, Г. Квітки-Основ'яненка. Померла у великій бідності.

Башикирцева Марія (1860–1884), художниця з Полтавщини; з 1877 р. жила в Парижі, студіювала у Р. Флері в приватній Академії Жюліяна і у Б. Лепаже. Залишила 150 образів. Жанрові композиції, портрети, етюди. У 1887 р. – видано франц. мовою щоденник, 1902 – листи.

Бек Марія (*1908), адвокатка, гром. діячка в США. Редактор укр. журналу “Жіночий світ” (1933–1934), управителька укр. павільйону на світовій виставці 1933 р. в Чикаго; перша жінка-радник Детройту.

Беклемишева Ірина (*1905), художниця. В 1923–1926 рр. вчилася в Київському художньому інституті, була членом АРМУ (1926–1927 рр.)

Бем Марія (*1908), співачка. В 1930 р. закінчила консерваторію в Одесі. В 1931–1941 рр. солістка Одеського театру. В 1941–1956 р. в Київській опері.

Бенцалева Олена (*1901), опереткова і драматична акторка галицьких театрів.

Бенцаль Іванна (*1901), уроджена Білик, гром. діячка в США, доволітній член Головної Управи Союзу Українок Америки, голова Жіночої Секції при ЗУ АДК.

Берло Ганна (1859–1942), історик, педагог в Києві. Член Укр. Наукового Товариства, співробітник ВУАН. Авторка ряду наукових статей, зокрема “Арсеній Берло єпископ переяславський і бориспільський”.

Беседіна-Невзорова Віра (1894–1971), мовознавець. Закінчила Вищі Жіночі Курси в м. Юрьєві (1914). В 1921 р. працювала в Харківському ун-ті, з 1964 р. – професор. Авторка досліджень з питань стилістики, історичної граматики, культури мови.

Бжеська (Бучма) Валентина (*1896), актриса, засл. арт. УРСР (1951) та Узб. РСР (1944). З 1914 р. вчителювала. Після закінчення театральної студії в 1925–1936 рр. працювала в театрі “Березіль”. З 1934 р. – в Харківському держ. укр. театру ім. Т. Г. Шевченка. З 1938 р. – артистка театру ім. Франка.

Біберович Іванна (1861–1937). Уроджена Коралевич, театральне ім'я Ляновська, галицька акторка. На сцені з 1876 р. в театрі “Руської Бесіди”, виступала в героїчних і ліричних ролях.

Біднова Любов (*1876), уроджена Жигмайло. Гром. діячка і журналістка на Катеринославщині. Засуджена на процесі у справі Спілки Визволення України.

Білай Віра (*1908), ботанік-мінолог. Чл.-кор. АН УРСР (з 1961), засл. діячка науки УРСР (1968). Працювала над відкриттям нових антистатиків.

Білецька Віра (1894–1933), дослідниця фольклору і етнографії. Родом з Охтирки на Харківщині. Зібрала й видала велику кількість шахтарських пісень з Донбасу. Їй належать численні дослідження українського народного одягу.

Білецька Марія (1864–1938), педагог. Гром. діячка, одна з організаторів першої приватної восьмирічної української школи ім. Т. Г. Шевченка у Львові (1898), викладач укр. мови, згодом керівник цієї школи (до 1908). Участь у жіночому русі в Галичині; керівник і організатор жіночого виробничо-виховного об'єднання “Труд”, яке давало дівчатам-українкам загальну освіту і ремісничу підготовку. Чл.-засновник Трудової Партії. Голова Укр. Товариства опіки над інвалідами (1925–1926).

Білозор Марія (*1894), гром. діячка в Коломийщині, емігрувала в США.

Білокур Катерина (1900–1961), митець народної творчості з Полтавщини. Учасниця багатьох виставок. Нар. художниця.

Білик Анастасія (*1930), майстер художньої кераміки і народної творчості. Авторка сюжетних композицій малих форм.

Біляк Марія (*1894), уроджена Ляхович, галицька гром. діячка, засновниця і голова Союзу Українок у Городку, чл. Головної Управи Союзу Українок у Львові; в еміграції – голова об'єднання укр. жінок англ. зони Німеччини, згодом організатор, референтка Союзу Українок Америки.

Білянська Ірина (*1899), писанкарка з Сокальщини, створила власний стиль і школу. Її писанки відзначаються широкою кольористичною скалею й новими композиційними засобами.

Благовидова Ольга (1905–1975), співачка. В 1921–1925 рр. навчалась в Одеському муз.-драм. інституті. В 1928–1931 рр. – солістка Великого театру, з 1932–1948 років – Одеської опери. З 1939 р. викладала в Одеській консерваторії. С 1951 р. – професор.

Блажкевич Іванна (*1886), уроджена Бородієвич, галицька кооперативна діячка та журналістка, дитяча письменниця.

Блох Елеонора (1881–1943), скульптор. Вчилась у школі “Товариства заохочування мистецтв” в Петербурзі та в студії О. Родена в Парижі (1898–1905). Ранні твори (“Бюст Родена”, “Бюст Жореса”) свідчать про вплив імпресіонізму. З 1917 р. працювала в Харкові, де брала участь у реалізації плану монументальної пропаганди: створила бронзовий пам'ятник Т. Г. Шевченка (Богодухів). З 1935 р. – професор Харківського художнього інституту. Значні твори: “Радість материнства”, “Робітнича молодь”, “Казашка – медсестра”.

Богачевська-Хомяк Марта (*1938), народилась у м. Сокаль Львівської області в родині адвоката. Наприкінці 1940-х років переїхала до США. Закінчила Пенсільванський університет, згодом аспірантуру в Колумбійському університеті, де в 1968 р. захистила докторську дисертацію з історії російської філософської думки XIX століття. Одержала стипендії ім. Вудро Вільсона, фундації Форда та стипендію Президента Колумбійського університету. В 1964–1986 рр. – викладач, потім професор історії в університетах Нью-Йорка, Нью-Джерсі, Вашингтона та в Гарвардському університеті. Нині веде дослідницьку програму в Національному фонді сприяння гуманітарним наукам у Вашингтоні, читає курси з історії України в університеті ім. Джоржа Вашингтона. Обіймала відповідні посади в громадських

жіночих організаціях; нині – віце-президент Союзу Українок Америки. За книгу “Feminists despite themselves: Women in Ukrainian Community life 1884–1939” здобула премію ім. Барбари Гелд Асоціації славісток США, яка визнала її найкращою працею в галузі жіночих студій за 1988 р., та наукову премію ім. Тетяни й Омеляна Антоновичів за 1989. Українське видання праці “Білим по білому: Жінки в громадському житті України 1884–1939” вийшло в 1995 році. Автор численних статей з питань фемінізму, жіночого руху. Автор видання “Дума України – жіночого роду”.

Богомолець Софія (1856–1892), уроджена Присецька, народилася на Полтавщині. Укр. революціонерка. Проводила рев. пропаганду. З 1880 р. член народ. рев. організації “Південноросійський робітничий союз”.

Богуславка Маруся, головна героїня укр. народної думи “Маруся Богуславська”, один з найяскравіших образів жінки-патріотки. Перебуваючи в неволі у турецького паші, Богуславка відкриває “темницю кам’яную” і випускає на волю “сімсот козаків, бідних невольників”. Вірогідних історичних даних про Богуславку немає. Образ Богуславки створив народ на основі багатьох фактів патріотичної поведінки українських жінок-бранок. Думу “Маруся Богуславка” високо оцінював Т. Г. Шевченко, її сюжет використали для однойменних творів І. Нечуй-Левицький, М. Старицький та ін. За думою створено балет (Музика А. Свешникова).

Бодак Ганна (*1890), уроджена Беркета. Укр. жіноча діячка в США, з 1953 р. почесний член Союзу Українок Америки.

Болсунова Віра, знавець народного мистецтва, земський інструктор і організатор підприємства мистецьких виробів у Полтаві в 1917 р. Пізніше працювала в пром. кооперації.

Бонковська Ірина (*1898), економіст, голова наглядової ради кооперативу “Укр. народне мистецтво” у Львові і “Базар” у Філадельфії.

Бордун Меланія (*1887), 1920–1929 рр. директор Укр. Дівочого інту в Перемишлі, автор праці з життя укр. священничих родин XVIII ст., надрукована у вид. НТШ.

Борисоглібська Ганна (1869–1939), уроджена Сидоренко, визначна укр. актриса. З 1888 р. в трупі М. Кропивницького. Самостійно продовжувала лінію побутових сценічних образів Г. Затиркевич – Карпинської. В 1908–1918 рр. грала в театрі М. Садовського в Києві. У 1918–1919 рр. в Київському держ. драм. театрі. З 1925 р. грала в театрі ім. Франка (Харків, Київ).

Борсук Олександра (дати невідомі), дружина В. Вовка – Карачевського. Гром. і політ. діячка – народниця. Стояла біля Київської грома-

ди. Вчителювала у земських школах на Чернігівщині. Проводила нац.-освітню працю серед селян.

Борщаківа Софія (1891–1932), уроджена Фондер Лявнів, громад. діячка. Спільно з Рене Мартелем переклала Шевченкового “Івана Гуса” на франц. мову.

Бош Євгенія (1879–1925), діячка більшовицької партії. В 1917–1918 рр. член першого радянського уряду; у 1918–1919 рр. керувала більшовицькими загонами на Україні.

Боярська (Богемська) Євдокія (1860–1900), артистка. Сценічну діяльність почала в 1884 р. в Одесі в трупі Старицького. Кращі ролі: Оксана, Олена (“Доки сонце зійде...”, “Глитай або ж Павук” М. Кропивницького), Катря (“Не так склалося, як жадалося” М. Старицького).

Бубнюк Стефанія (*1901), уроджена Гладка, журналістка, редактор місячника “Жіночий Світ” у Вінніпегу.

Бугайко Тетяна (*1898), літературознавець-методист. Заслужена вчителька школи УРСР (з 1940 р.). Закінчила Полтавський ін-т соц-виху (1931 р.) та Ніжинський держ. пед. ін-т (1935 р.). Доктор пед. наук (1957 р.), проф. кафедри методики мови і літератури Київського держ. пед. ін-ту ім. О. М. Горького (1958 р.). Автор наук. праць з літературознавства і методики укр. літератури, підручників для учнів і студентів, монографій по вивченню в середній школі творчості Т. Г. Шевченка, М. М. Коцюбинського, Л. Українки, П. А. Грабовського та інших.

Бугова (Фельдшер) Лія (*1900), народна артистка УРСР (з 1946 р.). З 1920 р. на професійній сцені, в 1922–1939 рр. працювала в театрах Києва і Одеси. Серед ролей: Мати (“Мати” Чапека), Анна (“Анна Кареніна” за Л. Толстим), Ранєвська (“Вишневий сад” А. Чехова) та ін.

Бурачинська Лідія (*1902), журналістка, редактор журналу “Нова хата” у Львові (1930–1939), з 1951 р. “Наше життя” в Філадельфії (США), дослідниця народного мистецтва.

Бухановська Катерина (*1889), уроджена Чайковська, учителька з вищою освітою. Проводила освітню роботу серед молоді. Співзасновниця першої української гімназії в Києві 1917 р.

В

Вал Любов (*1912), уроджена Божик, дружина сенатора Вала. Канадська гром. діячка. Співзасновниця ліги Українських Католицьких жінок, її голова в 1946–49 рр.

Варвара свята. Родом із Нікомедії. Замучена, як гадають в 306 р. Особливо шанована на Україні. За переказом – мощі були перенесені з Константинополя до Києва (1108 р.).

Варецька Валентина (*1900), уроджена Софієнко, актриса з Херсонщини, засл. арт. УРСР (з 1929 р.). В 1922–31 рр. Актриса Київського театру ім. І. Франка; 1931–35 рр. – Харківського театру Революції; 1935–50 рр. працювала в театрах Києва, Полтави, Харкова, Дрогобича. Головні ролі: Анна (“Кам’яний господар” Лесі Українки); Марія Антонівна (“Ревізор” Гоголя); Ліда, Ольга (“Платон Кречет”, “Макар Діброва” Корнійчука).

Василевська Людмила (1861–1927) див. Дніпрова Чайка, українська письменниця.

Василевська Ванда (1905–1964), польська і українська письменниця. Гром. діячка з 1939 р. на Україні. Організувала у Львові літературно-художн. журнал “Нові горизонти”. В роки Великої Вітчизн. війни – в лавах Рад. Армії. Після війни – борець за мир. С 1951 р. – в літ-рі як поетка. Вела широку гром. діяльність.

Василенко Олена (*1930), вишивальниця. Майстер народної творчості. З 1948 р. працює на решетилівській фабриці художніх виробів: рушники, білизна. Використовує різноманітну техніку. Її вироби на республіканських та зарубіжних виставках.

Васильєва Антоніна (*1910), балерина, народна артистка УРСР (1948 р.). Солістка балету в театрах опери та балету: Ленінградському (1930), Одеському (1936), Київському (1937–56 рр). З 1950 року проводить педагогічну роботу в Київському хореографічному училищі по класу класичного танцю. Кращі ролі: Лілея (“Лілея” К. Данькевича), Мавка (“Лісова пісня” М. Скорульського), Одетта – Оділія (“Лебедине озеро” П. Чайковського) та інші.

Васиньчук Марина (†1944), сестра Антона і Павла Васиньчуків. Гром. діячка на Холмщині. Вбита польською боївкою.

Васинчукова Олена, Холмська гром. діячка. Редагувала “Промислово-торгівельний вісник” в Варшаві 1929–30 рр.

Василячук Ганна (*1924), майстриня художнього ткацтва. Робить декоративні рушники, білизну, одяг. Колорит і орнаменти Гуцульщини.

Ващенко-Захарченко Людмила (*1879), уроджена Афеньева, педагог, гром. діячка на Поділлі, зокрема працювала в дошкільному вихованні й організації позашкільної освіти. Мала приватну гімназію в Барі.

Вергановська Олена (*1906), письменниця, співробітниця “Нової хати” й інших журналів. “Дещо про О. Кобилянську” (ЛНВ., 1927 рік).

Вероніка Марія Гаргіль (1884–1956), монахиня, засл. довголітня ген. настоятелька (1927–56) згромадження Службниць Непорочної Діви Марії – СПНДМ, до пол. 40-х р. в Галичині, згодом в еміграції.

Верхомин Емма (*1908), уроджена Невчас, канадська гром. діяч-

ка, голова відділу Союзу Українок в Едмонтоні в 1931–41; організаторка його музею.

Вершиніна Людмила (*1928), актриса, нар. артистка з 1977 р. В 1943 р. закінчила Дніпропетровське театральне училище. В 1948–54 – актриса Дніпропетровського Українського драмтеатру ім. Т. Г. Шевченка. В (1956–58) – Львів. театр ім. Заньковецької. З 1958 р. – Дніпропетровський рос. драм. театр.

Веселовська Зінаїда (*1900), мовознавець, учениця Бугаховського, працівник Харківського університету, автор розвідок з Історії укр. наголосу, також словник Беринди.

Веселовська Марія (1884–1948), уроджена Охримович. Жіноча організаторка Стрийщини. Довголітня голова Союзу Українок у Стрию, радна м. Стрия; 1939–46 пробула на засланні.

Веселовська Мирослава (*1937), новатор с/г виробництва. Працювала на вирощуванні цукрових буряків.

Ветрова Марія (1870–1897), революційна народниця. З 1894 – вчилася на Вищих жіночих курсах в Петербурзі. Вступила до складу “Групи народовольців”. В грудні 1896 заарештована, кинута до Петропавлівки, де закінчила життя самогубством. Як відгук на цю подію – політичні демонстрації в Петербурзі та Києві.

Віконська Дарія, справжнє ім'я – Федорович-Малицька Іванна (1893–1945), галицька письменниця і критик. Збірник “Райська яблунка”, “За силу і перемогу”, статті в пресі на мистецькі теми.

Вікул Оксана (*1921), балерина. Закінчила школу С. Нікольської у Празі. В Америці продовжувала танкові студії, має власні хореографічні твори.

Вільде Ірина (літ. псевд. Дроб'язко Дарії, *1907), письменниця. Вчилася у Львів. ун-ті. До 1939 р. була журналісткою. Друкувалася з 1930 р. Автор збірки оповідань “Химерне серце” (1936), циклу повістей “Метелики на шпильках” (1936), “Б'є восьма” (1936), “Повнолітні діти” (1939), роману “Сестри Річинські”.

Винників Іванна (*1912), уроджена Нижник, малярка з Галичини, з 1948 р. в Парижі; краєвиди, натюрморти, квіти, портрети.

Винників Наталія (1920–1942), зв'язкова ОУН, засуджена в 1941 р. більшовицьким судом. В 1941 році звільнена з тюрми німцями, потім розстріляна гестапо в Київській тюрмі.

Винницька Ірина (*1906), письменниця і гром. діячка; повісті: “Христіна” (1939), “Музика” (1944), праці про нову укр. літературу. Голова Союзу Українок Австралії (з 1949), заступник голови Світової Федерації Українських Жіночих Організацій.

Винниченко-Мозгова Євгенія (*1908), оперова й концертна співачка – сопрано. Родом з Києва. З 1950 р. в еміграції.

Виноградова Марія (літ. псев. – Маруся Полтавка, Козачка; *1878), поетеса. Родом з Харківщини. Друкуватися почала з 1901 р. Авторка пісні “Засланому борцеві за робітничу справу”, а також поезії “З приводу розбуків”, “Роби й роби”, переклад українською мовою “Пісні про сокола” М. Горького, “Макар Чудра” та п’єси “Міщани”.

Виноградова Елеонора (*1931), хоровий диригент. Засл. діяч мистецтв УРСР. В 1965 р. закінчила Київську консерваторію. З 1966 р. художній керівник хорової студії Київського палацу піонерів.

Виноградови Євдокія і Марія, стаханівки в текстильній промисловості. Працювали в м. Вичуг, в 1935 р. випробували 40 верстатів, замість 26, потім 216, пізніше – 284. Євдокія (1914–1962), Марія (1910–1971).

Виріна Олександра (?–1926), актриса. Починала в 1882 в трупі М. Кропивницького, пізніше грала у М. Старицького, П. Саксаганського, Д. Гайдамаки, В. Грицяя.

Витязь Зінаїда (*1909), гром. діячка родом із Слобожанщини, інж.-механік, голова Об’єднання Українок Бельгії, заступниця голови Світової Федерації Українських Жіночих Організацій в Європі.

Вишневецька Раїна (Могилянка) (1589–1619), мати Ієремії Вишневецького, магната. Сестра Київського митрополита П. Могили. Була дружиною київського кастеляна князя М. Вишневецького. Підтримувала православ’я, проти засилля католицької та уніатської церков. Видатна українська меценатка.

Виштак Степаніда (*1918), новаторка с/г виробництва. Майстер високих врожаїв цукрових буряків. Працювала в Васильківському районі Київської області. Удостоєна державних нагород.

Власенко Параска (1900–1960), народ. митець – селянка із с. Скаці на Київщині. Відома малюнками для вишивок, тканин, стінопису та килимів.

Власенко Наталія (*1929), фізик, доктор фізико-математичних наук (з 1977 р.). Закінчила в 1952 р. Харківській ун-т. З 1966 р. керувала відділом Ін-ту напівпровідників АН. Працювала в фіз. оптиці.

Вовк Наталія (1896–1970), нар. майстер килимарства. Родом з Київщини. Працювала в експериментальній майстерні Музею Укр. мистецтва в Києві.

Вовчок Марко (Марко Вовчок – літ. псевд. Вілінської Марії, по чоловікові Маркович; 1834–1907), укр. і рос. письменниця родом з Орловщини. Після одруження з Марковичем у 1851 р. жила в Чернігові (1851–1853 рр.), Києві (1853–1855 рр.), Немирові (1855–1858 рр.),

на Вінниччині. Вивчаючи українську мову, написала славнозвісні “Народні оповідання”, які у 1857 р. вийшли в Петербурзі; публ. в журн. “Русский Вестник”; з 1859–1867 перебувала за кордоном; переклади з французької, німецької, англійської, датської літератур. 1871–1872 рр. редагувала і видавала журнал “Переводы лучших иностранных писателей”. Переклала 15 пригодницьких і науково-фантастичних оповідань Жюль Верна, казки Х. Андерсена. Її твори є зразком мистецтва слова і любові до народу й рідної землі.

Водолашченко Ольга (1888–1937), історик, науковий співробітник Харківської н.-д. кафедри історії української культури; праці з історії України та історії освіти на Слобожанщині. В 1937–1938 рр. заслана.

Войтенко Ніна (*1928 р.), педагог, закінчила Полтавський педагогічний інститут в 1954 році. З 1966 р. працювала вчителькою української мови і літератури в середній школі № 32 в м. Одесі. Заслужена вчителька УРСР. Має державні нагороди.

Войценко Ольга (*1909), канадська громадська діячка, член Управи Союзу Українок Канади й голова його 1948–1954, член Комітету Українців Канади. Член Канадської Жіночої Ради.

Войцехівська-Розсудова Аліна (1870–1849), актриса, дебютувала в трупі М. Кропивницького, з 1903 р. в трупі М. Садовського, пізніше Саксаганського і інших театрах до 1925 р., виконувала драматичні і ліричні ролі.

Валіковська Ірина (справж. прізви. Підопригора) (*1902), співачка. Народна артистка УРСР з 1941 р. Сценічна діяльність з 1914 р. Вчилася у П. Саксаганського. В 1928 р. закінчила Київський музично-драматичний інститут ім. Лисенка. Працювала в операх Києва, Харкова, Тбілісі, Москви, Алма-Ати, Одеси (1944–1957).

Волкова Надія (*1924), партизанка-підпільниця. Герой Радянського Союзу з 1965 р. Народилася в Харкові, вчилася в місті Конотопі. Загинула в 1942 р. у Волчанівському партизанському загоні.

Волошин Ірина (†1936 р.), уроджена Петрик, дружина Августина Волошина. Громадська діячка, організаторка жінок на Закарпатті в 1920–1930 рр.

Волошка Людмила (псевд.) (*1879 р.), письменниця з Київщини. Друкувалася в журналі “Рідний край”, в альманахах. Має збірник поезій “Пісні волі” (1917 р.).

Вольська Францішка (1863–1930 рр.), уроджена Лехно-Васютинська, громадська діячка в Києві, засновниця Громади Українців-католиків (1917 р.). Під час Першої Світової війни ініціаторка допомоги в’язням-галичанам. Видавала українську дитячу літературу. Редагувала журнал “Волошки” в Києві (1917 р.).

Воробьева Євгенія (*1932), актриса. Народна артистка УРСР з 1977 р. Закінчила в 1957 р. Харківський театральний інститут. З 1971 р. в Донецькому Українському музично-драматичному театрі. До цього працювала в Севастополі, Сумах та Білгороді.

Воронець-Монтвид Катерина (1878–1955), співачка із Слобожанщини. Закінчила консерваторію в Мілані. Працювала в театрах Харкова, Одеси, Києва, Москви. Після 1920 р. співала в Празі, Зах. Європі. З 1943 р. жила в Німеччині.

Г

Гавриленко (Орехова) Алла (*1934), артистка балету. Нар. артистка УРСР з 1974 р. В 1954 р. закінчила Київське хореографічне училище. З 1955 р. солістка Київського оперного театру.

Гаврилова Тетяна (*1925), новатор с/г виробництва. Працювала агрономом на Черкащині.

Гаснко Файна (рос. прізвище. Омельченко), (1900–1965), актриса. Нар. артистка УРСР з 1954 р. З 1944 р. – у Львові.

Гайдай Зоя (1902–1965), співачка, нар. артистка СРСР (з 1944 р.). В 1927 р. закінчила Київський муз.-драм. ін-т. ім. М. Лисенка. З 1928 р. – солістка Київського театру опери та балету, 1930–34 рр. – Харківського театру опери та балету. У 1934–55 рр. – солістка Держ. академічного театру опери та балету УРСР ім. Т. Г. Шевченка в Києві. Створила понад 50 яскравих сценічних образів. Серед них – Тетяна (“Євгеній Онегін” Чайковського), Чіо-Чіо-Сан (“Чіо-Чіо-Сан” Пуччіні), Наталка (“Наталка-Полтавка” Лисенка) та ін. З 1947 р. на педагогічній роботі в Київській державній консерваторії. Гастролювала за кордоном (Ірак, Іран, Канада, Китай, Пакистан, США та ін.).

Гаккебуш Любов (1888–1947), актриса. Нар. артистка з 1943 р. Сценіч. діяльність почала в 1917 р. у Києві. Працювала в театрах Києва, Одеси, Харкова. Викладала в студіях театрів де працювала, а також у муз.-драм. ін-тах Києва (1922–1926), Одеси (1926–1928), Харкова (1929–1933), Київськ. ін-ті театр. мистецтва ім. Карпенко-Карого (1944–1947). Перекладала п'єси Мольєра, Афіногенова, Ромашова, Треньова.

Галаган Ольга (*1885), дружина Миколи Галагана, гром. діячка в Києві, в 1920–1930-х рр. на еміграції в Відні й Празі. Довголітній член управи Українського Жіночого Союзу в Празі і Української Секції Ліги Миру і Свободи.

Галечко Софія (1891–1918), з Галичини, чл. Укр. Січового стрілецького легіону, хорунжий Укр. Січов. Стрільців, відзначилася в карпацьких боях 1914–15 рр.

Галичин Стефанія (*1913), уроджена Перестюк, (дружина Дмитра

Галичини, укр. гром. діяча), гром. діячка в США, співзасновниця Українського Золотого Хреста і його голова 1938–1940 рр. В 1941 створила Самостійний Золотий Хрест із кількох відділів і його очолювала, голова Об'єднання Українських Жіночих Організацій в США з 1953 р.

Гамалій Дарина (*1884), драматична акторка. З 1904 р. працювала в провінційному театрі, виступала в опереті. З середини 20-х рр. – в театрі муз. Комедії в Ленінграді.

Гебус – Баранецька Стефанія (*1905), малярка-графік. Засл. художник УРСР з 1972 р. В 1926 – 29 р. вчилася в художній школі А. Новаківського у Львові, у 1928 – 33 рр. у Львівській політехніці.

Гендрихівська Ганна, педагог проф. Харківського ІНО в 1920-х рр., авторка ряду праць із педагогіки дошкільного віку.

Герасимчук Лідія (1922–1958), балерина, засл. артистка УРСР (з 1952 р.). З 1937 р. солістка балету Театру опери та балету в Києві. 1941–44 рр. сол. Ленінградського, з 1944 р. – Київського театру опери та балету. Серед кращих ролей: Маруся (“Маруся Богуславка” А. Свечникова), Маріула (“Лілея” К. Данькевича), Раймонда (“Раймонда” О. Глазунова).

Гердан – Заклинська Олена (*1916), хореограф – солістка, учителька модерного мист. танцю. Студювала у Львові й у Відні. Вела власну школу мист. танцю в Торонто (Канада). Має ряд танків власного укладу, перев. з укр. тематикою – “Дорога” (муз. Лиська), відзначений на міжнар. фестивалі в Брюсселі; “Плач Ярославни”.

Геркен – Русова Наталія (*1902), митець театральний декоратор і театрознавець, родом з Києва, на еміграції з 1920 р. Студювала в Академії Мистецтв у Києві, в Ніщі, Парижі й Празі, в Канаді. Мист. оформлення спектаклів у ряді міст Європи; Кн: “Героїчний театр”, статті з мистецтвознавства й літератури.

Гладка Ірина (*1911), галицька гром. діячка, голова кооп. секції Союзу Українок у Львові, проводила кооп. пропаганду серед жіноцтва. Проживала в США.

Гладун Анна (*1908), дівоче прізвище Покладок, родом з Галичини, співзасновниця Українського Золотого Хреста в США, його голова в 1950 – 1954, почесний член.

Гладчук Антоніна (*1933), новатор с/г виробництва. Працювала в Ровенській області. Вирощувала цукрові буряки.

Глухарева Марія (*1927), укр. педагог. Закінчила Курський педагог. інститут у 1957 р. Працювала з 1960 р. у м. Феодосії в Криму.

Глуценко Пелагея (*1908), майстер декоративного розпису. Засл. майстер УРСР з 1967 р. Вчилася у Т. Пати. Приймала участь в офор-

мленні павільйону України на ВВНГ. Її твори зберігаються у держ. музеях.

Гнатенко Марина (*1914), агроном. Започаткувала рух п'ятисотниць. Учасниця Великої вітчизняної війни. В 1951 р. закінчила Укр. с/г академію. Канд. с/г наук. Досліджувала цукрові буряки.

Гнатківська Дарія (*1912), діячка ОУН, співорганізаторка атентату та поль. мін. Перацького, засуджена у Варшавському процесі на 15 років ув'язнення.

Говядовська Надія (1893–1971), педагог. Засл. вчителька з 1941 р. Авторка букваря і читанки для початкової школи.

Гоженко Марія (*1886), діячка РУП у Києві, з 1920 р. на еміграції, перев. у Празі, укр. делегатка на конгресі II Інтернаціоналу.

Голембієвська Тетяна (*1936), малярка. Засл. діячка мистецтв з 1966 р. У 1962 р. закінчила Київський художній інститут, де вчилася у В. Костецького, К. Трохименка, С. Григорьєва. Її твори зберігаються в держ. музеях.

Голенко Майя (*1940), співачка. Засл. артистка з 1973 р. В 1971 р. закінчила Київську консерваторію. З 1961 р. у складі тріо бандуристок з Н. Писаренко і Т. Гриценко. Держ. премія УРСР ім. Т. Г. Шевченка у 1975 р. Виконувала твори укр. народні, класику.

Головань Євгенія (*1925), голова колгоспу з Кіровоградської області. Працювала у тваринництві.

Голубовська-Гогульська Ірина (*1917), хореограф і солістка, студіювала модерний сценічний танець у Кракові, Варшаві і Відні. Вела власні школи ритмопластики і мист. танці в Кракові, Відні, а з 1952 р. у Філадельфії, Нью-Йорку та ін.

Гончаренко Ніна (*1919), співачка. Нар. артистка з 1954 р. В 1944 р. закінчила Київську консерваторію. В 1944 – 1969 р. солістка Київського театру ім. Т. Г. Шевченка.

Горленко Ніна (*1898), драматична акторка, закінчила муз.-драматичну школу ім. М. Лисенка в Києві, працювала в театрі М. Садовського. В 20-х рр. грала в Червонозаводському Театрі в Харкові та ін, в 30-х рр. у театрі ім. Шевченка (кол. “Березіль”); на еміграції в Німеччині 1946–1948 рр. в ансамблі українських акторів, проживала в США.

Гороховська Марія (*1921), гімнастка. Засл. майстер спорту з 1952 р. Абсолютна олімпійська чемпіонка 1952 р., СРСР – 1951–1952 рр. Виступала в спортивній гімнастиці за “Будівельник” місто Харків.

Горчакова Галина (*1925), лікар – біохімік, курортолог. Професор з 1970 р., засл. діяч. науки з 1979 р. З 1966 р. – директор інституту курортології в Одесі. Працювала в області біохімії мікробів, алергенів, вивча-

ла механізми дії на організм людини природних лікувальних факторів. Приймала активну участь в організації курортного відпочинку.

Грабар Ольга (*1846 - ?), родом із Закарпаття (дружина Емануїла Грабаря, адвоката й посла угор. парламенту) головна звинувачена в москвофільському процесі за державну зраду у Львові в 1881 р. Оскаржена в підтримуванні зв'язків між москвофілами в Австро-Угорщині і петербурзькими неприхильними до Австрії колами, була виправдана судом.

Гракова-Кривцова Ольга (*1895), рос. археолог, досліджувала ямну і катакомбову (кіммерійську) культуру на Україні в 1940-х рр.

Григоренко Грицько (літ. псевдонім Олександри Євгеніївни Судовщикової-Косач), (1867 - 1924), письменниця. В 1898 р. перша збірка оповідань "Наші люди на селі", в 90-х рр. – "Смерди", "Пересельці", "Ніяк не вмере", "Вона грамотна", "Чи по правді?", "Людям". Автор оповідань з життя дітей (зб. "Дітки", 1918), та кількох п'єс. На окремих творах позначився вплив натуралізму, проте реалістичні тенденції в творчості письменниці були провідними.

Гриневичева Катря (1875–1947), уроджена Банах, письм. і гром. діячка. Нар. в Галичині, освіту здобула в Кракові. В 1915–1917 рр. вчителювала в таборі укр. виселенців у Гмюнді (Австрія). Співр. видань Союзу Визволення України, 1918 р. – ред. газ. "Українське Слово". 1922 р. – гол. центр. об'єднання Українського жіноцтва Галичини й Волині – Союзу Українок. Померла в еміграції в Берхтесгадені (Баварія). Збірка оповідань та нарисів "По дорозі в Сихем" (1923), романи "Шоломи в сонці" (1929), "Шестикрилець" (1935).

Грінченко Марія (1863–1928), псевд. М. Загірня, уроджена Гладіліна, з 1919 член Комісії Словника укр. живої мови УАН, 2 т. якого присвячений її пам'яті. Перекладачка творів Ібсена, Метерлінка, Твейна, Зудермана, Гольдоні та ін.

Грінченко Настя (1884–1909), гром. діячка, член РУП, 1903–1905 працювала серед укр. жін. молоді у Львові, з 1905 – серед робітництва в Києві, Полтаві, Лубнах та ін.

Грищенко Тамара (*1938), співачка. Заслуж. артистка УРСР з 1973 р. Після закінчення у 1960 р. Полтавського муз. ін-ту ім. М. Лисенка, з 1961 р. виступала на естраді у складі тріо бандуристок разом з М. Голенко і Н. Писаренко.

Громова Уляна (1924–1943), Герой Радянського Союзу, член штабу комсомольської підпільної організації "Молода гвардія". Брала участь в розповсюдженні листівок, збирала медикаменти для поранених радянських воїнів, готувала втечу арештованих молодог-

вардійців та ін. Внаслідок зради її було схоплено гестапо і після зв'язних катувань кинуту в шурф шахти.

Грушевська Катерина (1900–1953), дочка М. Грушевського, дослідниця укр. і порівняльної етнографії, керівниця Комісії історичної пісенності й Кабінету примітивної культури ВУАН, ред. журн. “Первісне громадянство та його пережитки на Україні” (1926), дійсний член НТШ; опрацювала вид. “Укр. нар. Думи. Корпус”, Кн. 1–2 (1927–1931 рр.). В 1937 р. заслана.

Грушевська Марія (1860–1953), дружина М. Грушевського, родом з Перемищини, гром. і просв. діячка у Львові й Києві, співр. “ЛНВ”, 1917 – чл. Центр. Ради й театральної Ради в Києві.

Грушевська Ольга (*1877?), уроджена Парфиненко, в 1920-х рр. співр. Іст.-Філол. Відділу ВУАН, авторка статей на іст.-культ. теми в “Іст.-Геогр. Збірнику”, в “Наук. Збірнику” ВУАН та ін.

Гузар Ольга (*1885), уроджена Павлюх, гром. діячка і журналістка, одна з керівниць жін. руху на Буковині, в 20–30-х рр. голова т-ва Жін. Громада і “Мироносиці”; співр. часописів “Рідний Край”, “ЛНВ”, “ЧАС” та ін; перекладала з нім. і франц. мов; за свою діяльність 1942 засуджена румунською владою на 5 років в’язниці, з 1945 доля її невідома.

Гужова Віра (1898–1974), співачка, викладач, нар. артистка. В 1916–19 навчалася в Київській консерваторії. В 1921–24 рр. – солістка Київської опери, з 1924–50 рр. – театрів Харкова, Баку, Києва і ін. міст. З 1950–61 рр. – викладач Київської консерваторії.

Гулевичівна Єлизавета (Галика) (1575–1642), одна з засновниць Київського братства, монастиря і школи при ньому. Дружина київського воеводи. Поборниця освіченості, визнавала необхідність її для дітей. В 1615 р. склала заповіт, за яким відписала свою садибу з землями в Києві для заснування монастиря, готелю для віруючих та школи для дітей шляхти і міщан. Цим було покладено початок Київській братській школі (згодом Києво-Могилянська колегія). Останні роки життя Гулевичівна провела в Луцьку, брала участь в діяльності Луцького братства.

Гуменна Докія (*1904), письменниця, родом з Київщини, почала друк. в 1924 р., належала до спілки “Плуг”. На початку 30-х рр. зазнала гострої критики за “неспізвучність із радянською дійсністю”. Проживала в США. Написала чимало оповідань, зокрема збірка “Куркульська вілія” (1946), великий роман “Діти чумацького шляху” (1948–1951), психологічну повість “Мана” (1952), повість “Велике Цабе” (1952).

Гумецька Лукія (*1901), мовознавець, історик укр. мови, лексикограф. Закінчила Львівський університет (1929). Зав. відділом мовоз-

навства Інституту суспільних наук АН УРСР (з 1957). Член Українського комітету слагістів.

Гурвич Ірина (*1911), кінорежисер. В 1934 р. закінчила Київський художній інститут. Працювала в мультиплікації.

Д

Даньковська Раїса, етнограф, дослідниця звичаїв мат. культури Слобожанщини. В 1920 р. завідувачка музею Слобідської України ім. Г. Сковороди. Науков. спів. Н.-Д. кафедри Іст. україн. культури в Харкові.

Дегтярєва Зінаїда (*1927), акторка. З 1954 р. працювала у Львівському рос. театрі.

Дегтяр Рита, біохімік. Доктор біологічних наук, з 1945 р. – співробітник Інституту біохімії АН. Лауреат Держ. премії.

Дейма-Сіоніцька Марія (1861–1932), оперна співачка, проф. Московської консерваторії. Родом з Чернігівщини. Співала в операх Москви та Петербургу.

Демиденко Єфросинія (*1916), працівник сільського господарства. Працювала в тваринництві.

Демидчук Марія (*1901), гром. діячка в США. Від 1948 р. голова Укр. Переселеного Осередку в Нью-Йорку.

Демченко Марія (*1912), ініціатор масового руху колгоспників за одержання високих врожаїв цукрових буряків на Черкащині. Почин Демченко був підхоплений іншими буряководами і перетворився на могутнє змагання, відоме під назвою руху п'ятисотенниць. З 1958 р. навчалася в аспірантурі Української академії с.-г. наук. Державні нагороди. Авторка книги “Полюби землю” (1978).

Деполович Лідія (1869–1943), педагог і методист навчальної освіти. Вчителювала з 1889 р. – на Чернігівщині, з 1927 р. – в Києві. Відома як авторка посібників навчання “Буквар” (1938), який мав 19 видань, “Буквар” для дорослих (1940) – мав шість видань. Померла від голоду під час Великої Вітчизняної війни.

Держинська Ксенія (1889–1951), співачка, народна артистка СРСР (з 1937 р.). Народилася у Києві, 1915–48 рр. – солістка Великого театру СРСР. В 1918–19 рр. співала в Київському оперному театрі. Головні партії: Ліза, Марія (“Пікова дама”, “Мазепа” П. Чайковського), Ярославна (“Князь Ігор” О. Бородіна), Аїда (“Аїда”, Дж. Верді) та ін. Держ. премія 1943 р.

Деркач Марія (*1896), літературознавець з Тернопільщини. Закінчила Празький університет (1926 р.). Після 1939 р. завідувала рукописним відділом академ. бібліотеки у Львові. З 1951 р. наук. співроб.

АН УРСР. Близько 50 наук. праць, статей про І. Франка, Лесю Українку, О. Кобилянську, М. Павлика.

Десятова-Шостенко Наталія (*1889), ботанік, геоботанік. Проф. Харківського фармацевтичного ін-ту. В еміграції у Франції.

Дзбановська (1871–1937), актриса, співачка. Працювала в т-ві братів Тобілевичів в 90-х роках. Пізніше у трупі О. Сулова.

Дідик Тамара (*1935), співачка опери. З 1960 р. – солістка Львівської опери.

Дикова (Дика) Марія (1879–1974), актриса, засл. артистка УРСР (з 1943 р.). Сценічна діяльність з 1894 р. в укр. трупі Г. Деркача. В 1898–1918 рр. – одна з провідних актрис трупи О. Суходольського. В 1918–1926 рр. Дикова – в складі Харківського пересувного театру, потім – в різних укр. театрах (Київ, Полтава, Ленінград, Харків тощо). В 1935–1942 рр. – артистка Харківського укр. драм. театру ім. Т. Г. Шевченка. Головні ролі: Маруся (“Маруся Богуславка” М. Старицького), Наталя (“Лимерівна” П. Мирного), Харитина (“Наймичка” І. Карпенка-Карого) та ін.

Дилевська Ольга (1885–1919), учасниця революцій в Росії. Народилася в дворянській сім’ї. В 1919 р. – розстріляна колчаківцями.

Дима Марія (*1904), гром. діячка в Канаді (Вінніпег), перша голова жін. відділу Комітету Українців Канади, кілька разів була головою Ліги Українських Католицьких Жінок Канади.

Диптан Ольга (*1912), новатор виробництва. Ланкова колгоспу ім. Ілліча Васильківського р-ну Київської обл. Прославилася високими врожайми цукрових буряків. Держ. нагороди 1954, 1958 рр.

Дичківна Євдокія (*1921), драм. артистка родом з Галичини, на сцені з 1935 р. – спершу в театрі Й. Стадника, в 1939–1941 рр. у Львівському держ. драм. театрі ім. Л. Українки, 1941–1944 рр. у Львівському оперному театрі, з 1945 р. на еміграції. В Ансамблі Українських Акторів, з успіхом виступала, зокрема, в п’єсах М. Куліша. (Уля – “Мина Мазайло”, Любіня – “Нар. Малахій”).

Дмитерко Ганна (*1893), десятник УСС, згодом УГА, в 1914–1915 рр. брала участь у боях під Лисовичами й над Стрипою, емігрувала в США.

Дніпрова Чайка (псевд. письменниці Людмили Березиної – по чоловікові Василевської) (1861–1927), родом з Херсонщини. Почала літературну діяльність з 1884 р., друк. в альманахах і часописах (“Правда”, “Зоря”, “ЛНВ” та ін.). Реалістичні оповідання з життя селянства й інтелігенції (“Чудний”, “Хрестонос”, “Знахарка”, “Вольтер’янець”), ін. твори, зокрема цикл “Морські малюнки” (1900), “Шпаки”, “Плавні горять”, “Самоцвіти” та ін., являють собою ліричні етюди в прозі –

належать до укр. модернізму. Лібрето до дитячих опер М. Лисенка “Пан Коцький”, “Зимова краля”, спільно з С. Русовою та А. Грабенком – “Коза-Дерева” й ін. Вибрані твори 1929 (вид-во “Час”).

Дністрянська Софія (1882–1956), уроджена Рудницька, піаністка (зокрема, виконувачка Шопена) і педагог, родом з Галичини, концерти у Відні, Грацу, в Галичині й на Закарпатті, статті на муз. теми.

Добровольська Олімпія (*1895), драм. актриса, режисер і педагог родом з Одеси. Закінчила Музично-драматичну школу ім. М. Лисенка. Грала в “Молодому Театрі” (Київ 1917–19), в театрі ім. І. Франка та Театрі-студії цієї ж назви (1920–1922), в “Березолі” (Київ-Харків 1922–1937), в театрі м. Чіб'ю (1938–1940), у Львівському Оперному Театрі (1942–1944), в Театрі-студії Й. Гірняка та Українському Театральному Ансамблі (Австрія, Німеччина, США, 1945–1956).

Доброграєва Олена (1864–1888), гром. діячка. Заснувала укр. гурток на Вищих Жіночих Курсах у Києві. 1886 – ред. літ.-наук. місячника у Львові, що виходив як додаток до “Батьківщини”. Підтримувала зв'язки з Драгомановим, І. Франком та ін. укр. діячами.

Доброгніва, дочка київського посадника Уліба, рік народження невідомий, жила у перш. половині IX-го століття. Під час нападу норманів на Київ була взята в полон та продана на невільничому ринку в Царгороді царедворцеві, який з часом одружився з нею. Перетворившись у патриціанку, здобула великий вплив на політику візантійського двору та на царя Михайла III. Згодом дістає до Києва, де її заходами князь Аскольд та брат Всеслав збирають похід на Царгород. Греки дізнаються і через дарунки отруюють Доброгніву (860 р.)

Доброніга, рік народження невідомий. В хрещенні Марія, сестра Ярослава Мудрого, близько 1039 р. була одружена з польським королем Казимиром. Про її життя і смерть певного нічого не відомо. Є згоди що померла 1087 р. Княжна Доброніга є першою нашою жінкою, яка стала королевою іншої держави.

Долинюк Євгенія (*1914), колгоспниця з Тернопільщини. Прославилася високими врожайми кукурудзи.

Дольницька-Недбаль Марія (*1894), малярка, визначна майстриня по емалі, родом з Галичини, вчилася у Відні в Школі Прикладного Мистецтва. Працювала у Відні де мала власну майстерню емалю; до 1939 брала активну участь у мист. житті Львова (чл. АНУМ), виставляла свої твори в США, Австрії, Німеччині, Італії, Швеції, Англії, Голландії, Швейцарії.

Донцова Марія (*1892), уроджена Бачинська, гром. діячка і журналістка, співр. “ЛНВ” і “Вісника” (1922–39); ред. жін. журн. “Громадянка” (1950). Емігрувала у США.

Донець-Тессейр Марія (1889–1974), співачка, педагог. Вчилася у Відні та Мілані. З 1935 р. – викладала в Київській консерваторії. Серед її учениць – Є. Мірошниченко, Н. Куделев та ін.

Дорошенко Наталія (*1888), гром. діячка, педагог; 1917–1920 організаторка й директорка першої, т. зв. “земської” укр. гімназії в Полтаві, в 1921–39 рр. бібліотекарка т-ва “Просвіти” у Львові; емігрувала в США. Наук.-популярні статті й окремі видання, перев. з бібліотекознавства.

Дорошенко Наталія (*1888), драм. актриса, гром.-театральна діячка. Закінчила Київську муз.-драматичну школу М. Лисенка, організувала нар. театри в Києві, Катеринославі. В 1917–18 р. чл. Театральної Ради в Києві; одна з організаторів держ. драматичного театру. З 1920 р. в еміграції, її працею були створені укр. драматичні студії в Празі й Варшаві.

Дорошенко Ольга (*1888), педагог, родом із Чернігова, проф. Київського ін-ту нар. освіти, пізніше Пед. ін-ту; авторка підручників і праць по дошкільному вихованню.

Доценко Надія (*1914), актриса, нар. артистка УРСР (з 1956 р.). Закінчила Київ. ін-тут театр. мистецтва в 1936 р. і з того часу – артистка укр. драм. театру ім. М. Заньковецької. Кращі ролі: Мавка (“Лісова пісня” Лесі Українки), Ганна (“Украдене щастя” І. Франка), Катерина (“В степах України” О. Корнійчука).

Драгоманова Людмила (1842–1918), уроджена Кучинська, дружина М. Драгоманова, виступала на сцені, була ініціаторкою т-ва денних притулків-шкіл у Києві. Переклади укр. письм. в рос. часописах, статті “Народні поговірки й місцевий елемент в освіті” (“Вестник Европы”, 1874). По смерті М. Драгоманова повернулася до Києва.

Драгоманова Оксана (*1894), письменниця, 1918–1921 співр. мінва закордонних справ і посольства УНР у Відні. Перші оповідання в “Нашій Волі” (Відень, 1920), повість “По той бік світу” (Буенос-Айрес, 1951). Емігрувала в Аргентину.

Дубровська Ніна (*1885), музикознавець, родом з Черкас, чл. Римської філармонічної академії, у 1920-х рр. голова ред. колегії Словника муз. термінології Ін-ту Наук Мови при ВУАН.

Дучимінська Оксана (*1908), гром. діячка, активна організаторка громадських жін. секцій при “Сільському Господарстві” у Львові в 1933–1939 рр., ст. на суспільно-громадські теми в журн. “Сільський господар”, “Діло” й ін., з 1939 р. на еміграції. З 1950 р. в США.

Дучимінська Ольга (*1883), уроджена Решетилівич, мати Оксани, гром. діячка, письм. і етнограф, наук. співр. Львівського Етнографіч-

ного Музею АН УРСР. Оповідання “Обдурена”, “Тайна людського серця”, “По ранніх росах”, “Мати” та ін., студії над фольклорними працями Франка, про гуцульське мистецтво, біографія Н. Коцюбинської. З 1946 р. на засланні в Сибірі.

Дучинська Олександра (1860–1935), гром. і пед. діячка, активний чл. укр. студентських орг-цій у Києві, автор укр. читанки і хрестоматії для недільних шкіл і шкіл для дорослих (1884–1886), в 1910–1920-х рр. начальниця приватної гімназії.

Дьоміна Маргарита (*1922), актриса. В 1947 р. – почала працювати спочатку у Львівському, з 1954 р. – в Одеському театрі музичної комедії.

Дядченко Марина (*1911), геолог, мінеролог, доктор наук. З 1946 р. – в Інституті геології АН України. Має Державну премію.

Дяченко Дарія (1924–1944), підпільниця, з Миколаївщини. Герой Радянського Союзу. В період тимчасової німецько-румунської окупації чл. підпільної орг. “Партизанська іскра”, один з її орг. і керівник Новоандріївської підпільної групи. 1943 р. схоплена окупантами і після нелюдських катувань розстріляна в Тираспольській тюрмі.

Дяченко Юлія (*1912), малярка, родом з Донбасу, закінчила Київський художній ін-т (учениця Ф. Кричевського).

Е

Екстер Олександра (уроджена Григорович) (1882–1979), малярка, педагог. З 1924 – в Парижі.

Є

Євпраксія Всеволодівна, молодша дочка великого князя Всеволода. 1089 р. вийшла заміж за німецького цісаря Генріха IV і стала німецькою цісарівною. У 1106 р. Євпраксія повернулася в Україну, постриглася в Андріївському монастирі у черниці, де і померла (1109).

Євпраксія Мстиславна (1108–1172), дочка великого Київського князя Мстислава Володимировича, онука Володимира Мономаха. Вивчення народної медицини і лікування хворих стало метою її життя. Звідси і її друге народне прізвисько Добродія. Вийшла заміж за племінника візантійського імператора Олексія Комніна. При коронації Євпраксії дали друге ім'я – Зоя. Після смерті чоловіка Євпраксія повернулася на Русь, де всі свої знання з медицини виклала у науковому трактаті “Мазі” – першій відомій на Русі медичній праці. При написанні трактату вона використовувала власний досвід, а також дані приватних наукових рукописів, наприклад, трактат грецькою мовою “Алімма”. Трактат Євпраксії Мстиславівни “Мазі” поклав початок науковому підходу до лікування на Русі.

Євтимія, дочка Володимира Мономаха, 1119 р. вийшла заміж за угорського короля Коламана Старого і стала королевою. Шлюб був нещасливим, вихована в школі Андріївського монастиря, вона не могла терпіти знущань та розпусти західноєвропейського двору. 1120 р. королева Євтимія повернулася до Києва, де народила сина Бориса, нещасливого претендента на угорський престол. 1121 р. постриглася у черниці в Андріївському монастирі. Померла у 1138 р.

Євтимія Глібівна, онука київського князя Святослава Всеволодовича з чернігівських Ольговичів. У 1190-х рр. вийшла заміж за представника візант. роду Ангелів, – можливо Олексія IV (панував 1203–04).

Євфросинія Мстиславна, онука князя Володимира Мономаха, сестра Із'яслава Мстиславича, вийшла заміж близько 1145 за угор. короля Гейзу, що став союзником Із'яслава в його війні проти Володимира Галицького.

Єлизавета Ярославна, дочка Ярослава Мудрого, рік її народження невідомий, але в 1044 вона стала дружиною брата норвезького короля Олафа-Гарольда. У 1045 р. Гарольд здобув престол та 20 літ панував на Скандинавському півострові. Єлизавета була йому вірною помічницею. За переказами, вона народила йому двох дочок; Інгігерду і Марію, які як і їх мати доклали немало зусиль для утвердження добрих стосунків з Київською Руссю. Коли у 1066 р. Гарольд загинув, Єлизавета вийшла заміж (1067) за датського короля Свена II Єстрідсена. Померла у 1075.

Єлизавета Милорадович (1832–1890), з роду Скоропадських, народилася на Полтавщині, у 1860-х р., чл. Полтавської Української Громади, матеріально підтримувала підпільні укр. видавництва, засновувала школи й підтримувала національний укр. рух в Галичині, одна з засновниць Літературно-наукового товариства ім. Т. Шевченка у Львові.

Єршова Євгенія (*1925), балерина, нар. артистка УРСР (з 1960 р.). Закінчила Київське хореографічне училище. З 1944 р. – солістка балету Київського державного академічного театру опери та балету. В її репертуарі “Лебедине озеро”, “Спляча красуня” П. Чайковського; “Ромео і Джульєта” С. Прокоф'єва.

Єфименко Олександра (дівооче прізвище – Ставровська; 1848–1918), рос. та укр. історик, етнограф. Вчителювала в Холмогорах. Наук. діял. з вивчення поземельних відносин побуту та звич. селянства. Ст. в збірці “Дослідження народного життя” (1884); З 1879 р. працювала в Чернігові, Харкові. Праці “Нариси історії Правобережної України”, “Турбаївська катастрофа”, 1906 р. “Історія українського народу” (в 2-х т.) та ін. Вела педагогічну роботу. Їй першій жінці в Росії і на Ук-

раїні в 1910 р. Харківський ун-т присвоїв ступінь почесного доктора російської історії.

Ж

Жаркова Надія (1857–1929), співачка і драм. акторка-аматорка в Полтаві. З 1881 р. в укр. групі Г. Ашкаренка, 1882 р. у М. Кропивницького, з 1883 р. у М. Старицького.

Жевченко Тамара (1904–1958), акторка. В 1920-х рр. працювала в Харківському театрі юного глядача, 1926–1928 рр. в театрі ім. Франка в Києві.

Желябова Ольга, уроджена Яхненко, гром. діячка і революціонерка; в 1870-х рр. активна учасниця Київського і Одеського гуртків народників.

Житецька Варвара, гром. діячка 1870–1880-х рр. чл. Старої Громади; одна з організаторів Т-ва денних притулків-школ для дітей робітників у Києві.

Жук Анна (*1882), уроджена Неделко, чл. РУП, УСДРП, за рев. роботу була ув'язнена в Києві, з 1909 перебувала у Львові й Відні, де була 1922–1927 рр. головою Укр. Жін. Союзу.

Жук Єлисавета (*1886), уроджена Блейвич, гром. діячка, голова організації “Укр. Жіноче Коло” в Петербурзі 1917 р., в 1918 заступниця голови Укр. Жін. Союзу в Києві, з 1943 р. на еміграції в Німеччині.

Журавльова Зінаїда (*1928), вчителька. Народна вчителька України з 1979 р. працювала в м. Костянтині Донецької області.

Жураковська де Сас Євгенія Ольга (†1915), укр.-нім. поетка родом з Буковини. Посмертна збірка поезій в 1915 р.

Журлива (псевд. Котової) Олена (*1898), поетка. Поезії в “ЛНВ”, “Укр. Хаті”, пізніше в “Червоному Прапорі”, “Червоному Шляху”, “Глобусі”. Переклади Л. Українки і В. Стефаніка на рос. мову.

З

Забашта Любов (*1918), поетеса, родом з м. Прилуки. Інтимна лірика. Збірник поезій “Нові береги” (1950 р.), “Щоб мовчали гармати” (1952 р.), “Калиновий кетяг” (1956 р.) та інші.

Забіла Надія (1868–1913), солістка опери у Києві, Харкові й Тіфлісі. Дружина художника М. Врубеля.

Забіла Наталя (*1903), поетеса, друкуватися почала в 1924 р. Збірник поезій 1927 р. – “Далекий край” та інші. З 30-х років пише для дітей. “Під ясным сонцем”, переклад “Слова о полку Ігоревім” на сучасну мову.

Забіла Катерина (1900–1943), уроджена Бабич, під час визвольних змагань 1917–1918 рр. бунчужна полку кінноти Армії УНР, померла на еміграції в Царгороді.

Заброда-Костюк Оксана (*1923), акторка. З 1950 р. режисер Київського театру юного глядача.

Завадська Валентина (*1886), педагог і жіноча діячка, до 1920 р. в Києві, згодом у Львові і Варшаві; Проживала в Канаді.

Заварихина-Інджілова Анна (*1899), балерина. Вчилася в Петербурзі і Парижі. З 1950 р. в Торонто (Канада) вела балетну школу "Аполлон".

Завісна Олена (†1654), дружина сотника, відзначилася при героїчній обороні м. Буші на Поділлі за Хмельницького (1654 р.). Висадила в повітря замок з мешканцями, щоб не потрапити в полон.

Загледа Надія (*1894), новатор сільсько-господарського виробництва. 1935–1941 рр. і з 1946 р. ланкова колгоспу "Перше Травня" (тепер Житомирської області). В 1941–1944 рр. працювала в Узбекистані. З 1944–1946 рр. голова колгоспу. Прославилася високими врожайами льону-довгунця, цукрових буряків, кукурудзи та інших с/г культур. Державні нагороди.

Загірня Марія, псевд. М. Грінченко.

Загорська Меланія (1837–1892), уроджена Ходотівна; співачка і акторка; виступала в аматорському Чернігівському театрі (під керівництвом О. Марковича), виконуючи ролі героїнь у "Наталці Полтавці" (1862 р.), "Чарах" (1866 р.), й ін. З її голосу чимало українських пісень записав М. Лисенко.

Загорянська Катерина (*1898), актриса. Сценічну діяльність почала з 1919 р. в Першому театрі УРСР ім. Т. Шевченка. З 1925–1960 рр. – в Одеському української драми.

Закревська Ганна (*1890), уроджена Сіренко, геолог. Перша жінка-українка – професор і доктор геологічних наук. З 1950 р. в США.

Залізняк Олена (*1886), уроджена Охримович, дружина М. Залізняка. Громадська діячка, член проводу студентських та жіночих організацій Львова до першої світової війни; на початку 1920 р. – голова Українського Жіночого Союзу у Відні; 1926 – 1939 рр. директор фахової школи кооператива "ТРУД" у Львові, з 1957 р. – голова Світової Федерації Українських Жіночих Організацій.

Заньковецька Марія (1860–1934), уроджена Адамовська – видатна драматична акторка і громадська діячка. На сцені з 1882 р. в трупах М. Кропивницького, М. Старицького, М. Садовського, П. Саксаганського, Ф. Волика, П. Сулова і Найди. В 1912 р. – спроба організувати власний театр. З 1916 р. – в Товаристві Українських акторів, в 1919–1920 рр. в Державному народному театрі в Києві, який після її смерті отримав ім'я М. Заньковецької. Перша Народна артистка Ук-

раїни (1923). Знімалась в кінофільмі “Остап Бандура”. Похована в Києві. В репертуарі мала понад 30 ролей. Її талант дорівнював світових зірок Є. Дузе, С. Бернар, П. Стрепетової і В. Комісаржевської.

Зарицька Євгенія (*1910), співачка, меццо-сопрано; після перших виступів у Львівській опері (1937 р.) виступала у операх, ораторіях і концертах в Італії, Франції, Англії та ін.

Зарицька Катерина (*1914), провідний член ОУН, активну участь брала в УПА.

Зарицька Софія (*1903), малярка, студіювала в Академії Мистецтв у Празі (1924–1928 рр.), згодом у Парижі; виставлялась в Празі, Парижі і на виставках АНАУМ у Львові.

Зарицька Зінаїда (псевд. Згуріді Єфросінія) (1867–1936), артистка. Родом з Одеси. В 1866 р. закінчила музичну школу товариства “красних” мистецтв. Професійну сцен. діяльність почала в 1889 р. в трупі М. Кропивницького. З 1894 р. працювала в трупах О. Суслова, О. Глазуненка, Д. Гайдамаки та ін. В 1919–1924 рр. – в Петроградському українському театрі ім. Т. Г. Шевченка, 1927–30 рр. – в Харківському Червонозаводському театрі. Кращі ролі: Ганна (“Наймичка” за Шевченком), Наталя (“Лимерівна” Мирного), Оксана (“Запорожець за Дунаєм” Гулака-Артемовського) та ін.

Затиркевич-Карпинська Ганна (1856–1921), видатна артистка, родом з Чернігівщини. Закінчила Київський інститут шляхетних дівчат (1871 р.). Любов до української пісні перейняла від своєї няні К. М. Забіли. З 1883 р. – на професійній сцені в трупі М. Кропивницького; в 1892–1897 рр. – у трупі М. Садовського; пізніше працювала в різних театральних об’єднаннях (Суслова, Сагатовського, Колесниченка, Гайдамаки та ін.). В 1919–1920 рр. Затиркевич-Карпинська – актриса Державного народного театру у Києві під керівництвом П. Саксаганського. Зіграла понад 130 ролей. Серед них: Риндичка, Гапка (“По ревізії”, “Зайдиголова” Кропивницького), Ганна, Мелашка (“Безталанна”, “Наймичка” Карпенка-Карого), Лимериха (“Лимерівна” Панаса Мирного), Секлета (“За двома зайцями” Старицького), Хівря (“Сорочинський ярмарок” Станицького за Гоголем) та ін.

Засулич Віра (1849–1919), спочатку учасник руху народників, потім рос. соціал-демократичного руху, згодом меншовизму. 1869–1871 рр. в зв’язку зі справою С. Нечаєва була в ув’язненні, потім на засланні. З 1875 р. член гр. “Київські бунтари”; 1877 р. за глумління над політичним в’язнем стріляла в Петербурзького градоначальника Трепова, виправдана судом. В 1880 р. емігрувала за кордон (Швеція, Англія, Німеччина). 1883 р. приймала участь в створенні, разом з Г. Пле-

хановим марксистської гр. “Визволення праці”; член редколегії “Іскри” і “Зорі”, уч. в конгресах 2-го Інтернаціоналу (1896, 1890, 1904 рр.). З 1905 р. в Росії серед ліквідаторів, потім соціал-шовіністів.

Зафійовська Любов (*1901), ботанік-цитолог, доц. Київського університету, д. чл. НТШ; праці українською і англійською мовами з порівняльної ембріології і цитології, з фізіології рослини; зокрема досліди над структурою статевих клітин вищих рослин, властивостями живої протиплазми й ін. З 1950 р. жила в США.

Захарова Одарка (*1894), оперова співачка. 1926–1931 рр. Київська опера. Партії “Кармен”, Кончаківна (“Князь Ігор”), Солоха (“Ніч перед Різдом”).

Захарченко Наталія (*1905), співачка. З 1929 р. – виступала в Київській опері.

Звенислава Всеволодівна, дочка Всеволода Ольговича, Київська княгиня з Чернігівської династії, одружена з польським князем Болеславом Високим 1142 р.

Зверєва Галина (*1917), акушер. професор (1953 р.), доктор вет. наук (з 1952 р.), член-кореспондент ВАСГНДІ (ВАСХНІЛ) з 1966 р. З 1948 р. у Львівському зооветінституті на чолі кафедри акушерства.

Згурська Катерина, правник. Працювала міністром юстиції УРСР з 1957 р.

Землячка Розалія (1876–1947), дійсне прізвище – Залкінд. Професійна революціонерка. В революційному русі з 1893 р. Працювала в Києві, Москві, Баку. Похована у Москві.

Зерова Марія (*1902), міколог і фітопатолог. Науковий співробітник Інституту Ботаніки АН УРСР. Праці про грибні хвороби каучукових рослин і зелених насаджень та з систематики грибів.

Зініна Олена (1871–1955), драматична акторка і співачка, працювала в трупі свого чоловіка – М. Ярошевича і Д. Гайдамаки. Головні ролі – Маруся Богуславка і циганка Аза (в одноіменних п’єсах М. Старицького), Лимерівна в п’єсі тієї ж назви П. Мирного).

Золотаренко Ганна, третя дружина Б. Хмельницького. Представниця козацького роду з Корсуня. Її брати Василь і Іван – учасники війни 1648–1657 рр.

Золотарьова Тамара (*1912), анатом. В1935 р. – закінчила Харківський медичний інститут. Її праці присвячені вивченню зовнішнього та внутрішнього устрою нервів.

Зуїха Явдоха (дійсне прізвище Сивак) (1855–1935), нар. співачка. Неписьменна, батрачка. Від неї фольклористом І. Т. Танцюрою записано біля 1000 пісень, говірок, прислів’їв тощо.

Іванченко Варвара (*1918), педагог.

Іваненко Оксана (*1906), дитяча письменниця родом з Полтави. Працювала в дитячий колонії М. Горького.

Іванова Анна (*1903), історик античного мистецтва Південної України. “Искусство античных народов Северного Причерноморья” (1953 р.), “Боспорская живопись первых веков нашей эры” (1948 р.).

Іванова Антоніна (1893–1972), художниця з Київщини. Мистецьку освіту здобула спочатку в Петербурзі у художній школі Товариства заохочування мистецтв та в Нових майстернях (1912–1916), а потім у Києві – в Академії мистецтв (1918–1922) в майстерні монумент. мистецтва М. Бойчука, 1970 р. – виставка творів в Москві.

Іващенко Ольга (*1906), гром і політ. діячка. 1954 р. секретар ЦК КП України, 1960 р. – чл. Президії ЦК КП України. Державні нагороди.

Івченко Людмила, див. Коваленко Людмила.

Іжакевич Галина (*1919), мовознавець. Закінчила Київськ. ун-т (1944). Праці з укр. і рос. мовознавства.

Іллінська Варвара (1920–1979), археолог. доктор істор. наук (1972 р.). З 1945 р. працювала в Ін-ті археології АН УРСР. Дослідник скіфської доби.

Інгігерда Ірина (†1050), дочка швед. короля Олафа, друга жінка Ярослава Мудрого. Мала 6 синів та 3 дочок. Похована в Софії Київській. На її честь побудовано Іринінський монастир (XI в.), який зруйнували татари в 1240 р.

Ірина Аскольдова (нар. близько 850 р. у Києві), племінниця Доброгніви. Перша княжна християнка, яку охрестили в полоні у греків, куди вона потрапила малою дівчинкою. Дружина князя Аскольда. Доказом її автентичності в Україні є пам'ятка про існування у Києві церкви св. Ірини.

Іскандер Олена (*1892), режисер і викладач Муз.-драматичного ін-ту ім. Лисенка в Києві (1923–1931); мала інші постанови в театрі ім. Франка в Києві: “Сєді” С. Моема (1927), “Невідомі солдати” Л. Первомайського (1931), з 1932 на рос. сцені.

Ішуніна Марія (1878–1920), гром. діячка в Києві, член РУП, 1906–1907 рр. активно працювала в Київський “Просвіті”, під час першої світової війни – в комітеті допомоги жертвам війни.

Іщук-Шульгина Надія (*1888), математик-педагог; 1920–1923 рр. викладач в Київ. ІНО, 1927 р. в Педагогічному інституті ім. М. Драгоманова в Празі, в 1928–1942 рр. в сер. школах у Рівному; праці з методики математики; емігрувала в США.

К

Кабарівська Северина (1880–1928), уроджена Данилевич. Вчителька і гром. діячка у Львові. Збірка оповідань для дітей “Україні служи”, дитячі п’єси.

Калачевська Любов (*1919), актриса. З 1959 р. у Львівському театрі російської драми.

Калениченко Ніна (*1922), літературознавець. Дослідник історії укр. літератури XVIII–XIX ст.

Калиновська-Доктор Наталя (*1884), укр. співачка. Працювала в операх Петербургу (1906–1907) і Києва (1907–1908).

Калитовська Марта (*1916), дочка Єроніма Калитовського, галицького адвоката і письменника, поетка в еміграції; збірки “Лірика” (1955), “Рими й нерими” (1959), перекладачка, публіцистка.

Кальченко Галина (1926–1975), заслужений діяч мистецтва УРСР (з 1964). Родом з Чернігівщини. У 1953 р. закінчила Київський художній ін-т (майстерня М. Г. Лисенка). Основні твори і композиції: “Подруги” (1953, музей “Молода гвардія”, Краснодон) та “Після допиту” (1957, Київ. музей укр. мистецтва); портрет – П. Мирного (1957, Київ. музей Т. Г. Шевченка), Лесі Українки, О. Кобилянської (обидва 1962 р., Київ. літературно-меморіальний музей Лесі Українки). Лауреат багатьох премій.

Калужна Марія (1864–1889), революціонерка-народниця.

Катаренко-Черноусова Ольга (*1899), геолог з Києва. Праці про крейду, палеоген і юру Дніпровсько-Донецької Западниці, неоген Причорномор’я та ін.

Карабінем Аполінарія (*1896), псевд. Л. Барвінок. Актриса, з 1920 р. на сцені театрів Галичини. З 1949 р. в США.

Каранович – Гердинська Дарія (*1908), концертна піаністка. Концертувала в Америці і Європі. З 1953 р. працювала як педагог в Укр. муз. інституті в США.

Каршцева Оксана (*1883), лікар-венеролог. З її ініціативи були утворені Укр. шкіряно-венерологічний інститут та наукове товариство. Має понад 80 наукових праць.

Карпенко Фросина (*1906), народна поетеса з Дніпропетровщини. Перші вірші в пресі з 1939 р. Багато її віршів перекладено на музику.

Кибальчич Надія (1856–1918), псевд. Наталка Полтавка. Письменниця. Оповідання і нариси містила в газеті “Зоря” 1900-х рр.

Кисілівська Олена (1869–1956), уроджена Семенович. Гром. діячка, редакторка, письменниця (псевд. Галичанка, Калина, Незнана). В 1923–1939 рр. видавець і ред. двотижневика “Жіноча доля” в Коло-

миї, ст. на жіночі та виховні теми. 1923–1928 рр. орг.-референт Союзу Українок. 1923 р. – голова Секцій господинь при “Сіль. Господарі”. 1928–1935 – сенаторка у польськ. сенаті від УНДО, з 1948 р. – перша голова Світової Федерації Укр. Жін. Організації (СФУЖО). Померла в Канаді.

Климкевич Ірина (1893–1955), уроджена Шигельська. Санітарний хорунжий УГА. Спогади й оповідання з визвольної війни. 1917–1920 в гал. журналах і альманахах (“Літопис Червоної Калини” й ін.).

Ключко Ганна (*1892), дочка І. Франко. З 1925 р. в Канаді. Спогади “І. Франко і його родина”(1956), “Рукописи “І. Франка в Канаді” (1957).

Княгиницька-Душенко Тетяна (*1916), малярка і письменниця, за фахом адвокат, портрети, пейзажи; поезії і оповідання в чернівецьких журналах США. Учасниця виставок ОНМА.

Князева Марія (*1918), новаторс/г виробництва. Бригадир виногр. радгоспу “Судак” Судацького р-ну Кримської обл. Держ. нагороди (1955 і 1958 рр.).

Кобилянська Ольга (1863–1942), письменниця родом з Буковини. З 1891 жила в Чернівцях. Освіту здобула самотужки. Знайомство з С. Окуневською, Н. Кобринською й О. Мановим розбудило в ній нац. свідомість і привело її до укр. письменства. Крім оповідань і новел, написала ряд повістей, основні проблеми яких – емансипація жінки, культ сильної особистості “аристократичного характеру”.

Кобринська Наталія (1851–1920), письменниця, гром. діячка демократичного напрямку. У 1884 р. організувала в м. Станіславі “Товариство руських жінок”. Літературна і публіцистична діяльність Кобринської, особливо раннього періоду, нерозривно зв’язана з ідеями жіночого емансипаційного руху. Початок літературної творчості припадає на 1883 р. (“Дух часу”). Тоді ж познайомилася з І. Франком.

1887 р. – видала альманах “Перший вінок”.

1891 р. – скликала у Стрію Перше жіноче віче.

1893 р. – другий альманах “Наша доля”.

1912 р. – “жіноча бібліотека” та ін.

Ковальська Єлизавета (1852–1933), в дівочості Маньківська; учасниця народного руху 70-х рр. XIX ст. Родом з Харкова. Після розколу партії “Земля і воля” приєдналась до “Чорного переділу”. Взимку 1878–1879 рр. орг. у Харкові гуртки самоосвіти з числа робітників-металістів з-дів Ветсберга і Рижова та з учнівської молоді. Член південноросійського робітничого союзу в Києві (1880); працювала серед робітників “Арсеналу” 1881 р. Засуджена Київ. військовим судом на безстрокову

каторгу; у в'язниці і на каторзі пробула 23 роки. З 1903–1917 рр. – в еміграції у Західній Європі; належала до партії есерів, прим. до “максималістів”. З кінця 1917 р. – історико-революційна секція Державного архіву, потім співробітник редколегії журналу “Каторга и ссылка”.

Коваленко (літ. псевд.) Людмила (*1898), письм. і гром. діячка. Організаторка Укр. Червоного Хреста в Києві (1941), ред. журн. “Громадянка” у Німеччині. Писати почала з 1926 р. Переклади з 1950 р. в США.

Когуська Наталія (*1905), гром. діячка в Канаді. Родом з Волині, голова Союзу Українок Канади і ред. журн. “Промінь”.

Козловська Валерія (1889–1956), археолог. Старший наук. співр. Ін-ту археології АН УРСР, дослідниця, ред. “Хроніки археології і мистецтва”, понад 40 праць. Померла на еміграції в США.

Колесса Любов (*1904), піаністка. Виступала з 1920 р. в Європі і Америці. З 1940 р. в Канаді, проф. королівської консерваторії в Торонто.

Колесса Христя (*1915), віолончелістка. Концертує з 1926 р. З 1948 р. в Канаді. З 1953 р. викладач Укр. муз. інституту в Торонто.

Колодій Олена (*1912), браз. поетка укр. походження. Перекладачка творів Т. Шевченка та співавторка “Антологій укр. літератури” португальською мовою (1959).

Колодуб Оксана (*1905), оперова співачка, драматичне сопрано. З 1929 р. на сцені Київської опери, з 1935 р. в Москві під прізвиськом Березовської.

Комарецька Любов (*1897), актриса, засл. артистка УРСР (з 1951 р.). У 1923 р. закінчила муз.-драм. ін-т ім. М. Лисенка у Києві. У 1922–1924 рр. працює в театрі “Березиль”. У 1925–1930 рр. – в театрах Одеси, Винниці та ін. З 1930–1960 рр. – актриса Київського держ. укр. театру ім. І. Франка. Серед кращих ролей Настя (“Укрادене щастя” І. Франка), Явдоха (“Суєта” Карпенка-Карого), Палажка Часник (“В степах України” О. Корнійчука).

Камарівна Галина (1877–1930), поетка. Перші вірші в 1900 надруковані в “ЛНВ”. Збірка поезій “Починок” видана в 1905 р. в Одесі.

Копержинська Нонна (*1921), драм. актриса. З 1939 р. в Київськ. театрі ім. І. Франка.

Копійова Катерина (1895–1980), оперова співачка. З 1920 р. – Київській, Одеській, з 1926 р. в Харківській опері.

Корвін-Павловська (псевд. Зірка) Станіслава (†1920), письменниця.

Кордиш-Головко Неоніла (*1902), археолог. Наук. співр. Ін-ту Археології АН УРСР.

Коренець Ольга (*1880), уроджена Добрянська. Гром. діячка і пись-

менниця. Нариси в ЛНВ. Окремо “Змиток малого монгола” (1949). Ст. в жін. журн. “Наша мета” та ін.

Королева Наталена (*1888), уроджена Дунін-Борковська. Письменниця. З 1919 р. – на еміграції в Чехословаччині. Значна кількість творів базовані на іст.-археол. студіях.

Косач Олександра, див. Григоренко Грицько.

Косач Олена (по чол. Тесленко-Приходько літ псевд. Ластівка) (1845–1928). Тітка Л. Українки. Гром. діячка і письменниця, заслана в 1879 р. до Сибіру.

Косач Ольга, див. Пчілка Олена.

Косач-Борисова Ісидора (*1888), сестра Л. Українки. Вчений агроном. З 1937–1940 рр. на засланні. Жила в США. Спогади (1952 р.), переклади.

Косач-Квітка Лариса, див. Українка Леся.

Косач-Кривенюк Ольга (1887–1945), сестра Л. Українки. Лікар, гром. діячка, авторка спогадів. Померла в Німеччині.

Костенко Ліна (*1930), поет. Родом з Київщини. В 1957 р. – збірка поезій “Проміння землі”, 1958 р. – “Вітрила”.

Котляревська Марія (*1902), гравер з Харкова. Теми народного побуту, ілюстрації.

Коцюбинська Наталія (1890–1939), мистецтвознавець і етнограф. Заарештована 1937 р., померла на засланні.

Кочубейвна Мотря (* бл. 1688), дочка ген. судді Василя Кочубея, хрещениця І. Мазепи. Героїня багатьох художніх і музичних творів через особисту любов до гетьмана України – І. Мазепи.

Кошиць Тетяна (*1892), уроджена Георгієвська. Гром.-культ. діячка. З 1926 р. в США, з 1945 р. в Канаді. З 1948 р. – управителька архіву, бібліотеки й освіти у Вінніпегу, поширює укр. нар. мистецтво.

Кравченко Уляна (справжнє ім’я Шнайдер Юлія) (1860–1947), поетка з Дрогобиччини. Учителювала. Почала друкуватися з 1883 р. Значне місце в творчості посідають мотиви жін. долі.

Красноглядова Віра (*1902), композитор з Полтавщини.

Кривицька Олександра (*1899), драм. актриса. Родом з Чигирина. З 1944 р. – в театрі ім. М. Заньковецької у Львові.

Криницька Любов (*1912), драм. актриса. В 1930-х – в Укр. драмі в Одесі, потім – театр ім. Т. Шевченка в Харкові.

Крутікова Ніна (*1913), літературознавець. Чл.-кор. АН УРСР. Заступник дир. Ін-ту літератури ім. Т. Шевченка.

Крушельницька Марія (1876–1934), уродж. Слободівна. Акторка і письменниця.

Крушельницька Соломія (1873–1952), відома співачка. З 1893 р. – виступала на всіх світових сценах опери. Перша виконала Чіо-Чіо-

Сан. В 1945–1952 рр. – проф. Львівської консерваторії ім. М. Лисенка. Похована у Львові.

Кудрявцева Ольга (*1896), скульпторка. Працювала у Харкові.

Кузьмова Марія (1884–1922), письм. з Галичини. Повість “На стрічу сонцю золотому”.

Кульчицька Олена (*1877), живописець і графік, народний художник УРСР (з 1956). Закінчила студію Батовського-Братковського у Львові (1901–1903) та Віденську художньо-промислову школу (1903–1908). Працювала в галузі живопису, гетампної графіки, ілюстрації і декоративного мистецтва.

Куманченко Поліна (*1910), актриса. У 1926–1928 рр. вчилася в театр. студії при миколаївському рос. драм. театрі. 1923–1937 рр. – театрі робітничої молоді, 1937–1961 рр. – в Харківському держ. укр. драм. театрі ім. І. Франка. 1951 р. працює в Харківському театрі юного глядача. Кращі ролі: Галя, Юнга (“В степах України”, “Загибель ескадри”, Ганя “Макар Діброва” Корнійчука), Єлизавета (“Ярослав Мудрий” Кочерги) та ін.

Кутинська Віра (1897–1981), мисткиня родом з Київщини. З 1913 р. вчилася у Києві – в учительській семінарії, учительському ін-ті, потім в Українській академії мистецтв на живопис (1920–1925). Водночас працювала над художньою іграшкою, вибійкою, розписом виробів з дерева. Працювала на Київській кіностудії над мультиплікаційними фільмами (1932–1937).

Кусенко Ольга (*1919), драм. акторка. З 1945 р. в Київ. театрі ім. І. Франка.

Л

Лаврівська Ірена (*1918), артистка родом з Галичини. Виступала в театрі “Веселий Львів” (1942–1945), згодом у Німеччині. З 1949 р. у США.

Лагодинська Галина (*1900), піаністка, учителька муз. ін-ту ім. М. Лисенка, проживала в США.

Ладані Ганна (*1914), працівник с/г, прославилася високими врожайми соняшника і кукурудзи. Родом із Закарпаття.

Лазаревська Катерина (1879–1940), історик і археограф, співр. ВУАН. Дослідник соц.-екон. і культ. історії України.

Лазечко Мирослава (*1920), канад. письм. укр. роду. Переклади укр. поетів.

Латиніна Лариса (*1934), гімнастка з Києва. Чемпіонка світу і Олімпійських ігор (1956, 1960 рр.)

Латишева Клавдія (1897–1956), родом з Києва. Проф. математики Київського університету, 41 друкована праця.

Лащенко Галина (*1911), гром. діячка і письменниця родом з Києва. В еміграції в Празі, пізніше в США.

Лебедова Віра, див. Малицька Константина.

Левицька Михайлина (1879–1932), уроджена Сичук, гром. діячка, учителька, одна з провідниць жіночого руху на Буковині.

Левицька Олена (*1873), перша укр. жінка-промисловець у Галичині, гром. діячка. В 1907 р. заснувала у Львові фабрику хім. виробів. Почесний член Союзу укр. купців і промисловців у Львові, емігрувала в США.

Левицька Анастасія (1898–1955), співачка (меццо-сопрано), народна артистка УРСР (1947). У 1927 році закінчила Київську консерваторію, з того ж року – солістка Київського держ. театру опери та балету ім М. В. Лисенка. Кращі партії: Настя (“Тарас Бульба” М. Лисенка), Одарка (“Запорожець за Дунаєм” С. Гулак-Артемовського), Кармен (“Кармен” Ж. Бізе).

Левицька (Крушельницька) Галина (1901–1949), піаністка і педагог. У 1920 р. закінчила Держ. академію музики та образотворчого мистецтва у Відні. У 1921–1939 рр. працювала педагогом по класу фортепіано у Вищому муз. ін-ті ім М. В. Лисенка у Львові. В 1940–1941, 1944–1949 рр. – професор і завідувача каф. фортепіано Львівської держ. консерваторії ім М. В. Лисенка та директор муз. школи-десятирічки. Виступала з концертами у Львові, Варшаві, Кракові, Празі, Будапешті та ін., пропагуючи твори укр. композиторів.

Левчанівська Олена (1881–1943), уроджена Гадзінська, гром.-політ. діячка на Волині, в 1922–1928 рр. сенаторка до польськ. Сенату; заарештована більшовиками. Померла на засланні в Казахстані.

Лисенко Наталя (*1880), артистка театру та кіно. Родом з Миколаєва. Сценічну діяльність почала в укр. аматорському театрі у місті Знам'янці. У 1901 р. в Московському художньому театрі, в театрі Корша, 1909–1912 рр. – в Київському театрі Соловцова. В кіно – з 1915 р. (“Катюша Маслова”). До 1919 р. знялася в понад 40 фільмах. Серед них: “На околицях Москви”(1915), “Без вини винувата”(1916), “Отець Сергій”(1918). У 1919 р. разом з чоловіком, актором І. Мозжухіним емігрувала до Франції. У 20-х рр. знімалась у французьких фільмах (“Минають тіні”, “Кінь”).

Литвинова (дів. прізви. Бартош) Пелагея (1833–1904), етнограф. Родом з Вінниччини. Закінчила Московський ун-т. Працювала вчителькою в селі Землянці. Основні праці: “Південноруський народний орнамент”(1898–1902), “Весільні обряди і звичаї у селі Землянці” (“Матеріали до українсько-руської етнології”, 1900).

Литвиненко-Вольгемут Марія (*1895), співачка, народна артистка СРСР (з 1946 р.). Закінчила Київське муз. училище (1912). Працювала у

Київському драм. театрі ім. Садовського, де грала драм. ролі та співала оперні партії. Разом з Ф. Шаляпіним, співала провідні партії в російському та зарубіжному класичному репертуарі. Повернувшись на Україну (1916), працювала в оперних театрах Києва та Харкова. У 20-х рр. брала діяльну участь у створенні української опери. В творчому доробку артистки велика галерея художніх оперних образів, серед яких: Настя, Наталка, Терпелиха (“Тарас Бульба”, “Наталка Полтавка” М. Лисенка), Одарка (“Запорожець за Дунаєм” С. Гулака-Артемовського), Ганна (“Наймичка” Веринівського). З 1946 р. – професор Київської консерваторії. Має державні нагороди та Державну премію (1946).

Литвиненко Христина (*1883), родом з Полтавщини. Соціально загостренні пісні і вірші почала складати ще в юнацькі роки. Автор пісень та віршів для дітей.

Лівицька Марія (*1879), уроджена Ткаченко. Гром. діячка. Родом з Поділля. У 1917 р. приймала участь у самоврядуванні на Полтавщині. На еміграції довголітня голова Союзу Українок-емігранток у Польщі. Емігрувала до США.

Лівицька-Холодна Наталя (*1902), з Полтавщини. Освіту дістала у Варшаві і Празі. Активістка укр. жін. орг-цій. Співр. журн. “Жінка”. Друкувалася в журн. “Вісник”, “Ми” та ін. Збірка поезій, біографія Т. Г. Шевченка для молоді “Шлях велетня” (1955), переклади з франц. й італ. Емігрувала до США.

Ліницька Любов (1866–1924), артистка. Закінчила у 1884 р. гімназію у Харкові. Деякий час вчителювала на Донбасі. Брала участь у аматорських гуртках. На проф. сцену вступила в 1886 р. у трупу Муравйова-Михайлова. У 1889 р. перейшла до трупи М. Кропивницького. З 1891 р. працювала в трупі П. Саксаганського. У 1909 р. Ліницька ввійшла до складу театру М. Садовського в Києві. З 1915 р. працювала в “Товаристві” акторів за участю М. Заньковецької та П. Саксаганського під орудою І. Мар’яненка. В 1918 р. – в складі держ. народного театру в Києві на чолі з Саксаганським. В 1923 р. вступила до театру студії “Жовтень”. Ліницька – талановита представниця реалістичної школи Кропивницького. Кращі ролі: Маруся Богуславка (в однойменній п’єсі М. Старицького), Олена, Оксана (“Глитай або Павук” і “Доки сонце зійде, роса очі виїсть” Кропивницького) та ін.

Лобанова Лілія (*1922), співачка (лірико-драматичне сопрано), народна артистка УРСР (з 1964). Родом з Черкащини. У 1948 р. закінчила Київську консерваторію, з того ж року – солістка Київського держ. академ. театру опери та балету ім. Т. Г. Шевченка. Серед кращих партій: Гелена (“Богдан Хмельницький” К. Данькевича), Ліза

(“Пікова дама” П. Чайковського), Мар’яна (“Арсенал” Г. Майбороди), Аїда (“Аїда” Дж. Верді).

Лопатинська Філомена див. Кравчуківна

Лотоцька Олена (*1894), уроджена Фолис. Діячка жіночого гrom. руху, родом з Галичини. З 1913 р. в США. Співзасновниця Союзу Українок Америки (1925 р.), довголітній член Гол. Управи і його голова в 1933–1934, і з 1943 р. співзасновниця Світової Федерації Укр. Жін. Орг-цій (1948) і заступниця її голови. Репрезентувала Союз Українок Америки в Укр. Конгресовому Комітеті і ЗУДА Комітеті (в обох заступник голови) та брала участь у різних міжнародних жін. конгресах: у Вашингтоні (1925), Гельсинки (1954), Монреалі (1957), Парижі (1958).

Лотоцька-Токаржевська Оксана (1887–1950), гrom діячка в еміграції в Туреччині (секретар укр. посольства 1919–1920 рр.), у Франції (ініціатор укр. мистец. виставок, концертів тощо), Італії, Англії; активна в жін. організаціях, репрезентувала укр. жіноцтво на міжнар. конгресах у Відні (1921), Парижі (1926).

Лупулівна Роксана (Розанда) (†1686), дочка молд. господаря Василя Лупула, з 1652 р. – дружина гетьманича Тимоша Хмельницького. Після його смерті (1653 р.) у Чигирині, м. Рашкові на Поділлі, з 1666 р. в Молдавії.

Лучицька Катерина (1889–1971), актриса. З 1908 р. на сцені в театрах Л. Лучицького, Суходольського, П Саксаганського. З 1927 р. в театрах Києва, Одеси, Дніпропетровська.

Любарт (*Колишко-Любарт*) *Варвара* (1898–1967), актриса, народна артистка УРСР (з 1947), з Полтавщини. У 1916 р. вступила до драм. школи Александринського театру та в Петербурзьку консерваторію на вокальний відділ. Проф. акторську діяльність почала в 1918 р. в Державному народному театрі в Києві, де вчилася театральному мистецтву у М. Заньковецької та П. Саксаганського. У 1922 р. була одною з фундаторів театру ім. М. Заньковецької. Створила багато різноманітних образів. Серед кращих: Дездемона (“Отело” Шекспіра), Анна (“Украдене щастя” Франка), Маша (“Три сестри” Чехова), Васса Железнова (в однойменній п’єсі М. Горького), Горицвіт (“Крила” Корнійчука). Держ. премія 1950 р. Має Держ. нагороди.

Любімова Віра (*1925), співачка. Нар. артистка України з 1975 р. В 1951 р. – солістка опери Києва. Партії: Одарка (“Запорожець за Дунаєм”), Настя, Дидона (“Тарас Бульба”, “Єнеїда”) та ін.

Любич-Парахоняк Олександра (1892–1977), оперова співачка. З 1917 – у Львові. Партії: Оксана (“Запорожець за Дунаєм”), Наталка (“Наталка Полтавка”). У 1937 р. – покинула сцену.

Любомська Євгенія (*1929), педагог. Пед. діяльність з 1950 р. Вчитель укр. мови і літератури в м. Жашків Черкаської обл.

Людвинська Тетяна (1887–1976), учасниця рев. руху. Приймала участь в рев. подіях 1917 р. В радянські часи на керівній роботі.

М

Магеровська Валентина (*1917), драм. актриса. В театрі ім. І. Франка в Києві з кінця 40-х рр.

Мазепа Галина (*1912), маляр і графік-модерніст. Ілюстраторка, проекти костюмів, мозаїка. З 1948 р. у Венесуелі.

Мазепа Марина, в чернецтві – Марія Магдалина, уроджена Манивська. Мати гетьмана І. Мазепи. Мала добру освіту, була ієгуменею Києво-Печерського Вознесенського (1686–1707 рр.) і Глухівського (з 1688 р.) жініч. монастирів. Брала активну участь в справах церк.-політ. Їздила до Москви. Померла в Києві.

Мазуренко Галя (*1901), поет, співр. журн. “Вісник” і “Пробоем”. В еміграції в Англії.

Мак Ольга (*1913), письмен. на еміграції. Жила в Бразилії.

Макарушко Євгенія (*1880), уроджена Мулик. Гром. діячка. Перша голова Союзу Українок (1917–1921), пізніше – голова Львівськ. філії. Активний член УНДО. Емігрувала в США.

Мала Любов (*1919), терапевт, член АМН (з 1974). Праці присвячені вивченню механізму розвитку діагностики та лікування атеросклерозу, гіпертонії, ішемічної хвороби серця. Державна премія, 1980.

Маланюк Ірина (*1919), оперна співачка. З 1956 р. – опера у Відні.

Малицька Константина (літ. псевд. Віра Лебедова, Чайка Дністрова), (1872–1947), письменниця, перекладач. З 1944 р. – бібліограф Львівської б-ки АН УРСР. Автор збірок поезій та оповідань із життя дітей. Перекладала твори Пушкіна, Лермонтова, Гаріна-Михайловського. Авторка пісні “Чом, чом, чом, земле моя”.

Малиш-Федорець Марія (1885–1960), драм. актриса. В 1906–1920 рр. в трупі М. Садовського в Києві. З 1944 р. в еміграції в Німеччині, потім в Австралії.

Малієва-Тагаєва Ганна (*1894), драм. актриса, співачка з Харкова. В еміграції в Німеччині й Канаді.

Малиш Гафія (*1916), килимарниця, заслуж. майстер нар. творчості УРСР (з 1960), родом з Чернігівщини. З 1929 р. на фабриці худ. виробів ім. 8 Березня в селі Дігтярах. Килими, гобелени (портрет Т. Шевченка, 1937 р., “Навіки з російським народом”, 1950 р., “Переяславська Рада”, 1954 р.) експонувалися на республіканських і міжнародних виставках.

Малиш Софія (*1914), ткаля, засл. майстер народ. творчості УРСР (з 1960), з Чернігівщини. З 1932 р. на фабриці 8 Березня в селі Дігтя-

рах. Декоративні, плахтові та перебірні тканини, експонувалися на республіканських і міжнародних виставках.

Маньківська Ганна (*1901), співачка. Виступала в 30-х рр. в Харківський, Київській та Ленінградській операх.

Мамонтова Віра (*1917), біолог-ентомолог, доктор біол. наук (1976). Праці пов'язані з вивченням фауни, екології, еволюції. Держ. премія, 1976.

Маринченко Євгенія (*1916), архітектор. Головні роботи: ансамбль санаторія “Україна” в Пуші-Водиці і Палац культури “Україна” в Києві (1965–1970 р.) та ін. Держ. премія 1971.

Маруся Чурайвна, легендарна укр. нар. співачка і поетеса. Див. Чурай М.

Марцун Марія (*1894), ланкова колгоспу “Україна” з Житомирщини. Має держ. нагороди.

Марцин Тетяна (*1899), ланкова колгоспу “Третій вирішальний”. Прославилася високими врожайми цукрових буряків, кукурудзи та ін. сільськогосподарських культур. Має держ. нагороди.

Маслюченко-Губенко Варвара (*1889), кіно і драм. актриса. Дружина Остапа Вишні. З 1920 р. – в театрах Києва. Упорядниця творів О. Вишні.

Матейко Катерина (*1910), етнограф, наук співр. Укр. держ. музею етнографії та художнього промислу у Львові.

Матвієнко Ніна (*1947), співачка, виконавиця нар. пісень. Нар. артистка України.

Матулівна Ніна (справжнє прізвище – Матуль Антоніна-Марія) (1902–1944), актриса, режисер, письменниця. В 1919–1920 рр. в Червоній Армії. Співзасновник Робітничого театру у Львові. З 1932 р. у Харкові, працювала в театрі “Березіль”.

Матушевська Віра (*1874), уроджена Попова. Гром. діячка, за фахом – лікарка, чл. РУП. Заарештована більшовиками 1937 і заслана. З 1941 р. доля невідома.

Махно Євгенія (*1913), археолог, дослідниця бронзової доби і скитського часу, ранньослов. поселень на Правобережній Україні.

Махріна Надія (*1929), вишивальниця, засл. майстер народної творчості УРСР (з 1960). Працює в галузі портретної вишивки (портрети О. Кобилянської, 1954 р.; І. Франка, 1957 р.; Т. Шевченка, 1961 р.). Роботи експонувалися на міжнародних виставках.

Мацієвська Лідія (справжнє прізвище Моренець-Мацієвська) (1889–1955), виховувалась у родині М. Кропивницького. З 1903 р. в укр. трупі Одеського товариства тверезості. З 1917–1925 рр. – артистка Одесь-

кого пересувного театру ім. Т. Г. Шевченка. Одна з фундаторів Одеського театру держдрами, де працювала 1925–1955 рр. В 1935–1953 рр. викладала майстерність актора в театр. ін-ті та училищі в Одесі, Харкові. Найкращі ролі: Хівря (“Сорочинський ярмарок” за Гоголем), Бочкарьова (“Платон Кречет” Корнійчука), Лимериха (“Лимерівна” Панааса Мирного), Марселіна (“Весілля Фігаро” Бомарше) та ін.

Мащок Ія (уроджена Хомайко, псевд. Усорі) (*1918), співачка з Кам'янця-Подільського. Виступала в Німеччині, Бразилії (1947–1958). З 1958 р. в США.

Маштабей Ольга – мовознавець з Луганського пед. ін-ту. Праці з історії укр. мови.

Медведева Ніна (*1899), патофізіолог, член-кор. АН УРСР (з 1939 р.), засл. діяч науки УРСР (з 1941 р.). Учениця і співробітниця О. О. Богомольця. В 1925–1931 рр. – асистент ІІ Моск. ун-ту; з 1931 р. – в ін-ті експериментальної біології та патології ім. акад. О. О. Богомольця у Києві (з 1953 р. – в ін-ті фізіології ім. О. О. Богомольця АН УРСР). Праці присвячені питанням патофізіології та ендокринології. Державні нагороди.

Мельникова Ірина (* 1918), історик, член-кор. АН УРСР (з 1973). З 1947 р. – в Ін-ті слав'янознавства АН СРСР (Москва), з 1957 р. – в ін-ті історії АН УРСР. Премія АН УРСР ім. Д. Мануїльського (1976).

Мещерська Ганна (справжнє прізвище – Пащенко) (1876–1951), нар. артистка УРСР з 1946 р. В 1927–1951 рр. в Одеськ. укр. драм. театрі.

Миколаєнко Юлія (справж. прізвище Здерківна) (1876–1899), актриса. В 1893–1899 рр. – виступала в Театрі громади “Руська бесіда” у Львові.

Мілян Наталія (1896–1941), скульптор. Закінчила Краківську Академію мистецтв.

Мірна Зінаїда (1875–1950), уроджена Хильчевська, гром. діячка, член ЦР в 1917 р. В 1919 р. – співзасновниця і заступниця голови Укр. Жін. Нац. Ради в Кам'янці Подільському, згодом голова її філії в Берліні, довголітня голова Укр. Жін. Союзу в Празі; чл. Ради Світового Союзу Українок в 1937 р. Друкувалась в пресі, переклади з франц. Померла в Празі.

Мірошніченко Євгенія (*1931), співачка (колоратурне сопрано), нар. артистка УРСР (з 1960). Родом з Харківщини. У 1957 р. закінчила Київську консерваторію по класу солоспіву професора М. Донець-Тессейр. Відтоді – солістка Київського державного академічного театру опери та балету ім. Т. Г. Шевченка. У 1958 р. на Міжнародному конкурсі вокалістів у Тулузі зайняла ІІ місце. В її репертуарі оперні партії: Венера (“Енеїда” М. Лисенка), Віолетта, Джільда (“Травіата”, “Ріголетто” Дж.

Верді), Розіна (“Севільський цирюльник” Дж. Россіні), Мозетта (“Богема” Дж. Пуччіні), а також українські народні пісні, романси тощо. Виступала в Чехословаччині, Польщі, Китаї.

Мирич Марія (*1902), майстер художньої вишивки. Майстер нар. творчості УРСР з 1962 р. Вироби експонувалися на міжнародних виставках.

Миринок Елеонора (* 1936), бандуристка, нар. арт. УРСР з 1979 р. Учасниця тріо “Дніпрянка”. Виконавиця укр. нар. пісень.

Млотковська Любов (1805–1866), актриса. Дебютувала в 1823 р. грала в трупі І. Штейна. Після поділу цієї трупи (1833) грала в трупі свого чоловіка Л. Ю. Млотковського, виступаючи в Харкові, іноді в Курську, Києві. В 1850–1860 рр. грала в Одесі. Кращі ролі: Тетяна, Наталка (“Москаль-Чарівник”, “Наталка Полтавка” Котляревського), Офелія (“Гамлет” Шекспіра), Есмеральда (“Собор Паризької богоматері” Гюго) та ін.

Могиланська Райна (1589–1619), нац. діячка, близько 1608 р. – Княгиня Вишневецька. У часи поневоли України Польщею фундаторка монастирів в Україні (Прилуцький-Густинський, Ладинський, Лубенський-Мгарський) та Галичині (скит – Маневський), що були осередками нац. культури і освіти.

Молостова Ірина (* 1929), режисер. Нар. арт. УРСР (з 1976). Закінчила Моск. ін-т театр. мистецтва. З 1968 р. викладала в Київськ. ін-ті театрального мистецтва ім. Карпенко-Карого.

Морозова Настасія (* 1906), актриса. Нар. артистка УРСР (з 1954 р.). Вчилася у Моск. театр. ін-ті ім. А. В. Луначарського.

Морська Марія (1895–1932), дійсн. прізви. – Питкевич-Фессінг, драм. актриса. У 1921 р. працювала в театрі товариства “Руська бесіда” у Львові.

Муравйова Олена (1867–1939), педагог-вокаліст, родом з Харкова; вчилася в Моск. консерваторії; викладач співу в муз. училищах у Катеринославі і Москві, з 1906 р. в Київ. муз.-драматичній школі ім. М. Лисенка, згодом в ін-ті М. Лисенка і в Київ. консерваторії; виховала багатьох видатних співаків, серед ін. З. Гайдай, І. Козловський, О. Петляш, Л. Руденко.

Н

Нальотова Катерина (1787–1869), актриса. Перша виконавиця ролі Наталки Полтавки у драмі І. Котляревського.

Наум Наталя (*1933), кіноактриса. Народна артистка УРСР (з 1974 р.).

Нещадименко Рита (Харитина) (1890–1926), актриса. Працювала в 1920–1926 рр. в театрі Л. Курбаса “Березіль”.

Нежданова Антоніна (1873–1950), визначна оперна співачка, лірико-колоратурне сопрано, родом з Одещини; солістка Великого театру в Москві (з 1902 р.). З часу створення укр. опери гастролювала в Харкові й Одесі у концертах популярних укр. композиторів (С. Гулака-Артемовського, М. Лисенка, К. Стеценка) і укр. нар. пісні. Її ім'ям названо Одеську консерваторію.

Невицька Ірина, уроджена Бурик (1886–1965), письмен. і гром. діячка Закарпаття. Співзасновниця “Союзу Руських Жінок у Пряшеві” (1922), керівник жін. секції “Просвіти” в Ужгороді, організатор першого з'їзду жінок на Закарпатті (1934), голова Укр. сел. нац. партії, заснованої 1936 р.; ред. її органу “Народна Сила” (1938) в Ужгороді і журн. “Слово Народу” (1931–1932) в Пряшеві. Іст. роман “Правда победила” (1923), збірка оповідань “Дарунок” (1929), п'єси та ін. Померла на Прящівщині.

Нівина Людмила (*1919), архітектор. Державна премія УРСР ім. Т. Г. Шевченка (1980 р.).

Новинська Віра (1900–1982), артистка муз. комедії, народна артистка УРСР (з 1954 р.). Родом з Києва. У 1919–1921 рр. – в Краснодарському театрі оперети, згодом в театрах Баку, Ростова, Ленінграда, Харбіна. З 1929 р. – артистка Харківського держ. театру муз. комедії.

Нятко Поліна, справжнє прізвище – Табачникова-Нятко (*1900), актриса, народна артистка УРСР (з 1951). Родом з Житомирщини. В 1916–1918 рр. вчилася в Музично-драматичній школі ім. М. В. Лисенка в Києві. З 1918 р. почала сценічну діяльність в “Молодому театрі” (Київ). Працювала в театрах у Харкові, Умані, Вінниці, Миколаєві. В основному творча діяльність пов'язана з Одеським укр. драм. театром та з Київським укр. драм. театром ім. І. Франка, в якому працює з 1940 р. З 1921 р. проводить театральну-педагогічну роботу. Серед ролей: Оксана (“Гайдамаки” за Шевченком), Беатріче (“Багато галасу даремно” Шекспіра), Мавка (“Лісова пісня” Л. Українки), Марина, Катерина, Ага Щука (“Приїздить у Дзвонкове”, “В степах України”, “Калиновий гай” Корнійчука) та ін. Знімалась в кіно (“Позбавлені дня”, “Коліївщина”, “Прометей” та інші). Державна премія (1948, 1950).

О

Овруцька Марія (*1895), письмен.-перекладач, родом з Києва. З 1930 р. зробила багато перекладів з нім., франц., англ., рос. мов. Серед ін.: “Пігмаліон”, “Учень для вола” та ін. п'єси Б. Шоу (1930–1931), “Кола Брюньон” Р. Ролана (1936), “Розбійники” Ф. Шіллера (1949), “Гойя” Фейхтвангера (1956) та ін.

О'Коннор Вілінська Валерія (1867–1930), письмен. і гром. діячка. Родом з Кременчука; чл. Центр. Ради, з 1919 р. на еміграції у Відні, згодом у

Чехословаччині. У співпраці з О. Олесем і Л. Старицькою-Черняхівською написала п'єси: "Сніговий бал", "Візит" (1910); окремо імпресіоністичні "Інститутка" (1911), "Сторінка минулого" (1912) та ін.

Окуневська-Морачевська Софія (1865–1926), лікарка родом з Буковини, закінчила мед. фак. у Цюриху (1894); була першою лікаркою в Австро-Угорщині; практикувала в Цюриху й Франтішкових Лазнях (Чехія). Приятельювала з О. Кобилянською.

Оленська-Петришин Аркадія (*1934), малярка, нар. в Зах. Україні, з 1950 р. у США; студіювала в мист. школі Арт Студентс. Ліг і в Гантер Коледжі у Нью-Йорку; з 1955 р. учасниця групових виставок Т-ва молодих укр. митців, річних виставок ОМУА групи модерністів у Нью-Йорку, Чикаго, Детройті. Її твори в зб. музеїв у Сан Антоніо в Мексиці та ін. Проф. мистецтва в Гантер Коледжі.

Олійніченко Галина (*1928), оперова співачка, лірико-колоратурне сопрано; закінчила Одеську консерваторію (1953); солістка Одеської (1953–1955) і Київської (1955–1957) опер, з 1958 р. у Великому театрі в Москві. Лауреатка (перша нагорода) Міжнар. конкурсу вокалістів у Тулузі (1957), гастролювала у Зах. Європі й Китаї.

Оловейнікова Катерина (*1904), співачка, ліричне сопрано, з 1928 р. солістка Харківської опери; заарештована 1935 р. Померла на засланні.

Ольга (після хрещення – Олена) (біля 890–969), велика княгиня київська, з 945 до 957 рр. – дружина князя Ігоря. Походила зі Пскова. Правила Руссю в роки неповноліття свого сина Святослава. Під час візиту до Константинополя, у Візантії, прийняла християнство, яке запровадила на Русі. Канонізована православною церквою.

Ольшевська Галина (*1898), драм. актриса, родом з Волині, з 1946 р. працювала у Чернігівському держ. укр. муз.-драматичному театрі ім. Т. Г. Шевченка.

Онацька Ніна (*1895), гром. і жін. діячка, родом з Київщини, з 1919 р. на еміграції в Римі, з 1947 р. в Аргентині; голова Союзу українок в Аргентині і чл. Гол. Ради укр. центр. репрезентації (з 1944), заступниця голови СФУЖО у Півд. Америці (1951–1959), голова Міжорг. жін. комітету (з 1961).

Орлівна Галина (1895–1955), письм. і акторка. Сценічну діяльність почала 1918 р. в "Молодому театрі". У Галичині вийшла збірка її оповідань "Шляхом чуття" (1921). Повернувшись до УРСР, видала у Харкові збірку повістей "Емігранти" (1929), "Бабський бунт" (1930) та ін. У 1930-х рр. репресована.

Осадча-Яната Наталія (*1891), ботанік і фольклорист, дійсний чл. НТШ і УВАН. 1921–1926 рр. працювала в Києві в Укр. наук. това-

ристві й в УАН. 1921–1941 рр. – у Харкові в ін-тах: прикладної ботаніки, експериментальної медицини і в Укр. хім.-фармацевтичному, 1926–1939 рр. обстежила на Україні близько 150 сіл з метою вивчення лік. рослин, вживання їх в нар. медицині. Упорядник проекту “Словника ботан. номенклатури” (К., 1928, УАН), серії наук. ст. та монографій в галузі нар. медицини.

Осипенко Поліна (справжнє прізвище Дудник) (1907–1939), військова льотчиця, майор, Герой Рад. Союзу (1938). Встановила 5 рекордів: безпосадкових перельотів. Загинула в авіакатастрофі.

Осиповичева Антоніна, уроджена Скіршіван (1855–1926), драматична акторка і співачка (сопрано), за походженням – чешка з Праги, з малих літ жила у Галичині, у 1882–1916; 1922–1924 рр. у театрі “Руська Бесіда”, до 1890 р. під прізвищем Жанської. Виконувала героїчні і характерні ролі. Кращі ролі: Лимериха (“Лимерівна” П. Мирного), Ганна Петрівна (“Не судилося” М. Старицького), Анна (“Украдене щастя” І. Франка) та ін.

Осмьяловська Катерина (*1904), драм. акторка, родом з Полтави; закінчила муз.-драматичний ін-т ім. Лисенка (1921); в драматичних театрах у Києві (ім. Т. Шевченка – 1920–1925 рр. і ім. І. Франка в 1925–1926 рр.; 1930–1962) та Одесі (1926–1930). Кращі ролі: Софія (“Безталанна” І. Тобілевича), Есмеральда (“Собор Паризької Богоматері” В. Гюго) та ін. Знімалася у фільмах (“Перекоп”, “Наталка Полтавка”).

Остапчук Анна (1896–1949), співачка. Музичну освіту одержала у Відні (1915–1920 рр.). Солістка опери в Ужгороді (1922–1927 рр.), Львові (1927–1929 рр.). Концертувала. Виступала як драматична акторка в укр. спектаклях.

Островська Лідія (*1909), кіноакторка і режисер наук.-популярних фільмів, родом з Києва, закінчила Київ. муз.-драматичний ін-т ім. Лисенка (1928); гол. ролі у німих фільмах ВУФКУ: “Джальма” і “Вітер з портів” (1929 р.), “Мірабо” (1930) та ін. З 1945 режисер наук.-популярних фільмів у Київ. студії: “Айвазовський” (1954), “Іван Франко” (1956), “Вогні України” (1960), “Аркадій Гайдар” (1965) та ін.

Островська Людмила (*1913), біохімік і фізіолог рослин. Доктор біол. наук (з 1959 р.), професор (з 1966 р.). Державна премія (1978).

Островська Надія (1881–1937), активістка рев. руху і гром. війни, колегії відділу робітниць Комінтерну, чл. ВУЦИК. Репресована.

Отава-Скляр Поліна (*1899), драм. і кіноакторка на героїчних ролях. З 1924 р. в театрі ім. І. Франка у Харкові, згодом у Києві. Знімалася у фільмах ВУФКУ “Звенігора” і “За стіною” (1928); в театрі героїня у п’єсі “Ділок” (В. Газенклевера) (1927), Валя (“Платон Кречет” О. Корнійчука, 1934) та ін.

Ошаніна Марія (уроджена Олов'яникова) (1853–1898), революційна народниця. У 1882 р. емігрувала до Парижу, де представляла Виконавчий комітет “Народної волі” за кордоном. В 90-х – один із засновників групи старих народовольців. Закінчила життя самогубством.

П

Павленко Віра (*1912), майстриня народно-декоративного розпису. Творч. шлях розпочала в с. Петриківці. В 1937–39 рр. вчилася в Київськ. школі майстрів народи. творчості. З 1944 р. – працювала на Київськ. експеримент. з-ді.

Павленко Ніна (*1932), бандуристка. Народн. артистка з 1977 р. З 1961 р. працювала у Київськ. філармонії у складі тріо в репертуарі укр. нар. пісні. Має державні нагороди.

Павленко Оксана (*1896), художниця. У 1922 р. закінчила Київський інститут пластичних мистецтв. Серед кращих творів Павленко: картини (“Комсомолка”, 1927 р., Третьяковська галерея, Москва; “Збори делегаток”, 1933 р., Київський музей україн. мистецтв), малюнки (“В лікарні”, “Відпочинок на маневрах” – обидві 1928 р.); монументальні розписи (“Фізкультура і спорт в СРСР”, у Червонозаводському театрі в Харкові, 1933–1935; на Всесоюзній с-г. виставці у Москві, 1938–1940, 1951–1954). В Петриківській школі декоративного малювання, виховавши таких майстрів, як П. Глущенко, В. Клименко та ін. Мала держ. нагороди (1960).

Павленко Прасковія (*1891), майстер декоративного розпису. Мати Віри Павленко і Ганни Павленко-Черніченко. Серед творів із папіросного паперу – мальовані рушники, мережива, килими.

Павленко-Черніченко Ганна (*1919), майстриня декоративного розпису. Майстер нар. творчості УРСР (з 1977 р.). Творчий шлях почала з Петриківці. З 1944 р. працювала на Київськ. експеримент. кераміко-художньому з-ді.

Павлик Анна (1855–1928), галицька гром. діяч, пропагандист поступових ідей та ідеалістично-месіанського соціалізму, піонерка жіночого руху в Галичині.

Павликовська Ірина (*1901), гром. діячка, родом зі Львова. Співзасновниця і чл. управи кооперативу “Укр. Нар. Мистецтво” (1925–39), Союзу Українок (1923–28), т-ва Укр. Захоронка і Вакаційні Оселі (1926–39); чл. Крайової управи Секції “Сіль”, “Господинь” (1935–39, Львів). В еміграції (Німеччина й Канада) – засновниця і голова Об'єднання Укр. Жінок у Німеччині (1945–50), чл.-засновник і чл.-управи СФУЖО (з 1948), гол. крайової управи Ліги Укр. Кат. Жінок Канади (1964–68).

Павліченко Людмила (1916–1974), учасниця Великої Вітчизняної

війни, майор, Герой Радянського Союзу (1943 р.), снайпер. Учасниця багатьох конгресів жінок та прихильників миру.

Павлова Марія (1854–1938), палеозоолог родом з м. Козельця (Чернігівщина); закінчила Паризький ун-т. З 1885 р. працювала в геол. музеї Моск. ун-ту, в 1919–30 рр. проф. того ж ун-ту, дійсний член АН УРСР (з 1921), почесний член АН СРСР (з 1930). Понад 50 наукових праць.

Пазуняк Наталія (*1922), педагог і гром. діячка родом з Києва; лектор укр. мови у Пенсільванському ун-ті у Філадельфії (з 1962), чл. Управи Світової Федерації Українських Жіночих Організацій (з 1959 р. – її секретар).

Паліїв Кекилія (*1906), педагог і гром. діячка; чл. Пластової Старшини у 1926–30 рр. співзасновник пластової організації “Вогні” у Львові і КВОММ (1933–1939), референтка молоді в УЦК і гол. організатор ВСУМ (1942–1944). В еміграції – Головна командантка пластунок у 1947–1949 рр., співзасновник Укр. Пласту у Великобританії (1949), чл. Пластової Старшини у Канаді (1952–1965). Належала до керівних діячів Об’єднання Укр. Педагогів Канади (з 1965 р. його голова) і співавтор праці “Укр. виховна система в діаспорі”, співзасновник і заступник голови Укр. Виховної Ради при Світовому Конгресі Вільних Українців (1967); ініціатор “Акції Сарсель”.

Панкратова Ганна (1897–1957), історик, акад. АН СРСР (з 1953). В 1917 р. закінчила істор.-філолог. ф-т Новоросійського ун-ту в Одесі. В 1918–1920 рр. – учасниця партизанського руху. В 1925 р. закінчила ун-т Червоної професури. Викладала у вузах Москви, Ленінграду, Саратова. 1953–1957 рр. – голови. редактор журн. “Вопросы Истории”. Мала державні нагороди.

Панова Віра (*1905), російська письменниця. Вчилась самотужки. В 20–30-х рр. працювала в газетах, писала оповідання і п’єси. В повістях “Супутники” (1946), “Кружилиха” (1947), “Ясний берег” (1949), “Сергійко” (1955) та романах “Пори року” (1953), “Сентиментальний роман” (1958) змальовано образи звичайних рад. людей, процес їх духовного зростання. П’єси “Дівчатка” (1945), “Проводи білих ночей” (1961) та інші поставлені на сцені українських театрів. Державна премія СРСР, 1947, 1948, 1950.

Паньківська Йосипа (1866–1934), пед. і гром. діячка у Львові, родом з Яворова, уроджена Федак, гол. засновник НТШ, співзасновник і касир т-ва Вакаційних Осель, співр. Горожанського Комітету у Львові (1919–20), Т-ва Допомоги Емігрантам з Великої України тощо.

Парфанович-Волчук Софія (1898–1969), лікар-гінеколог, суспільна діячка і письменниця народилась у Львові; дійсний член НТШ. У 1926–

44 рр. лікар у Львові (у 1940–41 дир. фельдшерсько-акушерської і медсестерської шкіл); Пропагандистка гігієни та протиалкогольного руху (закрема, в Галичині) одна з гол. діячів Укр. Гігієнічного Т-ва, голова укр. протиалкогольного т-ва “Відродження”, та ред. його органу цієї ж назви. З 1944 р. в еміграції в Австрії; Німеччині і (з 1949) у США. Автор наук. праць “Чоловік та жінка – статеві гігієна” (1923), “Велика гігієна жінки” (1939). Літературні збірки оповідань – “Ціна життя” (1936), “Загоріла полонина” (1948), “У лісничівці” (1954), “На схрещених дорогах” (1963), “Карусь і ми” (1966) та ін.

Пархоменко Ольга (1928), скрипачка родом з Києва. Закінчила Моск. консерваторію в класі Д. Ойстраха (1953). З 1954 р. солістка Київ. філармонії. Лауреатка конкурсу ім. Моцарта в Зальцбургу (1956, перша премія) та інших міжнар. конкурсів. У репертуарі твори укр. композиторів (Б. Лятошиського, М. Вериківського, А. Штогаренко).

Пархоменко Валентина (1937), бандуристка. Нар. арт. УРСР (з 1979). З 1958 р. у складі тріо “Дніпрянка” Київ. філармонії.

Пассек Тетяна (*1903), рос. археолог, дослідниця трипільської культури на Україні, гол. в селищі “Коломийщина” на Київщині (1934–1938); гол. праці “Періодизація трипільських поселень” (1949) і “Раннеземледельческие (Трипольские) племена Поднестровья” (1961).

Пастернакова Марія (*1897), народилась у Львові, педагог і знавець нар. і мист. танку. До 1939 р. вчителька “Рідної школи”, референт дошкільного виховання Т-ві “Укр. захоронка” (1934–1939) і в УЦК (1941–1944) у Львові, співред. журн. “Укр. дошкілля” (1937–1939). На еміграції в Німеччині, з 1949 в Канаді. Підручник “Заняття в дитячому садку” (1959); “Укр. жінка в хореографії” (1963), статті на виховні і дошкільні теми та про мистецтво танку.

Пата Тетяна (*1880–1976), український майстер народного декоративного так званого петриківського розпису; заслужений майстер народної творчості УРСР (з 1962). Твори Тетяни Юхимівни застосовують для оформлення інтер’єрів житлових та громадських будинків, книжок, листівок, плакатів, виробів з фарфору тощо. Орнаменти Пати мають вигляд асиметричних “букетів” та фризоподібних смуг, у яких ритмічно повторюються основні елементи композиції, відзначаються гармонійним співвідношенням яскравих червоних, зелених і жовтих кольорів. Твори Тетяни Юхимівни зберігаються в багатьох музеях України. В 1935–1941 рр. Пата викладала композицію в Петриківській школі декоративного малювання.

Пащенко Марія (*1900), літограф-офортист, майстер монотипії, закінчила Харківський художній ун-т (1928); кращі праці – серія “Пейзажі Харкова” (1957–1960), “Ялта” та ін.

Пащенко-Шульмінська Олімпіада (*1879), гром діячка на сх. Поділлі, вчителька, 1917 р. голова земської управи Кам'янець Подільського пов., співорганізаторка Кам'янець-Подільського держ. укр. ун-ту. Після 1920 на зах. Волині, після другої світової війни у Львові.

Пелешок Катерина (*1898), уроджена Шумейко, гром. діячка в США родом з Галичини; у 1950–59 рр. заступниця голови Союзу Українок Америки (СУА), з 1959 р. чл. Гол. Управи СУА і Світової Федерації Укр. Жін. Орг-цій та заступниця голови ЗУАД Комітету, 1964 – голова Об'єднаного Комітету Орг-цій м. Нью-Йорку, з 1963 – чл. Політ. Ради Українського конгресового комітету Америки.

Переверзєва Анастасія (*1836–1894), актриса. Сценічну діяльність почала в 60-х рр. в рос. провінційних трупях. В 1886 р. вступила до українського театру, в трупу М. Кропивницького. В 1888–94 рр. грала в трупі М. Садовського. Серед кращих ролей Переверзєвої: Риндичка, Морозиха (“По ревізії”, “Дай серцю волю” Кропивницького), Сірчиха (“За двома зайцями” Старицького), Палажка (“Мартин Боруля” Карпенка-Карого), Шкандибиха (“Лимерівна” Панаса Мирного).

Перелісна Катерина (*1902), дитяча письмен. і педагог родом з Харкова. У 1919–1931 рр. виступала з віршами, оповіданнями, статтями і рецензіями в Харківських журналах і газ., з 1942 р. у Львові (в журн. “Малі друзі” й “Дорога”), пізніше на еміграції в Німеччині (у збірці “Євшан-Зілля”) і США. Авторка виданих у США збірок для дітей “Для малят про звірят”(1952), “Ой хто там?”, “Три правди” (1967) й ін.

Петлюра Ольга (1885–1959), уроджена Більська, родом з Прилуки на Полтавщині. Вчителька і гром. діячка, дружина С. Петлюри (з 1909 р.). Похована разом з чоловіком і дочкою Ларисою у Парижі, на цвинтарі Монпарнас.

Петляш-Барілотті Олена (1890–1971), співачка і драматична акторка. Дочка М. Садовського. Сценічну діяльність почала в 1907 р. в Театрі Миколи Садовського. З 1913 р. виступала на оперних сценах Житомира, Одесі, Києва, Петрограду, Єревану, Тбілісі та ін.

Петраківська Юлія (1900–1969), педагог, методист дошкільного виховання, заслужена вчителька школи УРСР (з 1957). Родом з Києва. В 1916 р. почала працювати в дитячих садках Києва; 1929 р. – закінчила Київський інститут народної освіти. З 1924 р. очолювала дитячий садок заводу “Арсенал”. Автор ряду науково-методичних праць з дошкільної педагогіки.

Петрашевич Галина (*1903), скульптор, заслужений діяч мистецтв УРСР (з 1958). Родом з Черкащини. Художню освіту здобула в Уманській художньо-декоративній студії (1920–23) та в Київському

художньому інституті (1925–30). У своїй творчості найчастіше звертається до жіночих образів (“Знедолена“, 1938 р., Київський музей Т. Г. Шевченка; “Іспанська жінка”, 1938 р., Київський музей укр. мист-ва; “Колгоспна ланка”, 1952 р., Львівський музей укр. мист-ва; “Сестри”, 1954 р., “Дитино моя”, 1957 р., – в Донецькій картинній галереї; “Кріпачка”, 1959, Київський музей укр. мист-ва). Багато творів присвятила героям Великої Вітчизняної війни (“Подвиг Н. Шолуденка”, 1944–45 рр., Київський істор. музей; портрет С. Ковпака, 1945 р., Київський музей укр. мист-ва та ін.).

Петрів Іванна (*1892), уроджена Мурська. Педагог і гром. діячка, учителька нар. шкіл (1918–44 рр.) у Львові. На еміграції у Німеччині, Бельгії, з 1954 р. в Канаді. Співавторка методичних підручників і зразкових лекцій з природознавства. Співр. пед., дитячих і заг. характеру журн. і газ.

Петриненко Діана (*1930), оперова співачка. Нар. арт. СРСР (з 1975). З 1961 р. викладач Київ консерваторії. З 1955–1958 рр. – солістка капелли “Думка”. Державна премія УРСР ім. Т. Шевченка, 1972 р.

Петрова Євгенія (*1903), актриса, народна артистка УРСР (з 1947). Народилася в Києві. З 1919 р. грала на аматорській сцені. В професійному театрі з 1922 р. В 1923 р. вступила до театру “Березиль” (тепер Харківський державний український драматичний театр ім. Т. Г. Шевченка), в якому працювала до 1952 р. В 1952–59 рр. – артистка Київського держ. укр. драм. театру ім. І. Франка. Серед кращих ролей; Марися (“Мартин Боруля” Карпенка-Карого), Варвара (“Гроза” О. Островського), Шурка (“Єгор Буличов та інші” М. Горького), Джен (“Марія Тюдор” В. Гюго).

Петровичева Людмила (1882–1971) (Кравчуківна-Смалева Ванда – дійсне прізвище), співачка. Була солісткою Чернов. гор. хору (1897–1899), оперової групи укр. Театру громади “Руська Бесіда” у Львові (1899–1914), трупи В. Коссака (1920–21). В рад. час – режисер нар. театру у Бершеві.

Петрушенко Оксана (дійсне прізвище Бородавкіна) (1900–1940), видатна українська співачка (лірико-драматичне сопрано), народна артистка УРСР (з 1939). Родом з Балакиї. Артистичну діяльність почала в Херсоні в 1917 р., в мандрівній українській муз.-драм. трупі. І. Сагатовського. Грала провідні, переважно співочі ролі в українських класичних п’єсах. За порадою П. Саксаганського вступила до Київського музично-драматичного інституту ім. М. В. Лисенка, сполучаючи заняття в інституті з навчанням сценічної майстерності (у П. Саксаганського). Співала на оперних сценах Свердловська (з 1929), Самари (з 1932)

та інших міст. Повернувшись на Україну в 1934 р., вступила до Київського академічного театру опери та балету ім. Т. Г. Шевченка, де й працювала до кінця життя. В її репертуарі різноманітні партії з класичних та рад. опер: Наталка (“Наталка-Полтавка” Лисенка), Оксана (“Запорожець за Дунаєм” Гулака-Артемовського), Ліза, Тетяна (“Пікова дама”, Євгеній Онегін” Чайковського), Наташа (“Русалка” Даргомижського), Купава (“Снігуронька” Римського-Корсакова), Віолетта, Джільда, Аїда (“Травіата”, “Ріголетто”, “Аїда” Верді), Кармен (“Кармен” Бізе), Лушка (“Піднята цілина” Держинського) та інші. Одночасно з роботою концертна діяльність (народні пісні, класика).

Підвисоцька Омелія (уроджена Загачевська) (1856–1919), драматична акторка. У 1876–1904 рр. в театрі “Руської бесіди” у Львові. Пізніше – в різних театральних трупях України.

Підгірська Олександра (1894–1943), гром. діячка у Ковелі на Волині. У 1941–43 рр. – голова Допомогового Комітету м. Ковеля. Розстріляна німцями.

Підгірянкя Марійка (літ. псевд. Марії Домбровської, *1881), поетеса. Родом з Івано-Франківщини. Після закінчення вчительської семінарії (1900) вчителювала (до 1941 р.). Авторка збірок “Відгуки душі” (1908), поеми “Мати-страдниця” (1919), віршів для дітей.

Підтиченко Марія (*1912), педагог, філософ. Дійсн. Член АПН СРСР (з 1968). Праці з питань педагогіки. Має державні нагороди.

Пілацька Ольга (1884–1937), професійна революціонерка, громад. діячка. 1932–34 рр. – директор Ун-ту Червоної професури.

Піменова Ніна (1888–1941), палеоботанік і геолог. З 1924 р. наук. співр. кафедри геології, з 1926 р. – Ін-ту геол. наук АК УРСР.

Пилинська Марія (*1898), письм. родом з Кам'янець-Подільського, перекладач на укр. мову. Працювала над укладанням рос.-укр. фразеологічного словника.

Пилипенко Катря (*1890), акторка з Таганрогу. З 1910 р. в театрі “Руської Бесіди” у Львові, з 1915 р. – чл. Стрілецького театру при Легіоні УСС, з 1920 – в театрі ім. І. Франка у Вінниці, згодом у Харкові.

Пилипенко Наталія (*1898), акторка. З 1917 р. на сцені Чернігівського театру, у 1921–34 рр. у “Березілі” в Києві та Харкові. У 1956 р. емігрувала до Франції, потім США.

Пильцер Марія (1912–1976), акторка. Засл. арт. УРСР (з 1965). 1946–1976 рр. – актриса, заснованого нею Закарпатського Українського музично-драматич. театру.

Писаренко Анастасія (1892–1941), скульптор-монументаліст, закінчила Київ. художній інститут, в якому викладала з 1927 р.

Письменна Лариса (*1914), письм. з Житомирщини. Друкується з 1931 р. Видала цілу низку збірок оповідань і повістей для дітей.

Плешкан Ольга (*1898), художниця. Родом з Івано-Франківщини. Вчилася на філософському факультеті Львівського ун-ту і водночас у художній школі О. Новаківського (1925–32). Автор мініатюрних пейзажів, в яких відтворює мальовничу природу Покуття та Карпат; портретів (портрет матері) та жанрових картин (“Праля”, 1932 р.; “На ганку”, 1934 р.; “Дівчина з с. Тулови”, 1938 р.; “Очистка кукурудзи”, 1961 р.). Твори зберігаються у Львівському музеї укр. мист-ва та Русівському літературно-меморіальному музеї В. Стефаника (с. Русів Івано-Франківської обл.).

Поліна (справжнє прізвище та ім’я – Горенштейн Поліна 1899–1948), балерина та скульптор. Родом з Катеринослава. В 1920–24 рр. вчилася у Вищих хореографічних майстернях. В 1945 р. обрана секретарем ВЦРПС, головою Комітету радянських жінок і віце-президентом Міжнародної демократичної федерації жінок. Член Всесвітньої Ради Миру (з 1957 р.). Гол. Всесоюзного товариства культурних зв’язків із закордоном; з лютого 1958 р. – голова правління Союзу радянських товариств дружби та культурного зв’язку з зарубіжними країнами. Міжнародна премія “За зміцнення миру між народами” (1953).

Познанська Марія (*1917), поетеса. Авторка багатьох збірок для дітей.

Полева Ганна (*1928), прогресивна письменниця в Канаді. Професор ун-ту Брит. Колумбії в м. Ванкувері (з 1976 р.). З 1960 р. – голова громади об’єд. укр. канадців провінції Брит. Колумбія. З 1980 р. – керівник “Шевченкових читань” в ун-тах Канади.

Полевська Зоя (*1925), віолончелістка. Вчилася у Віденській музичній академії. Концертувала в Європі та США.

Полевська Людмила (*1893), уроджена Тимошенко. Віолончелістка і педагог з Харкова. З 1952 р. – викладач в Укр. муз. ун-ті в Нью-Йорку.

Полинська Віра (*1913), актриса. Нар. арт. УРСР (з 1972). З 1944 р. – у Львові.

Полонська-Василенко Наталія (1884–1973), історик, дослідник, археолог. Вчилася в Києві. З 1944 р. – проф. УВУ у Празі, а з 1945 р. – у Мюнхені. Серед багатьох робіт: “Історія України” (1960 р.) та “Видатні жінки України” (1969). Всього більше 200 робіт.

Полянська-Карпенко Ольга (1869–1943), драматична акторка, працювала у багатьох укр. трупах: М. Кропивницького, Садовського, Тобілевичів. В 1925 р. зійшла зі сцени.

Пономаренко Таїсія (*1925), оперова співачка, родом з Одещини. З 1951 р. – в Київськ. опері.

Попова Лідія (*1925), мистецтвознавець. Досліджує переважно – станкову й книжкову графіку.

Попова Любов (*1925), співачка. Нар. арт. УРСР (з 1976). З 1948 р. – в Харківській опері.

Попович – Боярська Клементина (1863–1945), письмен. та гром. діячка. Вчителювала в Зах. Україні. Разом з Н. Кобринською та У. Кравченко приймала участь в жіночому русі. Її твори оцінив І. Франко, присвятивши їй вірш “Відповідь” (“К. П.”)

Потапова Олена (*1930), балерина, народна артистка УРСР (з 1959 р.). В 1946–48 рр. вчилася в хореографічній студії при Київському держ. академ. театрі опери та балету Української РСР ім. Т. Г. Шевченка, солісткою якого працювала з 1948 р. Основні партії в репертуарі Потапової: Одетта – Оділія (“Лебедине озеро” П. Чайковського), Лілея (“Лілея” Данькевича).

Пригара Марія (*1908), письменниця, у 1927–30 рр. навчалася в Київському ІНО. Друкуватися почала з 1924 р. Наложала до літературної організації “Гарт”. Перша книга віршів – “Весна на селі” (1929). Далі виходили книги “Дорогою війни” (1944), “Напередодні” (1946), “Сестри” (1948). В 30-х рр. ряд поетичних збірок для дітей, автор поеми “Яринка” (1944). Їй належить чимало книжок, в яких відображено життя і навчання дітей (“Наші знайомі”, 1946 р.; “Одна сім’я”, 1955 р.; “Весела мандрівка”, 1959 р.; “Дніпрові сусіди”, 1961 р. та ін.). Переклади творів російських, польських, німецьких письменників.

Прійма-Богачевська Рома (*1928), балерина і хореограф. З 1964 р. – керувала балетною школою в Нью – Йорку. Ставила дитяч. балети – казки.

Прійма-Шмериковська Іванна (*1893), піаністка, співачка і педагог. З 1959 р. – керівник фортепіанного відділу в школі у Флориді.

Примаченко Марія (Пріймаченко) (1908–1996), нар. малярка, майстер нар. декоратив. розпису. Мала державні нагороди. Виставлялася в Києві, Парижі, США.

Приходько Марина (*1927), поетеса на еміграції. Друкувалася з 1947 р. Зокрема збірка “Потойбіч мосту” (Мюнхен, 1967).

Приходько Надія (*1926), поетеса, родом з Київщини. Друкувалася в літ. журн. з 1954 р.

Приходькова Єлисавета (1892–1975), фізіолог, чл.-кор. АН УРСР (1951). Праці присвячені гормонотерапії, вивченню нервової системи.

Прихотько Антоніна (*1906), фізик. Академік АН УРСР (з 1964). У 1965 – 70 рр. – директор Ін-ту фізики АН УРСР. Праці у галузі низькотемпературної фізики. Мала понад 100 наук. праць.

Прокопчак Марія (*1914), діячка прогресивних кіл. З 1960 р. – помічник секретаря Крайового Виконавчого Комітету Товариства об'єднаних укр. канадців.

Проскура Ольга (1904–1978), лікар-уролог. Доктор мед. наук. (з 1959). З 1961 – професор Київськ. ін-ту вдосконалення лікарів. Головні праці по питанням пластич. урології травм.

Проскурівна Марія (справжнє прізвище Семенко) (1863–1945), письмен. Твори етнографічно-побутового змісту.

Процюк Олена (*1917), уроджена шкільна, гром. діячка. У Союзі Українок Австралії (1950–57), з 1957 р. – в США – референтка зв'язків Світової Федерації Укр. Жін. Орг-цій (СФУЖО), уповноважена на міжнар. конгресах жін. орг-цій і ред. англомовного “Бюлетеня” СФУЖО. Статті у пресі.

Пускова Ольга (1857–1911), оперова співачка і педагог. Співала в операх Києва, Харкова. Концертувала і викладала в Києві і Одесі.

Пучківська Надія (*1908), офтальмолог, чл.-кор. АМН СРСР (з 1961 р.). Дочка О. М. Пучківського. Закінчила Київський мед. ін-т. (1930 р.). 1936–1940 рр. асистент цього ж інституту. З 1946 р. працювала в укр. наук.-досл. експеримент. ін-ті. очних хвороб та тканинної терапії ім. академіка Філатова в Одесі (з 1956 – директор цього ін-ту.), учениця В. П. Філатова. Праці присвячені проблемам пересадки рогівки, лікування опіків очей. Запропонувала нові операції пересадки рогівки й новий ефективний метод оперативного лікування наслідків опіків очей. Редактор “Офтальмологічного журналу” (з 1956 р.). Премія ім. В. П. Філатова АН УРСР, (1961). Має державні нагороди.

Пчілка Олена (літ. псевдонім Ольги Косач; 1849–1930), письменниця. Мати Лесі Українки, сестра М. Драгоманова. Чл.-кор. АН УРСР (з 1927 р.). Родом з Полтавщини. Закінчила Київський ін-тут шляхетних дівчат. Друкуватися почала у 80-х роках ХІХ ст. Разом з Н. Кобринською видала альманах “Перший вінок” (1887). Редактор-видавець журн. “Рідний край” та додатку до нього “Молода Україна” (1908–1914). З 1921 р. постійно жила і працювала в Києві. Перший автор поетичних творів (збірка “Думки-мережанки” 1885), оповідань (“Світло правди і любові”, “Товаришки” та ін.), п'єс (“Світова річ”, 1908 р., тощо), позначених впливом ліберально-демократичних і культурницьких ідей. Спогади про М. Старицького (1903), М. Лисенка (1914), М. Драгоманова (1926). Переклади зі слов'янських літератур.

Р

Радкевич Клавдія (1869–1932), актриса і співачка. Працювала в театрі “Руської бесіди” у Львові, потім у Відні.

Радченко Зінаїда (1839–1916), фольклорист та етнограф. Член Рос. географ. тов-ва. Видала більш ніж 700 нар. пісень. В передмові до збірки змалювала буття та звичаї селянства.

Радченко Клавдія (*1929), співачка. Нар. артистка УРСР (з 1969). З 1975 р. – солістка Київської опери.

Раєвська-Іванова Марія (1840–1912), малярка і педагог. Вчилася у Дрездені. Перша жінка в Росії, якій Петербурзька Академія мистецтв надала звання художника (1868). В 1869 р. – у Харкові відкрила власну художню школу, на базі якої пізніше виникають художнє уч-ще, технікум, з 1927 р. – Харківський художній ін-т.

Ратмирова Олена (1869–1927), співачка і драм. актриса. З 14 років брала участь в аматорських виставах. В 1884–92 працювала в трупі М. Кропивницького. 1892 вчилася в муз. училищі в Києві. З 1902 р. працювала в різних українських трупах. В останні роки життя грала в Новочеркаському драм. театрі. Кращі ролі: Наталка (“Наталка-Полтавка” І. Котляревського), Стеха (“Назар Стодоля”, Т. Шевченка), Катря і Кулина (“Не судилось” і “Чорноморці” Старицького). Була першою виконавицею ролі Катерини в опері М. Аркаса “Катерина”.

Ратушина Лариса (1921–1944), учасниця підпільного руху на Україні періоду Великої Вітчизняної війни. Вбита зрадником.

Рафалович Єлизавета (*1831), співачка. Працювала в Києві, Мілані, Петербурзі.

Рибчинська Зінаїда (1885–1964), актриса і співачка. Музичну освіту отримала в Києві. Працювала в театрах Тбілісі, Києва, Харкова, Казані, Баку, Одеси, Катеринбургу, а також в Італії. У 1937 р. покинула сцену.

Роговцева Ада (*1937), актриса. Нар. арт. СРСР (з 1978). Працювала у Київськ. драм. театрі ім. Л. Українки. З 1980 р. – викладає у Київськ. ін-ті театрального мистецтва ім. Карпенка-Карого. Має державні нагороди.

Рогніда Рогволодівна, дружина Володимира Великого, дочка половецького князя. Як свідчать переклади, після боярського суду за замах на життя Володимира, який паплюжив її жіночу гідність, та був винуватцем смерті її батька і братів, оселилася разом із сином Ізяславом у м. Креславці на Двіні, охрестилася і почала надсаджувати християнство у межах свого князівства, заснувала монастир, де згодом постриглася у черниці. Померла 1000 р. За нещасливе життя увійшла у літописи під ім'ям Гореслава.

Роук Віра (*1911), майстриня художньої вишивки. Засл. майстер нар. творчості УРСР (з 1967). Працювала в Сімферополі. Мала виставки в Україні і за кордоном.

Роксолана (Лісовська Настя, †1561), дружина турецького султана Сулеймана I. Родом з Рогатина. В 1520 під час нападу на Рогатин Роксолану захопили кримські татари в полон і продали в султанський гарем. За свідченням сучасників, Роксолана відзначалася красою і розумом, музичним талантом. Ставши дружиною турецького султана Сулеймана I, відігравала значну роль у політичному житті Туреччини 20–50-х рр. XVI ст., зокрема намагалася посадити на султанський престол свого сина Селіма. З її ім'ям пов'язано спорудження в Стамбулі ряду архітектурних пам'яток. Виконаний у дусі італійського Відродження портрет Роксолани, що зберігається у Львівському державному історичному музеї, є одним з перших станкових портретів, створених в Україні. Укр. композитор Д. В. Січинський 1908–1909 рр. написав оперу “Роксолана”.

Романович Марія (дійсн. прізвище – Рожанковська) – (1852–1933), актриса. Працювала в театрі “Руської бесіди” у Львові, потім в Чернівцях.

Романович-Ткаченко Наталія (1884–1933), письменниця. Учасниця револ. гуртків. Була знайома з І. Франком. В 20-х рр. працювала в журн. “Червоний шлях”. Належала до літ. громади “Плуг”.

Романовська Марія (*1901), письменниця. Видавала книжки для дітей.

Ропська Олександра (1897–1957), співачка, народна артистка УРСР (з 1940 р.). В 1919 р. закінчила Саратовську консерваторію, артистичну діяльність розпочала в Полтаві. Працювала в Одеському та Харківському (1926–28), а з 1928 р. – в Київському оперних театрах. З 1944 р. викладала вокал у Київській держ. консерваторії. Майстерно виконувала укр. народні пісні. Кращі оперні партії: Кармен (“Кармен” Бізе), Ольга (“Євгеній Онегін” Чайковського), Настя (“Тарас Бульба” Лисенка) та ін.

Росина Юлія (1877–1960), актриса. Сценіч. діяльність почала у 1892 р. в трупі Саксаганського. Пізніше працювала у Харкові та Києві.

Рошкевич Ольга (*1858), близький друг І. Франка. Народилася на Івано-Франківщині. Під впливом І. Франка перекладала романи Е. Золя, збирала весільні пісні. Франко присвятив їй чимало творів, відгомін їхніх особистих взаємин відбився в оповіданні “На дні” та в ряді віршів під назвою “Карточка любви”.

Рубчаківна Ольга (1903–1981), актриса. Вчилася в драматич. школі у Києві. З 1920 р. – працювала в Укр. драм. театрі ім. І. Франка.

Рубчакова Катерина (1881–1919), драматична артистка і співачка (ліричне сопрано). В 1896–1918 р. працювала в театрі т-ва “Руська бесіда” у Львові. В 1918–19 організувала власну трупу, з якою виступала на Буковині, в Галичині та на Поділлі. Серед кращих ролей: Галя (“На-

зар Стодоля” Т. Шевченко), Маруся (“Маруся Богуславка”), Анна (“Украдене щастя” І. Франка) та ін. Виступала в оперних партіях: Оксана (“Запорожець за Дунаєм” Гулака-Артемовського), Баттерфляй (“Мадам Баттерфляй” Пуччіні), Маргарита (“Фауст” Гуно) та інші.

Руденко Бела (*1933), співачка (лірико-колоратурне сопрано), народна артистка СРСР (з 1960 р.). В 1956 р. закінчила Одеську консерваторію і відтоді працювала в Київському держ. театрі опери та балету ім. Т. Г. Шевченко, з 1973 р. – у Великому Театрі в Москві. Серед кращих оперних партій: Джільда (“Ріголетто” Верді), Розіна (“Севільський цирюльник” Россіні), Наталка (“Війна й мир” Прокоф’єва), Йолан, Ярина (“Милана”, “Арсенал” Г. Майборди) та ін. Лауреат Всесоюзного конкурсу вокалістів (1956) і Міжнародного конкурсу вокалістів у Тулузі (1957). Державна премія (1971).

Руденко Лариса (*1918), співачка (меццо-сопрано), народна артистка СРСР (з 1960 р.). В 1940 закінчила Київську консерваторію. З 1939 Руденко – артистка Київського театру опери та балету ім. Т. Г. Шевченко. Серед кращих оперних партій Руденко: Кармен (“Кармен” Бізе), Любаша (“Царевна-наречена” Римського-Корсакова), Настя (“Тарас Бульба” Лисенко) та ін.

Рудницька Нона (*1934), актриса. нар. арт. УРСР (з 1974 р.). З 1956 р. – працювала у Вінниці, Херсоні, Чернігові. З 1971 р. – у Ровенському укр. муз.-драм. театрі.

Рудницька Ольга (*1926), актриса. Нар. арт. УРСР (з 1982 р.). З 1946 р. – працює в Чернівецькому укр. муз.-драм. театрі ім. О. Кобилянської.

Русова Софія (уроджена Ліндфорс) (1856–1940), культурно-освітня діячка, педагог. Після закінчення гімназії у Києві (1871) працювала в освітніх і виховних закладах. У 1874–76 разом з чоловіком перебувала у Петербурзі, брала участь в діяльності українського земляцтва. Праці з питань педагогіки, мистецтва, літератури тощо. В 1921 р. емігрувала за кордон.

С

Сабансева Людмила (*1922), скульптор, родом з Житомирщини. Працювала в монументальній скульптурі.

Сабат-Свірська Марія (1895–1983), оперна співачка. 1926–49 р. у Польщі в Торумській опері.

Савельєва Прасковія (1918–1944), учасниця антифашистського руху. Приймала участь в діях підпільної групи в Луцьку. В 1943 р. – арешт. Після знущань спалена живою. В 1972 р. в Луцьку їй встановлено пам’ятник.

Савіна Марія (1854–1915), родом з Кам'янець-Подільського. Закінчила гімназію в Одесі. Сценічну діяльність почала 1869 р. в Мінську. Виступала в театрах Харкова, Казані, Саратова та інших міст. У 1874 р. вступила до трупи Александринського театру в Петербурзі, в якій зайняла провідне місце. Була одним з ініціаторів скликання Першого всеросійського з'їзду театральних діячів, організатором Російського театального товариства (1883–1915).

Савицька Іванна (*1914), дитяча письмен. з Галичини. З 1949 р. в США.

Савицька Олена (*1801), уроджена Каречко. Генетик-ембріолог. З 1944 р. в Німеччині і США. Праці з цитогенетики цукрового буряка.

Савчук Стефанія (*1899), уроджена Герицька. Гром. діячка і педагог, родом з Галичини. З 1924 р. в Канаді. З 1973 р. – заступниця голови СКВУ.

Садовська Марія (справжнє прізвище – Тобілевич, по чоловікові – Садовська-Берілотті) (1855–1891), видатна співачка та драматична артистка. Сестра І. Карпенко-Карого, М. Садовського та П. Саксаганського. Сценічну діяльність почала 1876 р. в рос.-укр. трупі М. Кропивницького, де виступала переважно в оперному репертуарі. З 1883 р. повернулася на українську сцену до трупи М. Кропивницького, далі працювала в трупах М. Старицького, М. Садовського, П. Саксаганського. Кращі ролі: Наталка (“Наталка Полтавка” І. Котляревського), Одарка (“Запорожець за Дунаєм” Гулака Артемовського), Проня (“За двома зайцями” М. Старицького).

Садовська-Тимковська Тетяна (*1888), актриса. В 1915 – 16 рр. гра-ла в “Товаристві українських артистів”, пізніше в Народному театрі в Києві. З 1929 р. працювала у II Держ. укр. театрі.

Самойленко Поліна (*1889), актриса, театр. діячка. Заснувала “Молодий театр”. Працювала в Одесі, Харкові, Черкасах, Києві.

Самойлик Ніна (1902 – 1972), педагог. Засл. вчителька УРСР (з 1956). Працювала у Харкові. Мала державні нагороди.

Самойлова Конкордія (уроджена Громова) (1876 – 1921), профес. революціонерка. Діячка жіночого руху. Організатор I зборів робітниць і селянок у 1918 р. у Москві. Написала ряд статей та брошур.

Сахновська Олена (*1958), художник-графік. Родом з Києва. Вчилилася в Київському художньому ін-ті. З 1937 р. працювала в техніці літографії. Праці: “Т. Г. Шевченко” (1934), ілюстрації до “Лісової пісні” Лесі Українки та ін.

Сіваченко Тамара (*1923), лікар-радіолог, доктор мед. наук (з 1967 р.), професор (з 1968), засл. діяч науки УРСР (з 1979 р.). Має

державні нагороди, Державну премію УРСР з 1972 р.

Сигіда Надія (уроджена Малаксіано) (1862–1889), революційна народниця. Приймала участь в роботі Південноросійської організації “Народної волі”. Була заарештована. Страту було замінено каторгою. Закінчила життя самогубством.

Сидоренко Дарія (*1913), вишивальниця, майстриня народної творчості УРСР.

Сидоренко Євгенія (1886–1961), актриса, засл. арт. УРСР (з 1930). Працювала в театрах Києва, Одеси, Харкова. Серед її вихованців – Н. Ужвій, О. Осмяновська та ін.

Симонова (Кибальчич) Надія (літ. псевд. Наталка Полтавка, 1878–1914), письменниця. Друкувалася у Львів. журналах “Зоря” та “Літературно-науковий вісник”.

Сисупенко Віра (*1910), майстер народного декоративного ткацтва, засл. майстер нар. творчості УРСР (з 1960). Родом з Чернігівщини. В 1934 р. закінчила Дігтярівський технікум художньо-промислового ткацтва. Створила багато плхтових килимків і тканин, що експонуються на міжнародних виставках.

Скорородова Ольга (1914–1982), педагог. З 1922 по 1924 виховувалась в Одеській школі сліпих; з 1925 по 1941 – у Харківській школі-клініці для сліпоглухонімих під керівництвом професора І. О. Соколянського, де здобула середню освіту. В 1944 р. переїхала до Москви, шляхом індивідуального навчання здобула вищу освіту. З 1961 р. – кандидат педагогічних наук, старший науковий співробітник лабораторії навчання сліпоглухих дітей інституту дефектології АПН РРФСР.

Скрипчинська Любов (*1912), вчений, меліоратор, доктор с/г наук (з 1961), професор (з 1965), засл. діяч науки УРСР (з 1967). Головні праці з питань меліорації.

Скрипчинська Елеонора (*1899), музичний педагог і хоровий диригент. Заслужений діяч мистецтв УРСР (1957). Музичну освіту здобула приватно у Л. Яворського та В. Пухальського. В 1919–23 р. викладач Народної консерваторії в Києві; 1923–34 рр. – музичного технікуму і музично-драматичного інституту імені М. Лисенка. З 1937 р. Скрипчинська викладала в Київській державній консерваторії імені П. Чайковського.

Скрипник Марія (*1915), гром діячка в Канаді. З 1960 р. – редактор газети “Українські канадці”.

Следзевська Ірина (*1928), лікар, кардиолог, доктор мед. наук (з 1967), професор (з 1977). Працювала над реабілітацією хворих на інфаркт міокарду. Державна премія, 1980.

Слободівна Марія (по чол. Крушельницька) (1876–1935), актриса,

письменниця, авторка збірок нарисів про життя жінок Галичини. Страчена, як представниця сім'ї інтелігентів Крушельницьких, в сталінські часи, після добровільного повернення до Рад. Союзу.

Смирнова-Замкова Олександра (1880–1962), патологоанатом, академік АН УРСР (з 1951, чл.-кор. з 1939), засл. діяч УРСР (з 1944 р.). В 1905 закінчила медичний факультет університету в Монпельє (Франція). З 1927 працювала в АН УРСР. 1938–53 рр. – зав. відділом Інституту клінічної фізіології АН УРСР. У 1953–62 рр. – зав. лабораторією морфології Інституту фізіології ім. О. О. Богомольця АН УРСР. Основні праці присвячені вивченню патанатомії інфекційних хвороб, походження пухлин, патанатомії променевої хвороби та дослідженню неклітинних структур організму. Має державні нагороди.

Смолярова Олександра (*1925), актриса, нар. арт. УРСР (з 1980). Працювала в театрі Л. Українки в Києві.

Сморгачова Людмила (*1950), артистка балету, нар. арт. УРСР (з 1978). Солостка Київського оперного театру. Має державні нагороди.

Собачко-Шостак Ганна (1883–1965), майстер народного декоративного розпису. Народна майстриня УРСР (з 1936 р.). Серед робіт “Весняна пісня” (1913), до “Придніпровських квітів” (1964). Учасниця багатьох виставок в державі та за кордоном.

Соколовська Катерина (1840–1883), поетеса. Родом з Харківщини. Разом з чоловіком заснувала народну школу. Писати почала в 60-х роках під впливом Т. Шевченка і О. Кольцова, автор ліричних віршів і поем з життя українського села.

Соколовська Софія (псевд. Светлова Олена) (1894–1938), учасниця боротьби за владу Рад в Україні. З 1935 р. – директор кіностудії Мосфільм.

Солнцева Юлія (1901–1981), актриса і кінорежисер. Дружина О. П. Довженка. Нар. арт. ССРСР (з 1981). Мала державні нагороди.

Сологуб Ірина (Бокконі) (1884–1972), оперна співачка. Працювала в Польщі, Італії, Австрії. Працювала у Львові. Покинула сцену у 1923 р.

Сосніна Ніна (1923–1943), керівник групи молоді в роки фашистської окупації періоду Другої Світової війни. Загинула під час бою.

Спаська Євгенія (1892–1980), дослідниця українського мистецтва. Була ученицею Д. Щербаківського. Під час першої світової війни – сестра милосердя; працювала в земсоюзі у Галичині й Буковині. У 1919 році Центральний архів відділу по ліквідації організацій воєнного часу видає її книжку “Народне мистецтво Галичини й Буковини”. Завідувала кустарним відділом Київського музею (1925–1926), керувала виробництвом у Київському товаристві “Текстильхудожек-

спорт” (1926–1931). 1934 – вислана на три роки до Уральська. Керувала майстернями-артілями в Алма-Аті (1938–1945), у 1948–1961 працювала в Казахському державному пединституті ім. Абая.

Стаднікова Софія (1888–1959), драматична артистка, співачка (драматичне сопрано), родом з Тернопільщини. Вокальну освіту здобула в Києві в 1915–17 рр. у професора О. Муравйової. Дебютувала 1901 р. в ролі Акуліни (“Влада темряви” Л. Толстого) в театрі “Руська бесіда” у Львові, де працювала в 1901–13 рр. Пізніше виступала в театрі М. Садовського у Києві (1915–18), в укр. театрі Й. Стадника та ін. трупах, потім в театрах Львова (1939–41); Дрогобича (1944–1947). Кращі ролі: Маруся (“Маруся Богуславка” М. Старицького), Анна (“Украдене щастя” І. Франка), Мавка; Килина (“Лісова пісня” Лесі Українки).

Стадниківна Стефанія (1912–1983), артистка, родом з Тернопільщини. Сценічну діяльність почала у 1926 р. у Львові в укр. театрі під керівництвом батька. Працювала в театрах Львова, Казані, Вільнюса, Харкова. Кращі ролі Оксана (“Запорожець за Дунаєм” Гулака-Артемовського), Наталка (“Наталка Полтавка” Котляревського) та ін.

Старицька Марія (1865–1930), драматична актриса, режисер, педагог. На професійну сцену вступила в 1885 р. в трупу свого батька М. Старицького. Працювала в українських і російських трупах (Петербург, Москва, Київ). Серед кращих ролей: Анна Петрівна, Лимариха, мати, Ганна (“Не судилось”, “За двома зайцями”, “Маруся Богуславка”, “Богдан Хмельницький” Старицького) Кабаниха (“Гроза” О. Островського). З 1898 р. – режисер та педагог в драматичних гуртках “Народних домів” та в літературно-драматичному товаристві (Київ). В 1904–27 рр. очолювала драм. відділ музично-драм. школи М. Лисенка в Києві (з 1918 р. – інститут). Перша поставила на українській сцені драматичні твори Лесі Українки. “Йоганна”, “Мохаммед і Айта” (силами учнів музично-драматичної школи М. Лисенка, 1913 р.).

Старицька-Черняхівська Людмила (1868–1941), письменниця, літературознавець. Дочка М. Старицького.

Старкова Марія (1888–1970), піаністка, педагог. З 1913 р. – в Одеській консерваторії, з 1926 р. – професор. Одна із засновників відомої музичної школи разом зі П. Столярським.

Старинкевич Єлизавета (1890–1966), літературознавець і перекладач. Закінчила Вищі жіночі курси в Москві (1917). Літературну діяльність почала в 1928 р. Науковий співробітник інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка (1945–1963). Автор праць з історії та теорії вітчизняної і зарубіжної драми, української драматургії. Перекладала твори Бальзака, Мопассана, Стендаля, Золя та ін.

Стефуракова Іванна (1849–1885), актриса. В 1870–1884 рр. – в театрі “Руської бесіди” у Львові.

Стефанюк Марія (*1948), співачка. Нар. артистка УРСР (з 1979). Солостка Київської опери з 1972 р.

Стечинська Елеонора (1852–1924), драматична артистка. В 1879–1917 рр. працювала в театрі товариства “Руська бесіда” у Львові, 1896–1997 рр. в укр. трупах Ю. Касименка (Наддніпрянина), та І. Морозова (Москва).

Стешенко Оксана (1875–1941), письменниця, дочка українського письменника М. П. Старицького. В 1892 р. закінчила гімназію в Києві. Займалась літературно-педагогічною діяльністю. Автор хрестоматії для дітей середнього шкільного року “Рідні колоски” (1924–25 рр. в другому виданні – “Колоски життя”); творів для дітей “Як Юрко подорожував на Дніпрові пороги” (1929), “Герої зв’язку” (1930) та інші. Переклала українською мовою твір М. Є. Салтикова-Щедріна “Пани Головлєви” (1939), російською мовою – “Кармалюка” М. П. Старицького (1927). Написала ряд статей з літературознавства.

Стешенко Ірина (*1898), родом з Києва. Закінчила музично-драматичний інститут ім. Лисенка (1920). У 1920-49 рр. актриса в театрах Києва і Харкова, зокрема в театрі “Березіль”. Головні ролі: Сірчиха (“За двома зайцями” Старицького), Марися (“Мартин Боруля” І. Карпенко-Карого), Бочкарьова (“Платон Кречет” О. Корнійчука). Переклади творів російської і зарубіжної класики (О. Пушкіна, М. Горького, В. Шекспіра, Ж. Б. Мольєра, Й. В. Гете, Ф. Шіллера, К. Гольдони та інші).

Супрун Оксана (*1924), родом з Умані. Скульпторка, дочка скульпторки І. Петрашевич. Закінчила Київський художній інститут (1945–51 рр.). Автор композиції “Партизанка” (1951), “За мир” (1952), “Дружба” (1954), “Пісня” (1955), “Колгоспниця” (1957), “Майбутнє” (1960); портрет М. Горького (1950 р.), В. Белінського і М. Гоголя (обидва 1951–52 рр.), Івана Франка (1954–55 рр.). У співавторстві з А. Білостоцьким створила скульптуру “Перед боєм. Богдан Хмельницький, Максим Кривоніс та Іван Богун” (1954 р.), пам’ятник І. Франкові у Києві (1956 р.), композицію “Війні – ні!” (1961 р.).

Суровцева Надія (1896–1985), гром. діячка, родом з Києва. Закінчила історико-філологічний ф-тет Петербурзького ун-ту. Після Лютневої революції повернулася до Києва, працювала в Центральній Раді, під час гетьманщини – в секретаріаті Міністерства закордон. справ. 1918 р. емігрувала до Австрії, закінч. філософський ф-тет ун-ту у Відні. Доктор філософії. Участь в роботі Міжнародної жіночої Ліги миру і

свободи, конгресах у Відні, Дрездені, Гаазі, Амстердамі, Парижі, Вашингтоні. Секретар Комітету “Голодуючим України”. В 1925 р. повернулася на Україну (Харків). Працювала в ВУФКУ, РАТАУ, головліті. 1944 р. заарештована і заслана (до 1954 р.). Після реабілітації проживала в Умані займалась творчою працею. Збірка новел “По той бік”.

Т

Таранець-Ветухова Антоніна (1904–1971), ботанік-фізіолог, родом з Харкова. Працювала в Ленінграді, Харкові, Парижі. З 1953 у США, праці у галузі впливу низьких температур на фізіологію рослин та фотоперіодизму.

Тарасенко Маруся (1903–1923), гром. діячка. З 1921 р. брала участь в повст. боротьбі проти рад. влади. Розстріляна.

Тарнавська Марта (*1930) поетеса, за фахом бібліотекар, родом зі Львова; з 1950 р. в США. Друк. в журн. “Київ”, “Наше Життя”, “Слово” та ін.

Татаренко Ніна (*1901), лікар-психіатр, доктор мед. наук (з 1947), проф. (з 1948). Праці з питань клініки та патофізіології вищої нервової системи. Мала держ. нагороди.

Таякіна Тетяна (*1951), артистка балету, нар. арт. СРСР (з 1980). Солістка Київ. театру опери та балету.

Твердянська Лідія (*1912), скульптор. У 1946 р. закінчила Харківський художній ін-т. Основна тема творчості Твердянської – героїзм радянських дівчат у період Великої Вітчизняної війни (“Зоя Космодем’янська”) 1949 р., “Нескорена полтавчанка” (Ляля Убийвок) 1957 р. (Харків. музей образотворчого мистецтва). Створила кілька портретів передових людей Харківщини.

Теліга Олена (1907–1942), поетеса, публіцист і політ. діяч. З 1924 р. в Чехословаччині, студіювала на іст.-філол. факультеті Пед. ін-ту в Празі. Одружилася з В. Телігою. 1939–1941 рр. жила у Кракові, очолювала мист. т-во “Зарево”, працювала в Культ. Референтурі Проводу Укр. Націоналістів. У 1941 р. жила у Львові, Києві. Гол. спілки письм. і ред. літ. тижневика “Літаври”, що виходив при щоденнику “Укр. Слово.” У 1942 р. була заарештована гестапо, потім розстріляна. Поезії, друковані у “Віснику”, з’явилися посмертно.

Тессейр-Донець Марія (1889–1974), оперна співачка (колоратурне сопрано) і педагог родом з Києва. Вчилась у Віденській і закінчила Міланську консерваторію (1915); у 1915–1948 рр. (з перервами) солістка Київ. опери, з 1935 р. – викладач Київ. консерваторії, з 1953 р. – проф. Виконувала партії Розіни (“Севільський цирульник” Дж. Россіні), Джільди (“Ріголетто” Дж. Верді), Оксани (“Тарас Бульба” М. Лисенка) та ін.

Тимош Лідія (*1918), актриса, нар. арт. УРСР (з 1968), працювала в Кіровоградському укр. муз.-драм. театрі ім. М. Л. Кропивницького. Мала держ. нагороди.

Тимошко Тамара (*1942), актриса, нар. арт. УРСР (1980). Працювала в театрі оперети в Києві.

Тимченко Марфа (*1922), майстер нар. декоративного розпису, нар. худ. України (з 1977). Вийшла з Петриківської школи. Працювала над порцеляною.

Тим'як Марія (*1889), нар. майстер худ. кераміки. Твори експонуються на виставках нар. і декор. мистецтва, представлені в музеях Косова, Львова, Києва.

Титаренко Надія (1903–1976), акторка, родом з Київщини, по закінченні театр. студії Л. Курбаса (1922) працювала до 1934 р. в театрі “Березіль”, пізніше в Харківському, Львівському театрі юного глядача. Кращі ролі: Дездемона (“Отелло” В. Шекспіра), Зося (“Сава Чалий” І. Карпенко-Карого) та ін.

Титла Галина (*1935), маляр-іконописець у США; спеціалізувалася в іконографії і темперовій техніці у студії П. Холодного (молодшого). Ікони в укр. церквах у США, учасниця виставок ОМУА.

Ткаченко Валентина (1920–1970), вчилася у Київ. ун-ті (1940–1941). Друкуватися почала в 1939 р. Перша збірка поезій – “Зелена сторона” (1940). Автор поет. книг: “Дівоча лірика” (1946), “Побачення” (1955), “Земля радіє сонцю” (1962), “Завжди люблю” (1959) та ін.

Ткачук Ольга (*1913), письм. і журналістка родом з Житомирщини, за фахом педагог. Друкується з 1954 р. Роман “На зустріч волі” (1955), повість “Перебрані межі” (1973) та ін.

Томм Елеонора (*1915), співачка (меццо-сопрано), нар. арт. УРСР (1964). Закінчила 1949 р. Київ. консерваторію і відтоді – солістка Київськ. театру опери та балету. Серед виконуваних партій: Кармен (“Кармен” Бізе), Марфа (“Хованщина” Мусоргського), Соломія (“Богдан Хмельницький” Данькевича) та ін. Держ. премія (1949).

Тобілевич Софія (1860–1953), акторка, письменниця. Дружина І. К. Карпенка-Карого. Мистецьку діяльність почала 1880 р. з аматорського хору М. Лисенка та М. Старицького (Київ). На драм. сцені працювала в трупі М. Кропивницького, Товаристві укр. артистів під кер. П. Саксаганського, в театрі М. Садовського. Потім в театрі ім. Франка. Кращі ролі: Терпелиха (“Наталка Полтавка” І. Котляревського), Лимериха (“Лимерівна” Панаса Мирного) та ін. Літ. діяльність почала в м. Новочеркаську, куди поїхала у заслання до чоловіка. В співавторстві з ним написала драму “Чортова скала”, переклала з

польського п'єси: “У липневу ніч” Горчинського, “Зачароване коло” Ріделя, “Гуцули” Коженьовського, з французької – “Весілля Фігаро” Бомарше. Досліджувала народну творчість, автор спогадів про дожовтневий укр. театр та нарису про життя І. Карпенка-Карого.

Тобілевіч-Кресан Марія (1887–1957), письм.-перекладач і театр. діяч, донька І. Карпенка-Карого, організатор і драматург лялькового театру в Києві.

Трегубова Валентина (*1926), скульптор, засл. діяч мистецтв УРСР (1970). Працювала на Коростенському порцеляновому з-ді.

Третякова Валентина (*1932), бандуристка, нар. арт. УРСР (1977). Виступала у складі тріо бандуристок.

Трипільська Єлизавета (1883–1958), скульпторка. Працювала з 1922 в жанрі монументальної скульптури.

Туз Валентина (*1931), актриса, нар. арт. УРСР (1972). З 1954 р. працювала в Одеськ. укр. муз.-драм. театрі.

Тулуб Зінаїда (1890–1964), письм., родом з Києва. Закінчила Київ. вищі жін. курси (1913 р.). Друкуватися почала з 1910 р. Перша прозова повість “На роздоріжжі” (рос. мовою) опублікована у “Вестнике Европы” (1916 р.). Автор роману “Людолови” (1934–1937 рр.), роману “За бортом” про життя Т. Шевченко під час заслання, п'єс та перекладів.

Тульчинська Віра (*1907), мікробіолог, чл-кор. АН УРСР (1948), родом з Казані, з 1947 р. на Україні: проф. Одеського с/г ін-ту, з 1952 – Одеського ун-ту. Праці присвячені мікробіології та імунології бруцельозу та туберкульозу, бактеріофагії, дослідженню біол. активних речовин.

Турзинська Агата (1903–1972), письм. Закінчила Київ. ІНО (1926). Входила до літ. орг-ції “Західна Україна”. Друкуватися почала в 1926 р. Збірки поезії “Урожай” (1936), “Привіт Галичино!” (1940), “Дорогі заповіти” (1958), поеми “Дитинство поета” (1941), “Тарасова гора” (1961) та ін.

Турияниця Ганна (1910–1943), діячка рев. руху на Закарпатті. Загинула під час другої світової війни.

Тюменева Галина (*1908), музикознавець і педагог родом з Полтави. З 1936 р. викладач, з 1947 р. доц. Харківськ. консерваторії. Музикознавчі праці перев. на теми рос.-укр. муз. взаємин (“Взаємні зв'язки рос. та укр. муз. культур”, 1954; “Чайковський і Україна” 1955 р., “Гоголь і музика” 1966 р.).

У

Убийвок Олена (1918–1942), чл. підпільної молод. орг. у Полтаві в роки Великої Вітчизняної війни (1941–1945). В 1937 р. вступила до Харківського ун-ту. З початком війни повернулася до Полтави.

Одна з організаторів підпільної групи. Закатована німцями. Її образ виведено у повісті О. Гончара “Земля гуде”.

Ужвій Наталя (*1898), визначна драматична і кіно акторка народна артистка СРСР (1944), родом з Волині. 1922–25 рр. вчилася в Драматичній студії при Першому драм. державному театрі УРСР ім. Т. Шевченка у Києві і виступала на його сцені. 1925–26 рр. – в Одеській держ. драмі, 1926–34 в “Березілі”, потім в Харківському драм. театрі і з 1936 р. в Київ. держ. Акад. Укр. драм. театрі ім. І. Франка. В її репертуарі близько 90 ролей у театрі і 20 у кінофільмах. Кращі з них Фруманс (“Золоте черево” Ф. Кроммелінка, 1926), Тугіна (“Остання жертва” О. Островського, 1939), Беатріче (“Багато галасу даремно” В. Шекспіра, 1940) та ін. У кіно: Ярина (“Тарас Шевченко”, 1926), Анна (“Украдене щастя”, 1952) та ін. З 1954 р. – Голова Українського театрального товариства. Має державні премії та нагороди.

Українка Леся (Лариса Косач-Квітка) (1871–1913), поетеса, гром. діячка. Тяжко хвора працювала у різних жанрах: драматургії, публіцистиці. Прозаїк, перекладач (знала 10 мов). Її творчість – явище світової культури.

Ульянова Валентина (*1939), графік родом з Донеччини. Закінчила Київ. художній ін-т (1965). З 1967 р. викл. в Київ. художнього ін-ту. Працювала в галузі книжкової ілюстрації та станкової графіки.

Ф

Федак-Шепарович Олена (1894–1982), жін. гром. діячка, журналістка, родом зі Львова. Займалась харитативною діяльністю (під час першої світової війни), 1919 р. – представниця уряду ЗУНР для справ Червоного Хреста, 1921 р. – співзасновниця Союзу Українок у Львові, чл. його проводу і заступник голови; 1928–35 рр. – чл. проводу УНДО. 1938 р. – співзасновниця “Дружини кн. Ольги”. 1935–39 рр. співред. двотижневика “Жінка і Громадянка”. На еміграції в Австрії і з 1949 в США.

Федишин Ірина (*1928), уроджена Петренко, маляр-модерніст і мистецтвознавець, співробітник УВАН. Художню освіту здобула в Колумбійському ун-ті, Гантер-Коледжі в Нью-Йорку. Викладала історію мистецтва в Джан-Джай коледжі в Нью-Йорку, в Укр. Православній Семінарії у Бавнд-Бруку. У малярстві культивує експресіонізм і конструктивізм.

Федорова Ніна (*1907), керамістка родом з Житомирщини. Закінчила Київ. ун-т кераміки і скла (1930), з 1946 р. очолювала Київські експериментальні майстерні мист. кераміки. Майоліковий декорат. Посуд, кераміка для архітектурних споруд Києва.

Федорцева Софія (1900–1981), актриса, народна артистка УРСР (з 1946). В 1920 р. закінчила Пед. інститут у Львові, а в 1923 р. драм. студію при Львівській консерваторії. Сценічну діяльність почала з 1923 р., виступала з художнім читанням у містах і селах Зах. України. В 1926–27 рр. працювала в Укр. драм. театрі у Львові. 1927–60 рр. – одна з провідних актрис Харківського укр. драм. театру ім. Т. Г. Шевченка. Серед кращих ролей: Маруся (“Дай серцю волю – заведе в неволю” Кропивницького), Катерина (“Гроза” О. Островського), Емілія (“Отелло” В. Шекспіра), Сомолія (“Богдан Хмельницький” О. Корнійчука) та ін.

Федорчак-Ткачова Марія (*1911), художник-модельєр. Засл. майстер нар. творчості УРСР (з 1972 р.). Працювала у Львові. Приймала участь у міжнародних виставках.

Фицалович Христина (*1938), актриса і співачка. Нар. арт. УРСР (з 1984). З 1963 р. – в Івано-Франківському укр. муз.-драматичному театрі ім. І. Франка.

Фоменко Олександра (*1923), співачка. Нар. арт. УРСР (з 1979). В 1955–80 рр. в Одеській філармонії.

Франко Ольга (уроджена Хоружинська 1864–1941), громадська діячка, видавниця. Дружина І. Франка. Приймала участь в демократичному жіночому русі в Галичині. Друкувалася в альманасі “Перший вінок”. В 1894 – 97 рр. разом з І. Франком видавала журнал “Житте і слово”.

Француз Олена (*1925), художниця, засл. майстер нар. творчості УРСР (з 1977). Працювала в Чернівцях.

Х

Хавкіна Любов (1871–1949), бібліограф, засл. діяч науки (з 1945 р.), доктор пед. наук (з 1949 р.). Приймала акт. участь у роботі Харківської жіночої недільної школи Х. Д. Алчевської. З 1928 р. – на науковій та літературній роботі.

Харченко Марія (*1924), актриса, нар. арт. УРСР (з 1981). З 1949 р. в Закарпатському укр. муз.-драм. театрі, має держ. нагороди.

Хилько Раїса (*1950), артистка балету, нар. артистка УРСР (з 1978). З 1968 р. працювала в Київському театрі опери та балету.

Хобта Олена (1882–1960), ініціатор масового руху колгоспників за високі врожаї с/г культур. Мала державні нагороди.

Хожел Олена (*1897), педіатр, засл. діяч науки УРСР (з 1958), чл.-кор. АМН СРСР з 1953 р. В 1921 р. закінчила Київ. мед. ін-т. З 1925 працювала у мед. закладах м. Києва.

Холодна Віра (уроджена Левченко) (1893–1919), кіноактриса. З 1914 р. працювала в німому кінематографі.

Хома Прасковія (*1933), майстер нар. розпису, засл. майстер нар. творчості УРСР (з 1973).

Хоменко Варвара (1916–1974), дослідник укр. фольклору і педагог, родом з Ніженщини; співр. ін-ту мистецтвознавства, фольклору та етнографії АН УРСР. З 1971 р. – доцент Київ. ін-ту культури. Понад 50 розвідок, нарисів і статей.

Хоменко Надія (*1912), поетеса і прозаїк. Родом з Києва. Збірка поезій: “Джерело радості” (1950), роман “Люби мене” (1963) та ін.

Хоролець Лариса (*1948), драматург і акторка, родом з Києва. По закінченні Київ. ін-ту театр. мистецтва (1970) працювала в Київськ. драм. театрі ім. І. Франка. Авторка п'єс: “Сирени” (1970), “Мені тридцять” (1978). Перша жінка-міністр культури (1992 р.)

Хохол Олена (1897–1964), педіатр, родом з Волині, чл.-кор. Академії мед. наук СРСР (з 1953). З 1925 р. працювала у мед. закладах Києва. Праці з проблем фізіології та патології дітей раннього віку.

Храплива Леся (*1927), письменниця, пластова діячка і педагог. Друкується з 1950-х рр., 1953–1970 ред. пластового журн. “Готуйсь”, співробітник дитячих та жін. журн. у США й Канаді.

Христич Зоя (*1932), співачка, нар. арт. України (з 1965). Солостка Київськ. опери. З 1965 р. – викладач консерваторії в Києві.

Хрукалова Зінаїда (*1907), драм. актриса, закінч. Муз.-драм. ін-т. в Києві. Працювала в театрах Києва, Одеси, Дніпропетровська.

Хуторна Елизавета (1886–1980), актриса, засл. артистка УРСР (1952). Сценічну діяльність почала в театрі Миколи Садовського, де грала до 1920 р. Створила сценічні образи: Василини (“Суєта” Карпенка-Карого), Хведоськи (“Дві сім’ї” Кропивницького), Зінки (“Лісова квітка” Л. Яновської) та ін. Працювала в театрах Вінниці, Одеси, Полтави, Запоріжжя. Знімалася у кіно.

Ц

Цалай-Якименко Олександра (*1932), музикознавець, родом з Полтавщини. Муз. освіту отримала у Львівській (1958 р.) і Київ. (аспірантура – 1959–1962 рр.) консерваторіях. Праці з укр. муз. культури. З 1963 р. – викладач Львівської консерваторії.

Цвілик Павліна (1891–1964), нар. майстер гуцульської мист. кераміки в Косові.

Цегельська Олена (1887–1971), педагог. Дитяча письм. і гром. діяч-

ка. Родом з Сокальщини. Дебютувала 1910 р. в “Діло”. З 1940-х рр. емігрувала до Німеччині, пізніше в США.

Ціпановська Ольга (1866–1941), гром. діячка в Перемишлі, педагог і піаністка.

Ципола Гізела (*1944), співачка, нар. арт. УРСР (з 1976). З 1969 – солістка Київської опери.

Ч

Чавдар Єлисавета (*1925), співачка, лірико-колотурне сопрано, родом з Одеси, після закінчення Одеської консерваторії солістка Київського театру опери та балету. Гол. партії: Марилиця, Венера, (“Тарас Бульба”, “Енеїда” М. Лисенка), Иолан (“Милана” І. Майбороди), Джільда, Віолетта (“Ріголетто”, “Травіята” Дж. Верді) та ін. З 1949 виступала в багатьох країнах Європи, Канаді, Індії. Перша премія на міжнар. конкурсі співаків-солістів у Берліні (1951).

Чередниченко Варвара (1896–1949), письм. і педагог родом з Києва. Закінчила іст.-філол. фак. Вищих жін. курсів у Києві. Почала друкуватися з 1912, була чл. літ. орг-ції “Плуг”. Збірки оповідань “З життя укр. вчительства” (1919), “Жужіль” (1930) та ін.

Черінь Ганна (*1924), поетка на еміграції, з 1949 живе в США. Збірки поезій “Крещендо” (1949), “Травневі мрії” (1970), “Слово” (1980).

Черненко Олександра (*1923), поетка і літературознавець, з 1948 у Канаді. Поема “Людина” (1960), монографія “Михайло Коцюбинський – імпресіоніст” (1977). Крім того літ.-критичні статті в пресі.

Чернобаєва Марія (*1928), педагог. Має державні нагороди. Працює в Дніпропетровську.

Черторижська Тетяна (*1919), мовознавець. Доктор філологічних наук (з 1984). Автор і редактор “Словника мови Шевченка” та “Словника укр. мови”.

Чернова Маріяна (*1923), мистецтвознавець родом з Охтирки, студіювала в Харківському ін-ті театрального мистецтва. Завідує відділом дожовтневого мистецтва в Харківському художньому музеї. Праці: “Д. І. Безперчий” (1963), “Б. В. Косарєв” (1969), каталоги виставок, мистецька критика.

Чехович Софія (1897–1971), мистецтвознавець і мист. критик родом з Львівщини, закінчила ін-т. мистецтва у Варшаві (1937), наук. співр. Львівського музею укр. мистецтва. Автор монографій “Й. Й. Бокшай” (1954), “Нар. мистецтво Сокальщини” (1957), “Степан Чайка” (1969), співавтор. кн. “Народні майстри” (1959), наук. і наук.-популярні статті з питань нар. мистецтва.

Чикаленко Келлер Ганна (1884–1964), журналістка, жін. діячка, бібліотекарка родом з Херсонщини. Студіювала в Одесі, Лозанні, Едінбурзі й Женеві. Дописувала перед першою світовою війною до “Ради” і “ЛНВ”. 1918–20 перебувала з укр. дипломатичною місією в Швейцарії, участь у жін. міжнар. конгресах. З 1931 р. працювала в унів. бібліотеці в Тюбінгені (Німеччина), де знайшла один з двох відомих першодруків праці Ю. Дрогобицького “Преностикон”.

Чистякова Валентина (*1900), актриса, народна артистка УРСР (з 1943) та Узб. РСР (1943). В 1918 р. вступила до Молодого театру в Києві, 1919–22 рр. працювала в Київському театрі ім. Т. Г. Шевченка. Одна з фундаторів театру “Березіль” у Харкові, в якому 1922–59 рр. була провідною артисткою. Театральну майстерність опанувала під керівництвом свого чоловіка Л. Курбаса. Кращі образи: Оксана (“Гайдамаки” за Шевченком), Ліда (“Платон Кречет” Корнійчука), Одарка (“Дай серцю волю, заведе в неволю” Кропивницького), Катерина (“Гроза” О. Островського) та ін. Знімалася в кіно. З 1959 р. – на пед. роботі в Харківському театральному інституті.

Членова Лариса (*1927), мистецтвознавець родом з Києва, закінчила Моск. ун-т. Праці “Федір Григорович Кричевський” (1969), “Укр. художники-передвижники” (1959) та ін. Співавтор вид. “Русско-украинские связи в изобразительном искусстве” (1956), и Шевченко-художник (1963).

Чмузїна Наталія (*1912), архітектор родом з Києва. Закінчила архітектурний фак. Київ. інж-будів. ун-ту (1937). Співавтор проектів забудови урядової площі в Києві, будинків Верховної Ради України, готелів “Дніпро” і “Либідь” у Києві. Виклад. в Київ. художньому ун-ті.

Чубач Ганна (*1941), поетка родом з Вінничини. Закінчила Укр. Поліграф ін-т (1968), Вищі літ. курси при Літ. ін-ті ім. М. Горького в Москві. Збірки поезій “Журавка (1970), “Ожинові береги” (1977), “Заповіти землі” (1978).

Чумак Клавдія (*1919), мистецтвознавець, автор ст. і розвідок про Шевченка. Брала участь у впорядкуванні кн. “Мист. спадщина” Т. Шевченка. Співавтор вид. “Тарас Шевченко. Життя і творчість у портретах, ілюстраціях, документах” (1960), “Шевченко в образотворчому мистецтві” (1963), “Життя і творчість Т. Г. Шевченка” (1964).

Чурай (Чурайвна) Маруся (1625–50), легендарна народна співачка, що за переказами жила в Полтаві. Їй приписують авторство низки пісень: “Ой не ходи, Грицю”, “Котилися вози з гори”, “Засвіт встали козаченьки” та ін. Збірка пісень Чурай і біографічний нарис про неї Л. Кавфмана видано під назвою “Дівчина з легенди – Маруся Чурай” (1967 і 1974).

Ш

Шабатура Стефанія (*1938), мистець-килимар, родом з Тернопільщини. Закінчила Львівський інститут прикладного мистецтва й художнього промислу, член Співки художників України (до 1972 р.). 1972 р. заарештована й засуджена на 5 років за “антирадянську агітацію й пропаганду”. На засланні – член Української гелсінської групи, брала активну участь у протестних акціях в’язнів. Співавтор листів і звернень до міжнародних організацій.

Шагінян Марієтта (1888–1982), рос. письм. і літературознавець вірменського роду, багато уваги приділяла шевченкознавству. 1941 р. – монографія “Шевченко”, ст. “Русская проза Шевченка” (“Красная Новь”, 1939), “Эстетика Тараса Шевченка”, “Новый мир”, “Аральская экспедиция” (“Молодая гвардия”, 1940), “Уряду генієв людства” (“Вітчизна”, 1961) та ін.

Шамрай-Грушевська Ганна (1880–1943), історик і перекладач, сестра Михайла і Олександра Грушевських. Наук. співр. ВУАН, іст. укр. міст й укр. культ. життя XVIII–XIX ст.: “Ситуація в лівобережних містах XVII ст.” (Наук. збірка за рік 1927), “До історії лівобережних міст у пол. XVIII ст.” (“Іст.-геогр. зб.”, т. 2, 1928 р.), “Літературні плани Куліша в 1870-х рр.” (“Україна”, кн. 37, 1929 р.).

Шаповал Антоніна (1898–1958), уроджена Гладун, гром. діячка, голова Укр. громади у Франції (1948–1953).

Шатух Віра (*1928), скульптор, закінчила Тбіліську академію мистецтва (1951), працює в станковій і монументально-декоративній скульптурі. Праці: “З добрим ранком” (1957 р.), “Сковорода”, “Материнство” та ін.

Шахова Кіра (*1926), літературознавець і педагог. Доктор філологічних наук (з 1975), професор (з 1976), автор праць з зарубіжної літератури та мистецтва.

Шашаровська-Ченіль Ліза (*1916), уроджена Пастернак, акторка трагедійного плану. На укр. сцені з 1929 в театрі ім. У. Тобілевича в Станіславові, з 1934 в групі Й. Стадника, з 1939 р. в театрах, керованих В. Блавацьким. На еміграції в Німеччині в Ансамблі Укр. Акторів (1943–1949) і в США (Філадельфія, 1949–1957). Кращі ролі Оксана (“Запорожець за Дунаєм” С. Гулака-Артемовського), Маруся, Наймичка (“Ой не ходи, Грицю”, “Ніч на Івана Купала” М. Старицького) та ін.

Шевцова Любов (1924–1943), член підпільної групи “Молода гвардія”. Діяла на окупованій німцями Україні в роки другої світової війни. Розстріляна у 1943 р.

Шевченко Валентина (*1935), гром. діячка, педагог. Працювала у держ. установах. Має держ. нагороди.

Шевченко Людмила (1895–1969), етнограф, фольклорист, родом з Черкащини. Закінчила Київ. ін-т археології (1925 р). Співр. ВУАН, чл. комісії дослідження Півд. України. 1934–1947 рр. на наук. роботі в Київ. музеях, згодом співр. ін-ту мистецтвознавства, фольклору та етнографії ім. М. Рильського. Досліджувала укр. нар. промисли. Ст. у вид. ВУАН: “Спомини про акад. В. М. Гнатюка” (1927), “Автобіографія кобзаря Павла Кулика” (1929) та ін.

Шевченко Марина (*1914), вчений в галузі хімії та технології води, доктор тех. наук (з 1970). З 1965 р. – в Ін-ті колоїдної хімії та хімії води АН УРСР.

Шевчук Тетяна, педагог, письм. і журналістка, родом з Галичини. Працювала в Союзі українок Канади.

Шерей Ганна (*1907), співачка, мецо-сопрано родом з Полтавщини. Солістка Київ. хору “Думка”. З 1950 р. у США. У репертуарі укр. класика й народні пісні.

Шеффер Тамара (*1909), музикознавець родом з Полтави. 1938 р. закінчила Київ. консерваторію, 1945–1953 рр. викладала в ній. Співавтор книги “Музыкальная культура Украины” (1961), автор монографії “Л. М. Ревуцький” (1958), співавтор “Нарисів з історії укр. музики” (1–2, 1964).

Шиленко Ганна (*1919), графік. Закінчила Харківський художній ін-т. Станкова графіка: “Укр. нар. пісні” (1952), “Пам’ятник Шевченкові в Каневі” (1961) та ін.

Шиян Ольга (*1914), майстер керамічної іграшки, скульптури, родом з Полтавщини. Теракотові фігурки звірів, птахів, людських постатей. З 1940 працювала в Одесі.

Шольн Олександра (*1905), музикознавець і режисер. Закінчила Ленінградську консерваторію (1938). Режисер Одеської опери (1938–1941) і оперного класу консерваторії в Одесі (1944–1952), у Львові (1952–1955), у Києві (з 1955).

Шостаківська Юлія (1871–1939), акторка школи М. Крапивницького, родом з Полтавщини, дружина П. Гайдамаки. На сцені з 1888 у трупах М. Старицького, М. Кропивницького, Г. Деркача і Д. Гайдамаки. З 1934 р. в Дніпропетровському Укр. драм. театрі ім. Т. Шевченка. Ролі: Олеся, Домаха (“Олеся”, “Зайдиголова” М. Кропивницького), Софія (“Безгаланна” І. Карпенка-Карого) та ін.

Шреср-Ткаченко Онисія (*1905), музикознавець родом з Поділля. Муз. освіту отримала в Київ. консерваторії (1940), закінчила аспіран-

туру (1947); 1923–1941 на ред. роботі в дитячих школах та в муз. серед. школі. З 1944 викладач Київськ. консерваторії. З 1960 зав. кафедри історії музики. Праці з історії музики.

Шульга Пелагея (*1899), геолог, доктор геол.-мінералогічних наук (з 1955), професор. З 1930 – в Ін-ті геол. наук АН УРСР, має держ. нагороди.

Шульгіна Ніна (*1918), біолог-імунолог, доктор біолог. наук (з 1965). З 1950 р. до 1982 – в Одеськ. НДІ очних захворювань. Держ. премія УРСР, 1978.

Шульгіна Любов (1865–1945), гром. і культ. діячка, родом з Холмщини, походила з козацького старшинського роду, прямий нащадок гетьмана П. Полуботка. Закінчила Вищі. жін. курси, іст.-філол. факт у Києві та Москві, учителювала на Полтавщині, активна в Київ. Громаді. 1914 співорганізатор клубу “Родина” у Києві, згодом “Общества”, яке допомагало звільненню військовополонених галичан.

Шульгіна-Іщук Надія (1888–1979), педагог математик, методист, родом з Києва. Співтворець укр. матем. термінології при Комісії Т-ва шкільної освіти (1918), автор першого укр. матем. шкільного підручника на Наддніпрянщині. Діяльна в пед. житті на Волині, згодом в еміграції.

Шумовська-Горайн Олександра (1896–1985), муз. педагог родом з Волині, муз. освіту отримала у Варшавській і Паризькій консерваторіях. З 1920-х рр. у Парижі на пед. роботі, 1927 організувала жіночий квартет, з яким концертувала; автор п'єс для дітей, фортеп'янових церковних муз. творів.

Шутенко Таїсія (*1905), композитор і педагог родом з Харкова. Там закінчила муз.-драм. ін-т (1930), згодом Моск. консерваторію (1934–1937); викладала в муз. проф. школах і на муз. курсах у Харкові, з 1956 в Києві. Твори: симфонія “Кармелюк” (1937), 16 п'єс для бандури, музика до п'єс “Маруся Богуславка”, “Макбет”, “Кіт у чоботях” та ін.

Шухевич Гермiна (1852–1939), видатна гром. діячка, послідовниця емансипаційного руху Н. Кобринської, родом з Перемишля, ініціаторка і співзасновниця першого укр. жін. т-ва у Львові: Клубу Русинок, Жін. Спілки “Труд” (1900–1914), голова наглядової ради т-в “Укр. захоронка”, “Опіки над дом. прислугою”, дир. ін-ту для дівчат ім. св. Ольги та ін. Разом з чоловіком працювала при влаштуванні етногр. походу 1887 на Високому Замку та укр. етногр. відділу на Крайовій виставці 1894 у Львові.

Шухевич Ірина (1885–1979), уроджена Величковська, маляр, порт-

ретист й іконописець, родом з Рогатинщини. Мист. освіту здобула у Львові й Кракові розмальовувала церкви Галичини, її ікони є в церквах Галичини, Буковини, в Римі й США; гол. мист. орг-цій “Зарево” в Кракові, Укр. Спілки образотворчих мистецтв у Львові, Об’єднанні митців українців в Америці.

Щ

Щедрова Валентина (*1930), скульпторка родом з Дніпропетровщини. Закінчила Харківський художній інститут (1961). Твори: “Мрія матері” (1964), “Юність” (1965), “Побачення” (1967) та ін.

Щедрович Єлисавета (1885–1909), скрипалька віртуоз. Мистецьку освіту здобула у Петербурзькій і Празькій консерваторіях. З 1908 р. викладала у муз. ін-ті ім. Лисенка у Львові.

Щуровська Платоніда (1893–1973), диригент, учениця Кошиця, згодом субдиригентка Укр. респ. капели О. Кошиці під час його турне по Європі, опісля диригент укр. хорів у Празі й Подєбродах. Викладала в Празькій держ. консерваторії і в Укр. пед. ін-ті ім. М. Драгоманова.

Ю

Юдіна Валентина (*1903), музикознавець, родом з Києва, закінчила Київ. муз.-драматичний ін-т ім. М. Лисенка (1930) й аспірантуру при Київ. і Харківському муз.-драматичних ін-тах (1934). Працювала муз. редактором укр. радіомовлення, згодом у муз. і театр. установах УРСР. Упорядник спадщини композиторів: М. Лисенка, К. Стеценка, Я. Степового, В. Косенка.

Юзефович Наталія (*1932), малярка, родом з Києва; абсолювентка Харківського художнього ін-ту (1957). Гол. твори: “Літо” (1957), “Рожеві маки”, “Цвіт Буковини” (1970) та ін.

Юнак Марія (1902–1977), художниця. Після закінчення Ольгинської гімназії (1920) прийнята до майстерні М. Бойчука. На її життя і творчість наклали відбиток репресії та переслідування “бойчуківців”. З кінця 1940 – працювала в ін-ті монументально-декоративного живопису і скульптури Академії архітектури УРСР. Фрескові портрети Т. Шевченка і І. Франка в Селянському санаторії в Одесі – її дебют.

Юнак Ольга (*1905), графік родом з Києва. Закінчила Київ. художній ін-т (1929), разом з Фатальчуком виконувала політ. плакати, мист. оформлення: “Вибрані твори Оноре де Бальзака” (1950), “Антологія укр. поезії” (1957), “Лісова пісня” Л. Українки (1958); ювілейні медалі до 150-річчя Т. Шевченка та пам’ятні значки (1964–1970), разом з О. Олійником і В. Фатальчуком.

Юнге Катерина (1843–1913), рос. малярка, донька графа Ф. Гол-

стого; до 1887 жила в Києві, організувала рисувальну школу (1882). Підчас перебування Т. Шевченка в Петербурзі у Толстих вчилася у нього малювати. Надрукувала спогади про Шевченка (1883, 1905), опубліковані у кн. “Воспоминания” (М., 1913).

Юрчакова Ганна (1879–1965), драм. акторка, родом з Тернопільщини. З 1899 в театрі т-ва Руська Бесіда у Львові, згодом у Тернопільських театральних вечорах під керівництвом Л. Курбаса і М. Бенцяля (1915–1917), далі в Укр. театрі (1918–1919). Кращі ролі: Рита (“Чорна пантера і білий ведмідь” В. Винниченка), Наталка (“Наталка Полтавка” І. Котляревського), Анна (“Украдене щастя” І. Франка) та ін.

Юрченко Людмила (*1943), співачка мецо-сопрано, родом з Харкова. Солістка Київ. театру опери й балету, лауреатка міжнар. конкурсу співаків у Барселоні (1975). Партії: Йоганна (“Орлеанська Діва” П. Чайковського), Даліла (“Самсон і Даліла” К. Сен-Санса), Кармен (“Кармен” Ж. Бізе) та ін.

Юрчук Віра (*1941), малярка, родом зі Львова. Студіювала в Онтарійському Коледжі Мистецтва (Торонто). Працювала в техніках: монотипії, акриліку, батіку. Участь у виставках: “Світовій виставці укр. митців” (1982), “Торонтська мистецька мозаїка” (1984).

Юхновська Нінель (*1931), композитор, родом з Харкова, там закінчила консерваторію (1953). Твори: опера “Павло Корчагін” (1961), “Закарпатська рапсодія для фортепіано й оркестру” та ін.

Юхно-Гуревич Ганна (*1920), малярка. Закінчила Київ. художній ін-т (1949). Картини на побутові теми: “Моделісти” (1958), “Ланка” (1969), “За нову хату” (1967) та ін.

Ющенко Катерина (*1919), кібернетик, родом з Чигирина, чл.-кор. АН УРСР (1976). Працювала в Львівському відділі теорії і імовірностей ін-ту математики АН УРСР (1950–1957), завідувач відділу ін-ту кібернетики АН УРСР (з 1957). Праці з теорії імовірностей, алгоритмічних мов, мов програмування, методів побудови автоматизованих систем обробки даних.

Я

Яблонська Галина (*1928), акторка героїчного плану, родом з Черкащини. На сцені з 1936. Виступала в театрах Могильова Подільського, Вінниці, Дніпропетровська, з 1951 р. в Києв. театрі ім. Франка. Гол. ролі: Софія (“Безталанна” І. Карпенко Карого), Галя (“Назар Стодоля” Т. Шевченка), Ліда (“Платон Кречет” О. Корнійчука). Голова Всеукраїнської Ліги “Матері і сестри – воїнам України”.

Яблонська Елеонора (*1935), скульптор і кераміст родом з Дніпро-

петровщини. Закінчила Львівський ін-т прикладного мистецтва (1961); керамічні пам'ятники тощо.

Яблонська Олена (*1918), маляр і графік. Закінчила Київ. художній ін-т (1941), праці в галузі станкового малярства і книжкової графіки та плакату.

Яблонська Ольга (*1921), кінодекоратор і графік, родом з Чернігова. Закінчила Київ. художній ін-т. Костюми до фільмів “Приватна молодість”, “Павло Корчагін” та ін., книжкова графіка.

Яблонська Тетяна (*1917), малярка-жанрист, закінчила Київськ. художній ін-т (клас Ф. Кричевського 1941), народний художник УРСР (з 1960), чл.-кор. Академії Мистецтв СРСР (з 1945). Популярність і офіц. визнання здобула агітаційно-рекламними творами “Хліб” (1949), “Весна” (1959), “Над Дніпром” (1954), “Наречена” (1966), “Колиска” (1968) та ін. Картина “Хліб зберігається” в Третяковській галереї, як зразок творів соцреалізму. З 1967 викладач Київ. худ. ін-ту. Має державні нагороди.

Яблонська-Уден Софія (1907–1971), письмен, журналістка, мандрівниця, родом з Галичини. Закінчила у Львові торг. школу, 1927 виїхала до Парижу, звідти до Марокко, Індонезії, Китаю, відвідала Лаос, Камбоджу, Малайські острови, Яву, Балі, Таїті, Австралію, Нову Зеландію, Китай. 1950 повернулася до Європи. Праці: “Чар Марокко” (1932), “З країни рису та опію” (1936). Посмертні видання: “Дві ваги – дві міри” (1972), “Книга про батьків” (1977) та ін.

Якимович Тетяна (*1905), літературознавець і педагог родом з Києва. Закінчила Київ. ін-т нар. освіти (1926); з 1931 на пед. роботі, з 1956 проф. Київ. ін-ту. Праці про західну (переважно франц.) літературу XIX–XX ст. (Золя, Стендаль, Бальзак та ін). Гол. публікації: “Драматургія и театр современной Франции” (1968), “З художнього світу Франції” (1981).

Ядвіга (кол. 1374–1399), королева Польщі з 1384 р. В 1386 була звінчана з великим князем литовським Ягайлом (король Польщі під іменем Владислава II Ягайло). Цей шлюб з'єднав Польщу з Литвою (Кревська унія 1385 р.)

Яковенко Олена (*1914), графік і маляр з Харківщини. Закінчила Харківський художній ін-т (1945). Кольорові автолітографії: “Соняшники” (1956). Пейзажі: “Гурзуф” (1954), “На Ворсклі” (1960), “Влітку” (1969) та ін. Персональні виставки в Харкові й Києві.

Янишева Нінель (*1924), гігієніст, родом з Харкова. 1947 закінчила Моск. мед. ін-т, з 1957 працює в Київ. ін-ті гігієни ім. О. Марзєєва, з 1972 проф. Засл. діяч науки УРСР (1981). Праці з ділянки санітарної

охорони навколишнього середовища від забруднення канцерогенними речовинами.

Яновичева Ванда (1867–1950), драм. актриса. Мати Леся Курбаса. Працювала в Театрі “Руська бесіда” у Львові. Пізніше в Києві.

Яновська Любов (псевд. Ф. Єкуржа, Омелько Реп’ях)(1861–1933), письм. і гром. діячка, родом з Чернігівщини. Закінчила Полтавський ін-т шляхетних дівчат (1881), вчителювала. З 1905 жила в Києві. Друкуватися почала з 1896 (“Злодійка Оксана”). Авторка близько 100 оповідань, романів. Її творчість позитивно оцінювали І. Франко, М. Коцюбинський, М. Лисенко та ін.

Янушевич Ганна (1907–1983), актриса, нар. арт УРСР (з 1965). Працювала в Києві, Харкові, з 1940 – в Чернівцях.

Яремчук Лідія (*1945), актриса, засл. арт. УРСР (1976). Працювала в театрі рос. драми ім. Л. Українки.

Яригіна Антоніна (*1908), балерина і педагог, родом з Києва. Там закінчила хореогр. студію (1924) і працювала в Київ. опері (1924–1932, 1936–1941). Викладач Одеської хореогр. студії (1932–1935), Київ. хореогр. училища (1946–1951) і Київ. театр. ін-ту (1951–1972).

Ярославна-Єфросинія, жінка Ігоря Святославича (1151–1202), кн. Новгород-Сіверського, згодом Чернігівського, дочка Ярослава Осмомисла. Прославлена в “Слові о полку Ігоревім”.

Ярославська-Столярчук Дарія (1905–1982), письм. і журналістка, родом з Станіславова, з 1905 у США. Авторка повістей, романів “Полин під ногами” (1938, вид. 1943), “В обіймах Мельпомени”(1954), трилогія “Повінь” та ін.

Ярошевська Людмила (1906–1975), композитор родом з Києва, закінчила Київ. муз.-драм. ін-т ім. М. Лисенка (1930), з 1949 у Львівському муз. училищі. Твори: опера “Дівчина і смерть”(за Горьким), балет “Венеціанський купець”(за Шекспіром) та ін.

Ярошинська Євгенія (1868–1904), письм., фольклористка, педагог. Була акт. учасницею жін. руху, автор пед. і дитяч. видань. Друкувалася з 1886. Була нагороджена медаллю Рус. геогр. товариства. Збірка зібраних нею нар. пісень (450) “Нар. пісні з-над Дністра” надрукована у 1972 р.

Яхненко Наталя (*1903), літ. псевд. Н. Зибенко-Пирогової (дочка лікаря М. Пирогова), письм. родом з Волині. Авторка новел друкованих у “Віснику” спогадів “Від бюро до Брегідок, трохи спогадів з 1939–1941 років” (1986). Жила в Новій Зеландії.

II. БІБЛІОГРАФІЧНИЙ ДОВІДНИК

1. Жінка в добу Київської Русі.

Система жіночих цінностей та їх вплив на суспільство

А

Абрамюк-Волинець Л. Анна Ярославна // Наше життя. – 1974. – Ч. 5. – С. 3–6.

Айналів Д. Українська княгиня св. Ольга в Царгороді // Життя й знання. – 1928. – Ч. 1. – С. 18–22.

Альтшуллер И. М. Значение венчания для брака в его историческом развитии на Руси. – Киев, 1908. – 40 с.

Анна Ярославна, королева Франції // Вопросы истории. – 1967. – № 2. – С. 217–221.

Анна Рїна. Підпис доньки князя Ярослава Мудрого у 1063. – Львів, 1937. – 10 с.

Ариньон Ж. П. Международные отношения Киевской Руси в середине X в. и крещение княгини Ольги // Византийский временник. – М., 1980. – Т. 41.

Б

Бабишин С. Д. О грамотности женщин в городах Киевской Руси // Вопросы истории СССР. – Харьков, 1980. – Вып. 25.

Багрецов Л. М. Положение древнерусской женщины христианки (церковно-исторический очерк). – М., 1908. – 72 с.

Богачевська-Хомяк М. Княгиня Ольга – предтеча християнства // Наше життя. – 1987. – Ч. 5. – С. 2–5.

Боднарук І. Жінка в країні Південного Хреста // Жіночий світ. – 1965. – Ч. 7–8. – С. 4.

Боднарук І. Жінки древньої України // Жіночий світ. – 1975. – Ч. 10. – С. 40–41.

Боднарук І. Трагічні подружжя наших княгинь // Жіночий світ. – 1975. – Ч. 2. – С. 10.

Борщак І. Анна Ярославна – королева Франції // Стара Україна. – 1926. – Ч. 6. – С. 99–104.

Брайчевський І. Ольга і Константинополь. – К., 1991. – 120 с.

В

Василенко-Полонська Н. Дочка Володимира Мономаха // Наше життя. – 1961. – Ч. 5. – С. 3–4.

Василенко-Полонська Н. Мати Короля Данила // Наше життя. – 1954. – Ч. 2. – С. 3–5.

Вергун І. Анна з Києва – королева Франції // Визвольний шлях. – Лондон. – 1975. – Кн. 5. – С. 634–637.

В. К-ть. Малорусская паленица (женщина-богатырь) // Киевская старина. – 1887. – № 9. – С. 196–197.

Висоцький С. О. Княгиня Ольга і Анна Ярославна – славні жінки Київської Русі. – К., 1991. – 101 с.

Высоцкий С. А. Янна Ярославна – королева Франции // Курьер ЮНЕСКО. – 1982. – Май. – С. 23.

Волинець Л. Анна Ярославна // Наше життя. – 1974. – Ч. 5. – С. 3–7.

Ворошников А. П. Янна Ярославна, королева Франции (1051–1060). – М., 1901. – 64 с.

Г

Галаган В. Княгиня Ольга // В кн.: Історія України в особах IX–XVIII ст. – К., 1993.

Галюк В. Ярославова правнучка // Пам'ятки України. – 1990. – № 4; 1991. – № 1.

Гела С. Англійська королева Єлисавета – нащадок В. Мономаха // Жіночий світ. – 1975. – Ч. 10. – С. 8–10; Ч. 11. – С. 7–9; Ч. 12. – С. 15.

Гела С. Княжна з Галича // Наше життя. – 1976. – Ч. 9. – С. 7.

Голубович Л. Анна Ярославна – королева Франції // Жіночий світ. – Вінніпег. – 1968. – Ч. 6–7. – С. 7.

Горський В. С. Рівноапостольна княгиня Ольга // Святі Київської Русі. – К., 1994. – С. 2–51.

Господин А. Княгиня Ольга в легендах // Український голос. – Вінніпег, 1988. – Ч. 27. – С. 9.

Д

Джеджула Ю. Три імені київської княгині // Політика і час. – 1995. – № 10. – С. 73–76.

Дитрих М. Н. Русские женщины великокняжеского времени. – СПб., 1904. – 38 с.

Добряков А. В. Русская женщина в домонгольский период. – СПб., 1864. – 65 с.

З

Загоровский А. О. О разводе по русскому праву. – Харьков, 1884. – 85 с.

К

Кашуба М. В. Давньоруські традиції трактування образу жінки та їх продовження на Україні // Київська Русь: культура, традиції. – К., 1982. – С. 84–88.

Климкевич О. В справі герба Анни Ярославни // Український історик. – 1975. – № 1–2. – С. 81–89.

Костюк М. Анна – Велика княгиня Романова // Українка. – 1994. – № 2 (26). – С. 7–8.

Котляр М. Євпраксія, германська імператриця // Віче. – 1997. – № 2. – С. 114–121.

Котляр М. До питання про візантійське походження матері Данила Галицького // Археологія. – 1991. – № 2. – С. 48–58.

Котляр М. “Листок, відірваний від гілки...” Давньоруська жінка у політичному житті середньовічного світу // Всесвіт. – 1990. – № 3. – С. 135–141.

Козуля О. Вони прославили Київську Русь // Жінки в історії України. – К., 1993. – С. 7–33.

Кокорудз І. О становищі жінок в стариннім законодавстві руським // Зоря. – 1886. – № 9. – С. 150 – 152; № 10. – С. 172–176.

Костецький М. Свята княгиня Ольга – Володарка України // Наша дорога. – Канада, 1992. – Ч. 7–8. – С. 12–14.

К портрету Анни Ярославни // Киевская старина. – 1888. – Ч. 7. – С. 555–560.

Кузич-Березовський І. Жінка і держава. – Львів, 1994. – 284 с.

Кулинич Д. Д. Анна Ярославна, королева Франції // Вопросы истории. – 1967. – № 2. – С. 217.

Л

Литаврин Г. Г. О датировке посольства княгини Ольги в Константинополь // История СССР. – 1981. – № 5. – С. 177.

Литаврин Г. Г. Путешествие русской княгини Ольги в Константинополь: проблема источников // Византийский временник. – М., 1981. – Т. 42. – С. 58–65.

Лященко А. Сага про Олафа Тріггвасона й літописне оповідання про Ольгу // Україна. – 1926. – № 4. – С. 3–24.

Лящинська С. Українка на французькому престолі // Жінка. – 1936. – Ч. 15–16. – С. 7–8.

Лящинський О. Княгиня св. Ольга – велика володарка // Громадянка. – 1938. – Ч. 2.

М

Малышева И. И. Происхождение русской великой княгини Ольги // Киевская старина. – 1889. – № 8. – С. 325 – 353.

Мацьків Т. Чи княгиня Ольга прийняла християнство в Царгороді // Український історик. – Нью-Йорк, Торонто, Мюнхен, 1989. – № 1–3. – С. 43–49.

Медынцева А. А. Грамотность женщин на Руси XI–XIII вв. по данным эпиграфики // Слово о полку Игореве и его время. – Л., 1985. – С. 218–240.

Мордовцев Д. Я. Замечательные исторические женщины на Руси: От княгини Ольги до наших времен. Популярныe рассказы. В 4-х т. – М., – 1911.

Н

Назарко І. Трагічна доля Княжни Євпраксії Всеволодівни // Український історик. – 1975. – № 1–2. – С. 76–81.

Некрасов И. С. Женский литературный тип Древней Руси // Филологические записки. – Вып. 4–5. – Воронеж, 1900.

Н. С. Княгиня Ольга. – СПб., 1861. – 120 с.

О

Остроумов Н. К. Свадебные обычаи в древней Руси. – Тула, 1905. – 45 с.

П

Пазуняк Н. Княгиня Ольга й ми // Наше життя. – 1955. – Ч. 7. – С. 1.

Пазуняк Н. Княгиня Ольга у світі віків // Наше життя. – 1969. – Ч. 7. – С. 3.

Пападимитриу С. Брак русской княжны Мстиславны-Добродеи с греческим царевичем Алексеем Комненом // Византийский вестник. – Т. XI. – № 1–2. – СПб., 1904. – С. 73–98.

Пархоменко В. О крещении св. Кн. Ольги // Вера и разум. – 1911. – № 10. – Кн. 2. – С. 429–449.

Перцов В. Святая равноапостольная Великая Княгиня Ольга и начало христианства на Руси // Радонеж – век XX. – 1992. – № 2. – С. 4–5.

Пікуль К. Проблеми моралі в літературних пам'ятниках Київської Русі // Київська Русь: культура, традиції. – К., 1982.

Писарев Д. С. Княгиня Ольга // Русское слово. – 1861. – № 3.

Полонська-Василенко Н. Д. Дочка Володимира Мономаха // Наше життя. – 1961. – № 5.

Полонська-Василенко Н. Д. Євпраксія-Адельгейда // Наше життя. – 1959. – № 9.

Полонська-Василенко Н. Д. Жінки Княжої Доби // Видатні жінки України. – Вінніпег, 1969. – Мюнхен / Накладом Союзу Українок Канади. – С. 17–77.

Полонська-Василенко Н. Д. Княгиня Ольга // Віра і культура. – 1952. – № 3–4.

Полонська-Василенко Н. Д. Княгиня Романова Анна // Визвольний шлях (Лондон). – 1954. – № 3. – С. 57–67.

Процик М. Княгиня Ольга і роля жінки // Наше життя. – 1982. – Ч. 3. – С. 2–3; Ч. 4. – С. 2–4.

Пушкарева Н. Л. Женщины Древней Руси. – М., 1989. – 286 с.

Пушкарева Н. Л. Зарубежная историография о социальном положении женщины в Древней Руси // Вопросы истории. – 1988. – № 4. – С. 140–149.

Пушкарева Н. Л. Имущественные права женщин на Руси X–XV вв. // Исторические записки. – Вып. 114. – М., 1986.

Р

Ричка В. М. Шлюб і подружнє життя у Київській Русі // Український історичний журнал. – 1992. – № 1. – С. 131–142.

Розанов С. П. Евпраксия-Адельгейда Всеволодовна // Известия АН СССР. – Отд. Гуманит. наук. – VII серия. – 1929. – № 8. – С. 628–641.

Рошефор М. Анна Ярославна, французская королева // Наша старина. – 1914. – № 2. – С. 261–272.

С

Сеник С. Роля жінок у введенні християнства на Русі-Україні // Наше життя. – 1987. – Ч. 5. – С. 2–3.

Сент-Емур де Ке. Анна Русинка, королева Франції і графиня Валуа / З французької. перекл. І. Франко. – К., 1991. – 31 с.

Слабошпицький М. Руська княжна, французька королева, блаженна Едінга (Історичний нарис) // Однокласник. – 1993. – № 5. – С. 6.

Сумцов Н. О свадебных обрядах, преимущественно русских. – Харьков, 1881.

Т

Тимирязев В. Французская королева – Анна Ярославна // Исторический вестник. – 1894. – Т. 55. – Январь. – С. 198–209.

Толочко П. П. Автограф сестри Мономаха // Від Русі до України: Вибрані науково-популярні, критичні та публіцистичні праці. – К., 1997. – С. 107–110.

Томашівський С. Найкраща жінка нашої історії – онука Володаря Перемиського, жінка Вратислава Берненського // Український голос. – 1927. – Ч. 17.

Ф

Филипчак І. Анна Ярославна – Королева Франції. – Дрогобич, 1995. – 43 с.

Фоменко А. К., Фоменко И. А. Отношение Христианства к женщине, семье, детям. – К., 1983. – 35 с.

Х

Хорунжий Ю., Якимів Ю. Сага про Ярославових доньок // Київ. – 1988. – № 5. – С. 142–151.

Ч

Черных П. Я. К вопросу о подписи французской королевы Анны Ярославны // Доклады и сообщения филологического факультета МГУ. – М., 1957. – Вып. 3.

Чухим Н. Д. Правовий статус жінки в культурі Київської Русі // Духовна спадщина Київської Русі. – Випуск 1. – Одеса, 1997.

Ш

Шашков С. С. Очерк истории русской женщины. – СПб., 1872. – 151 с.

Штернберг Я. Стежками старшої дочки Ярослава // Київ. – 1988. – № 7. – С. 145–151.

Щ

Щапов Я. Н. Брак и семья в Древней Руси // Вопросы истории. – 1970. – № 10. – С. 216–219.

Щапов Я. Н. Большая и малая семья на Руси в VIII–XIII вв. // Становление раннефеодальных славянских государств. – К., 1972.

2. Жіноче питання у литовсько-польську добу.

Козацтво і жінка

А

Андрущенко В. Запорозці і жіноцтво: Антифеміністичні моральні норми Січі // Наука і суспільство. – 1991. – № 17. – С. 55–58.

Антонович К. Одяг козацької доби // Жіночий світ. – 1959. – Ч. 4. – С. 5.

Апанович О. Маруся Богуславка – історична постать? (Історичні дані про українських жінок, турецьких полонянок і відображення їх долі в думі про Марусю Богуславку) // Наука і життя. – 1965. – № 3. – С. 9–13; № 4. – С. 27–31; № 5. – С. 13–15.

Б

Барвінський Б. До побуту Ганни Орликової в Станіславі // ВУАН. Ювілейний збірник на пошану академіка М. Грушевського. – Х., 1929. – С. 34–40.

Бибик А. Дівчина без паспорта: (Про увічнення пам'яті Марусі Чурай) // Українська культура. – 1991. – № 12. – С. 6–7.

Бракоразводный казус конца XVI века // Киевская старина. – 1887. – № 1–4. – С. 177–179.

В

Валиконите И. М. Двойной выкуп за женщину в Великом княжестве Литовском в первой половине XVI в. // Научные доклады. Выс-

шие учебные заведения Литовской ССР. Сер. История. – Т. XVII. – Вильнюс, 1977. – С. 51–63.

Валиконите И. М. Первый Литовский Статут – один из важнейших источников по истории положения женщин в Великом Княжестве Литовском // Первый Литовский Статут 1529 года. Материалы республиканской конференции “450 лет Первому Литовскому Статуту”. – Вильнюс, 1982.

Властная гетманша // Киевская старина. – 1882. – № 3. – С. 214–215.

Г

Гетманова мати // Наше життя. – 1958. – Ч. 5. – С. 6.

Гомолицький Л. История одного родства. Гальшка княжна Острожская и Дмитрий Сангушко. – Львов, 1931. – 16 с.

Грабовецький В. Роксолана в історії. – Івано-Франківськ, 1993. – 39 с.

Грушкевич Є. Торгівля руськими дівчатами: Після руських і польських джерел // Зоря. – 1881. – № 1. – С. 9–10; № 2. – С. 20–22.

Д

Доманицький В. Цивільний шлюб і шлюбна розлука на Україні // Нова громада. – 1906. – С. 64–78.

Др. Фл. Княжна Елизавета Острожская // Библиотека для чтения. – 1863. – № 11. – С. 25–35.

Ж

Жеребкин С. Гендерные “политики идентификации” в эпоху козачества // Гендерные исследования (Издание Харьковского Центра Гендерных Исследований). Харків, 1998. – № 1. – С. 228–252.

К

Кись Я. Легенди і факти про Роксолану // Архіви України. – 1970. – № 6. – С. 25–31.

Козуля О. Березина // Жінки в історії України. – К., 1993. – С. 33–67.

Колісниченко Ю., Плачинда С. Роксолана. Лисавета Гулевичівна. – Вінніпег, 1930. – 95 с.

Косач Ю. Глухівська Пані (про Настю Скоропадську). – Львів, 1938. – 34 с.

К портрету жены Ивана Гонты // Киевская старина. – 1883. – № 10. – С. 326–327.

К портрету княжны Острожской // Киевская старина. – 1883. – № 12. – С. 714–716.

Крамар Є. Славна Українка в султанському дворі // Визвольний шлях. – 1983. – Кн. 4. – С. 444–453.

Кривоший О. П. Жінка в суспільному житті України за часів козаччини. – Запоріжжя, 1998. – 68 с.

Кривоший О. П. Роль образу Богоматері в духовному становленні Запоріжжя // Південна Україна XVIII–XIX століття. Записки науково-дослідної лабораторії Південної України ЗДУ. – Запоріжжя, 1996. – Випуск 1. – С. 69–71.

Кривоший О. П. Традиції запорізького козацтва і українського жіноцтва // Нова парадигма. Гуманітарний журнал молодих вчених Запорізького регіону. Запоріжжя, 1997. – Вип. 5. – С. 54–58.

Л

Лазутка С., Валиконите И. М. Имущественное положение женщины (матери, жены, дочери, сестры) привилегированного состояния по Первому Литовскому статуту // Научные доклады. Высшие учебные заведения Литовской ССР. Сер. История. – Т. XVI. – Вильнюс, 1976. – С. 74–102.

Левицький О. Анна Алоїза, Княжна Острожская // Киевская старина. – 1883. – № 11. – С. 329–373.

Левицький О. Житіє двічі вдови (Про життя Ганни-Алоїзи, княгині Острожської) // Україна. – 1991. – № 13. – С. 26–30.

Левицький О. Невінчані шлюби на Україні // Україна. – 1909. – Кн. 5. – С. 98–107.

Левицький О. Обычная форма заключения браков в Южной Руси в XVI–XVII вв. // Киевская старина. – 1900. – № 1–3. – С. 1–15.

Левицький О. О семейных отношениях в юго-западной Руси // Русское слово. – 1880. – № 11. – С. 11–20.

Левицький О. Раина Могилянка, княжна Вишневецька. – К., 1887.

Левицький О. Черты семейного быта в Юго-Западной Руси в XVI–XVII вв. // Архив Юго-Западной России. – Ч. VIII. – Т. III. – К., 1909. – С. 2–14.

Лоський І. Українська жінка в козацьку добу // Жінка. – 1935. – Ч. 15–16. – С. 6–9.

Лукач В. Народна руська співачка Маруся Чурай (Біографічний нарис) // Зоря. – 1880. – № 8. – С. 109–110.

Ляцинська С. Роксолана – “радісна султанша” // Жінка. – 1939. – Ч. 13–14. – С. 2–4.

М

Магдалена, мати гетьмана Мазепи // Рідний край. – 1912. – № 7. – С. 4–7; № 8. – С. 5–10.

Мазепа І. Переписка з Мотрею Кочубеївною в Бутурині. 2-ге вид. – Звенигородка, 1917. – 16 с.

Мазур П. Дві долі // Освіта. – 1995. – 29 листопада.

Мистець М. Галина Мазепа // Наше життя. – 1984. – Ч. 2. – С. 4–7.

Мордовець Л. (Левицький О). Про шлюб на Україні-Русі в XVI–XVII ст. – Львів, 1906. – 46 с.

Н

Назарук О. та ін. Українська султанка Роксолана (Українці на чужині) // Бібліотека “Стрільця” № 14. Видання “Стрільця” – Органу Галицької Армії. – Кам’янець-на-Поділлі, 1919. – 16 с.

П

П. Е. К истории семейных разделов у крестьян // Киевская старина. – 1886. – № 1–4. – С. 593–598.

Полонська-Василенко Н. Українські жінки Литовсько-Польської Доби. Жінки доби Гетьманщини // Визначні жінки України. – Вінніпег, 1969. – С. 77–105.

Пушкарєва Н. Л. Частная жизнь русской женщин. – М., 1998. – 258 с.

Пчілка О. Марія Магдалена, мати гетьмана Мазепи // Рідний край. – 1912. – № 7. – С. 4–7; № 8. – С. 5–10.

Р

Родаченко І. У славнозвісній Буші // Народна творчість та етнографія. – 1969. – № 1. – С. 23–30.

Ролле А. Украинская женщина (перевод с польского) // Киевская старина. – 1883. – № 6. – С. 268–309.

Ролле А. Жінки при чигиринському дворі у другій половині XVII // Український історичний журнал. – 1991. – № 3. – С. 75–88; № 4. – С. 106–115.

Русова С. Малорусские женщины XVI–XVII вв. // К свету. – СПб., 1904. – С. 205–219.

С

Сергійчук В. Роксолана в літературі та історії // Наука і суспільство. – 1988. – № 7. – С. 28–32.

Січинський В. Роксоляна // Визвольний шлях. – 1956. – Кн. 11. – С. 1285–1295; Кн. 12. – С. 1404–1415.

Сумцов Н. Досветки и поседелки // Киевская старина. – 1886. – № 1–4. – С. 421–445.

Сумцов Н. К истории южно-русских свадебных обычаев // Киевская старина. – 1883. – № 11–12. – С. 510–514.

Сумцов Н. Религиозно-магическое значение малорусской свадьбы // Киевская старина. – 1885. – № 3. – С. 417–435.

Т

Токаревський-Карашевич Н. Жінка в житті Мазепи // Визвольний шлях. – 1954. – Кн. 8. – С. 49–57.

У

Указ императрицы Анны Ивановны правителью Малороссии князю Шаховскому – “О браках малороссов” // Киевская старина. – 1905. – № 10–12. – С. 1.

Украинские женщины (перевод доктора Антония) // Киевская старина. – 1883. – № 6. – С. 268–275.

Ф

Федотов-Чеховской А. А. Бракоразводный казус XVI в. // Киевская старина. – 1887. – № 3. – С. 177–180.

Х

Хижняк З. Галшка Гулевичівна // Київська старовина. – 1994. – № 4. – С. 56–64.

Ч

Чапленко Н. Маруся Чураївка – легенда чи дійсність? // Наше життя. – 1966. – Ч. 2. – С. 5–6.

Чорнобривець І. Українська і російська жінка в 17 столітті // Жіночий світ. – 1955. – Ч. 9. – С. 7.

Ш

Шариневич И. Гальшка, княгиня Острожская. – Львов, 1880. – 23 с.

3. Жінка України XIX – початку XX століття

Опубліковані джерела

В

Взносы приказов общественного призрения на Полтавский институт благородных девиц (Сообщ. И. Фр. Павловского) // Украина. – 1907. – Т. IV. – С. 278.

Высочайшее повеление об учреждении в Одессе женских педагогических курсов, Временное положение об этих курсах и учебный план. – Одесса, 1903. – 15 с.

Высочайшее повеление об учреждении в Одессе женского благотворительного общества // Журнал Министерства внутренних дел. – 1830. – Кн. 4. – С. 29–32.

Г

Гимназия одесская женская О. В. Пиллер. – Одесса, 1883. – 40 с.

Гогоцкий С. О Высшем образовании в применении к женщине. Речь С. Гогоцкого по случаю открытия высших женских курсов в г. Киеве. – К., 1878. – 19 с.

Д

Двадцатилетие киевской женской гимназии министерства народного просвещения / Сост. В. С. Александрович. – К., 1895. – 54 с.

Двадцатилетие первой Киевской частной женской А. Т. Дучинской гимназии. – К., 1903. – 56 с.

Десятилетие (1883–1893) Екатеринославской городской женской гимназии / Сост. Г. В. Донцов. – Екатеринославль, 1894. – 46 с.

Деятельность Кружка дам духовного звания для помощи больным и раненым воинам за время с марта 1904 по октябрь 1905. – Одесса, 1905. – 10 с.

Доклад комиссии про разработку недвижимого имущества и капиталов Одесского женского благотворительного общества (В том числе про денежные пожертвования на благотворительность кн. К. Воронцовой). – Одесса, 1896. – 10 с.

Ж

“Жіноча громада” Чернівці. Звіт діяльності товариства на Буковині за рр. 1906–1912. – Чернівці, 1913. – 32 с.

Жіночий труд. Статут. – Перемишль, 1906. – 16 с.

З

Записка об учреждении одесского епархиального женского училища, читанная при открытии сего училища 16 августа 1878. – Одесса, 1879. – 18 с.

Записка о преобразовании Одесской женской гимназии Фон-Оглю в городскую общественную. – К., 1878. – 62 с.

Звичайні Загальні Збори жіночої спілки промислової “Труд” за осьмий і десятий рік адміністраційний. – Львів, 1911. – 16 с.

Звіт відділу товариства “Руський інститут для дівчат”. – Перемишль, 1902–1913. – 14 с.

Звіт дирекції приватної жіночої гімназії С. С. Василянук у Львові. – Львів, 1907–1914. – 13 с.

Звіт дирекції приватної жіночої гімназії С. С. Василянук у Львові з руською викладовою мовою за 1910–1911 шк. рік. – Львів, 1911. – 22 с.

Звіт дирекції руського дівочого ліцею в Перемишлі. – Перемишль, – 1904. – 14 с.

Звіт приватної жіночої семінарії Кружка Українського педагогічного товариства. – Коломия, 1914. – 16 с.

І

Із резолюції загальних зборів учениць старших класів Роменської жіночої гімназії // Архіви України. – 1985. – № 6. – С. 25.

Извлечение из отчета женского благотворительного общества в Одессе за 1856 // Журнал Министерства внутренних дел. – СПб., – 1857. – Ч. 26. – Сентябрь. – С. 2–7. (Отдел 5. Современная летопись).

Извлечение из отчета министерства внутренних дел. Ведомости об Одесском благотворительном обществе // Журнал Министерства внутренних дел. – СПб., 1834. – Ч. 13. – № 7. – С. 1–143.

Извлечение из отчета Полтавского института благородных девиц // Полтавские губернские ведомости. – 1857. – № 29.

Инструкция для лиц, состоящих на службе по Одесскому женскому благотворительному обществу, изданная Правлением общества на основании постановления от 11-го мая 1890 и параграфа 40, 56, 78, 79, 83, 84 Устава общества. – Одесса, – 1890. – 24 с.

Инструкция Одесского отделения Российского общества защиты женщин. – Одесса, – 1904. – 14 с.

Историческая записка о 1-й городской женской гимназии к 25-летию ее существования. – Екатеринославль, – 1909. – 179 с.

Исторические записки о женском Одесском, с девичьим училищем монастыре. – Одесса, 1884. – 52 с.

Исторический очерк Вознесенской женской гимназии. – Одесса, 1881. – 16 с.

История Киевского института благородных девиц 1838–1888 / Сост. член совета инспекторов М. М. Захарченко. – К., 1889. – 163 с.

История общества “Русских дам” во Львове. Написал один из трех. – Коломыя, 1905. – 63 с.

История общества “Русских дам” у Львові. – Коломия, 1905. – 63 с.

К

Киево-Лукьяновская женская практическая школа домоводства. Отчет деятельности. Год первый. – К., 1912. – 18 с.

Киевские высшие вечерние женские курсы, учрежденные А. В. Жекулиной с двумя факультетами: историко-литературным и педагогическим. – Киев, 1915. – 10 с.

К истории женского образования в Киевской губернии (Архивная справка) // Киевская старина. – 1901. – № 1–3. – С. 151–153.

Краткая историческая записка о деятельности Струдзовской богодельни сердобольных сестер в г. Одессе с 1851 по 1893 гг., прочитанная в торжественном собрании 24 октября 1893 года в день основания богодельни. – Одесса, 1893. – 14 с.

Краткие сведения о медицинском отделении при высших женских курсах в Киеве за первые шесть лет существования 1907–1913. – Киев, 1913. – 40 с.

Краткие сведения деятельности Одесского отделения Российского общества защиты женщин. – Одесса, 1909. – 34 с.

Краткий обзор истории и современного состояния Высших женских курсов в Киеве. Изд. Высших Женских Курсов. – К., 1914. – 31 с.

Краткий очерк 25-летия женской ремесленной школы Харьковского общества распространения в народе грамоты (1877–1902). – Харьков, 1903. – 14 с.

Краткий исторический очерк (пятидесятилетия) Одесского института благородных девиц. – Одесса, 1879. – 56 с.

Н

Начертания правил воспитания в обеих Одесских благородных институтах. – Одесса, 1814. – 27 с.

Новое здание гимназии С. А. Видинской // Одесский листок. – 1909. – 15 июля.

О

Об учреждении Одесского женского общества призрения бедным // Одесский вестник. – 1837. – 6 января.

Об учреждении при Одесском шестиклассном городском училище почтово-телеграфных курсов для лиц женского пола. – Одесса, – 1905. – 18 с.

Одесская женская гимназия О. П. Пиллер: (Дополнительные сведения к министерской программе). – Одесса, 1883. – 12 с.

Одесские высшие женские курсы. Отчет о деятельности Общества вспомоществования нуждающимся курсисткам Одесских высших женских курсов за 1909–1912 акад. годы. – Одесса, 1911–1913; За 1909–1910 акад. год. – Одесса, 1911; За 1911–1912 акад. год. – Одесса, 1913.

Одесское женское благотворительное общества. Отчет за 1895. – Одесса, 1896. – 92 с.

Одесское женское благотворительное общества // Журнал Министерства внутренних дел. – СПб., 1845. – Ч. 12. – С. 28–30.

Отчет Киевского отделения Российского общества защиты женщин за 1913 г. – К., 1914. – 71 с.

Отчет правления Одесского женского благотворительного общества // Одесский вестник. – 1885. – № 84. – 16(28) апреля.

Отчет правления Одесского женского благотворительного общества за 1856 год // Современник. – 1857. – № 5. – Отд. 4. – С. 34.

Отчет о деятельности дамского комитета Российского общества Красного Креста в Одессе за первый год его существования. 24 августа 1914 – 1 сентября 1915. – Одесса, 1915. – 36 с.

Отчет о деятельности дамского комитета Российского общества Красного Креста в Одессе за второй год его существования с 1-го января 1916 года по 1-ое января 1917 года и краткие сведения с основания комитета, т. е. с 24 августа 1914 – по 1 января 1916. – Одесса, 1917. – 108 с.

Одесские женские художественные профессиональные классы 7-ми классного училища 1-го разряда с курсом гимназии министерства народного просвещения. – Одесса, 1899. – 10 с.

О Первом Русском женском съезде по просвещению и благотворительности при Русском Женском взаимно-благотворительном обществе // Киевская старина. – 1904. – № 12. – С. 7–10.

Отчет общества вспомоществования нуждающимся Одесской частной женской гимназии Т. Е. Жаботинской. За 1907, 1909. – Одесса, 1908–1910 гг. – 16 с.

Отчет общества попечения о молодых девицах в г. Одессе. За 1903. – Одесса, 1904. – 24 с.

Отчет общества попечительства о женском образовании в г. Екатеринославле. За гг. 1872–1874; 1883–1884; 1886–1888; 1891–1893; 1895. – Екатеринославль, 1875–1896.

Отчет Одесского епархиального женского училища в учебно-воспитательном отношении. За гг. 1902–1906. – Одесса, 1903–1907.

Отчет Одесского отделения Российского общества защиты женщин. За 1906–1914 гг. – Одесса, 1907–1915.

Отчет о деятельности Дамского Комитета Красного Креста в Одессе за первый год его существования. 24 августа 1914 – 1 августа 1915. – Одесса, 1915. – 10 с.

Отчет о деятельности правящего Совета Общества Русских женщин во Львове. – Львов, 1906. – 3 с.

Отчет о деятельности общества содействия Хортицкого женского училища. За 1902–1903. – Одесса, 1903–1904.

Отчет о деятельности общества попечения о женском образовании в г. Екатеринославле. За 1894. – Екатеринославль, 1895. – 65 с.

Отчет о первой женской воскресной школе в Одессе. За гг. 1891–1893; 1895–1897; 1902–1904. – Одесса, 1894–1905.

Отчет о состоянии и деятельности Одесских высших женских курсов за 1911 год. – Одесса, 1912. – 48 с.

Отчет о состоянии Измаильской женской прогимназии. За 1884–1885. – Измаил, 1886. – 45 с.

Отчет о состоянии Одесской женской гимназии О. В. Пиллер за 1882–1883. – Одесса, 1884. – 45 с.

Отчет попечительского совета и Председателя Педагогического Совета Одесских городских общественных Мариинской и 2-й женской гимназии за 1868–1870, 1882, 1884–1885, 1893, 1897–1907, 1909–1915 гг. – Одесса, 1872, 1884, 1895, 1910–1916.

Отчет правления дамского общества вспомоществования бедным родительницам г. Одессы за 1884–1915 гг. – Одесса, 1885–1915.

Отчеты Мариупольской женской гимназии. За 1896, 1898, 1900–1903 гг. – Мариуполь, 1897–1904.

Отчеты общества для пособия недостаточным ученицам Одесской Мариинской общей женской гимназии. За 1881–1882; 1903–1904; 1906–1909 гг. – Одесса, 1882–1910.

Отчеты правления Одесского женского благотворительного об-

щества. За 1855, 1857–62, 1867, 1871, 1880–1896, 1898–1899 гг. – Одесса, 1903–1905, 1907–1908.

Очерк благотворительной деятельности состоящего под Высочайшим Ея императорского Величества Государыни Императрицы Марии Федоровны покровительством Общества для помощи бедным города Одессы за 25 лет (1878–1903). – Одесса, 1905. – 121 с.

Очерк деятельности Киевского благотворительного общества // Памятная книга Киевской губернии на 1900. – К., 1901. – Приложение. – С. 3–8.

Очерк (исторический) возникновения женской прогимназии. – Одесса, 1881. – 53 с.

Очерк (исторический) деятельности одесской городской прогимназии. – Одесса, 1881. – 45 с.

Очерк (исторический) одесской мариинской городской женской гимназии 1868–1894. – Одесса, 1896. – 53 с.

Очерк состояния частных женских училищ 1-го разряда в Одессе // Женское образование. – 1880. – № 1. – С. 510–516.

II

Первая страничка из истории Полтавского института благородных девиц // Киевская старина. – 1900. – № 10–12. – С. 283–290.

Планы и программы учебного курса в женском училище II разряда А. П. Курковской. – Одесса, 1885. – 47 с.

Планы и программы учебного курса в частном женском восьмиклассном училище 1-го разряда (с пансионом) Ю. М. Чаушанской в Одессе. – Одесса, 1895–1890.

Планы и программы учебного курса в частном женском восьмиклассном училище 1-го разряда (с пансионом) Екатерины Семеновны Пашковской в г. Одессе. – Одесса, 1893. – 65 с.

Планы и программы учебного курса частного женского училища первого разряда с пансионом Г. Р. Тедер в Одессе. – Одесса, 1888. – 78 с.

Планы и программы учебного курса частного женского училища первого разряда с пансионом Э. А. Червень-Водами в Одессе. – Одесса, 1890. – 64 с.

Планы (учебные) частного женского училища I разряда, открываемого в Одессе Эмвой Троей. – Одесса, 1881. – 68 с.

Повеление (Высочайшее) об учреждении в г. Одессе женских педагогических курсов, врем. Положение об этих курсах и уч. Планах. Издание И. Русеневича. – Одесса, 1903. – 14 с.

Положение о Высших женских курсах и Правила для слушательниц и вольнослушательницах Высших женских курсов в Киеве. – К., 1881. – 76 с.

Положение о составлении и употреблении капитала дирекции учи-

лиц Харьковской губернии, для воспитания детей женского пола в женских училищах Харьковской губернии. – Харьков, 1861. – 32 с.

Правила для учениц Одесской Мириинской городской общественной женской гимназии. – Одесса, 1885. – 23 с.

Правления дамского Общества вспомоществования бедным родительницам в г. Одессе. За 1883–1892, 1897–1898 гг. – Одесса, 1884–1893, 1898–1899.

Празднование двадцатипятилетнего юбилея первой Киевской частной женской А. Т. Дучинской гимназии, 1903. – Киев, 1904. – 76 с.

Программа вечернего рисовального класса в г. Екатеринославе при бесплатной женской школе общества попечительства женского образования. – Екатеринославль, 1894. – 34 с.

Программа преподавания на женских педагогических курсах в Одессе. Издание И. Русаневич. – Одесса, 1903. – 45 с.

Программа учебного курса и условия приема учениц женского училища 2-го разряда О. Е. Накко в Одессе. – Одесса, 1887. – 34 с.

Программа учебного курса женского училища 1-го разряда М. О. Гауэнштильд-Кларк. – Одесса, 1885. – 54 с.

Программа учебного курса женского училища 1-го разряда, с пансионом, С. И. Видинской и Е. А. Катакази в г. Одессе. – Одесса, 1887. – 56 с.

Программа учебного курса частного женского 7-ми классного училища 1-го разряда А. Т. Матео. – Одесса, 1880. – 57 с.

Программа учебного курса частного женского 7-ми классного училища 1-го разряда П. Г. Статлер и П. Е. Павало-Швыйковской. – Одесса, 1883. – 45 с.

Программы женского 4-классного училища с отделением ремесел. – Одесса, 1895. – 34 с.

Программы и правила испытаний при поступлении учениц в женские гимназии и прогимназии и другие сведения по учебному делу. Изд. Е. Распопова. – Одесса, 1903. – 54с.

Программы и условия приема на женские коммерческие курсы Е. А. Бухтеевой при ее женском училище 1-го разряда в Одессе. – Одесса, 1891. – 51 с.

Проект положения Одесского отделения Российского общества защиты женщин. – Одесса, 1904. – 16 с.

Положение о женских гимназиях и прогимназиях Министерства народного просвещения. – Одесса, 1882. – 34 с.

Про средства виховання жіночої молодіжи на селах. Відчит в окружній учительській конференції в Кіцмані для 4 липня 1895 // Учитель. – Львів, 1895. – № 13. – С. 201–203.

Пятидесятилетие Струдзовской общины сердобольных сестер в Одессе. – Одесса, 1900. – 22 с.

Р

Речи и отчеты читанные на торжественном акте киевской женской гимназии 14 июня 1883. – К., 1883. – 54 с.

С

Справозданє дирекції товариства “Жіночий труд в Перемишлі за 1908 р. – Перемишль, 1908. – 8 с.

Статут женского добродійного товариства імені сьв. Жен. Миросици в Чернівцях. – Чернівці, 1904. – 8 с.

Статут Жіночого патріотичного товариства Галичини. – Львів, 1879. – 21 с.

Статут товариства св. Ольги. – Львів, 1902. – 24 с.

Статут товариства “Союз Українок” у Львові. – Львів, 1918. – 32 с.

Статут товариства “Союзу Українок” у Львові. – Львів, 1935. – 48 с.

Т

Торгівля дівчатами. Острога для емігранток від товариства св. Рафаїла у Львові для охорони руських емігрантів. – Львів, 1910. – 6 с.

У

Устав вечерних бухгалтерских курсов при частном женском коммерческом училище Е. А. Бухтеевой в г. Одессе. – Одесса, 1905. – 21 с.

Устав Дамского общества вспомоществования бедным родительницам г. Одессы. – Одесса, 1883. – 11 с.

Устав женских гимназий и прогимназий ведомства министерства народного просвещения. – Одесса, 1888. – 12 с.

Устав женской практической женской школы сельского хозяйства и домоводства М. Н. Гриневой в Бердичевском уезде, Киевской губернии. 1892–1894. – Киев, 1895. – 34 с.

Устав женского убежища “Всех скорбящих радость”. – Одесса, 1892, 1898.

Устав Киевского женского клуба. – К., 1911. – 12 с.

Устав Киевского женского общественного собрания. – К., 1913. – 19 с.

Устав общества вспомоществования нуждающимся в женском коммерческом училище А. В. Поликарповой-Козленко в Одессе. – Одесса, 1903. – 13 с.

Устав общества вспомоществования нуждающимся учащимся Александрийской женской гимназии. – Александрия, 1907. – 12 с.

Устав общества вспомоществования нуждающимся учащимся в Одесской частной гимназии Т. Е. Жаботинской-Копп. – Одесса, 1907. – 13 с.

Устав общества для доставления средств женскому профессиональному училищу для беднейших детей, учрежденных Б. Гольдштейн и М. Шинглер. – Одесса, 1900. – 12 с.

Устав общества для пособия недостаточным ученицам Одесской Мариинской женской гимназии. – Одесса, 1897. – 14 с.

Устав общества попечительства о женском образовании. – Екатеринославль, 1886. – 12 с.

Устав общества пособия бедным родительницам г. Голованевска, Подольской губернии. – Голованевск, 1913. – 12 с.

Устав общества руських женщин в Буковине. – Чернівці, 1894. – 12 с.

Устав общества русских женщин “Жизнь во Львове”. – Львов, 1906. – 8 с.

Устав Одесского воспит.-ремесленного приюта для несовершеннолетних женского пола им. С. И. Ралли. С приложением. – Одесса, 1906. – 12 с.

Устав Одесского городского девичьего училища. – СПб., 1835. – 12 с.

Устав Одесского епархиального женского училища. – Одесса, 1879. – 21 с.

Устав Одесского женского благотворительного общества. Отчет за 1858, 1872, 1886. – Одесса, 1859, 1873, 1887.

Устав Одесского института благородных девиц. – Одесса, 1829. – 32 с.

Устав Одесского попечительного комитета о кормилицах и их детей. – Одесса, 1858. – 14 с.

Устав товариства “Жіноча громада” на Буковині в Чернівцях. – Чернівці, 1898. – 1 с.

Устав убежища для гувернанток, преподавательниц и бонн. – Одесса, 1889. – 12 с.

Устав убежища для одиноких лиц женского пола. – Одесса, 1881, 1885.

Учреждение в Одессе Елизаветинского убежища для заслуженных наставниц и сердобольных женщин // Народная школа. – 1880. – № 12. – С. 62–63.

Х

Харьковская частная женская воскресная школа. – Харьков, 1895. – 3 с.

Харьковские высшие женские курсы. Отчет. – Харьков, 1914. – 52 с.

Ч

Частная женская гимназия в Киеве // Женское образование. – 1878. – № 203.

Э

Экскурсия (вторая) в Крым, устроенная горным клубом для воспитаниц женских гимназий города Одессы, в июне 1889. Описание составлено ученицами. – Одесса, 1899. – 10 с.

Наукові, публіцистичні твори вчених і громадсько-політичних діячок XIX – початку XX століття про жінку, жіночий рух

А

Абрамов Я. Частная женская воскресная школа в Харькове // Северный вестник. – 1888. – № 8. – С. 78–93.

Абрамюк-Волинець К. Українська жінка на міжнародному форумі у минулому // Наше життя. – Нью-Йорк, 1979. – Ч. 3. – С. 5–8.

Алчевська Х. Д. Из практики недільних шкіл // Світло. – 1912. – № 7. – С. 36–41.

Алчевская Х. Д. Автобиографические письма // Украинская жизнь. – 1912. – Кн. IV. – С. 85–90.

Алчевская Х. Д. Передуманное. Пережитое. Дневник, письма, воспоминания. – М., 1912. – 34 с.

Алчевская Х. Д. Полгода из жизни воскресной школы (Из записной тетради учителя воскресной школы). – СПб., 1895. – 126 с.

Алчевська Христя. Тогочасне й наше. – Х., 1911. – 20 с.

Анна з Подолья. До руских девиц и молодежи // Отечественный сборник. – Відень, 1855. – № 4.

Антонович К. З моїх споминів // Літопис Української Вільної Академії наук. – 1966 – Ч. 24. – 80 с; 1973. – Ч. 27. – 240 с.

Антонович К. З моїх спогадів // Жіночий світ. – Вінніпег. – 1963. – Ч. 5. – С. 10; Ч. 6. – С. 13; Ч. 7–8. – С. 17; Ч. 9. – С. 12. – Ч. 10. – С. 14; Ч. 11–12. – С. 16.

Антонович К. Зінаїда Мірна // Наше життя. – Нью-Йорк, 1955. – Ч. 7. – С. 3.

Антонович К. Роля української жінки в праці УВУ: Доп. на ювілейній секції УВАН у Вінніпегу. – Вінніпег, 1953. – 16 с.

Антонович К. Українська дівчина // Наше життя. – Нью-Йорк, 1953. – Ч. 6. – С. 5.

Антонович М. Вклад українських письменниць у світову літературу // Наше життя. – Нью-Йорк. – 1977. – Ч. 2. – С. 2–4; Ч. 3. – С. 3–5.

Арнольди О. М. О деятельности Харьковского общества взаимовспоможения трудящихся женщин // Труды Первого Всероссийского женского съезда. – СПб., 1909. – С. 157–163.

Б

Баб'як П. Письменниця, громадська діячка (про К. Малицьку) // Друг читача. – 1989. – 19 жовтня.

Баб'як П., Горак Р. Урок Климентії Попович // Вітчизна. – 1985. – № 4. – С. 195–202.

Басманов А. Тлеющий разряд. Дневник Марии Башкирцевой // Наше наследие. – 1990. – № 5.

Барагура М. Ольга Ціпановська – “Тітка Оля” // Наше життя. – 1978. – Ч. 9. – С. 3–4.

Баранова Б. Українське жіноцтво і наші визвольні змагання // Новий час. – 1937. – 1 листопада.

Барвінок Г (О. М. Куліш) Оповідання з народних уст. – К., 1902. – 65 с.

Барвінок Б. На розсвітанні життя // Україна. Наука і культура. – 1989. – Вип. 23. – С. 394–404.

Барнич С. Слідами матері (у 40-ліття смерті Катрі Рубчакової) // Наше життя. – 1959. – Ч. 11. – С. 6–7.

Бачинська-Донцова Л. Жінка – науковий дослідник // Наше життя. – 1954. – Ч. 6. – С. 10–13.

Башкирцева М. Дневник. – М., 1991.

Безпалко Т. Жінка і виборче право // Наша мета. – 1919. – 5 жовтня.

Белозерский Г. Украина-Мать // Земский сборник Черниговской губернии. – 1900. – № 6. – С. 112–116.

Белозерский Г. Хозяйка // Земский сборник Черниговской губернии. – 1900. – № 6. – С. 116–120.

Бережницька-Будзова Олена. Кружок українських дівчат // Нова хата. – 1938. – Ч. 5, 6, 7–8, 13–14; Наше життя. – 1984. – Ч. 3–4. – С. 24.

Беренштам-Кістяківська М. Українські гуртки в Києві другої половини 1880 та початку 1890-х років // За сто літ. – К., 1928. – Кн. 3. – С. 206–225.

Биковський Л. Наталена Королева // Визвольний шлях. – Лондон, 1958. – Кн. 3 / 51 (125). – № 294; Кн. 2 / 50 (124). – С. 185; Кн. 1 / 97 (171). – 1962. – С. 59.

Білий В. Марія Грінченкова (М. Загірна). Біографічні відомості // Зоря. – 1928. – № 9.

Благотворительная деятельность княгини Е. В. Васильчиковой // Киевлянин. – 1869. – № 84.

Блонина Е. К истории движения работниц в России. – Одесса, 1920. – 24 с.

Богачевська-Хомяк М. Білим по білому. Жінки в громадсько-політичному житті України. 1884–1939. – К., 1995. – 424 с.

Богачевська-Хомяк М. Вибрані статті Наталії Кобринської про жіноче питання // Віднова. Культура. Суспільство. Політика. – Р. 1. – Мюнхен, 1984.

Богачевська-Хомяк М. Дума України- жіночого руху. – К., 1993. – 109 с.

Богачевська-Хомяк М. Етнічність і фемінізм // Віднова. – Philadelphia, 1989. – № 5. – С. 226–236.

Богачевська-Хомяк М. Історія і українська жінка // Наше життя. – 1980. – Ч. 2. – С. 8–10.

Богачевська-Хомяк М. Конференція міжнародної жіночої ради // Наше життя. – 1986. – Ч. 6. – С. 5–7.

Богачевська-Хомяк М. Мілена Рудницька // Наше життя. – 1992. – № 7/8.

Богачевська-Хомяк М. Організація жінок у східній Україні на зламі XIX–XX ст. // Записки наукового товариства ім. Т. Шевченка. – Т. CCXXV. Праці історико-філософської секції. – Львів, 1993. – С. 258–277.

Bohachevsky-Chomiak M. Feminists Despite Themselves. Women in Ukrainian Community life: 1884–1939. – Edmonton, 1988. – 460 p.

Bohachevsky-Chomiak M. Ukrainian and Russian Women: Cooperation and Conflict // Ukraine and Russia in their Historical Encounter / Edited by Peter J. Potichnyi, Marc Raeff, Jaroslaw Pelenski, Gleb N. Zekulin. – Edmonton, 1992. – P. 101–121.

Богодельня сердобольных сестер в Одессе // Московитянин. – 1850. – № 24. – Кн. 2. – С. 46.

Боднарук І. Безталанні жінки в кобзарі Шевченка // Жіночий світ. – Winnipeg, Manitoba. – 1989. – Ч. 3. – С. 2–3.

Бориневич А. С. Общественная деятельность женщин Одессы. – Одесса, 1893. – 15 с.

Боровиковский А. А. Реферат о правах женщин по законам Черниговской и Полтавской губернии // Журнал гражданского и уголовного права. – 1882. – № 7 (Октябрь).

Боровиковский О. Женская доля по малороссийским песням. – М., 1869. – 47 с.

Боротчак К. Жінка в боротьбі за визволення Західної України // Українські робітничі вісті. – 1931. – 14 березня.

Брешковская Е. Воспоминания пропагандистки // Община. – 1878. – № 6–7. – С. 20–40.

Буженко Т., Сарана Ф. Варвара Чередниченко // Радянське літературознавство. – 1971. – № 12. – С. 60–67.

Булгакова Е. И. Странички из жизни киевских работниц. – К., 1906. – 16 с.

Бунин Ю. Памяти М. А. Жебуневой // Русские ведомости. – 1913. – № 96.

Бура Л. Наша Наталка Полтавка // Наше життя. – 1962. – Ч. 11. – С. 9–10.

Бура Л. Одна з піонерок // Наше життя. – 1966. – Ч. 4. – С. 9–10.

Бурачинська Л. Жінка без жіночих прикмет // Наше життя. – 1957. – Ч. 5. – С. 3.

Бурачинська Л. Жінки-вчені // Наше життя. – 1969. – Ч. 8. – С. 3–4.

Бурачинська Л. На Поділлі // Наше життя. – 1958. – Ч. 6. – С. 5–6.

Бурачинська Л. Непохитна: Спроба життєпису К. Малицької // Наше життя. – 1992. – № 5, 7, 8.

Бурачинська Л. Одна з подвижниць // Наше життя. – 1968. – Ч. 7. – С. 3.

Бурачинська Л. Олена Кульчицька // Наше життя. – 1962. – Ч. 10. – С. 3.

Бурачинська Л. Пам'яті великої вчительки // Наше життя. – 1957. – Ч. 1. – С. 3.

Бурачинська Л. Про жіночу містику // Наше життя. – 1965. – Ч. 7. – С. 3–4.

Бурачинська Л. Про завдання жіночої преси (Кореспонденція) // Нова хата. – 1933. – Ч. 1. – С. 3–4.

Бурачинська Л. Сестри Кульчицькі // Наше життя. – 1978. – Ч. 8. – С. 7–8.

Бурачинська Л. Уляна Кравченко // Наше життя. – 1960. – Ч. 6. – С. 5–6.

Бучинський Д. Заслуги Наталени Королевої // Наше життя. – 1958. – Ч. 11. – С. 3.

В

Ващенко Г. Українська жінка і наше майбутнє // Календар-альманах на 1948. – Авгсбург; Мюнхен, 1948.

Венок на гроб С. И. Видинской. – Одесса, 1912. – 68 с.

В десятиліття всеукраїнського жіночого з'їзду // Жіноча доля: Альманах. – Коломия, 1930. – С. 150–153.

Величко І. До генези видання першого жіночого альманаху “Перший вінок” // Жіноча доля: Альманах на рік 1929. – Коломия, 1928. – С. 41–47.

Вербицька Є. Соломія Крушельницька // Жіночий світ. – Вінніпег, 1973. – Ч. 6. – С. 7.

Вергун-Модрицька В. Ольга Рошкевич в житті і творчості І. Франка // Наше життя. – 1956. – Ч. 9. – С. 3–4; Ч. 10. – С. 2–5.

Визначні жінки України. – Торонто, 1950. – 64 с.

Винниченко В. Зіна // Літературно-науковий вісник. – 1909. – Кн. IX. – С. 385–397.

Висковатов Д. Несколько слов о женской школе частной инициативы. – Одесса, 1910. – 33 с.

Виховниця поколінь. Константина Малицька: громадська діячка, педагог і письменниця. – Торонто, 1965. – 124 с.

Віднова: До 100 річчя українського жіночого руху (1884–1984). – Мюнхен, 1984 – 212 с.

Власенко-Бойчук А. Вдова в поезії Тараса Шевченка // Наше життя. – 1983. – Ч. 3–4. – С. 8–10.

Власний будинок для ВЖК А. В. Жекуліної // Рада. – 1914. – № 95. – С. 2.

Вовк М. Шляхом до “Першого вінка” // Новий час. – 1937. – Лютий – Квітень.

Возняк М. С. Листування Івана Франка з Ольгою Рошкевич // Франко І. Статті і матеріали. – Львів, 1956. – 36. 5. – С. 5–131.

Возняк М. С. Як дійшло до першого жіночого альманаху. – Львів, 1937. – 88 с.

Волевачівна М. Спомини селянки // Літературно-науковий вісник. – 1907. – Кн. II. – С. 208–211.

Волинець Л. Пам’яті Олени Лотоцької // Наше життя. – 1985. – Ч. 11. – С. 2–3.

Волинець Л. Українська жінка на міжнародному форумі у минулому // Наше життя. – 1979. – Ч. 5. – С. 3–4; Ч. 6. – С. 5–6; 1980. – Ч. 4. – С. 4–6.

Волинець Л. Українська жіноча преса в минулому // Сучасність. – 1974. – № 7–8. – С. 113–127.

Волкенштейн Л. А. Из тюремных воспоминаний. Вступительная статья и примечание Р. М. Кантора. – Л., 1924. – 136 с.

Вольштейн Л. Записки фабричной работницы (Одесса, 1909) // Пролетарская революция. – 1922. – № IX. – С. 22–24.

Воскресная школа в Харькове // Харьковские губернские ведомости. – 1881. – 21 января.

Всеслов ‘янський з’їзд поступової академічної молоді та питання про жіночу освіту в м. Празі // Мета. – 1908. – Ч. 9–10. – Львів. – 15 липня.

В справі заснування на Вищих жіночих курсах у Києві кафедр українознавства // Рідний край. – 1906. – № 49. – С. 8.

В справі просвіти русинок // Народ. – 1890. – № 3. – С. 197–198.

В Харьковском обществе взаимопомощи трудящимся женщинам (заметки) // Киевская старина. – 1905. – № 4. – С. 70.

Высшие женские курсы при Киевском университете // Женское образование. – 1877. – № 54.

Высшие женские курсы в Киеве // Женское образование. – 1878. – № 594; 1879. – № 531.

Высшие женские курсы в Киеве // Киевлянин. – 1878. – № 122. – С. 1–2.

Высшее образование в Одессе // Женское образование. – 1882. – № 369.

Высшие женские курсы в Одессе // Календарь (первый женский) на 1910 год П. Н. Аряян. – СПб., 1909. – С. 131–132.

Высшие женские курсы // Одесский листок. – 1906. – № 106. – 10 мая.

Г

Ганкевич М. Про жіночу неволю в історичнім розвою. – Львів, 1891. – 49 с.

Ганкевич М. Створення читальні в Рудні і перший у читальні відчит про жіночу справу // Народ. – 1890. – № 12. – С. 187–188.

Ганна Барвінок // Літературно-науковий вісник. – 1907. – Кн. 11. – С. 68–74.

Глібов Л. [Про стан жіночої освіти] // Глібов Л. Твори. – К., 1962. – С. 522–524.

Голубенко С. О. Роль жіночих типів у формуванні “Шевченківської людини” (поема “Слепая”) // Вісник Київського університету. Літературознавство. – 1990. – Вип. 32. – С. 25–31.

Голубович Л. У 80-річчя українського жіночого руху // Жіночий світ. – Вінніпег, 1965. – Ч. 10. – С. 9–10.

Гоняев М. Глашатаи женского вопроса // Одесский вестник. – 1871. – № 39, 45.

Горак Р. Змарнований талант // Жовтень. – 1983. – № 5. – С. 59–62.

Горак Р. Скромна трудівниця культури: Ользі Дучимінській – 105 // Жовтень. – 1988. – № 6. – С. 110.

Горбач А. Моя зустріч з Ольгою Дучимінською // Наше життя. – 1985. – Ч. 2. – С. 7–8.

Горбачева Л. Ганна Барвінок. З приводу 25-ліття смерті // Жінка. – 1936. – Ч. 13–14. – С. 2–3.

Горбунова М. І. Боець партії (До 90-річчя з дня народження Р. С. Землячки) // Український історичний журнал. – 1966. – № 4. – С. 124–126.

Гоцька О. Жінки, що були чимось в його житті (Жінки в житті Тараса Шевченка) // Визвольний шлях. – 1989. – Кн. 3. – С. 5–7.

Граб П. Дещо в справі жіночих типів // Народ. – 1884. – 15 квітня.

Грабовський П. Дещо в справі жіночих типів // Народ. – 1894. – № 7–8. – С. 107–111.

Грабовський П. Надія Костева-Сигида (Сумна споминка) // В кн.: Грабовський П. Зібрання творів. – Т. 3. – К., 1960.

- Графиня Роксана Скарлатовна Эдлинг (О благотворительности Эдлинг – председателя Одесского женского благотворительного общества) // Русский архив. – М., 1887. – Год 25. – Кн. 3. – С. 532–534.
- Гребінка Б. Ювілей Ганни Барвінок (О. М. Кулішової) // Літературно-науковий вісник. – 1901. – Т. 14. – Ч. 11. – С. 167–173.
- Гриневиц Я. Катря Гриневичева. – Торонто, 1968. – 93 с.
- Гринченко Б. Ганна Барвінок. Биографический очерк. – Чернигов, 1901. – 34 с.
- Грицько-Григоренко О. Справа вищої жіночої освіти // Рідний край. – 1908. – № 39. – С. 4–6.
- Грицько-Григоренко О. Хаос (уривки спогадів) // Слово і час. – 1997. – № 2. – С. 15–17.
- Гришко-Богменко Б. К. Мати-Тереза з Полтавщини (про С. Сахнін-Сахновську) // Освіта. – 1995. – 27 грудня. – С. 8–9.
- Грінченко М. На дружні могили (Пам'яті Надії Кибальчич – Козлової та Любини Шерстюк) // Основа. – 1915. – Кн. 1. – С. 87–105.
- Грінченко Б. Поет жіночого горя: О. М. Кулішева (Ганна Барвінок). Біографія, характеристика творчості // Літературно-науковий вісник. – 1900. – Т. 11. – С. 185–202.
- Грінченко М. Про державний лад у всяких народів. – Львів, 1905. – 24 с.
- Грінченко Марія. Посмертна згадка. Всеукраїнська Академія Наук. Записки історико-філологічного відділу. – Київ, 1929.
- Грінченко Марія Миколаївна (некролог) // Україна. – 1928. – Кн. 6. – С. 215.
- Грінченкова М. Поправки до листів Х. Д. Алчевської // Українська життя. – 1912. – Кн. V. – С. 15–36.
- Грінченко Настя // Мета. – 1908. – Ч. 16. – С. 1.
- Грінченко Настя (Посмертна згадка) // Рідний край. – 1908. – № 35. – С. 3.
- Грохович А. Мілена Рудницька // Віднова. – 1984. – літо-осінь. – С. 34–48.
- Грушевська К. З примітивного господарства. Кілька зауважень про засоби жіночої господарської магії у зв'язку з найстарішими формами жіночого господарства // Первісне громадянство та його пережитки на Україні. Збірник ВУАН. – К., 1928. – Вип. 1–3.
- Грушевська К. Про дослідження статевих громад у первісному суспільстві та його пережитки на Україні. Збірник ВУАН. – Київ, 1929. – Вип. 1.
- Грушевський О. Сучасне українське письменство в його типових представниках. Ганна Барвінок // Україна. – 1907. – Кн. 1. – С. 65–68.

Грушевський О. Грицько Григоренко // Україна. – 1908. – Кн. 9. – С. 466–470.

Грушевський О. Надія Кибальчич // Україна. – 1908. – Кн. 9. – С. 476–480.

Грушевський О. Олена Пчілка // Україна. – 1908. – Кн. 4. – С. 49–53.

Грушевський О. Ольга Кобилянська // Україна. – 1908. – Кн. 5. – С. 220–225.

Гурко С. Жінки в літературних творах В. Винниченка // Наше життя. – 1981. – Ч. 9. – С. 12–13.

Д

Давид І. “Суд” над Оленою Степанів // Україна в минулому. – К., Львів, 1994. – Вип. 3. – С. 106–113.

Давидович М. Історичний нарис української жіночої преси // Жіночий світ. – 1970. – Ч. 10. – С. 2–4.

Дамский комитет Красного Креста в Каменце // Киевлянин. – 1868. – № 55.

Данилевська Н. Визначні жінки України. – Новий Ульм, 1950. – 56 с.

Данилюк П. Ольга Кобилянська // Жіночий світ. – 1962. – Ч. 3. – С. 3.

Дань памяти графини Роксаны Скарлатовны Эдлинг, урожденной Стурдзы. – Одесса, 1848. – 124 с.

Деркач М. Ті, що творили “Перший вінок” // Жінка. – 1937. – Ч. 8–9.

Деятельность общества дневных приютов для детей рабочего класса за 1875. – К., 1912. – 53 с.

Дзядик О. М. Про Ульяну Кравченко (Спогади) // Радянське літературознавство. – 1987. – № 3. – С. 64–65.

Дибко У. Згадаймо Наталену Королеву // Наше життя. – 1983. – Ч. 7. – С. 4–5.

Дичковська А. До статті “Кілька слів під розвагу нашого жіноцтва” // Жіноча доля. – 1929. – 15 лютого.

Дневник Марии Башкирцевой // Северный вестник. – 1892. – № 11. – С. 43–69.

Днепровский И. Начала взаимных отношений мужчины и женщины // Одесский вестник. – 1860 – № 4.

Дніпрова Чайка // Жіноча доля. – 1927. – № 7.

Дніпрова Чайка (спогади) // Україна. – 1927. – № 5. – С. 121–126.

До історії жіночої освіти у Києві // Нові студії з історії Києва Володимира Івановича Щербини. Збірник ВУАН. – К., 1926.

До красавиць руских // Зоря галицька. – 1851. – № 11.

Домбровская Л. Ф., Шешунова И. Н. Историография борьбы партии большевиков за вовлечение женских масс в революционное движение

жение в годы первой буржуазно-демократической революции в России // Научные труды по истории КПСС. – 1986. – Вып. 139. – С. 64–70.

Домбчевська І. Пори перших починань. У 80-ліття народин Ольги Бачинської // Наше життя. – 1954. – Ч. 6. – С. 9–10.

Донцов Д. Поетка-пророчиця // Визвольний шлях. – Лондон. – 1971. – Кн. 2. – С. 133–148.

Донцова М. Б. На біжучі теми жіночого руху // Альманах жіночої долі. – Коломия, 1928.

Дорошенко В. Іван Франко й емансипація українського жіноцтва в Галичині // Жіночий світ. – 1956. – Ч. 5. – С. 7.

Дорошенко Д. М. Грінченкова. Некролог // Діло. – 1928. – Ч. 31.

Дорошенко С. Слідами великої вчительки // Наше життя. – 1957. – Ч. 11. – С. 5.

До українського жіноцтва // Рідний край. – 1908. – № 9. – С. 2.

Дражевська Л. Жінки-вчені // Наше життя. – 1960. – Ч. 4. – С. 3–4.

Дражевська Л. Українські жінки в науці // Наше життя. – 1984. – Ч. 3–4. – С. 18–20.

Драч В. Любов Олександрівна Яновська // Наше життя. – 1962. – Ч. 3. – С. 3–4.

Друге жіноче віче (в Станіславі) 1902 // Літературно-науковий вісник. – 1902. – Т. 18. – Ч. III.

Думка матери русской // Зоря галицька. – 1848. – № 10.

Дучимінська О. Жіночий рух в Західній Україні // Наша дорога. – 1973. – Ч. 3. – С. 5–7.

Е

Евгения. К характеристике Марии Калюжной // Каторга и ссылка. – 1925. – № 1. – С. 34–41.

Епістолярна спадщина Дніпрової Чайки // Слово і час. – 1997. – № 2. – С. 17–22.

Еремеева Ю. Работа женщин в деревне // Труды Первого Всероссийского женского съезда. – СПб., 1909. – С. 202–211.

Ефименко А. Я. Крестьянская женщина // Дело. – 1873. – № 3. – С. 83.

Ефименко А. Я. Исследование народной жизни. – Вып. 1. Обычное право. – М., 1884. – 180 с.

Ефименко А. Я. Народные юридические воззрения на брак // Знание. – 1874. – № 1.

Є

Єгунова-Щербина С. Одеська Громада кінця 1870–80-х. (Спомини) // За сто літ. Матеріали з громадського життя України ХІХ – по-

чатку ХХ століття. За редакцією акад. Грушевського. – К., 1928. – Кн. 2. – С. 189–199.

Єлизавета Іванівна Милорадович // Зоря. – 1894. – № 3. – С. 70.

Єлизавета Іванівна Милорадович (помертна згадка) // Правда. – 1890. – Квітень. – С. 5.

Ж

Женская гимназия Н. Я. Грегорович. О деятельности гимназии // Харьковские губернские ведомости. – 1884. – 14 ноября.

Женские средние учебные заведения Харькова // Харьковские губернские ведомости. – 1888. – 9 февраля.

Женское движение последних дней. – Одесса, 1905. – 32 с.

Женское образование в Киеве // Женское образование. – 1871. – № 74.

Женское образование в Харькове (Письмо в редакцию) // Женское образование. – 1879. – № 130.

Женщина и прогресс. О необходимости расширения женского образования и прав женщины в интересах общественного нравственного здоровья и прогресса. – Харьков, 1911. – 39 с.

Жигмайло Л. Листи до українського жіноцтва // Громадська думка. – 1906. – 20 лютого (№ 39).

Життя Надії Суровцевої. Спомини // Україна. Наука і культура. – 1990. – Вип. 24. – С. 414–560; 1991. – Вип. 24. – С. 218–302.

Жінка у виробництві і професії Дніпропетровська (Уривки із історії жіночої праці 1795–1930). За матеріалами історичного архіву. – Дніпропетровськ, 1930. – 39 с.

Жінка в державному будівництві Карпатської України // Жінка. – 1939. – 15 січня.

Жінки в товариствах і спілках // Рідний край. – 1909. – № 5. – С. 13.

Жінки-шевиці // Рада. – 1909. – № 49. – С. 3.

Жіноча бібліотека (хроніка з громадського життя) // Літературно-науковий вісник. – 1902. – Т. 18. – Ч. III.

Жіноча доля (збірка). І. Я. Франко. – Львів, 1907. – 32 с.

Жіноча справа // Рідний край. – 1907. – № 13. – С. 5.

Жіноча справа в раді державній (Петиція в справі дозволу вступу жінок в університет) // Народ. – 1892. – № 7–8. – 1 квітня. – С. 111–113.

Жіноче адвокатство // Рідний край. – 1909. – № 30. – С. 3.

Жіночі видання // IV укр. Стат. Річник. – 1936–1937 рр. / Ред. кол. В. Кубійович, Л. Лукасевич, Є. Головінський. – Варшава, Львів, 1938. – С. 224.

Жіночі курси в Харкові // Рідний край. – 1907. – № 1. – С. 5.

Жіночі справи (Про організацію освітніх товариств та гуртків) //

Народ. – 1892. – № 10 (15 травня).

Жіночий альманах (наша доля): Відозва до русинок Галичини і Буковини (В справі видання другого жіночого альманаху) // Зоря. – 1892. – № 14.

Жіночий клуб // Рідний край. – 1909. – № 6. – С. 6.

Жук Є. Марія Заньковецька // Наше життя. – 1960. – Ч. 3. – С. 3.

Жук Є. Роля жінки в житті нації // Визвольний шлях. – 1963. – Кн. 10. – С. 1161–1163; 1971. – Кн. 12. – С. 424–426.

Жук Є. Українське жіноче коло // Громадянка. – 1947. – № 2. – С. 5–6.

Жуковська С. Із похорон Ольги Кобилянської // Наше життя. – 1964. – Ч. 1. – С. 7–8.

З

Заботы о бедных детях (Памяти Надежды Яколевны Шведовой) // Записки имперского Новороссийского университета. – Т. 59. – Одеса, 1893. – С. 381–400.

Зайцева П. Жінка в творчості Шевченка // Жінка. – 1939. – Ч. 5.

Залеська-Онишкевич Л. М. Як сплетено вінок // Перший вінок. Жіночий альманах. Видано у 100-ліття Українського жіночого руху. – Нью-Йорк: Союз Українок Америки, 1984.

Записки Марти Богачевської-Хомяк про її книжку з історії українських жіночих рухів // Наше життя. – 1983. – Ч. 8. – С. 3–4.

Зарубин И. Отчет Харьковской женской школы за 2-е и 3-е полугодие с 11-го июня по 11 декабря // Прибавление к Харьковским губернским ведомостям. – 1862. – № 10, № 61.

Захарченко М. История Киевского института благородных девиц. – К., 1907. – 68 с.

Збори на жіночий інститут у Києві // Літературно-науковий вісник. – 1898. – Т. 3. – Ч. 11.

Зельська І. Відгомін (Спогади). – Торонто, 1989. – 139 с.

Злупко С. Анна Павлик – борець // Людина і світ. – 1970. – № 3. – С. 97–102.

Злупко С. Незламна галичанка // Жовтень. – 1970. – № 3. – С. 97–102.

Злупко С. Сумління голос: А. І. Павлик – перша жінка – соціалістка на Прикарпатті (Передмова І. Денисюка). – Львів, 1989. – 86 с.

І

Ив. А-въ. Современная медицина и женский вопрос // Киевлянин. – 1872. – № 141.

Ивановская П. Документы о смерти Сигиды // Каторга и ссылка. – 1929. – № 11.

Іванчук С. В ім'я великих ідей (В пам'ять моїх земляків) // Український голос. – 1955. – 18 квітня.

Извлечение из отчета женского благотворительного общества в Одессе за 1856 г. // Журнал Министерства внутренних дел. – СПб., 1857. – Ч. 26. – Сентябрь. – С. 27.

Люкаєва Н. Визначні жінки України. – Новий Ульм, 1950. – 54 с.

Интересная лекция М. Конопницкой // Киевская старина. – 1904. – № 3–4.

Інститут для дівчат у Львові // Літературно-науковий вісник. – 1899. – Т. 6. – Ч. 11.

Исторический очерк деятельности Одесской городской женской прогимназии. – Одесса, 1881. – 15 с.

Исторический очерк Одесской Мариинской городской женской гимназии 1868–1894 гг. – Одесса, 1896. – 117 с.

К

Кабаровська С. Шлях організації українського жіноцтва (короткий огляд організаційних його змагань) // Наша мета. – 1919. – 23 листопада.

Калинович В. І. Ганна Павлик – пропагандист соціалістичної ідеї в Галичині // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – 1971. – Вип. 2. – С. 21–27.

Карий П. Жінка-московка – знаряддя московського імпералізму // Визвольний шлях. – Лондон, 1953. – Ч. 7. – С. 9–13.

Качкан В. А. Організаторка “Жіночої долі”: Олена Кисилівська – редактор, видавець, громадська діячка // Українська періодика: історія і сучасність. – Львів, 1993. – С. 232–236.

Качор М. Мама Івана Франка // Жіночий світ. – 1958. – Ч. 7–8. – С. 2–3.

Качор М. Ольга Бачинська (нарис її життя та громадсько-кооперативної праці). – Вінніпег, 1954. – 32 с.

Качуровський І. Українські поетеси // Українські Вісті. – Новий Ульм, 1967. – Ч. I, X.

К биографии А. И. Желябова и С. Л. Перовской // Былое. – 1906. – № 8.

Квачевский А. Права женщин по законам Черниговской и Полтавской губернии // Журнал гражданского и уголовного права. – 1877. – № 3.

К вопросу о высшем образовании женщин // Киевлянин. – 1869. – № 79.

К вопросу об организации женских гимназий сообразно нуждам

общества // Прибавление к Харьковским губернским ведомостям. – 1863. – № 81.

Кисилівська О. Діло в моїх споминах // Діло. – 1928. – 14 січня.

Кисилівська О. Затрата відвічної жіночости // Жіноча доля: Альманах. – 1928. – С. 38–41.

Кисилівська О. По рідному краю Полісся. – Коломия, 1936. – 18 с.

Кисилівська О. Український жіночий рух – його початок і розвиток // Наша дорога. – 1958. – Ч. 1. – С. 112–117.

Кисилівський В. Ф. Пам'яті Євгенії Ярошинської // Жіночий світ. – 1964. – Ч. 11–12. – С. 6.

Кімпінська-Тацюк О. Рік у житті української жінки-господині (перед. І. Книш). – Вінніпег, 1967. – 97 с.

Клуб русинок // Зоря. – 1893. – № 6. – С. 122–123.

Клуб русинок во Львові. Съезд русских женщин во Львові (информация из Галиции) // Киевская старина. – 1903. – № 5–6. – С. 119.

Клячкина В. Г. Деятельность женских благотворительных Обществ в г. Киеве // Труды Первого Всероссийского женского съезда. – СПб., 1909. – С. 45–56.

Клячкина В. Г. Некоторые данные о женском образовании в Киеве и Киевской губернии // Там само. – С. 608–618.

Клячкина В. Г. Памяти А. Е. Ивановой // Киевские ведомости. – 1910. – 7 октября. – С. 2.

Книга взрослых / Составлена учительницами воскресных школ при участии Х. Д. Алчевской. Год обучения 1-й, 2-й, 3-й. – М., 1899–1900.

Книш І. Відгуки часу: Вибрані нариси, статті, спогади, матеріали. – Вінніпег, 1972. – 404 с.

Книш І. Жінка вчора й сьогодні. Вибрані статті. – Вінніпег, 1958. – 198 с.

Книш І. З галереї наших піонерок // Український голос. – 1984. – 13, 20, 27 лютого; 5, 12, 19, 26 березня; 2, 9, 28 квітня; 7, 14, 21, 28 травня; 4, 18, 25 червня; 2, 9 липня; 20, 27 серпня; 3, 17, 24 вересня; 1, 8, 15, 22, 29 жовтня; 19, 26 листопада; 10, 17 грудня.

Книш І. Іван Франко та рівноправність жінки. У 100 річчя з дня народження. – Вінніпег, 1956. – 154 с.

Книш І. Одна з перших (До роковин Олесі Бажанської-Озоркевич) // Наше життя. – 1957. – Ч. 4. – С. 5.

Книш І. Передвісниця української революції / Відгуки часу. Вибрані нариси, статті, спогади, матеріали. – Вінніпег, 1972. – 404 с.

Книш І. Про Олену Доброграєву у 100-річчя смерті // Український голос. – 1988. – Ч. 48.

Книш І. Смолоскип у темряві. Наталія Кобринська і український жіночий рух. – Вінніпег, 1957. – 302 с.

Книш І. 105 річна ровесниця українського жіночого руху – Ольга Дучимінська (Кореспонденція) // Жіночий світ. – 1988. – Ч. 7/8. – С. 14–15.

Книш І. Три ровесниці 1860–1960. До 100-річчя з дня народження У. Кравченко, М. Башкірцевої, М. Заньковецької. – Вінніпег, 1960. – 320 с.

Кобаровська С. Короткий огляд визначніших наших жінок, працюючих на пед.-виховній ниві // Жіноча доля. Альманах на рік 1928. – Коломия, 1927. – С. 106–120.

Кобаровська С. Шлях до організації українського жіноцтва (короткий огляд організації його змагання) // Наша мета (Львів). – 1919. – № 22. – С. 1–3; № 23. – С. 3–4; № 24. – С. 3–6.

Кобаровська С. Про повстання і діяльність Українського жіночого комітету помочі для ранених у Відні – і про подібні йому // Жіноча доля. Альманах. – Коломия, 1930. – С. 63–71.

Кобилянська О. Дещо про ідею жіночого руху. Відчит на зборах “Товариства руських жінок на Буковині” у Чернівцях 14 октября 1894. – Коломия, 1894. – 12 с.

Кобилянська О. Емансипація української жінки // Самостійна думка української матері. – 1931. – № 2. – С. 5–6.

Кобилянська О. Жіноче віче у Львові // Народ. – 1892. – № 7–8.

Кобилянська О. Слова зворушеного серця: Щоденники, автобіографії, листи, статті та спогади. – К., 1982.

Кобилянська О. Сниться: новели і нариси. – Чернівці, 1922. – 46 с.

Кобринська Н. Автобіографія // Вибрані твори. – Київ, 1980. – С. 315–323.

Кобринська Н. Відповідь на критику жіночого альманаха “Зоря” з р. 1887. – Чернівці, 1887. – 16 с.

Кобринська Н. В справі петиції до ради державної // Народ. – 1891. – № 10–12. – С. 176.

Кобринська Н. Жінка і свобода // Діло. – 1906. – 13 березня.

Кобринська Н. Жіноча справа в Галичині // Наша доля. – Стрий, 1893. – Кн. 1. – С. 1–35.

Кобринська Н. Нітшеанські мотиви // Діло. – 1907. – 20 червня; 21 липня.

Кобринська Н. Передне слово // Перший вінок. – Львів, 1887. – С. 1–3.

Кобринська Н. Про первісну ціль товариства руських жінок в Станіславі, зв’язаного 1884 р. // Кобринська Н. Вибрані твори. – Київ, 1980.

Кобринська Н. Про рух жіночий в новітніх часах // Перший вінок. – Львів, 1887. – С. 5–23; Наше життя. – 1984. – Ч. 3–4. – С. 8–13.

Кобринська Н. Руське жіноцтво в Галичині в наших часах // Вибрані твори. – К., 1980. – С. 301–315.

Кобринська Н. Слово на ювілеї 25-літньої літературної діяльності Івана Франка // Літературно-науковий вісник. – 1894. – Кн. IV. – С. 122–124.

Кобринська Н. Спомини з прогулянки до Праги // Зоря. – 1891. – № 23. – С. 455–456; № 24. – С. 477–478.

Кобринська Н. Стремління жіночого руху // Наша доля. – Львів, 1895. – Кн. 2. – С. 3–17.

Кобринська Н. Стремління жіночого руху // Наша доля. – Львів, 1896. – Кн. 3. – С. 1–16.

Ковалевская С. (Корвин-Круковская). Воспоминания детства. Нигилистка. – М., 1960. – 115 с.

Ковалевская С. Избранные произведения. – М., 1982.

Коваленко-Коломацький Г. Дніпрова Чайка (Спогади) // Червоний шлях. – Харків, 1928. – № 2. – С. 93–98.

Ковальская Е. Автобиография // Деятели СССР и революционного движения России: Энциклопедический словарь Гранат / Ин-т м-л. при ЦК КПСС. Ред. Ю. Ю. Фигатнер/ Репринт. Изд. М. Сов. Энци. 1989. – С. 189–199.

Ковальская Е. Н. Из моих воспоминаний // Каторга и ссылка. – 1926. – № 1. (22). – С. 32–39.

Ковальская Е. Н. Побег // Каторга и ссылка. – 1929. – № V (54). – С. 10–21.

Ковальская Е. Н. Южно-русский союз 1880–1881 (Воспоминания). – М., 1926. – 120 с.

Козій Д. Жіноче серце в Шевченківському світі // Жіночий світ. – 1978. – Ч. 4–5. – С. 2–6.

Козубовская А. Отчет Одесской воскресной школы за 1889-й год // Школьное обозрение. – 1889. – № 86. – 31 декабря.

Коленська Л. Віра Вовк // Наше життя. – 1986. – Ч. 5. – С. 8–11; Ч. 6. – С. 7–9.

Коллар Ю. Спогади юнацьких літ // Літературно-науковий вісник. – 1928. – Т. 96. – Кн. 7–8. – С. 135–137.

Колмаков Н. Очерк деятельности Киевского славянского благотворительного общества. – Киев, 1894. – 110 с.

Комарова Н. Надія Суровцева – виняткова людина (замітка) // Авангард. – 1982. – Ч. 314. – С. 168–170.

Кониський О. Я. Жіноча освіта на Україні // Зоря. – 1884. – № 3–4. – 13, 15 лютого.

Кононенко Х. В. О'Коннор-Вілінська (Кореспонденція) // Нова хата. – 1934. – Ч. 1. – С. 3–4.

Копач О. Наталена Королева // Наше життя. – 1988. – Ч. 11. – С. 11–12.

Коренець О. Олена Кульчицька у моїх спогадах // Наше життя. – 1963. – Ч. 7. – С. 9; Ч. 8. – С. 7.

Корф Н. Мариинская женская гимназия в Одессе // Женское образование. – 1881. – № 28.

Косенко Ю. З історії українського жіноцтва // Хроніка–2000. – 1994. – № 3–4. – С. 132–175.

Коссовский-Невральный Э. Забава XX века и слово летописца о женщинах. Писано за немногим исключением в Одессе. – Одесса, 1903. – 25 с.

Костецкий І. Дещо про перші збори Буковинського жіночого общества // Народ. – 1894. – № 18 (15 вересня). – С. 282–283.

Коцовський В. Олена Доброграєва – щира українська патріотка і робітниця (Посмертна згадка) // Зоря. – 1888. – № 11.

Коцюбинська М. Кілька штрихів до силуету Надії Суворцової // Київ. – 1990. – № 10. – С. 70–71.

Кочкина П. С. В. Ковалевская. – М., 1981.

Кравців З. В одній активній справі // Студентський шлях (Львів). – 1932. – Листопад. – С. 263–265.

Кравченко У. Вибрані твори. – К., 1958. – 498 с.

Кравченко У. Для неї – все. – Коломия, 1930.

Кравченко У. Мої світи. – Коломия, 1933. – 43 с.

Кравченко У. На визвольному шляху. – Коломия, 1930. – 60 с.

Кравченко У. Прима вера. Ювілейне видання. – Коломия, 1925. (Перше видання. – Львів, 1885) – 96 с.

Кравченко У. Спогади учительки. – Коломия, 1939. – 76 с.

Кравченко У. Замість автобіографії. – Коломия, 1939. – 34 с.

Кравченко Уляна: перша українка поетка в Галичині // Жінка. – 1939. – Ч. 15–16. – С. 2–6.

Кравчинський-Степняк С. М. София Перовская. – Берлин, 1903. – 58 с.

Кружок украинских дивчат в Чернивцах // Киевская старина. – 1903. – № 3–4.

Крушельницька Л. Рубали ліс... (Спогади галичанки про родину Крушельницьких) // Дзвін. – 1990. – № 3. – С. 119–133.

Крушельницька М. Нова жінка // Жіноча доля: Альманах – Коломия, 1928. – С. 29–31.

Крушельницька С. Спогади, матеріали, листування. – В 2-х томах. – К., 1978.

Кудринский О. А. Неудачные предприятия народолюбки (К биографии Н. С. Сохачькой-Кохановской (деятельницы 60-х годов) // Киевская старина. – 1900. – № 10–12. – С. 83–122.

Л

Лаврівський Б. Марія Варфоломійвна Лівницька // Наше життя. – 1959. – Ч. 6. – С. 3–4.

Лазаревич И. П. Деятельность женщин. – Харьков, 1883. – 21 с.

Лашенко Г. Зінаїда Мірна // Наше життя. – 1966. – Ч. 1. – С. 39; Ч. 2. – С. 31; Ч. 3. – С. 39; Ч. 4. – С. 31; Ч. 5. – С. 31–33;

Лашенко Г. Українська жінка і її роля в світовому розвитку жіночого руху // Жіночий світ. – 1959. – Ч. 3. – С. 6; Ч. 4. – С. 4; Ч. 5. – С. 5; Ч. 6. – С. 6; Ч. 7–8. – С. 8; Ч. 10. – С. 7; Ч. 11–12. – С. 8; 1960. – Ч. 2. – С. 3.

Лев В. Жінки в житті М. Шашкевича // Наше життя. – 1964. – Ч. 7. – С. 3–4.

Лемішка С. Шевченко і княжна Репіна // Наша дорога. – 1975. – Ч. 1. – С. 61–63.

Лемішкова С. До статті А. Качора “Місія української матері” // Жіночий світ. – 1955. – Ч. 9. – С. 2.

Леффлер А. К. Софья Ковалевская // Северный вестник. – 1892. – № 11. – С. 43–69.

Лівницька М. На грані двох епох. – Нью-Йорк, 1976. – 105 с.

Липа Ю. Українська жінка // Жінка. – 1938. – Ч. 7–8. – С. 2–4.

Липовецкая И. Как работала одесская парторганизация (Воспоминания 1897–1898) // Известия Одесского окружного исполкома. – 1928. – № 2488.

Листи Л. Українки до М. Коцюбинського // Україна. – 1924. – № 1. – С. 168–171.

Литвиненко М. А. Ганна Хоперська (Революціонерка). Історико-біографічний нарис. – Харків, 1964.

Литературная характеристика местных писателей: Н. С. Кохановская (Соханская) // Харьковские губернские ведомости. – 1890. – 22 декабря.

Лозенкова К. Про стан середньої та вищої освіти на українських землях в Росії // Мета. – 1908. – Ч. 11/12.

Лозінський М. Перші кроки (Звіт про з'їзд українських жінок у Львові 12 лютого 1904) // Літературно-науковий вісник. – 1904. – Кн. 4. – С. 172–174.

Лотоцький М. Перші кроки з приводу зборів українського жіноцтва // Літературно-науковий вісник. – 1904. – Т. 25.

Луговий О. Визначне жіноцтво України: історичні життєписи. – К., 1994. – 285 с.

Лукиjanович Д. Іван Франко і жіноцтво // Жіночий голос. – 1938. – № 9. – С. 3–4.

Лукиjanович Д. Іван Франко та жіноче питання // Жінка. – 1936. – Ч. 11–12. – С. 2–3.

Лукиjanович Д. Листи І. Франко до Уляни Краченко // Іван Франко. Статті і матеріали. – Львів, 1956. – 36. 5. – С. 132–178.

Лукиjanович Д. Листи Ольги Рошкевич до Івана Франка // Іван Франко. Статті і матеріали. – Львів, 1956. – 36. 6. – С. 5–48.

Луценко О. А. До історії феміністичного руху на Україні // Дух і космос: наука і культура на шляху до нетрадиційного світосприйняття. – Харків: ХДУ, 1995. – С. 124–128.

Луценко О. А., Луценко В. П. Жінка в національно-культурному відродженні України др. пол. ХІХ – початку ХХ ст. // Історія України. Вип. 2. Збірник наукових праць. Вісник ХДУ. – № 401. – Харків, 1998. – С. 259–264.

Луценко О. А. Особливості жіночого типу в українській культурі // Концепція цілісності. Проблема духовності в культурі і науці. Вісник Харківського державного університету. – 1996. – № 385 / 2. – Вип. 4. – Харків, 1996. – С. 134–139.

Луценко О. А. Особливості символіки жіночого начала // Актуальні проблеми філософії науки і сучасних технологій. – Вісник Харківського державного університету. – 1997. – № 388. – Харків, 1997. – С. 52–56.

Любович І. Слідами Соломії Крушельницької // Наше життя. – 1974. – Ч. 1. – С. 7–8.

Лялька Я., Бачинський Р. Жінка з легенди: Про Ольгу Басараб // Державність. – 1992. – № 4. – С. 42–44.

М

Маковей О. Емансипація нашого жіноцтва // Літературно-науковий вісник. – 1898. – Т. 1. – Ч. 11. – С. 98–106.

Маковей О. Про національну свідомість русинки і народний стрій // Зоря. – 1895. – 15 січня. – С. 38–40.

Маланюк Є. Жіноча мужність // Нова хата. – 1931. – Ч. 12.

Малик Я. Катерина Грушевська // Український історик. – 1991. – № 3–4; 1992. – № 1–4.

Малинко І. Г. Деятельность высших женских курсов на Украине (кон. ХІХ – нач. ХХ вв.) // Вопросы истории СССР. – Харьков, 1984. – Вип. 29. – С. 121–127.

Малинко І. Г. Слушательницы высших женских курсов Украины в революционном движении. – Харьков, 1984. Рукопись депонирована в ИНИОН АН СССР № 16911 от 29. 05. 84.

- Малинко І. Г. Создание высших женских курсов на Украине // Вопросы истории СССР. – Харьков, 1983. – Вып. 28. – С. 128–133.
- Малицька К. Мати й дитина в поході сторіч: Матеріали до Дня української матері і дитини. – Краків, Львів, 1943. – 14 с.
- Малицька К. “Пані доктор”. Пам’яті Хариті Кононенко // Громадянка. – 1946. – № 2. – С. 7–9.
- Малицька К. Про жіночий рух: Реферат. – Львів, 1904. – 41 с.
- Малицька К. Про значіння власної преси для жіноцтва і як вона у нас розвивалася (Огляд) // Ілюстрований календар – альманах “Жіночої долі” на звичайний рік 1927. – Коломия, 1926.
- Маляров Л. Краткая историческая записка об Одесском женском благотворительном обществе призрения бедных и о сиротском доме сего общества с 1833 по 1852 гг. // Прибавление к Херсонским епархиальным ведомостям. – 1873. – № 15. – С. 442–500; № 16. – С. 458–470.
- Марчак-Галицький Ю. Постать української жінки в історії // Українське відродження. – Канада. – 1984. – Ч. 2. – С. 14.
- Марченко Анастасія Яколевна // Киевская старина. – 1889. – № 10–12. – С. 392–422.
- Материальное положение киевских курсов // Женское образование. – 1881. – № 157.
- Матковський І. Руський інститут для дівчат у Пшемишлі, його повстання, розвиток і теперішній устрій на підставі актів, протоколів і власних споминів. – Пшемишль, 1897. – 34 с.
- Мельничук О. Український інститут для Дівчат з Перемишлі // Наше життя. – 1985. – Ч. 2. – С. 5–7.
- Микитась В. Л. Вінценосні розпутниці: історичні оповіді про “бабське століття”. – К., 1993. – 80 с.
- Милорадович Е. І. // Зоря. – 1894. – № 3.
- Миропольский С. Харьковская женская воскресная школа // Народная школа. – 1871. – № 6.
- Митюров Б. Н., Виноградська Л. М. Життя як факел (Про народну вчительку М. Ветрову) // Радянська школа. – 1989. – № 3. – С. 92–93.
- Мілена Рудницька. Статті, листи, документи: Збірник документів і матеріалів про життя, суспільно-політичну діяльність і публіцистичну творчість Мілени Рудницької / Упорядкування Мирослави Дядюк. – Львів, 1998. – 844 с.
- Мірна З. Жінка в Українській Центральній Раді // Жіноча доля. – Альманах на рік 1929. – Коломия, 1928. – С. 12–19.
- Мірна З. Жіночий рух на Великій Україні // Жінка, – 1937. – Ч. 6. – С. 2–3; Ч. 7. – С. 2–3; Ч. 8–9. – С. 6–7.

Мірна З. Праця жінок в Українській Центральній Раді // Жінка. – 1937. – Ч. 10. – С. 2–3.

Мірна З. Українська Національна Жіноча Рада // Жіноча доля. Альманах на рік 1928. – Коломия, 1927. – С. 194–197.

Мірна З. Фемінізм в мужчин // Жінка. – 1938. – 15 березня. – С. 4.

Мищенко А. Українські поетеси дожовтневої доби // Тридцять українських поетес. Антологія. – Київ, 1968. – С. 3–30.

М. К-вич. Голос русской матери до детей // Зоря галицька. – 1850. – № 87.

Моисеев Н. Прощальное чествование Е. П. Швачко – старшей воспитательницы епархиального женского училища. – Одесса, 1898. – 13 с.

Мороз О. Іван Франко – вихователь українських письменників. І. Франко і Н. Кобринська // Іван Франко. Статті і матеріали. – Львів, 1960. – Зб. 7. – С. 225–245.

Мороз О. Опікун і вчитель молодих талантів (І. Франко, У. Кравченко і К. Попович) // Іван Франко Статті і матеріали. – Львів, 1962. – Зб. 9. – С. 106–129.

Мочульська О. Катерина Грушевська // Нова хата. – 1928. – Ч. 5. – С. 15–17.

М. Ш. Ганна Барвінок (З нагоди ювілею) // Українська хата. – 1911. – № 5–6. – С. 334–339.

Н

Назаревський О. До історії вищої жіночої освіти на Україні (З життя київських жіночих курсів 70–80 рр.) // Життя і революція. – 1927. – № 4. – С. 111–118.

Назарук О. Жінка і суспільство: Реферат виголошений на засіданні Генерального інституту Католицької акції у Львові. – 1934. – 13 квітня. – Львів, 1934. – 48 с.

На медичному факультеті ВЖК // Рада. – 1909. – № 104. – С. 3.

Нарада університетських слухачок // Рідний край. – 1908. – № 20. – С. 4.

Народження преси українського жіноцтва // В кн.: Животко А. Історія української преси. – Мюнхен, 1989–1990. – 400 с.

Народні пісні з-над Дніпра в записях Євгенії Ярошинської. – К., 1972. – 223 с.

Наумович С. Марія Башкірцева // Визвольний шлях. – 1960. – Кн. 4/76. – С. 411–424.

Научные чтения для женщин весной 1896 года // Сборник историко-филологического общества при Харьковском университете. – 1897. – № 9. – С. 14–16.

Небелюк Н. У Шевченкові роковини // Жіночий світ. – 1960. – Ч. 3.

Невицька І. Жіночий рух на Підкарпатті // Жінка. – 1935. – № 3. – С. 3.
Недільський С. Женская доля після малоруських пісень. I. Дівчина // Зоря. – 1882. – № 1. – С. 11–13; № 3. – С. 43–44; № 12. – С. 27–29.

Недільський С. Женская доля після малоруських пісень. II. Заміжжя // Зоря. – 1882. – № 6. – С. 93–95; № 7. – С. 107–108.

Недільський С. Женская доля після малоруських пісень. III. Мати і дитя // Зоря. – 1882. – № 10. – С. 154–155; № 11. – С. 172–173.

Недостаток женских учебных заведений в Подольской губернии // Киевлянин. – 1866. – № 59.

Некоторые сведения о Высших женских курсах при Киевском университете // Женское образование. – 1877. – № 1. – С. 54–55.

Некоторые черты воспитания в училищах девиц духовного звания // Духовный Вестник Харькова. – Харьков, 1866.

Немченко І. Дніпрова Чайка і народна творчість // Народна творчість та етнографія. – 1991. – № 2. – С. 70–77.

Необходимость ремесленного образования для женщин // Киевлянин. – 1869. – № 27.

Н-чъ Б. Полезно ли допускать женщин к слушанию университетских лекций // Киевский телеграф. – 1865. – № 113, 114.

О

Оборона прав студенток // Рідний край. – 1908. – № 21. – С. 6.

Об открытии в Харькове училища для девиц духовного звания // Харьковские губернские ведомости. – 1856. – № 36.

Общество дневных приютов для детей рабочего класса в Киеве, сведения о его деятельности // Киевлянин. – 1875. – № 5, 12, 40, 43, 51, 68, 70, 125, 135; 1876. – № 19, 42, 46, 68; 1877. – № 39; 1878. – № 67.

Общество русских женщин в Галиции и Буковине (текущие события) // Киевская старина. – 1904. – № 1–2. – С. 23.

О влиянии женщин на обычаи, отечество и религию // Отечественный сборник. – Відень, 1854. – № 20.

О-га. Про руське жіноцтво. Листи Галичанки // Правда. – 1879.

Огоновський О. Олександра Кулішева (Ганна Барвінок) // Зоря. – 1890. – № 2. – С. 26–31.

Огоновська О. Юлія Шнайдер // Зоря. – 1888. – № 16. – С. 265–270.

Огриза Г. І. До творчих взаємин Уляни Кравченко з І. Франко // Українська мова і література в школі. – 1988. – № 12. – С. 6–11.

Одарченко П. Жінка в творах Тараса Шевченка // Наше життя. – 1985. – Ч. 3–4. – С. 2–6.

Одесские ВЖК за 1909 г. // Журнал Министерства просвещения за 1909 г. – Ч. 30 (ноябрь). – СПб., 1910. – С. 1–18.

Одесский приют для беспомощных младенцев и бедных родительниц // Женское воспитание. – 1867. – № 3.

Одесское женское благотворительное общество // Журнал Министерства внутренних дел. – СПб., 1845. – Ч. 12. – С. 28–30.

О женском ремесленном училище Харьковского общества грамотности в 1889 г. // Харьковские губернские ведомости. – 1890. – 30 января.

Ожигина Л. Своим путем. – СПб., 1870. – 131 с.

Озинская Л. О положении торгово-промышленных служащих // Труды Первого Всероссийского женского съезда. – СПб., 1909. – С. 340–343.

О'Коннор-Вілінську Валерію (1867–1930) // Енциклопедія Українознавства. Словникова частина. – Т. 5. – С. 1836.

Окуневська-Морачевська С. // Літературно-науковий вісник. – 1926. – Т. 90. – С. 334–336.

Ол-ч. З історії руху українських жінок в Галичині // Мета. – 1908. – Ч. 1.

Омельченко М. Жіночий рух в Галичині // Жіноча доля. Альманах-календар на 1927 р. – Коломия, 1926. – С. 77–83.

О подготовительных женских курсах в Одессе // Женское образование. – 1879. – № 125.

Оришук М. Перша українська публіцистка // Наше життя. – 1964. – Ч. 10. – С. 3–4.

Открытие 2-й женской гимназии в Харькове // Харьковские губернские ведомости. – 1883. – 10, 11 января.

Открытие Выших женских курсов в Киеве // Киевлянин. – 1878. – № 24, 60, 63, 109.

Открытие в Киеве курсов для сестер милосердия и сведения о первых их выпуске // Киевлянин. – 1877. – № 4.

Открытие ежедневной женской элементарной школы А. И. Гогоцкой // Киевлянин. – 1865. – № 80.

Открытие Киевским обществом для помощи бедным женской рукодельной школы и сведения о ее составе // Киевлянин. – 1865. – № 115, 121, 122; 1866. – № 13, 100, 103, 119, 141; 1867. – № 9, 33, 105.

Открытие частной женской ремесленной школы в Житомире // Киевлянин. – 1874. – № 124.

Открытие элементарной детской школы С. Линдфорс в Киеве // Киевлянин. – 1871. – № 94.

Отчет Полтавского женского училища // Основа. – 1862. – № 11.

Охримович В. Жіноча доля в Скільських горах // Народ. – 1890. – № 18. – С. 277–279.

П

- Павлик М. В справі робітних людей і женщин у Галичині (З приводу права загального голосу) // Народ. – 1890. – № 23 (1 грудня). – С. 372.
- Павлик М. Дещо про рух жінок // Народ. – 1894. – № 13–14. – С. 218–219.
- Павлик М. Другі загальні збори “Общества руських женщин Буковини” // Народ. – 1895. – № 15–16 (1–15 вересня). – С. 261–262.
- Павлик М. Зарібниця (Образок з жіночого життя) // Перший вінок. – Львів, 1887. – С. 361–365.
- Павлик М. Перші кроки українського жіноцтва // Народ. – 1890. – 15 лютого. – С. 42–50.
- Павлик М. Перші ступні русько-українського жіноцтва // Твори. – К., 1985. – С. 284–303.
- Павлик М. Причинок до етнографії любви // Переписка М. Драгоманова з М. Павликом (1876–1895). – Чернівці, 1912. – Т. 5. – С. 154–160.
- Павлик М. Про жіночу долю // Переписка М. Драгоманова з М. Павликом (1876–1895). – Чернівці, 1910. – Т. 4. – С. 378–387.
- Павлик М. Товариство руських жінок на Буковині // Народ. – 1895. – № 19 (1 жовтня). – С. 296–298.
- Павлик М. Ще із-за товариства руських жінок на Буковині // Народ. – 1894. – № 21. (Листопада). – С. 331–333.
- Павликовська І. На громадський шлях. – Філадельфія, 1956. – 76 с.
- Павловський В. Перше українське жіноче об'єднання в Києві (1901–1905) // Наше життя. – 1998. – № 5, 6; Сучасність. – 1987. – № 5.
- Павлюченко Э. А. С. Перовская. – М., 1959. – 147 с.
- Пазуняк Н. У. Пам'яті Мілени Рудницької (замітка) // Українка у світі. – 1976. – Ч. 2. – С. 3–4.
- Памяти Александры Евграфовны Ивановой // Киевская мысль. – 1911. – 29 августа. – С. 2.
- Панкратов В. Памяти Л. А. Волкенштейн // Былое. – 1906. – № 2. – С. 284–286.
- Пастка для дівчат // Рідний край. – 1909. – № 32. – С. 3.
- Педагогический клас при Одесской женской гимназии // Женское образование. – 1880. – № 629.
- Педагогический курс при частной гимназии А. Э. Оглио в Одессе // Циркуляр по управлению Одесским учебным округом. – 1865. – № 8.
- Пеленська І. Іван Франко й український жіночий рух // Наше життя. – 1956. – Ч. 8. – С. 1–3.
- Пеленська І. Олена Кисілевська – провідниця жіноцтва // Жіночий світ. – 1977. – Ч. 3. – С. 2.

Пеленська І. Українська жіноча преса // Наше життя. – 1964. – Ч. 1. – С. 3–4.

Передирій В. А. Галицька періодика для жінок: становлення, розвиток, проблематика (1858–1939 рр.) // Збірник праць науково-дослідного центру періодики. – Львів, 1995. – Вип. 2.

Передирій А. В. Часопис “Жіноча доля” як джерело дослідження розвитку жіночого громадського руху в Галичині // Записки Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаніка. – Львів, 1993. – Вип. 1. – С. 63–68.

Передирій В., Сидоренко Н., Старченко Т. Жіноча доля на тлі доби: Літопис жіночого руху у світлі українських видань. – К., 1998. – 120 с.

Перль А. Про рух жіночий // Наша доля. – Львів, 1896. – Кн. 3. – С. 17–30.

Перше загальне жіноче віче у Львові // Народ. – 1893. – № 9 (1 травня). – С. 126–129; № 11–12 (10 червня). – С. 163–166.

Перший жіночий університет // Літературно-науковий вісник. – 1900. – Т. 12. – Ч. 11. – С. 148.

Перші жіночі збори в Стрию // Народ. – 1891. – № 20–21 (24 травня). – С. 282–284.

Півнева Я. Жінка-робітниця в революційному русі на Київщині період 1890–1905 рр. (3 матеріалів Жіночої Комісії Київського Істпарту). – Харків-Київ, 1930. – 68 с.

Пиллер О. О мерах надзора за ученицами женских гимназий. – Одесса, 1893. – 22 с.

Пінчук В. Г. Дніпрова Чайка. Життя і творчість. – К., 1984. – 119 с.

Пісарева Ю. Шлях матері-українки в СРСР // Наше життя. – 1953. – Ч. 1. – С. 1,2,4.

Плющ Л. Пам’яті Надії Суровцевої (Нарис) // Сучасність. – 1985. – № 12. – С. 84–90.

Покотило К. С. Проблема жіночої емансипації в оповіданні І. Франка “Маніпулянтка” // Українське літературознавство. – 1985. – Вип. 44. – С. 12–17.

Покальчук В. Дніпрова Чайка // Життя і революція. – 1927. – № 7–8. – С. 122–130.

Полезная роскошь и состоятельная потребность (к вопросу об учреждении женских гимназий в юго-западном крае) // Киевлянин. – 1865. – № 11.

Полек В. Г. Авторка першого українського перекладу “Робітничої Марсельєзи” (К. І. Малицька) // Народна творчість та етнографія. – 1986. – № 1. – С. 74–75.

Полиновский М. В. Письма девушек. – Одесса, 1898. – 32 с.

- Положение вопроса об университетском образовании // Киевлянин. – 1871. – № 8,9,29,31; 1872. – № 17–19.
- Положение дела женского образования в крае // Киевлянин. – 1867. – № 109; 1868. – № 121; 1870. – № 131.
- Положение женского образования в Киеве // Киевлянин. – 1878. – № 14.
- Полонська-Василенко Н. Жінки України // Жіночий світ. – 1963. – Ч. 7–8. – С. 2–5.
- Полонська-Василенко Н. Світлій пам'яті Агамари Панченко // Наше життя. – 1954. – Ч. 7–8. – С. 10–11.
- Полонська-Василенко Н. Світлій пам'яті Марії та Катерини Грушевських // Наше життя. – 1956. – Ч. 4. – С. 9.
- Полонська-Василенко Н. Українська різьбарка // Наше життя. – 1954. – Ч. 2. – С. 9–11.
- Полонська-Василенко Н. Українські жінки XIX–XX століття // Видатні жінки України. – Вінніпег, 1969. – С. 105–152.
- Полтава Л. Актриса Віра Левицька (До 40-річчя її творчої діяльності) // Визвольний шлях. – 1973. – Кн. 1–2. – С. 155–162.
- Полтавская Женская Гимназия // Основа. – 1861. – Січень. – С. 323–328.
- Полтавське товариство взаємодопомоги працюючих жінок // Рідний край. – 1909. – № 32. – С. 13.
- Попович В. Софія Зарицька-Омельченко // Наше життя. – 1985. – Ч. 2. – С. 1–5.
- По поводу открытия в Одессе Высших женских курсов // Женское образование. – 1879. – № 71.
- Попп А. Організація віденських робітниць // Наша доля. – Львів, 1896. – Кн. 3. – С. 63–66.
- Пособие Высших женских курсов со стороны студентов университетов // Киевлянин. – 1878. – № 134.
- Посол п. Мілена Рудницька (Замітка) // Жіноча доля. – 1928. – Ч. 8. – С. 4.
- Постройки нового здания Одесского приюта имени Государини Императрицы Марии Федоровны сооруженного на пожертвования граждан г. Одессы в 1891–1892. – Одесса, 1893. – 17 с.
- Предложение об учреждении в Киеве женского ремесленного училища // Киевлянин. – 1877. – № 6.
- Прибылева-Корба А. Ольга Николаевна Селихова (Присецкая) // Каторга и ссылка. – 1928. – № 11 (48). – С. 156–157.
- Прокоп М. Феміністки поневолі: Жінки в житті української суспільності, 1884–1939 // Сучасність. – 1990. – № 10.

Пропам'ятна книга першого з'їзду Марійських дружин інтелігентного жіноцтва з приводу 30-ліття існування Марійської дружини у Львові 1904–1934. – Львів, 1937.

Про руське жіноцтво. Листи галичанки // Правда. – 1879. – № 36.

Про Стрийське свято селянок // Жіноча доля. – 1935. – 1 жовтня. – С. 15.

Про Уляну Кравченко (Спогади Дзядик О. М.) // Радянське літературознавство. – 1987. – № 3. – С. 64–65.

Профессор Трачевский и деньги для ВЖК // Новороссийский телеграф. – 1884. – № 278. – 30 мая.

Прохання товариства трудової допомоги інтелігентним жінкам // Рада. – 1914. – № 51. – С. 3.

Пулюй І. Нові і перемінні звізди (про Ганну Барвінок). 3-е вид. доповн. – Відень, 1905. – 34 с.

Пчілка О. Українки і їх праця на жіночому з'їзді в Петербурзі. – Ч. 1 // Рідний край. – 1909. – № 9. – С. 11–12.

Пятидесятилетний юбилей женского благотворительного общества // Одесский вестник. – 1885. – № 84. – 16 апреля.

Р

Разрешение устройства в г. Киеве Высших женских курсов // Киевлянин. – 1876. – № 108, 135.

Революти А. Как смотрят на женскую гимназию: как на частное или как на общее дело? // Одесский вестник. – 1862. – № 109.

Рибак О. З. Жіночий рух у Галичині в останній третині ХІХ ст. і його міжслов'янські зв'язки // Проблеми слов'янознавства. – 1985. – Вип. 32. – С. 83–90.

Рибак О. З. Історіографія та історіософія українських жіночих студій // Записки Наукового товариства імені Шевченка. Праці історично-філософської секції. – Т. ССХХХІІІ. – Львів, 1997. – С. 100–125.

Рибак О. З. Перші жіночі організації у Східній Галичині і Північній Буковині // Україна в минулому. – Київ, Львів 1992. – Вип. 1. – С. 101–113.

Рибак О. З. Про що розповіли давні анкети (Становище жінки-робітниці у м. Львові наприкінці ХІХ ст.) // Жовтень. – 1986. – № 10.

Рибак О. З. Проблема суспільного становища жінки у спадщині М. Грушевського – науковця і громадського діяча // Михайло Грушевський і Західна Україна. Доповіді й повідомлення наукової конференції (Львів, 26–28 жовтня 1994 р.) – Львів, 1995. – С. 125–131.

Рибак О. З. Роль І. Франка в утвердженні демократичних принципів жіночого руху в Галичині // Українське літературознавство. – 1986. – Вип. 46. – С. 98–106.

- Рибчук Л. Жінка в творчості Т. Шевченка // Жіночий світ. – 1974. – Ч. 3. – С. 2.
- Рожанковська І. Архів українського жіночого руху // Наше життя. – 1984. – Ч. 3–4. – С. 5–6.
- Розумний М. Гетьманша (Про заснування Наукового товариства ім. Т. Г. Шевченка Є. Милорадович) // Наука і суспільство. – 1990. – № 12. – С. 80–81.
- Роїк О. Що писав “Народ” про український жіночий рух понад 100 років тому // Український голос. – Вінніпег, 1984. – 22 жовтня – 17 грудня. – С. 9.
- Романович-Ткаченко Н. В краї горя і руїни (подорожні враження) // Літературно-науковий вісник. – 1917. – Серпень – вересень. – С. 295–231; 1917 – Жовтень. – С. 135–151; 1917. – Листопад – грудень. – С. 254–283.
- Романович-Ткаченко Н. З незабутніх днів (спогади) // Україна. – 1927. – № 1–2. – С. 4–9.
- Романович-Ткаченко Н. Із днів волі // Літературно-науковий вісник. – 1917. – Ч. VII. – С. 121–141.
- Романович-Ткаченко Н. На порозі до революції (Уривки із споминів) // Україна. – 1925. – № 1–2. – С. 103–128.
- Ростов Н. Драма в бастионе. – М., 1933. – 45 с.
- Ростов Н. Самоубийство М. Ф. Ветровой и студенческие беспорядки 1897 // Каторга и ссылка. – 1926. – № 2 (23).
- Рудницька М. Відношення молоді до жіночого руху // Жінка. – 1935. – 15 лютого.
- Рудницька М. Жінка і Нація // Жінка – 1935. – Ч. 1.
- Рудницька М. Націоналізм і фемінізм // Діло. – 1929 (9 травня).
- Рудницька М. П'ятнадцятиліття одного з'їзду // Жінка. – 1937. – 1 січня, 15 січня.
- Рудницька М. Трагічний конфлікт жінки як матері // Наша мета. – 1919. – 24 серпня.
- Рудницька М. Українська дійсність і завдання жінки. – Львів, 1934.
- Рудницька М. Чи треба нам окремих жіночих організацій // Наша мета. – 1919. – 7 серпня.
- Русова С. Дніпрова Чайка: Людмила Березіна-Василевська // Нова хата. – 1930. – Ч. 10. – С. 13–15.
- Русова С. Женщины писательницы в украинской литературе // Труды Первого Всероссийского женского съезда. – СПб., 1909. – С. 153–157.
- Русова С. Жінка в поезії Шевченка // Літературно-науковий вісник. – 1914. – Т. 65. – Кн. 2. – С. 240–246.

Русова С. Мої спомини 1879–1915 рр. // Первісне громадянство та його пережитки на Україні. Науковий щорічник. Записки історичної секції Українського наукового товариства в Києві. – Т. 25. – К., 1928.

Русова С. Наталка Полтавка і правнучка: зміна світогляду й зацікавленень української жінки, що відбулися з часів І. Котляревського за сто років // Громадянка. – 1938. – Ч. 5.

Русова С. Наші визначні жінки. – Вінніпег, 1945. – 140 с.

Русова С. Спомини 1861–1879 рр. // За сто літ. – Київ, 1928. – Кн. 2. – С. 135–175.

Русова С. Спомини про перший театральний гурток у Києві // Літературно-науковий вісник. – 1918: – Квітень – червень. – С. 104–107.

С

Савинець В. Іван Франко – борець за емансипацію жінки // Тези одинадцятої щорічної міжвузівської наукової конференції, присвяченої 110 річчю з дня народження І. Франка. – Львів, 1966. – С. 62–63.

Савицька-Козак І. Спогад про Катерину Зарицьку-Сороку // Наше життя. – 1987. – Ч. 2. – С. 5–7.

Садовська Л. Катерина Антонович // Жіночий світ. – 1953. – Ч. 5. – С. 5.

Самойленко П. С. Женский и детский труд на предприятиях Юга Украины в годы первой мировой войны // В кн.: Пролетариат России на пути к Октябрю. – Одесса, 1967.

Сведения об организации и ходе преподавания на высших женских курсах в Киеве // Киевлянин. – 1878. – № 114, 118, 122, 151.

Светла К. З наших боїв і змагань // Жіноча бібліотека. Видає Н. Кобринська. – Львів, 1912. – Вип. 1. – С. 9–96.

С. В. Л-я. Высшие женские курсы в Киеве // Женское образование. – 1878. – № 9. – С. 594–595.

С. Г. Українська жіноча преса в Галичині (Огляд) // Нова зоря. – 1934. – № 34. – С. 5.

Селезінка Н. Роль жінок в кооперації // Жіноча доля. – 1934. – № 15–16. – С. 10–11; № 17. – С. 10–11; № 18. – С. 8–9.

Сенатор п. Олена Кисілівська (Замітка) // Жіноча доля. – 1928. – Ч. 8. – С. 4.

Сикорский И. А. Киевский педагогический Флебелевский институт и его задачи. – К., 1907. – 16 с.

Ситник Є. Поклін тобі велика дочко України! (З приводу 85-ліття з дня народин Олени Кисілівської) // Жіночий світ. – 1954. – Ч. 3. – С. 2.

Сікиринський О. Ганна Барвінок (Кулішева) в її листах 1902–1911. – Одеса, 1928. – 64 с.

Сільсько-господарська організація жіноцтва // Жіноча доля. – 1935. – 15 травня. – С. 3.

Січинський В. Оксана Мошинська // Наше життя. – 1955. – Ч. 1. С. 8–10.

Скорляк І. У 100-ліття народження Константи́ни Малицької: Нарис із буднів // Наше життя. – 1973. – № 6. – С. 3–4.

Слобазанка Н. Наші визначні жінки // Ілюстрований календар-альманах “Жіноча доля” на звичайний рік 1927. – Коломия, 1926.

Сметанська М. І. Проблема духовного визволення жінки у прозі І. Нечуя-Левицького // Українська мова і література в школі. – 1985. – № 12. – С. 10–15.

Смоляр Л. О. Боротьба жінок України за право на університетську освіту // Проблеми освіти. – Київ, 1998. – № 13.

Смоляр Л. О. Жіноцтво України на Першому Всеросійському жіночому з'їзді (до 90-річчя) // Рівність: проблеми гендерної дискримінації. Матеріали Всеукраїнського семінару “Механізм забезпечення рівноправності жінок та чоловіків в Україні”. – К., 1998. – С. 27–39.

Смоляр Л. О. Київське товариство оборони жінок: історія створення та діяльності // Український історичний журнал. – 1998. – № 3. – С. 92–101.

Смоляр Л. О. Минуле заради майбутнього. Жіночий рух Наддніпрянської України другої половини ХІХ – початку ХХ століття. Сторінки історії: Монографія. – Одеса, 1998. – 408 с.

Смоляр Л. О. Одеські Вищі жіночі медичні курси: історія створення та діяльності // Уряду України, Президенту, законодавчій, виконавчій владі /прогнози, пропозиції наукових та практичних працівників/. Керівник авторського колективу А. І. Комарова. – К., 1995. – Т. 5. – С. 48–58

Смоляр Л. О. Рух жінок за формування та поширення народної освіти (другої половини ХІХ – початку ХХ ст.) // Проблеми освіти. – 1998. – № 14.

Смоляр Л. О. Жіноцтво в діяльності громад (ХІХ - поч. ХХ ст.) // Сучасність. – 1998. – № 9. – С. 76–91.

Смоляр Л. О., Грищенко О. Г. Участь жіноцтва в діяльності громад (60–80 рр. ХІХ ст.) // Соціально-політичні та правові проблеми формування особистості і держави. Збірник наукових праць Технологічного університету Поділля. – Хмельницький, 1998. – С. 90–94.

Соколов Л. Женский вопрос и ключи счастья. К пятидесятилетнему юбилею Киево-Подольской женской гимназии 1861–1911. – К., 1911.

Сохацький В. Доля жінки в інтерпретації І. Франка // Українське літературознавство. – Львів, 1984. – Вип. 42. – С. 80–86.

Союз женских обществ // Киевская старина. – 1905. – № 4. – С. 80.

Союз жіночих товариств // Діло. – 1905. – № 62.

Спілка селянських швачок // Рідний край. – 1910. – № 22. – С. 26.

Спогади про Дніпрову Чайку // Червоний шлях. – 1928. – № 2.

Спомини А. М. Куліш (Г. Барвінок) // Українська хата. – 1911. – № 5–6. – С. 297–312; № 7–8. – С. 298–318.

100-ліття народження К. Малицької // Наше життя. – 1973. – Ч. 6. – С. 3–4.

Сторіччя Українського жіночого руху // Український голос. – 1984. – Вересень. – С. 10.

Ст. фон. Кос. Покритка // Киевская старина. – 1882. – № 1–3.

Старосольська Д. Ідея емансипації жінок // Мета. – 1908. – Ч. 1.

Старосольська У. Жінка і кооперація // Нова хата. – 1937. – Ч. 14.

Старицька-Черняхівська Л. Ганна Барвінок // Україна. – 1911. – Кн. IX. – С. 367–372.

Старицька-Черняхівська Л. В. І. Самійленко (Пам'яті товариша) // Вітчизна. – 1992. – № 7–8.

Степанів О. Мої спомини з шкільних літ // Рідна школа. – 1933. – № 13–14.

Степанів О. На передодні великих подій: власні переживання і думки 1912–1914. – Львів, 1930. – 34 с.

Стецько Т. І. Євгенія Ярошинська у критиці та літературних розвідках // Сборник асп. работ Черновицкого ун-та. – Львов, 1964. – С. 203–209.

Стецько Т. І. З неопублікованих листів Є. Ярошинської та М. Павлика // Українське літературознавство. – 1966. – Вип. 2. – С. 145–151.

Стецько Т. І. Михайло Павлик і Євгенія Ярошинська // Сборник асп. работ Черновецького ун-та. – Львов, 1964. – С. 196–201.

Стрелецкий Н. Христианское назначение женщин и женская эмансипация нашего времени. – К., 1909. – 36 с.

Струнина Л. Первая воскресная школа в Киеве // Киевская старина. – 1898. – № 5. – С. 287–307.

Струтинська М. Єлизавета Скоропадська-Милорадович // Наше життя. – 1973. – Ч. 5. – С. 3–5.

Сухенко Г. В. Жіноча середня освіта в Україні (XIX - поч. XX ст.) // Український історичний журнал. – 1998. – № 5. – С. 63–75.

Т

Таженко О. Надія Віталіївна Суровцева (Замітка) // Слово і час. – 1993. – № 8. – С. 58–59.

Танцюра Г. Жіноча доля в народних піснях. – Х., 1930. – 36 с.

Терещенко Г. И., Волкова И. А. Социально-экономическое положение женщин во второй половине XIX века // Жінки України: Сучасний статус і перспективи. Матеріали конференції 20–24 червня 1995 р. – Київ., 1995. – С. 82–91.

Терещенко Г. І., Смоляр Л. О. Духовні основи та сутність фемінізму в Україні // Політологічний вісник. – К., 1993. – Ч. 4. – С. 92–99.

Титова О. М. До питання про вищу освіту на Україні в другій половині XIX ст. // Український історичний журнал. – 1971. – № 10. – С. 85–91.

Тишинська Є. Роль жіночих організацій в католицькій акції. – Львів, 1931. – 25 с.

Товариство взаємодопомоги жінок // Рідний край. – 1906. – № 46. – С. 11.

Трачевский А. Высшие женские курсы в Одессе. – Одесса, 1879. – Вып. 1. – 16 с.

Трегубова А. Дещо із життя Ольги Франко // За сто літ. – Кн. 3. – К., 1930. – С. 264–271.

Трофимовська О. До жіночого руху // Наше життя. – 1956. – Ч. 5. – С. 14.

Трусевич С. М. Участие женщин Галиции в польском национально-освободительном движении конца 50 – начала 60-х гг. XIX в. // Вопросы первоначального накопления капитала и национальные движения в славянских странах. – М., 1972. – С. 128–135.

Туловская Е. С. Женская рабочая школа в Одессе. – Одесса, 1869. – 8 с.

У

Убежище для одиноких женщин // Одесский вестник. – 1885. – № 192 (29 августа).

Українка Л. Новые перспективы и старые тени (“Новая женщина” западноевропейской белетристики) // Українка Леся. Зібр. творів: У 12 т. – К., 1997.

Українські жіночі доклади з Києва // Рідний край. – 1908. – № 43. – С. 11.

Українські жіночі громадки // Рідний край. – 1906. – № 44. – С. 11.

Українські жіночі товариства в Галичині // Календар для жінок на рік звичайний 1907. – Львів: Накл. Клубу русинок, 1906. – С. 60–64.

Устройство буфета при помещении курсов и дешевых квартир для слушательниц Высших женских курсов в Киеве // Киевлянин. – 1878. – № 137.

Учреждение в Одессе Елизаветинского убежища для заслуженных наставниц и сердобольных женщин // Народная школа. – 1880. – № 12. – С. 62–63.

Ф

Федак-Шепарович О. Модерний фемінізм і українська жінка // Наш світ: Альманах "Жіночої долі", з додатком календаря на рік 1928. – Коломия, 1927.

Федорів Р. Королева, що ходила в інші світи (Про письменницю Н. Королеву) // Жовтень. – 1988. – № 7. – С. 52–56.

Федотова Т. Н. О высшем женском образовании в Одессе // Труды Одесского университета. – Т. 151. – Сер. Филол. наук, 1961. – Вып. 11. – С. 184–191.

Фемінізм і криза демократії // Жіноча доля. – 1934. – І липня.

Фигнер В. Л. А. Волкенштейн // Первый женский календарь на 1907 год. – СПб., 1906. – С. 335–337.

Фигнер В. Шлиссельбургская узница // Былое. – 1906. – № 3. – С. 256–281.

Фирчак П. И. Очерк учебного питомника славянских девиц // Одесский славянский сборник: Речи и сообщения в торжественных собраниях 11 мая в день св. Кирила и Мефодия. 1878, 1879, 1880. – Одесса, 1880.

Франко – оборонець прав української жінки // Жіночий світ. – 1958. – Ч. 7–8. – С. 2–3.

Франко І. Жіноча бібліотека – видає Наталія Кобринська // Франко І. Зібрання творів, у 50 т. – К., 1981. – Т. 29. – С. 202–204.

Франко І. Жіноча неволя в руських піснях народних // Там само. – К., 1980. – Т. 26. – С. 210–253.

Франко І. Марія Конопницька // Там само. – К., 1981. – Т. 33. – С. 375–383.

Франко-Ключко А. Це була моя вчителька (пам'яті Константини Малицької) // Наше життя. – 1957. – Ч. 3. – С. 5.

Фуртак М. Перший вінок – перший жіночий альманах // Нова хата. – Львів, 1927. – Ч. 12.

Х

Харківське товариство трудящих жінок // Рідний край. – 1907. – № 6. – С. 5; № 16. – С. 11.

Харьковская писательница Надежда Степенова Соханская (псевд. Кохановская: Некролог) // Харьковские губернские ведомости. – 1884. – 18 декабря.

Хвилини з життя Катрі Гриневичевої // Нова хата. – 1927. – Ч. 4. – С. 4–5.

Хортик С. Жіноча громада в Чернівцях // Нова хата. – 1935. – Ч. 15–16.

Ц

Царик Я., Шалайко В. Талановита вихованка Каменяра: До 130-річчя від дня народження Уляни Кравченко // Дзвін. – 1990. – № 4. – С. 138–141.

Це я – Княжна Варвара // Освіта. – 1997. – 5–12 березня.

Ч

Чала Л. Не даремно // Вітчизна. – 1964. – № 8.

Чалий Д. В. Образ жінки в поезії Шевченка, Некрасова, Франка // Наукові записки Київського державного педагогічного інституту ім. О. Горького. – К., 1956. – Т. 22.

Чапленко Н. Письменниця-казка (з приводу смерті Н. Королеви) // Наше життя. – 1966. – Ч. 9. – С. 3.

Чернявська-Бохановська Г. Автобіографія // Каторга и ссылка. – 1928. – № 4. – С. 5–33; № 5. – С. 49–67; № 6. – С. 20–36.

Чернявська-Бохановська Г. Ф. Автобіографія // Деятели СССР и революционного движения России: Энцикл. Слов. Гранат. – М., 1989. – С. 577–603.

Чижевський І. Харькoвське єпархиальне жіноче училище в п'ятидесяти роках його існування 6 червня 1904. Воспоминания с 1854 по 1872. – Харьков, 1904. – 56 с.

Чикаленко-Келлер Г. Автобіографія // Українка в світі. – 1975. – Ч. 3. – С. 4–5; 1976. – Ч. 2. – С. 13–25.

Чикаленко Г. Київська Жіноча Громада в перших роках ХХ століття // Жінка. – 1939. – Ч. 4. – С. 2–3.

Чикаленко Г. Одарка Романова // Жінка. – 1939. – Ч. 7–9. – С. 4–5.

Число поступивших на Высшие женские курсы в Киеве // Киевлянин. – 1878. – № 109.

Чуб Д. Жінка в житті Тараса Шевченка // Українська культура. – 1991. – № 3.

Чубський П. О., Сікиринський В. Ганна Барвінок (Кулішева) в її листах 1902–1911 // Записки історично-філологічного відділу ВУАН. – Кн. 22. – К., 1929.

Чужа Н. Над свіжою урною В. О'Коннор-Вілінської // Нова хата. – 1931. – Ч. 2. – С. 3.

Ш

Шандра В. Через труднощі та перешкоди: З історії дошкільних закладів на Україні в дореволюційні часи // Дошкільне виховання. – 1987. – № 7. – С. 8.

Шаповал М. Ганна Барвінок (замість некрологу) // Українська хата. – 1911. – № 7–8. – С. 328–331.

Шведов А. Краткая историческая записка о развитии женского благотворительного общества со времени его возникновения до 1885 года. – Одесса, 1885. – 26 с.

Шевелів Б. Метрика Ганни Барвінок // Україна. – 1928. – № 2. – С. 91.

Шевченко Л. Анна Павлик // Україна. – 1928. – Кн. 6. – С. 220–223.

Шевырева Е. И. Бытовое и правовое положение крестьянки с Малороссии // Труды Первого Всероссийского женского съезда. – СПб., 1909. – С. 215–218.

Шепарович-Федак О. Сучасний фемінізм і українська жінка // Альманах Жіночої долі. – 1929. – С. 23–27.

Шепарович-Федак О. Українська студентка // Смолоскип. – 1928. – Січень. – С. 7–10.

Шифрін А. Катерина Зарицька // Визвольний шлях. – 1987. – Кн. 11. – С. 1208–1211.

Шудло Л. Роля жінки в громаді // Жіночий світ. – 1953. – Ч. 1. – С. 10–11.

Щ

Що писали про жінок і що писали жінки у 1937 році // Жінка. – 1938. – Ч. 1–2.

Ю

Ювілей Союзу Українок в Рівному // Нова хата. – 1937. – Ч. 9.

Я

Якимович А. Памяти М. А. Коленкиной-Богородской // Каторга и ссылка. – 1927. – № 11 (31). – С. 177–187.

Яновська Л. Современное положение крестьянки-украинки // Труды первого Всероссийского женского съезда. – СПб., 1909. – С. 484–488.

Яременко В. Спогади Ганни Барвінок // Україна. Наука і Культура. – 1989. – Вип. 23. – С. 392–394.

Ярошинська Євгенія // Літературно-науковий вісник. – 1904. – Т. 28. – Ч. 11. – С. 137–138; 208–213.

Ярошинська Є. Спомини з подорожі до Праги // Твори. – К., 1968. – С. 362–368.

Ярошинська Є. Чого нам боятися // Наша доля. – Стрий, 1893. – Кн. 1. – С. 55–58.

Ярошинська Є. Як ведеться нашим селянкам на Буковині коло Вікна // Народ. – 1890. – № 10 (15 травня). – С. 154–155.

*Література про жінок – визначних діячок
XIX – початку XX століття*

**Алчевська Х. Д.
(1841–1920)**

Абрамов Я. В. Частная женская воскресная школа в Харькове и воскресные школы вообще. – М., 1877. – 123 с.

Вахтерова Э. Пятдесят лет работы для народа (К 50-летию Алчевской). – М., 1912. – 24 с.

Гомон М. Л. Листи Х. Д. Алчевської до Л. М. Толстого // Слово і час. – 1991. – № 4. – С. 63–66.

Гуменюк М. П. До характеристики бібліографічної діяльності Х. Д. Алчевської. – К., 1965. – 54 с.

Деркач М. Христина Данилівна і Христина Олексіївна Алчевські // Жінка. – 1938. – Ч. 5. – С. 3–4.

Ковалець (Грузинська) Л. Праця ідеалістична й велика... (До 150-річчя з дня народження педагога Х. Д. Алчевської) // Українська мова і література в школі. – 1991. – № 11. – С. 84–87.

Мазуркевич О. В. Визначні українські педагоги – народні просвітителі: Х. Д. Алчевська та її сподвижники. – К., 1963. – 80 с.

Мухін М. Г. Педагогічні погляди і освітня діяльність Христини Данилівни Алчевської. – Київ, 1979. – 124 с.

Награды за труд // Харьковские губернские ведомости. – 1890. – 19 марта.

Награждение основательницы воскресной школы в Харькове Х. Д. Алчевской на заседании Петербургского общества грамотности // Харьковские губернские ведомости. – 1884. – 9 декабря.

Пятидесятилетие педагогической деятельности Х. Д. Алчевской // Вестник историко-филологического общества при Харьковском университете. – Харьков, 1912. – Вып. 2. – С. 68–70.

Синько Г. По сторінкам архіву Х. Д. Алчевської // Радянське літературознавство. – 1970. – № 2. – С. 68–74.

Фридьева Н. Я. Жизнь для просвещения народа (О деятельности Х. Д. Алчевской). – М., 1964. – 19 с.

Харьковчане-участники Международной лиги по народному образованию // Харьковские губернские ведомости. – 1890. – 30 января.

**Алчевська Христина
(1882–1932)**

Гришасенко Н. І. Пісня її життя (Штрихи до портрету Христі Алчевської) // Українська мова і література в школі. – 1991. – № 4. – С. 89–93.

Грузинська Л. М. Іван Франко і Христя Алчевська // Українське літературознавство. – 1987. – Вип. 48. – С. 98–106.

Грузинська Л. М. Про творчість Христі Алчевської радянського часу // Радянське літературознавство. – 1987. – Вип. 49 – С. 27–33.

Костенко В. В. Христя Алчевська // Радянське літературознавство. – 1982. – № 3. – С: 31–45.

Мочульський М. Христя Алчевська // Літературно-науковий вісник. – 1914. – Т. 65. – Кн. 4. – С. 112–117.

Сінько Г. По сторінках архіву Х. О. Алчевської // Радянське літературознавство. – 1970. – № 2. – С. 68–74.

Шерстюк Г. Новини нашої літератури. Поезії Христі Алчевської // Літературно-науковий вісник. – 1907. – Т. 39.

**Єфименко Олександра
(1848–1918)**

Багалій Д. Олександра Яківна Єфименко (1848–1918 рр.). Оцінка її наукових праць // Записки історико-філологічного відділу Української Академії наук. – Кн. 1. – К., 1919.

Марков П. П. Єфименко – историк Украины. – К., 1966. – 124 с.

О. Я. Єфименко // Наше минуле. – 1918. – № 3. – С. 105–110.

Сакун О. Ф. Государственно-правовые взгляды А. Я. Ефименко (К вопросу о политических и правовых идеях либерального народничества на Украине) // В кн.: Проблемы правоуедения. – Вип. 42. – Киев, 1981. – С. 40–49.

Сакун О. Ф. Історичні погляди О. Я. Єфименко // Український історичний журнал. – 1967. – № 1. – С. 65–73.

Єфименко Александра Яковлевна // Первый женский календарь – СПб., 1908. – С. 18–25.

**Кобилянська Ольга
(1863–1942)**

Автобіографія Ольги Кобилянської // Жіночий світ. – Вінніпег. – 1972. – Ч. 3. (267). – С. 2.

Бабишкін О. К. Майстерність портретної характеристики (Жіночі образи в творах О. Кобилянської) // Радянське літературознавство. – 1963. – № 6. – С. 96–102.

Боднарук І. Ольга Кобилянська // Вісник. – New York. – 1967. – Червень. – С. 5.

Вергановська О. Дещо про Ольгу Кобилянську (Спроба оцінки її письменницької праці) // Літературно-науковий вісник. – 1928. – Кн. 1. – Т. 95. – С. 43–51.

Гаєвський С. Літературна діяльність О. Кобилянської (Літературно-критичний огляд) // Україна. – 1928. – Кн. 1. – С. 25–33.

Гриневичева К. Ольга Кобилянська // Літературно-науковий вісник. – 1928. – Кн. 4. – С. 41–42.

Грицай О. Ольга Кобилянська // Літературно-науковий вісник. – 1922. – Кн. 2. – С. 235.

Грицай О. Ольга Кобилянська // Український прапор. – Берлін, 1927. – Ч. 21, 23, 24.

Грицай О. Ольга Кобилянська // Чар-Зілля. – Львів, 1927. – Ч. 2–4.
Дзьобан О. Маловідомі матеріали про Ольгу Кобилянську // Українське літературознавство. – 1990. – Вип. 55. – С. 119–122.

Довгаль С. Ольга Кобилянська в Празі // Нова Україна. – 1928. – Квітень-червень. – С. 70–78.

Дорошенко В. Ольга Кобилянська // Життя і знання. – 1927. – Ч. 2. – С. 48–49.

За красою: Альманах в честь Ольги Кобилянської / Зібр. О. Луцький. – Чернівці, 1905. – 163 с.

Збірник на пошану Ольги Кобилянської (За ред. О. Кисілівської-Ткач) – Мюнхен, 1991. – Науковий збірник Українського вільного університету. – Т. 14. – 110 с.

Ізотов І. Д. До характеристики творчості О. Кобилянської // Червоний шлях. – Х., 1928. – № 2. – С. 80–92.

Кобилянська О. Автобіографія. – Чернівці, 1928. – 19 с.

Кобилянська О. Автобіографія // Життя і революція. – 1928. – № 1. – С. 34–37.

Кобилянська Ольга: З нагоди 35 ліття творчості // Нова Україна. – 1922. – № 1 (30 березня). – С. 29–31.

Когут Л. Ольга Кобилянська. Альманах у пам'ятку її сорокалітньої письменницької діяльності. – Чернівці, 1928. – 331 с.

Косяченко В. Т. Оцінка творів О. Кобилянської на сторінках газети “Буковина” // Сборник аспирантских работ Черновицкого университета. – Львов, 1964. – С. 190–195.

Лещенко М. П. Ольга Кобилянська. – К., 1973. – 173 с.

Лист Івана Труша до Ольги Кобилянської // Архіви України. – 1970. – № 1. – С. 54–56.

Логвінов М. В., Середюк І. П. Громадська діяльність О. Ю. Кобилянської // Український історичний журнал. – 1964. – № 1. – С. 118–121.

Лукаїнович Д. Моя знайомість з Ольгою Кобилянською (Характеристика родинного середовища та кола приятелів письменниці) // Літературно-науковий вісник. – 1928. – Кн. 1. – С. 52–57.

Маковей О. Ольга Кобилянська. Літературно-наукові студії // Літературно-науковий вісник. – 1899. – Т. 5. – Ч. II. – С. 28–51.

Марковський М. Творчість О. Кобилянської в освітленні сучасної критики // Україна. – 1928. – № 3. – С. 163–167.

Ольга Кобилянська в пам'ять її 40-літньої письменницької діяльності, 1887–1927 / Ред. Лев Когут. – Чернівці, 1928. – 187 с.

Ольга Кобилянська в критиці та спогадах. – К., 1963. – 509 с.

Пинчук Е. Ольга Кобилянська // Жовтень. – 1993. – № 11. – С. 38–64; № 12. – С. 20–61.

Полек В. До історії переслідування творів Ольги Кобилянської // Архіви України. – 1965. – № 4. – С. 69–72.

Томашук М. І. Франко та О. Кобилянська // Іван Франко. Статті і матеріали. – Львів, 1960. – Зб. 7. – С. 263–277.

Томашук Н. О. Ольга Кобилянська: життя і творчість. – Київ, 1969. – 237 с.

Трофимовська О. О. Кобилянська і ... колгоспи // Наше життя. – 1953. – Ч. 9. – С. 6.

Шаповал М. Знайомство з Ольгою Кобилянською (уривки споминів) // Нова Україна. – 1927. – Жовтень-листопад. – С. 83–93.

Кобринська Наталія (1851–1920)

Баб'як П. Г. Н. Кобринська в обороні жіночого руху // Українське літературознавство. – 1985. – Вип. 44. – С. 105–110.

Баранова Б. Наталія Кобринська. За український рух жіночий // Український голос. – 1926. – № 18. – С. 4–5.

Боярська К. Першому борцеві за права жінок. – Львів, 1921. – 34 с.

Денисюк І., Кріль К. Поборниця прогресу // Наталія Кобринська. Вибрані твори. – Київ, 1980. – С. 5–20.

Дучимінська О. О. Наталія Кобринська як феміністка. – Коломия, 1934. – 34 с.

Грушевський М. Наталія Кобринська (біограф. дані, список белетристики і публ. та крит. творів, характеристика творчості) // Літературно-науковий вісник. – 1900. – Т. 9. – Ч. 11. – С. 1–23.

Качкан В. А. Верховинна естетка (штрихи до портрету Н. Кобринської) // Українське народознавство в іменах. – К., 1994. – Ч. 1. – С. 143–151.

Кисілівська О. Спогад про Наталію Кобринську. Дещо про відносини Н. Кобринської з чеськими письменницями // Жіноча доля. – 1930. – № 4.

К. М-а. Наталя Кобринська: пробудження українського жіноцтва // Українка. – 1939. – Ч. 1. – С. 6–7.

Кобринська Н. Автобіографія // Вибрані твори. – К., 1980. – С. 315–323.

Коренець О. Наталія Кобринська – громадська діячка і письменниця // Літературно-науковий вісник. – 1930. – Кн. 6. – С. 523–532.

Коренець О. Образи // Літературно-науковий вісник. – 1910. – № 2. – С. 323–329.

Кравченко У. Наталя Кобринська: До 10-річчя з дня смерті (письменниці) Н. Кобринської // Слово і час. – 1990. – № 3. – С. 22–27.

Кріль К. А. До питання про зв'язки Н. Кобринської з чеськими діячами культури // Українське слов'янознавство. – 1971. – № 5. – С. 17–27.

Кріль К. А. І. Франко і Н. Кобринська // Матеріали республіканської конференції присвяченої 115 річниці з дня народження та 55-річчю з дня смерті І. Франка: Тези, повідомлення. – Житомир, 1971. – С. 28–32.

Кріль К. А. Листування Н. Кобринської з Нечуєм Левицьким та Борисом Грінченком // Українське літературознавство. – 1970. – Вип. 10. – С. 131–145.

Кріль К. А., Денисюк І. Наталія Кобринська: Штрихи до портрету // Радянське літературознавство. – 1980. – № 6. – С. 47–54.

Лановий Я. Наталя Кобринська (До 100 річчя з дня народження письменниці) // Людина і світ. – 1965. – № 6. – С. 37–38.

Лукиjanович Д. Два документи до життєпису Наталі Озаркевич Кобринської. – Львів, 1939. – 20 с.

Огоновський О. Наталя Кобринська // Зоря. – 1893. – № 4. – С. 75–78; 1893. – № 7. – С. 137–139.

Малицька Константина (1872–1947)

Баб'як П. Г. Письменниця, громадська діячка // Друг читача. – 1989. – 19 жовтня. – С. 7.

Бурачинська Л. Непохитна: Спроба життєопису // Наше життя. – 1992. – № 5.

Визначна сила педагогічна (про К. Малицьку) // Освіта. – 1997. – 26 березня.

Виховниця поколінь. Константина Малицька. – Торонто, 1965. – 124 с.

Скопляк І. У 100 ліття народження Константини Малицької: Нарис з буднів // Наше життя. – 1973. – № 6. – С. 3–4.

Слободжанка Н. Наші визначні жінки // Ілюстрований календар альманах “Жіночої долі” на звичайний рік 1927. – Коломия, 1926. – С. 59–60.

Українська журналістика в іменах: Матеріали до енциклопедичного словника, – Вип. 1. – Львів, 1994. – 125–126.

Марко Вовчок (Марія Віленська) (1834–1907)

Барвінок Г. Спомини про Марко Вовчка // Рідний край. – 1909. – № 1. – С. 9–11.

Барвінський Б. Писання Марка Вовчка в Галичині // Україна. – 1929. – Кн. 1. – С. 46–47.

Д. Д. Памяти М. О. Маркович (Марко-Вовчок) // Україна. – 1907. – Т. 3. – С. 218–223.

Бойко Ю. Творчість М. Вовчка // Украинский историк. – 1985. – № 1–4 (85–88). – С. 187–189.

Віташинська Л. Відоме й невідоме про Марка Вовчка // Визвольний шлях. – Лондон. – 1958. – Кн. 1 / 49. – С. 47–55; Кн. 3 / 51. – С. 289–293; Кн. 6 / 64. – С. 645–658; Кн. 9 / 57. – С. 1006–1018; Кн. 11 / 59. – С. 1243–1252.

Єфремов С. Марко Вовчок (Літературна характеристика) // Україна. – 1907. – Т. 3. – С. 21–36.

Зосенко О. Марко Вовчок: життя, творчість, місце в історії літератури. – К., 1964. – 87 с.

Куліш і Марко Вовчок (кілька невиданих листів). Подала К. Лазаревська // Україна. – 1929. – Кн. 34. – С. 102–106.

Лобач-Жученко Б. Б. Дмитро Писарев і Марко Вовчок // Слово і час. – 1990. – № 10. – С. 40–43.

Лобач-Жученко Б. Б. З неопублікованої епістолярної спадщини Марко Вовчок // Радянське літературознавство. – 1970. – № 8.

Лобач-Жученко Б. Б. О Марко Вовчок. Воспоминания, поиски, находки. – К., 1988. – 398 с.

Лобач-Жученко Б. Б. Нове до біографії Марка Вовчка // Радянське літературознавство. – 1964. – № 3. – С. 136–139.

Марія Маркович (Марко Вовчок). Посмертна згадка // Літературно-науковий вісник. – 1907. – Кн. 34. – № 8–9. – С. 381–385.

Марко Вовчок (Марія Александровна Маркович) // Союз женщин. – 1908. – № 1–2.

Невиконане побажання Марка Вовчка // Україна. – 1927. – № 3. – С. 143–144.

Недзвідський А. Іван Франко і Марко Вовчок // Труды Одесского государственного университета. – Т. 146. – Одесса, 1955. – С. 95–107.

Недзвідський А. Марко Вовчок і зарубіжна література // Труды Одесского государственного университета. – Одесса, 1959. – Т. 149. – Вып. 9. – С. 67–87.

Недзвідський А. “Інститутка” М. Вовчок і Шевченківські традиції української літератури // Труды Одесского государственного университета. – Одесса, 1962. – Т. 152 (К). – Вып. 14. – С. 26–34.

Недзвідський А. Нове про Марко Вовчок // Вітчизна. – 1965. – № 1. – С. 185–189.

Огоновський О. Марія Маркович (Марія Вовчок) // Зоря. – 1889. – № 2–3. – С. 386–390; 1890. – № 1. – С. 9–15.

Перетц Л. З листування Марка Вовчка // Україна. – 1930. – Кн. 41. – С. 130–134.

Петренко Н. Творча путь Марка Вовчка. – Х., 1932. – 45 с.

Різниченко Т. М. До питання про творчі зв'язки Т. Шеченка, Добролюбова, Марка Вовчка // Радянське літературознавство. – 1964. – № 9. – С. 86–88.

Франко І. Марко Вовчок // Україна. – 1907. – Т. 39. – С. 381–385.

Чехова Н. В. Марко Вовчок // Союз женщин. – 1907. – № 2. – С. 3; 1908. – № 1. – С. 11–12; № 2. – С. 14–17.

Полонська-Василенко Наталія (1884–1973)

Василенко-Полонська Н. Моя наукова праця. Спогади 1914–1916 рр. // Украинский историк. – 1983. – № 2–4 (78–80). – С. 38–50.

Василенко-Полонська Н. Спогади // Український історик. – 1995. – № 1–4. – С. 274–285.

Василенко-Полонська Н. Архівні матеріали // Український історик. – 1995. – № 1–4. – С. 315–320.

Верба І. В. Н. В. Полонська-Василенко: сторінки життєвого та

- творчого шляху // Український історичний журнал. – 1993. – № 7–8.
- Вербицька Є. Професор Наталя Полонська-Василенко // Жіночий світ. – Вінніпег. – 1973. – Ч. 7–8. – С. 2.
- Винар Л. Матеріали до біографії Н. Василенко-Полонської // Український історик. – 1983. – № 2–4 (78–80). – С. 55–73.
- Моргун О. До життєпису Н. Василенко-Полонської // Український історик. – 1983. – № 2–4 (78–80). – С. 51–54.
- Омельченко В. Наталя Василенко-Полонська // Український історик. – 1969. – № 1–3 (21–23). – С. 86–94.
- Пазуняк Н. Професор Наталя Полонська-Василенко // Наше життя. – 1973. – Ч. 7. – С. 3–5.

**Пчілка Олена (Косач Ольга)
(1849–1930)**

- Аврахов Т. Олена Пчілка // Дзвін. – 1993. – № 10–12. – С. 140–144.
- Бурачинська Л. О. Пчілка як редакторка // Наше життя. – 1971. – Ч. 4. – С. 6–8.
- Виступ Олени Пчілки з нагоди 40-річчя виходу жіночого альманаху “Перший вінок” // Слово і час. – 1996. – № 8–9. – С. 35–40.
- Гридень К. Олена Пчілка – вихователька // Визвольний шлях. – 1956. – Кн. 4. – С. 478–482.
- Дражевська Л. Олена Пчілка – зірка українського відродження // Жіночий світ. – 1975. – Ч. 10. – С. 4–7.
- Дрофань Л. Лебедина пісня Олени Пчілки // Соціалістична культура. – 1990. – № 10. – С. 12–13.
- Дрофань Л. Олена Пчілка. Спроба осмислення творчого доробку письменниці // Українська мова і література в школі. – 1990. – № 10. – С. 83–87.
- Косач Ольга Петрівна // Історія Академії наук Української РСР. – К., 1967. – Кн. 2.
- Кривенко О. А. Невідомі листи Олени Пчілки // Українське літературознавство. – 1990. – Вип. 55. – С. 113–119.
- Миронець І. Олена Пчілка // Життя і революція. – К., 1931. – Ч. 1–2.
- Огоновський О. Ольга Косач (Олена Пчілка) // Зоря. – 1892. – № 4. – С. 73–75; № 6. – С. 110–112; № 7. – С. 132–134; № 8. – С. 153–155; № 9. – С. 171–172; № 10. – С. 192–194.
- Олена Пчілка // Літературно-науковий вісник. – 1908. – Т. XLII. – С. 49–51.
- Пчілка О. Автобіографічні замітки // Зоря. – 1888. – № 1. – С. 14–17; № 3. – С. 55–56.

Пчілка О. Автобіографії. – Харків, 1931. – 45 с.

Ротач П. Літературна Полтавщина. Пчілка Олена // Архіви України. – 1968. – № 2.

Третяченко Т. Зостаюся з повагою. Олена Пчілка // Наука і культура. – К., 1990. – Вип. 24. – С. 248–256.

Фуртак М. Олена з Драгоманових Косачева: Олена Пчілка // Нова хата. – 1929. – Ч. 8 / 9. – С. 25–27.

Чернишов А. Перша українська поетеса (О. Пчілка) // Вітчизна. – 1963. – № 8. – С. 166–172.

Русова Софія (1856–1940)

Губко О. Г. Формування національної свідомості юнацтва у світлі ідей Софії Русової // Рідна школа. – 1992. – № 1. – С. 13–15.

Дацюк Г. Софія, бо мудра (Про життя просвітительки та педагога Софії Русової) // Початкова школа. – 1992. – № 1. – С. 59–62.

Дорошенко Н. Зразковий приклад (у 100 літні роковини народин Софії Русової) // Наше життя. – 1957. – Ч. 81. – С. 4.

Дучимінська О. Софія Русова: 3 нагоди ювілею // Жіноча доля. – 1935. – Ч. 5. – С. 6.

Енциклопедія Українознавства: словникова частина. – Т. 7. – С. 2650.

Життя і діяльність С. Русової // Жінка. – 1936. – Ч. 7 / 8. – С. 7–8.

Жук А. Русови в Полтаві // Жінка. – 1936. – Ч. 5. – С. 3.

Залізник О. З давнього минулого (Спогад про Софію Русову) // Наше життя. – 1957. – Ч. 6. – С. 4.

Калениченко Н. П., Копиленко Н. Б. Софія Русова (З історії освіти) // Рідна школа. – 1991. – № 12. – С. 68–71.

Качкан В. А. Просвітницький вогонь Софії Русової // Українське народознавство в іменах. – К., 1994. – Ч. 1. – С. 151–159.

Ківшар Т. І. Культурно-просвітницька діяльність Софії Русової в 1917–1918 рр. // Українська демократична республіка 1917–1918. – К., 1992.

Ківшар Т. Недруковані матеріали автобіографії Софії Русової // Київська старина. – 1994. – № 1. – С. 101–107.

Лятуринська О. Софія Русова: Думки у 100-ті роковини народження // Наше життя. – 1957. – № 2. – С. 3.

Омельченко М. Софія Федорівна Русова. 3 нагоди 75-літнього ювілею // Нова хата. – 1930. – Ч. 7 / 8. – С. 21–25.

Открытие элементарной детской школы С. Линдфорс в Киеве и сведения о ее состоянии // Жінка. – 1936. – Ч. 7 / 8. – С. 5–8.

Перебування С. Русової у Львові і відзначення громадськістю міста її ювілею // Жінка. – 1936. – Ч. 7 / 8. – С. 5.

Проскура О. С. Ф. Русова й концепція українського дитячого садка // Дошкільне виховання. – 1991. – № 10. – С. 16–18.

Проскура О. Софія Русова – талановита дочка України // Початкова школа. – 1993. – № 3. – С. 44–46.

Рудницька М. Софія Русова // Жінка. – 1936. – Ч. 5. – С. 1–3.

Русова-Базилівська О. Моя Бабуня (у 20 ліття смерті Софії Русової) // Жіночий світ. – 1960. – Ч. 3. – С. 5.

Русова-Базилівська О. Почерез Збруч (У 20-ліття смерті Софії Русової) // Наше життя. – 1960. – Ч. 2. – С. 7–8.

Слово Софії Русової – промова на IX Міжнародному конгресі “Інтернаціональний союз за виборче право жінки” (12–20 травня 1923) в Римі // Слово і час. – 1996. – № 8–9. – С. 40–41.

Русова Софія // Українська Радянська Енциклопедія. – Т. 9. – С. 522.

Чередниченко Н. П. Софія Русова і сучасна школа // Українська мова і література в школі. – 1991. – № 1. – С. 38–42.

Ювілей С. Русової // Жіноча доля. – 1926. – Ч. 11. – С. 3.

Старицька-Черняхівська Людмила (1869 – дата смерті невідома)

Автобіографія Л. Старицької-Черняхівської (З архіву М. Плевака) // Слово і час. – 1997. – № 2. – С. 32–35.

Білокінь С. Из родини велетнів (Про Старицьку-Черняхівську) // Українська мова і література в школі. – 1989. – № 1. – С. 20–23.

Болабольченко А. Кривавий верлібр: Про кримінальну справу і трагічну долю Л. М. Старицької-Черняхівської // Вітчизна. – 1990. – № 11. – С. 112–119.

Заруба В. Листи Л. М. Старицької-Черняхівської до Д. Яворницького // Слово і час. – 1991. – № 7. – С. 30–34.

Материнською рукою (у 90-ліття народин Людмили Старицької-Черняхівської) // Наше життя. – 1958. – Ч. 3. – С. 2.

Суровцева-Олинецька Надія (1896–1985)

Гнатенко С. Надія Віталіївна Суровцева (Замітка) // Слово і час. – 1993. – № 8. – С. 58–59.

Комарова Н. Надія Суровцева – виняткова людина (Замітка) // Авангард. – 1982. – Ч. 3 / 4. – С. 168–170;

Плющ Л. Пам'яті Надії Суровцевої (Нарис) // Сучасність. – 1985. – № 12. – С. 84–90.

Українська журналістика в іменах: Матеріали до енциклопедичного словника. – Вип. 1. – Львів, 1994. – С. 178–179.

Лисенко В. Мене звать “Тридцять сім”. Рідке фото Н. Суровцевої // Слово і час. – 1996. – № 8–9. – С. 56.

Чикаленко-Келлер Ганна (1884–1964)

Ганна Чикаленко-Келлер. Автобіографія // Українка в світі. – 1975. – Ч. 3. – С. 4–15; 1976. – Ч. 2. – С. 13–25.

Чикаленко-Келлер Ганна // Енциклопедія Українознавства. Словникова частина. – Т. 10. – С. 3740.

Мірна З. Наша землячка дослідниця інкунабул (Замітки) // Жінка. – 1939. – Ч. 5. – С. 8.

Чикаленко-Келлер Ганна // Українська Загальна Енциклопедія. – Т. 3. – С. 1186.

Українка Леся (Лариса Косач-Квітка) (1871–1913)

Бабишкін О. Леся Українка в боротьбі проти українського буржуазного націоналізму. – К., 1954. – 36 с.

Білич Є. Вшановано поетесу Лесею Українку // Український голос. – Вінніпег, Манітоба. – 1987. – Ч. 8. – С. 4.

Борисюк Т., Денисюк І. Жінка з роду Косачів (Про мемуариста Ольгу Косач-Кривинюк) // Україна. – 1991. – № 4. – С. 8–12.

Возняк М. Шість листів Лесі Українки до Надії Кибальчич-Козлової // Літературно-науковий вісник. – 1925. – Т. 88. – С. 131–132.

Волинський І. Взаємини Лесі Українки з Михайлом Драгомановим // Тернопіль. – 1991. – № 3. – С. 52–53.

Воропай О. Леся Українка. У 100-річчя з дня її народження // Визвольний шлях. – Лондон. – 1971. – Кн. 1. – С. 5–12.

Головаха І. Суспільно-політичні і філософські погляди Лесі Українки. – К., 1953. – 211 с.

Горянський П. Загадка про Лесею Українку // Життя і революція. – 1926. – № 2. – С. 98–102.

Гундорова Т. Леся Українка: християнство-екзистенціалізм-фемінізм // Слово і час. – 1996. – № 8–9. – С. 19–29.

Дейч А. И. Леся Українка. Критико-библиографический очерк. – М., 1953. – 52 с.

Диба А. Наша гірка дорога до Лесі Українки // Жіночий світ. – Winnipeg, Manitoba. – 1993. – Ч. 7–8. – С. 4–10.

Донцов Д. Д. Леся Українка // Літературно-науковий вісник. – 1918. – Кн. 4–5. – С. 182–184.

Донцов Д. Д. Поетка українського рісорджіменту // Літературно-науковий вісник. – 1922. – Кн. 1. – С. 28–45.

Дражевська Л. Сестра Лесі Українки розповідає // Наше життя. – 1978. – Ч. 3. – С. 4–5.

Євшан М. Леся Українка. Твори. Книга перша // Літературно-науковий вісник. – 1911. – Т. 56. – С. 612–614.

Забужко О. С. До характеристики філософсько-історичної концепції Л. Українки // Філософська і соціологічна думка. – 1989. – № 4. – С. 86–96.

Зелінська Л. В. Біографічний нарис: грані пізнаного і прихованого (На матеріалах біографії Л. Українки) // Українська мова і література в школі. – 1991. – № 2. – С. 18–23.

Зеров М. Леся Українка. Критично-бібліографічний нарис. – Харків-Київ, 1924. – 64 с.

Зеров М. Леся Українка // Визвольний шлях. – 1971. – Кн. 3–4. – С. 273–289; Кн. 2. – С. 149–166.

Злупко С. Творче єднання (Про взаємини Л. Українки з представниками демократичного руху Західної України) // Жовтень. – 1963. – № 8. – С. 13–15.

Камінська М. Леся Українка у Вижниці на Буковині // Визвольний шлях. – 1971. – Кн. 12. – С. 1368–1381; 1972. – Кн. 1. – С. 70–85; Кн. 2. – С. 212–230; Кн. 3. – С. 391–403.

Косач-Кривинюк О. Леся Українка: Хронологія життя і творчості. – Нью-Йорк, 1970. – 278 с.

Куликов І. М. Леся Українка – видатний український мислитель і революціонер. – Харків, 1962. – 244 с.

Куликов И. М. Леся Украинка и революция 1905 – 1907 гг. // Ученые записки Харьковского университета. – Т. 66. Труды кафедры марксизма-ленинизма. – Т. 2. – Харьков, 1956. – С. 275–291.

Маланюк Є. До роковин Лесі Українки // Визвольний шлях. – 1971. – Кн. 2. – С. 194–200.

Мищенко Л. І. Леся Українка в літературному житті. – К., 1964. – 262 с.

Музичка А. Леся Українка, її життя, громадська діяльність і поетична творчість. – К., 1925. – 105 с.

Музичка А. Революція 1905 и творчество Леси Украинки // Ученые записки Семипалатинского педагогического университета. – Вып. 1 (1955). – С. 67–81.

Науковий Сімпозиум присвячений творчості Лесі Українки в Мюнхені // Український голос. – 1989. – Ч. 8. – С. 7.

Наумович С. Леся Українка; Марсель Пруст // Визвольний шлях. – 1971. – Кн. 10. – С. 1186–1188.

Одарченко П. Нові матеріали до творчості Л. Українки // Записки Ніжинського інституту народної освіти. – Ніжин, 1928. – Кн. VIII. – С. 159–174.

Ошуркевич О. Поїздка І. Франка до родини Косачів у Колодяжне // Архіви України. – 1971. – № 2. – С. 10–12.

Пазуняк Н. Перед пам'ятником Л. Українки // Наше життя. – 1961. – Ч. 3. – С. 3–4.

Полек В. Літопис Лесі Українки // Слово і час. – 1993. – № 5. – С. 87–89.

Пук Я. Леся Українка та її творчість // Український голос. – 1988. – Ч. 8. – С. 5.

Резанов В. Леся Українка, сучасність і античність // Записки Ніжинського інституту народної освіти та науково-дослідної кафедри Історії Культури й Мови при інституті. – Ніжин, 1929. – Кн. IX.

Роєнко Л. Леся Українка // Українське відродження. – Канада. – 1984. – Березень. – Ч. 2. – С. 11–13.

Рожко В. Є., Миць М. Я. Нові документи Державного архіву Волинської області про родину Косачів // Архіви України. – 1988. – № 5. – С. 67–68.

Росляк О. Леся Українка // Наша дорога. – 1975. – Ч. 1. – С. 59–61.

Сарбей В. Г. Провісник свободи і братерства народів (до 50-річчя смерті Л. Українки) // Український історичний журнал. – 1963. – № 4. – С. 120–124.

Сімович В. Листування Лесі Українки з І. Маковеєм, з додатком листів Олени Пчілки та власних споминів про побут Лесі Українки в Чернівцях. – Львів, 1938. – 67 с.

Старицька-Черняхівська Л. Хвилини життя Лесі Українки // Україна. Наука і культура. Київ, 1989. – Вип. 23. – С. 364–374.

Стешенко О. Ясній пам'яті товариша. Матеріали до біографії Л. Українки // Жінка. – 1939. – Ч. 3. – С. 3–5.

Тарахан-Берега З. Лесин рушник (Про відвідування Л. Українкою Шевченкової могили) // Україна. – 1991. – № 9. – С. 23–25.

Шалагіна Л. Сестри: Маловідомі сторінки родинного літопису сестер Лесі Українки та її матері Олени Пчілки // Київ. – 1992. – № 3. – С. 121–126.

Шаян В. Слово про Лесю Українку // Визвольний шлях. – 1963. – Кн. 9. – С. 987–991.

Шаян В. Страх Москви перед Л. Українкою // Визвольний шлях. – 1967. – Кн. 3. – С. 291–302.

4. Жінка в період Центральної Ради та національних змагань за українську державність (1917–1921)

Волинець Л. Участь жіноцтва у “листопаді” // Жіночий світ. – Вінніпег, 1955. – Ч. 11. – С. 2–3.

Гладка Л. Олена Теліга // Наше життя. – 1986. – Ч. 2. – С. 8–10.

Голгофа української жінки // Визвольний шлях. – Лондон, 1956. – Кн. 11 / 35. – С. 1233–1239.

Грицай О. Олена Теліга // Жіночий світ. – 1954. – Ч. 2. – С. 3.

Громада українських жінок у Берні // Наша мета. – 1919. – Ч. 15. – С. 1.

Девоссер-Вітошинська С. Участь жіноцтва у визвольних змаганнях 1918–1922 рр. // Новий шлях (Торонто), 1981. – 14 березня.

Дурбак І. Д-р. Олена Степанів-Дашкевич – символ героїчної України // Жіночий світ. – Вінніпег, Манітоба, 1973. – Ч. 6. – С. 2.

Жінка в Українській Центральній Раді // Наше життя. – 1953. – Ч. 1. – С. 3–5.

Жінки – героїні в армії УНР // Наше життя. – 1984. – Ч. 5–6. – С. 20–21.

Жінки у боротьбі за волю // Наше життя. – 1974. – Ч. 10. – С. 3–5.

Жіночий рух на чужині // Громадянка. – 1938. – 1 жовтня.

Жук Г. Український Жіночий Союз // Наше життя. – 1961. – Ч. 10. – С. 15.

Залізник О. Із моїх спогадів про Олену Степанів // Наше життя. – 1964. – Ч. 1. – С. 10.

Залізник О. Із споминів про Ольгу Басараб // Жіночий світ. – Вінніпег, 1953. – Ч. 2. – С. 2–3, 17.

Клинович Ю. Поезія Олени Теліги // Наше життя. – 1978. – Ч. 4. – С. 9–10.

Книш І. Останній салют Олені Степанів // Визвольний шлях. – 1963. – Кн. 11–12. – С. 1304–1314.

- Лятуринська О. Про Олену Телігу // Жіночий світ. – 1956. – Ч. 2. – С. 5.
- Мірна Зінаїда. Пламінкова і українське жіноцтво на еміграції // Франтішка Пламінкова: з нагоди 60 літнього ювілею / За ред. Марії Омельченко. – Прага, 1935. – С. 26–34.
- Мудрий В. Пам'яті української парламентаристки // Наше життя. – 1956. – Ч. 6. – С. 3.
- Навроцький О. Українське жіноцтво в боротьбі за волю України // Жіночий світ. – 1954. – Ч. 9. – С. 2–4.
- Незабутня Ольга Басараб (під ред. І. Книш). – Вінніпег, 1976. – 240 с.
- Олесків-Федорчак С. З листопадових споминів // Наша мета. – 1919. – 2 березня.
- Панчук Я. Ольга Петлюра // Наше життя. – 1981. – Ч. 5. – С. 6–7.
- Подрах І. Остання постанова Олени Теліги // Наше життя. – 1972. – Ч. 3. – С. 7–8.
- Рудницька М. Всесвітній союз Українок // Жінка. – 1937. – Листопад. – С. 1.
- Рудницька М. Два конгреси // Наша хата. – 1928. – Ч. 11 (Листопад). – С. 6.
- Рудницька М. Львівське жіноцтво під час падолистового перевороту // Наша мета. – 1919. – 23 листопада; Наше життя. – 1986. – Ч. 11. – С. 3–5.
- Рудницька М. Фрагменти з української закордонної акції // Свобода. – 1956. – 11 квітня.
- Русова С. З Відня до Гаги // Нова Україна. – 1922. – 15 червня. – С. 25–27; 6 серпня. – С. 14–18.
- Спогад про чужинку, що станула нам у пригоді // Жінка. – 1939. – 1 лютого. – С. 8–9.
- Суровцева Н. Третій Інтернаціональний конгрес Жіночої ліги миру і свободи і українське жіноцтво // Свобода. – Джерсі-Сіті. – 1921. – 8 серпня.
- Українська жіноча національна рада в Празі // Нова хата. – 1935. – Ч. 11.
- Український жіночий союз у Празі // Нова хата. – 1932. – Ч. 10. – С. 7.
- Храплива Л. Ольга Басарабова // Жіночий світ. – 1965. – Ч. 2. – С. 2–3.
- Черін Г. Ольга Басараб – символ героїзму // Жіночий світ. – 1964. – Ч. 2. – С. 3.

Чикаленко-Келлер Г. Міжнародна жіноча рада // Наше життя. – 1952. – Ч. 7–8. – С. 5.

Шепарович-Федак О. В десятиліття // Альманах жіночої долі. – Коломия, 1930. – С. 48–53.

Шепарович – Федак О. Листопадові спогади // Жінка. – 1936. – 1 листопада.

Янішевська Г. 50-річчя здобуття громадських прав української жінки. – Вінніпег, 1968. – 30 с.

5. Перший Всеукраїнський жіночий конгрес (23–27 червня 1934 р.)

Віздевий Конгрес наших жінок // Нова Зоря. – 1934. – Ч. 48 (1 липня).
Відмова залізничних знижок на жіночий конгрес // Діло. – 1934. – 25 червня.

День Української селянки // Новий час. – 1934. – 27 червня.

Дурбак І. Найкраще zorganizований український конгрес // Діло. – 1934. – 27 червня.

Жіночий Конгрес – День селянки // Нова Зоря. – 1934. – 5 липня.

Жіноча Сила. В пам'ять I-го з'їзду народного жіноцтва. – Ужгород, 1934.

З. М. Професор Софія Русова про жіночий конгрес у Станіславі // Діло. – 1934. – 26 травня.

Каталог: Виставка Українського жіночого Конгресу. – Станіславів, 1934, 23–27 VI. – 34 с.

Кисілівська О. Жіночий Конгрес на Підкарпатті // Жіноча доля. – 1934. – 15 червня. – С. 18–19.

Курдидик А. Український жіночий конгрес у Станіславі // Діло. – 1934. – 28 червня.

Курдидик А. Віч-на-віч Великого історичного свята української жінки // Діло. – 1934. – 2 липня.

Курдидик А. Як відбувся 35 років тому Великий конгрес Українського жіноцтва // Жіночий світ. – 1969. – Ч. 7–8. – С. 10–13.

Мірна З. Враження з Українського жіночого конгресу в Станіславові // Жіноча доля. – 1934. – Ч. 15–16. – С. 3–4.

Мурашко К. Величавий з'їзд Союзу Українок Карпатської України 1937 р. // Наше життя. – 1984. – Ч. 3–4. – С. 33–34.

Назарук О. Жіноча справа: З приводу I-го українського конгресу. – Львів, 1934. – 32 с.

Нижанківська М. Репрезентаційний концерт // Діло. – 1934. – 27 червня.

Перший Всеукраїнський жіночий конгрес // Наше життя. – 1974. – Ч. 7, 8, 9.

Привіт Вам у Станіславі // Діло. – 1934. – 24 червня.

Резолюції Українського жіночого конгресу // Українська суспільно-політична думка в 20 столітті: Документи і матеріали. – Мюнхен: Сучасність, 1983. – Т. 2. – С. 365–374.

Резолюція Українського Жіночого Конгресу. – Станіслав, 23–27 червня 1934. – Львів, 1934.

Рудницька М. Завдання й обов'язок українського зорганізованого жіноцтва // Діло. – 1934. – 27, 28 червня.

Рудницька М. Підсумки 50-ліття (Кореспонденція) // Український жіночий конгрес: одноднівка. – Станіслав. – 1934. – 23–27. VI.

Рудницька М. Український Жіночий Конгрес // Діло. – 1934. – 24 червня.

Рудницька М. Шум довколо Жіночого Конгресу // Діло. – 1934. – 4 квітня.

Рудницька М. Що є і що не є політикою (Полев. кореспонденція) // Діло. – 1930. – Ч. 92. – 29 квітня.

Український жіночий конгрес (23–27 червня 1934 р.) в Станіславі. Резолюції. – Львів, Наклад Союзу Українок, 1934. – 20 с.

Ч. А. Жіночий Конгрес // Нова Зоря. – 1934. – Ч. 47 (28 червня).

6. Жінка в Радянській Україні

А

Александрів А. Останній рік п'ятирічки і завдання трудящої жінки. – Харків, 1932. – 54 с.

Абрамов Ю. Земельні права жінки на Україні. – Харків, 1927. – 64 с.

Ангелина П. Люди колхозных полей. – Сталино, 1959. – 34 с.

Алиман М. В., Онипко Т. В. Женщины и молодежь в потребительских обществах Украины (1921–1925). Рукопись депонирована в ИНИОН АН СССР № 45030 от 27. 07. 91. – 16 с.

Астахова Н. В., Целлариус О. Н. Ольга Пилацкая. – К., 1973.

Ауссем В. Евгения Бош 1879–1925. – Харьков, 1927.

Б

Бардіна Н. Мое п'ятиріччя. – Дніпропетровськ, 1935. – 18 с.

Батшева М. М. О внедрении женского труда в каменноугольной промышленности. – Харьков, 1934. – 21 с.

Бахматова Л. Діяльність партійних організацій західних областей

України по залученню жінок-селянок до колгоспного будівництва // Український історичний журнал. – 1969. – № 10. – С. 49–55.

Березіна Г. Жінки Радянської країни. – К., 1948. – 35 с.

Березіна З., Бодрова Г. Жінки Радянської України – активні будівники комунізму. – К., 1954. – 56 с.

Белінська О. Ф. Залучення робітниць партійними організаціями України до активного суспільно-політичного життя (1921–1925) // Український історичний журнал. – 1963. – № 4. – С. 80–85.

Бильшай В. Партия и работница. – Харьков, 1925. – 48 с.

Білоцерківський окружний з'їзд робітниць і селянок 3-й, 1926. Матеріали з'їзду. – Біла Церква, 1926. – 14 с.

Богачевська-Хомяк М. Жінки в Радянській Україні // Україна. Наука. Культура. – К., 1991. – Вип. 25. – С. 67–76.

Богачевська-Хомяк М. Жінки радянської України // В кн.: Білим по білому: Жінки в громадському житті України. 1984–1939. – К., 1995. – С. 330–366.

Бодня-Бодненко Л. Що має селянка в колгоспі? – Харків, 1930. – 30 с.

Большая сила. Опыт работы женского ИТР шахт Донбасса. – Сталино-Донбасс, 1936. – 44 с.

Боряк Г. В., Овсієнко О. Ф. Документи ЦДІА УРСР про діяльність Є. Б. Бош // Архіви України. – 1979. – № 4. – С. 38–42.

Бош Е. Год борьбы. Борьба за власть на Украине с апреля 1917 до немецкой оккупации. – М., 1925. – 34 с.

Бошко В. Навколо нового шлюбного кодексу // Життя і революція. – 1926. – № 2–3. – С. 110–113.

Бошко В. Становище жінки за радянським правом // Життя і революція. – 1925. – № 3. – С. 71–75.

Брызгалова В. К. К вопросу об участии женщин в защите завоеваний Октября. – Днепрпетровск, 1989. Рукопись депонирована в ИНИОН АН СССР № 38459 от 21. 06. 89. – 14 с.

Бріккер Б. Полум'яне життя революціонерки (П. З. Полякової) // Архіви України. – 1971. – № 6.

В

Варганюк П. Л. Героїчне і трагічне в долі Є. Б. Бош // Український історичний журнал. – 1989. – № 8. – С. 94–104.

Вергун-Модрицька В. Становище жінки у вільному світі і в СРСР // Жіночий світ. – 1957. – Ч. 5. – С. 4.

Вергун-Модрицька В. Українське жіноцтво як національно-державний чинник // Жіночий світ. – Вінніпег, 1956. – Ч. 11. – С. 2–3.

Ветерани революції: старі революціонери. – К., 1926.

ВКП(б) в резолюціях і рішеннях съездів конференцій і пленумів ЦК. – М., 1933. – Ч. 1. – С. 361, 409–410, 490, 533–534, 628–629. На вказаних сторінках написані постанови ВКП (б) про роботу серед робітниць і селянок і про жінвідділи. Ч. II. (1924–1933). – С. 7–8, 38, 47, 62, 70–72, 97–98, 118, 192, 297, 431.

Визволена жінка // Західна Україна під большевиками. IX. 1939 – VI. 1941. Збірник за редакцією Мілени Рудницької. – Нью-Йорк, 1958. – С. 84–90.

Вірна дочка партії – О. Пілацька // Жінка. – 1959. – № 3. – С. 22.

Вітрук Л. Д. Жінки-трудівниці в період соціалістичної індустріалізації. / На матеріалах промисловості Української РСР, 1926–1932. – К., 1973. – 57 с.

Вітрук Л. Д. Підвищення загальноосвітнього та професійно-технічного рівня робітниць України в 1926–1932 // Український історичний журнал. – 1967. – № 3. – С. 48–58.

Вітрук Л. Д. Про громадсько-політичну діяльність робітниць України в 1926–1932 // Український історичний журнал. – 1965. – № 12. – С. 47–54.

Вітрук Л. Д. Участь жінок у промисловому будівництві на Україні (1926–1929) // Український історичний журнал – 1965. – № 3. – С. 114–119.

Вовк Л. П. Розвиток освіти серед жінок в УРСР (1917–1941) // Український історичний журнал. – 1975. – № 11. – С. 81–84.

Вовк М. Жінки західної України в революційному русі // Радянський Львів. – 1948. – № 3. – С. 51–53.

Восьмое марта. Сборник материалов для проведения международного дня работниц Донецкого губкома ЦК КП(б)У. Отдел работниц и крестьянок. – Артемовск, 1925.

Всеукраїнський з'їзд робітниць і селянок (1927) / Второй всеукраинский съезд работниц и селянок / Сб. материалов. – К., 1927. – 80 с.

Г

Гаско Б. Ю. Жіноча праця на Україні. – Харків, 1932. – 36 с.

Героїні соціалістичної праці: Збірка матеріалів. – К., 1936. – 70 с.

Гладкова Х. Селянка до революції і тепер... – Харків, 1929. – 62 с.

Гнатюк Д. Жінка СРСР. – К., 1941. – 47 с.

Гнатюк Д. Жінки за державним кермом. – К., 1936. – 36 с.

Гнедишева Н. Оволодіння технікою робітницями промисловості УРСР в роки першої п'ятирічки // Вісник Харківського університету. – 1970. – № 51.

Голубенцева В. Г. Великий Жовтень і розв'язання жіночого питання в СРСР. – К., 1977. – 26 с.

Горбач А. Сибірський голос про емансипацію жінки // Наше життя. – 1985. – Ч. 3–4. – С. 7–8.

Горбунова М. І. Серафима Іллівна Гопнер (До 90-річчя від дня народження) // Український історичний журнал. – 1970. – № 4. – С. 115–117.

Гордієнко Г. Участь жінки в господарському житті України // Жіночий світ. – Вінніпег, 1958. – Ч. 7–8. – С. 2.

Гречуха М. С. Вибори до Верховної Ради Української РСР та участь у них жінок. – К., 1947. – 40 с.

Гриценко А. П., Тимченко Ж. П. Євгенія Богданівна Бош (1879–1925 рр.). – К., 1964. – 92 с.

Гушинець Н. О. Архівні джерела про підготовку жіночих кадрів для народного господарства Української РСР (1933–1941) // Архіви України. – 1984. – № 2. – С. 65–68.

Гушинець Н. О. З досвіду діяльності Компартії України по залученню жінок до оборонно-масової роботи (1933–1941) // Вісник Київського університету. Актуальні питання історії КПРС. – 1985. – Вип. 18. – С. 25–29.

Гушинець Н. О. Участь жінок України в суспільно-політичному житті республіки (1933–1941) // Український історичний журнал. – 1984. – № 3. – С. 102–105.

Д

Дембский А. Работница и жилищная кооперация. – Харьков, 1926. – 35 с.

Денека В. М., Любинец И. Я. Передовые женщины Западной Украины в движении за демократическую культуру под руководством КПЗУ (1919–1939 гг.) / Львовский гос. университет им. И. Франко. – Львов, 1990. Рукопись депонирована в ИНИОН АН СССР № 42231 от 27.06.90. – 29 с.

Дівчата-державні діячі. – К., 1939. – 46 с.

До всіх робітниць і трудящих селянок Харківщини. – Харків, 1929. – 14 с.

Дочери Октября: Работницы и селянки Украины в дни Великой пролетарской революции 1917–1922. – Харьков, 1922. – 151 с.

Дудукалов С. М. Участь трудящих жінок України в боротьбі проти контрреволюції (1918–1920 рр.) // Український історичний журнал. – 1986. – № 5. – С. 130–135.

Дужева Л. Д. Конкордия Николаевна Самойлова. – М., 1979. – 87 с.

Е

Есбе Ю. Права жінки за радянським законом. / Довідник для низового радянського апарату й активу. З передмовою Г. Г. Петровського. Уложив прокурор НКО УРСР Ю. Есбе. – Харків, 1928. – 136 с.

Ж

Жены ИТР на стройках. – Днепродзержинск, 1936. – 16 с.

Жінка соціалістичної України. Статистичний довідник. – К., 1937. – 162 с.

Жінки в громадянській війні. Епізоди боротьби на Північному Кавказі та на Україні в 1917–1920 рр. – К., 1938. – 244 с.

Жінки в революції // Жінка. – 1959. – № 11.

Жінки Донбасу в боротьбі за промфінплан. (Збірка). – Харків, 1931. – 34 с.

Жінки революції. Комплект з 16 листівок. / Автор-упорядник Волошина М. Т. – К., 1990. – 16 с.

Жіноча воля: Читанка / Центральний відділ ЦК КП(б)У. – Харків, 1926. – 205 с.

Жіноча праця на Україні. Статистичний довідник. – Харків, 1930. – 125 с.

Жіночі гуртки в сельбудах та хатах-читальнях. Збірка: Метод. вказівки та програми для жіночих гуртків при сельбудах та хатах-читальнях). – Харків, 1929. – 146 с.

З

Загорська А. Індустріалізація і трудяща жінка. – Харків, 1930. – 80 с.

Замлинський В. О. Життя для людей (Про П. В. Васюту – першу жінку депутата Верховної Ради СРСР від західних областей України, організатора першого колгоспу на Волині). – Львів, 1962. – 54 с.

Зеленчук І. П. Чому жінка релігійніша від чоловіка. – Х.-К., 1930. – 77 с.

Золотова В. Активістка в громадських організаціях (На матеріалах Харкова). – Харків, 1929. – 68 с.

І

Известия Первого Всеукраинского съезда работниц и крестьянок. – Харьков, 1920. – 72 с.

К

Каліновський А. Жінки за державним кермом. – К., 1937. – 34 с.

Карагодская М. Индустриализация страны и задачи работницы. – Х., 1929. – 46 с.

Карпов М. О. Дочки великої бурі на Україні – Софія Соколовська, Марія Михайловська, Дуся Киреева, Жєня Жигаліна. – К., 1967. – 32 с.

- Кисельова Т. А., Целларіус О. М. Ольга Володимирівна Пілацька (до 80-річчя з дня народження) // Український історичний журнал. – 1963. – № 5. – С. 124–126.
- Кізько П. Письменниці в Україні // Наше життя. – 1963. – Ч. 5. – С. 3; Ч. 8. – С. 3–4; Ч. 9. – С. 3–4.
- Кірсанова К. Повна рівність жінок в СРСР. – Київ, 1937. – 46 с.
- Кіх М. Жінки-будівниці нового колгоспного життя / Уляна Ваштик, Федора Безугла, Катерина Куць, Стефанія Олексюк і Ганна Пилипчук, Юлія Мороз і Єва Нос, Катерина Коляда. – Львів, 1950. – 93 с.
- Клушинська Д. Чому жінки жадають політичних прав. – New York: Накладом вид-ва політичних книжок “Голос правди”. – 1918. – 30 с.
- К. М. Работа не окончена (работа Женотдела в Харьков. Губ.) // Пролетарская Мысль. – 1923. – № III–IV. – С. 2.
- Ковальов П. Парасковія Микитівна Ангеліна – кандидат у депутати Верховної Ради СРСР. – Київ, 1937. – 34 с.
- Ко всем работницам и трудящимся селянкам Харьковщины. Обращение Харьков. окружкома КП(б)У. – Харьков, 1929. – 12 с.
- Кожухало І. П. Борець-революціонер (До 85-річчя з дня народження Є. Б. Бош) // Український історичний журнал. – 1964. – № 4. – С. 120–124.
- Коллонтай А. Работница за год революции. – Одесса, 1920. – 16 с.
- Комінтерн і трудяща жінка. Вступна стаття К. Кірсанової. – Харків, 1928. – 72 с.
- Конкина Е. И. Работницы Украины в деятельности ленинской “Правды” // Украинский исторический журнал. – 1972. – № 10.
- Кононенко О. Сучасне становище жінки під Советами // Жіночий світ. – 1962. – Ч. 4. – С. 6; 1963. – Ч. 4. – С. 3.
- КПУ. Отдел работниц и крестьянок. Культурно-бытовая работа среди работниц и крестьянок. Материалы и резолюции Оргбюро ЦК КП(б)У. – Харьков, 1922. – 48 с.
- Кріз бурю часу / Упоряд.: М. О. Левкович, керівник групи та ін. Редколегія: І. Д. Донков, відповід. редактор та ін. – К., 1982. – 295 с.
- Крячок М. Член більшовицького ревкому (До 75 річчя з дня народження Галі Тимофєєвої) // Архіви України. – 1971. – № 5. – С. 53–57.
- Кузнецова М. Моє життя. – Харків, 1931. – 24 с.
- Кулеба Г. І. Життя, віддане революції (Документи ЦДІА УРСР про Р. С. Землячку) // Архіви України. – 1977. – № 1. – С. 48–52.
- Культурно-бытовая работа среди работниц и крестьянок. Материалы и резолюции Оргбюро ЦК КП(б)У. – Харьков, 1929. – 48 с.
- Курій Г. М. Радянські жінки – активні будівники комунізму. – К., 1975. – 18 с.

Курченко Т. Е. Діяльність жінвідділів України по боротьбі з неписьменністю жінок-робітниць (1921–1925 рр.) // Вісник Київського університету. Історичні науки. – 1988. – Вип. 30. – С. 18–24.

Курченко Т. Е. Женотделы партийных комитетов Украины в борьбе за идейно-организационное сплочение работниц вокруг партии (1921–1925) // Научные труды по истории КПСС. – 1988. – Вып. 154. – С. 117–122.

Кустелян М. Робітниця в міських радах. – Харків, 1929. – 36 с.

Л

Левитов И. А. Женщина и рабочая кооперация. – Харьков, 1928. – 66 с.

Левкович М. Жінка в революційній боротьбі та громадянській війні на Україні. Істпар. ЦК КП(б)У. Всеукраїнський жіночий комітет. – Х., 1928. – 93 с.

Левкович М. Работницы и селянки на ленинском пути. – Харьков, 1926. – 64 с.

Логуш М. Вигляд жінки в СРСР // Наше життя. – 1955. – Ч. 4. – С. 8; Ч. 5. – С. 10.

Логуш М. Жіноцтво в Карпатській Україні // Наше життя. – 1954. – Ч. 7–8. – С. 3–4.

Логуш М. Жіноцтво Карпатської України в державному будівництві // Наше життя. – 1954. – Ч. 10. – С. 3–4.

Луговикіна М. Жінки країни Рад. – К., 1947. – 34 с.

Луговикіна М. Жінки – велика сила соціалістичного будівництва. – К., 1950. – 56 с.

Луцька С. Жіноча преса в УРСР // Сучасність. – 1974. – № 7–8. – С. 128–132.

М

Мартич Ю. Парасковія Гусятнікова. Депутат Верховної Ради СРСР (від Київсько-Молотовської округи). – К., 1938. – 24 с.

Материалы и постановления Оргбюро ЦК о женском труде на Украине. – Харьков, 1929. – 46 с.

Материалы Конференции женщин-стахановок, жен стахановцев-рабочих и инженерно-технических работников автопредприятий Юга 8–10 марта 1936. – Харьков, 1936. – 52 с.

Матеріали першої Всеукраїнської наради жінок-колективісток. – Харків, 1929. – 56 с.

Мацина З. В. Боротьба Компартії України за підвищення культурно-технічного рівня жінок 1926–1929 рр. // Вісник Харківського університету. – 1972. – № 78.

Мацына З. В. К вопросу о мероприятиях КПУ по оживлению Советов и вовлечению в их работу женщин республики (1926–1929) // Труды кафедры истории КПСС Харьковского университета. – 1964. – Вып. 3. – С. 42–54.

Мелітопольський окружний з'їзд робітниць та селянок, членів рад, 1-й, 1927. Резолюції, постанови 6–7 жовтня. – Мелітополь, 1927. – 13 с.

Мирошникова П. Т. Делегатские собрания крестьян – основная форма работы партии среди женщин села в 1921–1925 гг. (Материалы Украины) // Ученые записки Харьковского юрид. ин-та. – Харьков, 1961. – Вып. 13.

Мойрова В. Я. // Жінка. – 1960. – № 12. – С. 22.

Мойрова В. Я. Як розпочати і як проводити роботу серед жіночого пролетаріату та селянок. – Харків, 1921. – 43 с.

Мужество в красной косынке: Очерки. – Донецк, 1975. – 120 с.

Н

Назаров М. Магнитогорск-Україна (Всесоюзный перелік ударниць). – Харків, 1931. – 32 с.

Недоля Л. Смерть приватній кухні. – К., 1925. – 23 с.

Новая жизнь. Опыт работы жен ИТР металлургии и машиностроения Донбасса / Под ред. Г. Залкиндера и Вл. Дроздова). – Сталино-Донбасс, 1936. – 54 с.

Нюрина Ф. Женщины в борьбе за новое общество. – Харьков, 1930. – 56 с.

О

Онипченко В. Всесоюзное совещание женщин командиров производства и его роль в повышении общественно-политической активности женщин (На примере Донбасса в годы II пятилетки). – Киев-Черкасы, 1982. Рукопись депонирована в ИНИОН АН СССР № 14629 от 09. 12. 83. – 22 с.

Онипченко В. Деятельность Коммунистической партии по вовлечению женщин в стахановское движение (на прим. Донбасса в годы второй пятилетки). – Черкасы, 1986. Рукопись депонирована в ИНИОН АН СССР № 24463 от 11. 03. 86. – 12 с.

Оніпченко В. П. Підвищення кваліфікації жінок у роки другої п'ятирічки. На прикладах Донбасу // Український історичний журнал. – 1977. – № 1. – С. 43–50.

Орман А. І. Робітниця у важкій індустрії. – Харків, 1931. – 31 с.

П

Паламарчук Л. Жінка – активна сила в боротьбі за п'ятирічку. Скорочена стенограма доповіді на нараді активу жінок західних,

Ізмаїльської і Закарпатської областей України 9 січня 1947 року в Києві. – К., 1947. – 44 с.

Папакін Г. В. Нові архівні документи про діяльність О. М. Коллонтай на Україні (Лютий-вересень 1919) // Архіви України. – 1986. – № 5. – С. 50–55.

Патлажан Ю. І. Жанна Лябурб // Український історичний журнал. – 1987. – № 4. – С. 139–141.

Підікецький В. Жіноча праця в сільському господарстві // Життя і революція. – 1925 – № 10. – С. 86–95.

Пикалова Т. И. Вопросы историографии деятельности Коммунистической партии Украины по вовлечению трудящихся женщин в осуществление культурной революции в период строительства социализма // Вестник Харьковского университета. – 1984. – № 254. – С. 96–102.

Пикалова Т. И. Боевым путем // Украинский исторический журнал. – 1984. – № 7. – С. 52–59.

Пикалова Т. И. Борьба за преодоление неграмотности среди трудящихся женщин Украины (1917–1937) // Вопросы истории СССР. – Харьков, 1984. – Вып. 29. – С. 8–16.

Пикалова Т. И. Деятельность КПУ по вовлечению трудящихся женщин в высшие учебные заведения в годы социалистического строительства // Вопросы истории. – 1985. – Вып. 30. – С. 106–115.

Пілацька О. Жінка-робітниця в соціалістичному будівництві. – Харків, 1930. – 24 с.

Пилацкая О. Основные вопросы массовой работы партии среди работниц и селянок (К X съезду КП(б)У). – Харьков, 1927. – 80 с.

Пілацька О. Ради і трудяща жінка. – Харків, 1930. – 30 с.

Подгорненська У. Ліквідація неграмотності і малограмотності серед жінок // Комунарка України. – 1923. – № 9–10.

Подгорненская У. Очередные задачи ликвидации неграмотности на Украине // В кн.: Ликвидация неграмотности в городе и деревне. – М., – Л., 1926. – С. 54–61.

Подорожня Г. Жінка опанує техніку. – Харків-Одеса, 1930. – 38 с.

Положення про організацію жіночих виробничих нарад у колгоспах. – Харків, 1931. – 14 с.

Р

Резолюції Всесоюзної наради профспілок у справі заглиблення жіночої праці у соціалістичну індустрію затверджені Президією ВУРПС 13 лютого 1931. – Харків, 1931. – 32 с.

Резолюції Всеукраїнської наради робітників серед жінок 3–6 квітня 1929. – Харків, 1929.

Робітниця у важкій індустрії. Досвід застосування жіночої праці на заводі ім. Ілліча. – Харків, 1931. – 40 с.

Розов Л. Жінки-червонопрапорці. – Харків, 1934. – 108 с.

Романько Э. Н. Развитие трудовой и общественной активности женщин Украины (1933–1937 гг.) / Донецкий политехнический ин-т. – Донецк, 1989. Рукопись депонирована в ИНИОН АН СССР № 37551 от 12. 04. 89. – 12 с.

Русова С. Жіночі постаті в радянській літературі // Жінка. – 1935. – Ч. 10.

С

Савинець В. А. Використання КПЗУ досвіду більшовиків у Жовтневій революції по залученню жінок до боротьби за Радянську владу (1929–1938 рр.) // Вісник Львівського університету. Серія суспільних наук. – Львів, 1967. – Вип. 3. – С. 39–45.

Самойлова К. В объединении залог победы. – М., 1921. – 38 с.

Самойлова К. Крестьянка и советская власть. – М., 1921. – 28 с.

Самойлова К. Первый Всероссийский съезд и организация работниц. Изд. 2-е. – Харьков, 1920. – 26 с.

Сатулла Є. Жінка країни соціалізму. – К., 1938. – 88 с.

Серіна Є. Нові жіночі кадри для народного господарства. – Харків, 1931. – 40 с.

Сирцова С. Участь жінок України в соціалістичному будівництві (1925–1941 рр.) // Український історичний журнал. – 1969. – № 3. – С. 41–47.

Славні трудівниці. Розповідь про жінок Радянської України. – К., 1961. – 272 с.

Союз Солдаток у Харкові // Жінка. – 1957. – № 6. – С. 4.

Т

Тимченко Ж. Видатні жінки-революціонери у Києві. – К., 1971. – 23 с.

Тимченко Ж. Жінки в революційній боротьбі. – К., 1977. – 26 с.

Тимченко Ж. Організаційні заходи КП по залученню робітниць і селянок до радянського будівництва на Україні (1919–1920 рр.) // Український історичний журнал. – 1965. – № 3. – С. 57–65.

Тимченко Ж. Серед героїв наші імена // Наука і суспільство. – 1986. – № 10. – С. 15–16.

Тимченко Ж. Трудящі жінки в боротьбі за владу Рад на Україні 1917–1920. – К., 1966.

Тимченко Ж. Участь жінок-робітниць Києва в революційній боротьбі (березень 1917–січень 1918) // Український історичний журнал. – 1982. – № 1. – С. 52–65.

Третій Всеукраїнський з'їзд робітниць і селянок (16–20 січня 1927 р.) – Харків, 1927. – 54 с.

У

Українська нарада дружин господарників, інженерно-технічних працівників і стаханівців легкої промисловості України. Організаційна комісія. До Української наради дружин господарників, інженерно-технічних працівників і стаханівців легкої промисловості України. Вип. 1. – К., 1937. – 17 с.

Усовский Б. Политические права женщин. – Харьков, 1927. – 23 с.

Ф

Філатова К. Революційний рух робітниць і селянок України // Жіноча доля: Читанка. – Харків, 1925. – С. 14–16.

Х

Харьковский областной союз потребительской кооперации. Бюллетень Харьковской облпотребкооперации о работе женщин. – Харьков, 1939. – 16 с.

Хатаевич М. Повністю включити велику силу в боротьбу за колгоспне заможне життя. Промова на обласній конференції ударниць-колгоспниць і робітниць радгоспів 1 березня 1935. – Київ, 1935. – 30 с.

Холодний І. Оборона країни і завдання жінки. – Харків, 1930. – 28 с.

Ч

Чистик Є. Масова колективізація і участь селянки. – Харків-Київ, 1930. – 64 с.

Ш

Шабурова М. Жінка – велика сила. – К., 1935. – 172 с.

Шевченко Л. Родинний та громадський стан жінки України // Жіноча доля. – Коломия, 1928. – С. 21–24.

Шепета М. Т. Роль жінки в розвитку соціалістичного господарства Буковини // Наукові записки Чернівецького державного університету. – Т. XXXVI. Серія суспільних наук. – Вип. 157. – С. 105–122.

Шмаргонь О. Селянка-активістка в кооперативному будівництві. – Харків, 1929. – 52 с.

Шмаргонь О. Селянка в колективах. – Харків, 1930. – 56 с.

Шмаргонь О. Читанка для делегатки-селянки. – Харків, 1929. – 126 с.

Я

Ярмаль А. И. Патриотки Донбасса. – Сталино, 1948. – 60 с.

7. Жіночий фактор перемоги у Великій Вітчизняній війні

Б

Бондарчук Н. Д., Коваленко Л. А. Деятельность Коммунистической партии Украины по мобилизации женщин на восстановление народного хозяйства (1943–1945 гг.) // Научные труды по истории КПСС. – 1985. – Вып. 135. – С. 67–72.

Бондарчук Н. Д. Роль партійно-радянської преси в розвитку трудової активності колгоспниць у 1943–1945 рр. // Український історичний журнал. – 1980. – № 11. – С. 61–67.

В

Вклад женской интеллигенции Советской Украины в победу над врагом в период Великой Отечественной войны / Зорий Н. И., Книжницкая З. Л., Ляхович Н. В. – Черновцы, 1987. Рукопись депонирована в ИНИОН АН СССР № 32332 от 31. 12. 87. – 18 с.

Г

Галаган В. Я. Женщины столицы Украины – Киева в годы Великой Отечественной войны. – К., 1990. – 24 с.

Галаган В. Я. Листи жінок періоду Великої Вітчизняної війни як важливе історичне джерело // Вісник Київського університету. Історичні науки. – 1989. – Вип. 31. – С. 74–79.

Галаган В. Я. Патриотки Советской Отчизны. – К., 1986 – 16 с.

Галаган В. Я. Подвиг радянських жінок (1941–1945 гг.) // Знання та праця. – 1984. – № 3. – С. 14–15.

Галаган В. Я. Радянська історична література про подвиг жінок в роки Великої Вітчизняної війни // Український історичний журнал. – 1988. – № 12. – С. 52–61.

Галаган В. Я. Ратный подвиг женщин в годы Великой Отечественной войны. – К., 1986. – 304 с.

Галаган В. Я. Сила победившая фашизм. – К., 1990. – 18 с.

Галаган В. Я. Участь радянських жінок в боротьбі проти гітлерівських загарбників // Вісник Київського університету. – 1986. – Вип. 28. – С. 42–46.

З

Зайченко В. В. Участь жінок у партизанському русі на Чернігівщині // Український історичний журнал. – 1984. – № 3. – С. 91–94.

К

Кеніна М. І. Серце кликало до бою: Спогади партизанської розвідниці. – К., 1985. – 47 с.

Коваленко Л. А. Участь радянських жінок у всенародній боротьбі

в тилу ворога // Український історичний журнал. – 1979. – № 10. – С. 119–124.

Коваль М. В. Подвиг жінок Радянської України у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 // Український історичний журнал. – 1975. – № 12. – С. 24–46.

Костенко М. Кременецька “Венера” (Про розвідницю А. І. Огненко, що діяла в тилу ворога) // Жовтень. – 1965. – № 7. – С. 94–95.

Куртіль С. Повернення небажане (про радянських жінок – в’язнів концтабору Равенсбрюк 1939–1945) // Жовтень. – 1988. – № 10. – С. 78–81.

Л

Лукашов О. В. Залучення жінок до промислового виробництва в УРСР (1943–1945 рр.) // Український історичний журнал. – 1985. – № 8. – С. 101–107.

Лаврівський Б. Жінки в ОУН // Наше життя. – 1957. – Ч. 1. – С. 13.

О

Онїпченко В. П. Підвищення кваліфікації жінок у роки другої п’ятирічки. На прикладах Донбасу // Український історичний журнал. – 1977. – № 1. – С. 87–92.

П

Патріотки. Зб. статей, нарисів та віршів про роботу жінок-активісток Червоного Хреста в госпіталях по догляду бійців і командирів, поранених в боях на Західній Україні і Західній Білорусії. – Харків, 1940. – 36 с.

С

Сиром’ятникова З. П. Я йду в тил ворога: Документальна повість. – К., 1973. – 47 с.

Т

Татарова В. М. Салют, Маріє! (Маловідомі сторінки педагогічної і громадської діяльності М. Т. Боярської і її вихованців у роки Великої Вітчизняної війни) // Початкова школа. – 1987. – № 1. – С. 72–74.

Трудовые достижения колхозниц Украины в годы Великой Отечественной войны / Зорий Н. И., Книжницкая З. Л., Ляхович Н. В. – Черновцы, 1987. Рукопись депонирована в ИНИОН АН СССР № 32331 от 31. 12. 87. – 22 с.

У

Українське жіноцтво в боротьбі з окупантами // Визвольний шлях. – 1953. – Ч. 2. – С. 1–4.

8. Жінка 40 – 80-х років

А

Агашкова Т. Політична робота серед жінок у західних областях // Партийне життя. – 1947. – № 10. – С. 41–47.

Б

Багрова И. В. Женский труд: социально-экономические проблемы. – К., 1983. – 152 с.

Бахматова Л. М. Діяльність КП(б)У по залученню селянок до створення колгоспного ладу в західних областях України (1945–1950 рр.) // Компартия в боротьбі за здійснення ленінського плану соціалістичної революції на Україні: Республіканська наукова конференція працівників кафедр історії КПРС вузів УРСР. – К., 1967. – С. 235–238.

Бахматова Л. М. З діяльності партійних організацій західних областей України по вихованню жінок-селянок і залученню їх до відбудови сільського господарства (1945–1946 рр.) (По матеріалам Львівської та Станіславської областей) // Тези доповідей і повідомлень до ХІХ наукової конференції, травень 1965 р. Секція історії КПРС. – Ужгород, 1965. – С. 51–61.

Бахматова Л. М. Участь трудящих селянок в боротьбі за перемогу колгоспного ладу в 1945–1950 рр. // Тези доповідей і повідомлень до ХХ наукової конференції кафедри історії КПРС. – Ужгород, 1966. – С. 43–49.

Бахматова Л. Н., Кулинич Г. Я. Світла доля жіноча. – Ужгород. – 1975. – 71 с.

Береза Г. Жінки Радянської України. – К., 1948. – 44 с.

Бойко Л. Принципу рівності жінок з чоловіками – законодавчу основу // Радянське право. – 1990. – № 3. – С. 27–29.

Бондарчук Н. Д. Громадсько-політична і трудова активність жінок Ізмаїльщини (1944–1952 рр.) // Український історичний журнал. – 1984. – № 3. – С. 95–102.

Бондарчук Н. Д., Коваленко Л. А. Деятельность Коммунистической партии Украины по мобилизации женщин на восстановление народного хозяйства (1943–1945 гг.) // Научные труды по истории КПСС. – 1985. – Вып. 135. – С. 67–72.

Бурьянова М. И. Наши женщины. К дню 8 марта. – К., 1988. – 16 с.

Бутрін М. Ломаючи старі погляди // Людина і світ. – 1975. – № 6.

В

Величко И. А., Кузнецова О. М. Проблемы занятости женских трудовых ресурсов. – К., 1981. – 59 с.

Вергун-Модрицька В. Жінка в хрущовській семирічці // Жіночий світ. – Вінніпег, 1959. – Ч. 7–8. – С. 10.

Вільде І. Що дала Радянська влада жінкам західних областей України // Будуємо нове життя. – К., 1947. – С. 10–15.

Волошина М. Г. Женщина-труженица в десятой пятилетке. – К., 1981. – 19 с.

Г

Галаган В. Я. Жінки на сторожі миру. Про діяльність Комітету Радянських жінок // Знання та праця. – 1986. – № 3. – С. 10–12.

Галаган В. Я. Советская женщина: портрет в ретроспективе. – К., 1990. – 48 с.

Героические судьбы. Очерк о женщинах. – Киев, 1985. – 135 с.

Голубенцева В. Г. Великий Жовтень і розв'язання жіночого питання в СРСР. – К., 1977. – 26 с.

Гудзь Г. Б. В основі – жіноче начало. (Соціол. дослідження з питань нестачі трудових ресурсів Миколаївської обл.) // Агропром України. – 1989. – № 10. – С. 27–31.

Гурова Н. М., Кривенко Н. А. Женщины Донецкой магистрالی. – Сталино, 1960. – 36 с.

Д

Данченко М. Проблеми праці і охорони здоров'я жінок // Радянське право. – 1990. – № 3. – С. 24–27.

Данченко Н. И. Правовая охрана труда женщин в СССР. – К., 1985. – 112 с.

Данченко Н. И., Монастырский Е. А. Равноправие женщин: подлинное и мнимое. – К., 1979. – 112 с.

Данченко М. І., Стадник М. П. Першорядна державна справа (правова проблема охорони праці жінок) // Вісник АН УРСР. – 1990. – № 12. – С. 41–48.

Демченко Т. Г. Жінки визволеного краю // Вільна Дрогобиччина. – Дрогобич, 1945. – С. 64–66.

Добров Г. М., Теплякова А. С. Горді, розумні, прекрасні. Науковий подвиг радянських жінок. – К., 1969. – 48 с.

До світлої мети. Про досвід обласної комісії по усній та друкованій пропаганді серед жінок. – К., 1963. – 36 с.

Дочери советской Украины. – К., 1984. – 34 с.

Друга зоря: Фотоальбом про жінок Радянської України. – К., 1985. – 155 с.

Є

Єлисеєв В. Ілюзії материнського щастя. Питання атеїстичного виховання віруючих жінок // Людина і світ. – 1987. – № 4. – С. 21–24.

Ж

Жаворонко О. І. Рідна мати моя. Про роль жінки-матері. – К., 1963. – 40 с.

Жарова К. О. Женщины Ильичевки. – Одесса, 1961. – 45 с.

Жінка та суспільство: історичний аспект, сучасні проблеми / Авторі – Смоляр Л. О., Шарова Т. П., Житкова Т. В. – Одеса, 1991. – 27 с.

Жінка: сім'я чи робота? По сторінках преси // Під прапором ленінізму. – 1989. – № 17. – С. 43.

Жінки Радянської України – активні будівники комуністичного суспільства. – К., 1971. – 186 с.

Жінки-трудівниці / Збірник статей. Упорядник О. М. Козлов. – Ужгород, 1962. – 96 с.

Женщины в Украинской ССР: Краткий статистический справочник. – К., 1983. – 86 с.

З

Задорожная Л. А. Деятельность Компартии Украины по развитию общественно-политической активности женщин // Научные труды по истории КПСС. – 1988. – Вып. 150. – С. 92–97.

Зборовская Е. П. Особенности формирования научно-материалистического мировоззрения женщин // Проблемы философии. – 1989. – Вып. 79. – С. 44–50.

І

Иванова С. Д. Советские женщины – активные строители коммунизма: Методические рекомендации. – Ворошиловград, 1980. – 51 с.

Іващенко О. І. Трудівниці землі радянської. – К., 1963. – 14 с.

І труд, і подвиг, і любов. Збірник нарисів про радянських жінок // Передмова К. Філатової. – К., 1966. – 142 с.

К

Каленеченко Н. Сім'я та її функції. Теорії розпаду сім'ї. // Під прапором ленінізму. – 1989. – № 22. – С. 44–46.

Кастеллі Є. Ю. В країні здійсненої мрії. Про рівноправність жінок в радянському суспільстві. – К., 1979. – 119 с.

Кастеллі Є. Ю., Коцюбинська-Єфименко З. Х. Жінка – це мир, праця, життя. – К., 1967.

Киянки. Розповідь жінок про свою роботу. – К., 1963. – 48 с.

Кіх М. Жінки – будівниці нового колгоспного життя. – К., 1947. – 47 с.

Кіх М. Пам'ять гортає сторінки // Вільна Україна (Львів). – 1964. – 3 жовтня.

Кіх М. Радянська жінка – рівноправний громадянин соціалістичної держави // Будуємо нове життя. – К., 1947. – С. 3–9.

Кіх М. Тих днів не змовкне слава // Вільна Україна. – 1961. – 2 квітня.

Ковальська Н., Олександрова Т. Жінки радянської України. – К., 1990. – 69 с.

Конєв С. І. Нам спокій тільки сниться. Становище жінок в суспільстві // Людина і світ. – 1990. – № 3. – С. 2–6.

Кузнецова В. Ф. Гарантированное равноправие: Женщины в СССР. – К., 1985. – 127 с.

Курий Г. М. Радянські жінки – активні будівники комунізму. – К., 1975. – 48 с.

Куценко В. І. Напрямки підвищення ефективності використання освітнього потенціалу жінок // Демографічні дослідження. – 1985. – Вип. 9. – С. 54–64.

Л

Литвин П. Е., Онипченко О. К., Митрофанова О. К. Политико-воспитательная работа партийных организаций Украины среди женщин (1946–1950 гг.) // Научные труды по истории КПСС. – 1984. – Вып. 128. – С. 87–92.

Литвинова Г. А. Авторитет матері. – К., 1982. – 96 с.

Литвинова Г. А. Дочери Советской Украины. – К., 1984. – 19 с.

Ліщенко К. Ф. Діяльність КПУ по залученню жінок західних областей України до соціалістичного будівництва (1945–1950 рр.) // Комуністична партія – бойовий загін в боротьбі за побудову соціалізму і комунізму. Республіканська наукова конференція працівників кафедр історії КПРС вузів УРСР, 25–26 червня 1968 р. – Дніпропетровськ. – 1968. – С. 92–95.

Луговикіна М. Жінка в колгоспі – велика сила. – К., 1947. – 16 с.

Лунина М. М. Трудящиеся женщины Советской Украины в борьбе за восстановление народного хозяйства республики (1943–1945). – К., 1953. – 267 с.

Лук'янова О. М. Материнство – щастя жінки. – К., 1979. – 48 с.

Львівська міська наукова конференція жінок. 2-а, 1950. Програма 2-ої наукової конференції жінок, присвяченої Міжнародному жіночому дню 8 березня. 22–26 березня 1950. – Львів, 1950. – 20 с.

М

Мати, воїн, трудівниця: Документально-публіцистичні нариси про жінок України / Упоряд. Б. О. Пращаків. – К., 1986. – 188 с.

Машика Т. О. Жінка і суспільне виробництво. – К., 1975. – 48 с.

Машика Т. О. Соціально-економічні передумови і фактори участі жінок у суспільному виробництві при соціалізмі (демографічний ас-

пект) // Демографічні дослідження. – 1986. – Вип. 10. – С. 29–31.

Машика Т. А. Социально-экономические особенности труда женщин при социализме. – К., 1981. – 175 с.

Мельник Є. Ф. Права радянської жінки – трудівниці і матері. – К., 1971. – 34 с.

Монастирський Е. О. Охорона трудових прав жінок і молоді. – К., 1977. – 32 с.

О

Охрана прав и интересов советских женщин. – К., 1987. – 40 с.

Омельченко О. Піднесення суспільно-політичної активності трудівниць промисловості УРСР (1971–1980 рр.) // Український історичний журнал. – 1983. – № 3. – С. 57–60.

Орлик М. А. Ради жінок: кроки становлення // Під прапором ленінізму. – 1987. – № 9. – С. 28–31.

Охрана труда женщин в сельском хозяйстве / В. И. Семчик, З. А. Павлович, В. А. Олейник и др. – К., 1988. – 150 с.

П

Паламарчук Л. Жінка – активна сила в боротьбі за п'ятирічку. Скорочена стенограма доповіді на нараді активу жінок західних Ізмаїльської і Закарпатської областей України 9 січня 1947 року в Києві. – К., 1947. – 44 с.

Пам'ятка про роботу жіночих рад. – К., 1963. – 15 с.

Права жінок: не декларувати, а забезпечувати // Під прапором ленінізму. – 1990. – № 3. – С. 55–59.

Приходько Н. А. Кольори життя / Нариси про радянських жінок, про переваги соціалістичного способу життя. – К., 1975. – 103 с.

Приходько Н. А. Мати, трудівниця, громадський діяч. – К., 1972. – 48 с.

Повородник В. В. Вразлива душа жіноча (із досвіду індивідуальної роботи з віруючими) // Людина і світ. – 1988. – № 8. – С. 16–20.

Полоневская Н. С. Вовлечение женщин западных областей УССР в строительство народного хозяйства (1946–1950 гг.) // Научные записки Львовского торгово-экономического института. – Львов, 1958. – Вып. 5. – С. 156–165.

Полоневская Н. С. Мероприятия КПСС по вовлечению крестьянок в борьбу за кооперацию сельского хозяйства в западных областях УССР (1946–1950 гг.) // Научные записки Львовского торгово-экономического института. – Львов, 1959. – Вып. 6. – С. 42–59.

Проблеми батьківства і материнства / Підготов. З. Г. Кісарчук. – К., 1990. – 15 с.

Про досвід роботи серед жінок / Збірник статей. – Херсон, 1958. – 42 с.

Про роботу серед жінок в культурно-освітніх установах. – К., 1948. – 27 с.

Р

Романцов В. О. Деякі актуальні аспекти демографічної ситуації в Україні у 1945–1990 рр. // Український історичний журнал. – 1992. – № 10–12. – С. 34–46.

Руденко К. П. Жінка і релігія. – К., 1962. – 32 с.

С

Сахарова Н. А. Оптимальные возможности использования женского труда в сфере общественного производства. – К., 1973. – 102 с.

Селезньова О. С. Робота громадських організацій серед жінок в УРСР (1971–1980 рр.) // Український історичний журнал. – 1987. – № 3. – С. 73–80.

Семке Н. Н., Гончарова Е. Г. Женщины как общественная группа в социальной структуре социалистического общества // Вестник Харьковского университета. – 1984. – № 259. – С. 55–59.

Семке Н. Н. Социальное регулирование процесса формирования реализации советских женщин // Вестник Харьковского политехнического института. – Харьков, 1984. – № 212. – С. 49–52.

Сидоренко В. П. Рівноправність жінок СРСР – велике завоювання Жовтневої революції. Методичні рекомендації та матеріали до лекції. – К., 1957. – 26 с.

Сидоренко В. П. Торжество ленінських ідей рівноправності жінок. – К., 1979. – 23 с.

Славятся ткачихи мастерством. – Одесса, 1987. – 231 с.

Смоляр Л. А., Игнатенко Е. И., Черняк Г. А. Деятельность партийных организаций Украины по повышению трудовой активности работниц (1971–1980 гг.) // Научные труды по истории КПСС. – К., 1989. – Вып. 158. – С. 46–52.

Сорока Г. І. Соціально-побутове становище жінок у сучасних сім'ях робітників-металургів Донбасу // Народна творчість і етнографія. – 1985. – № 3. – С. 85–87.

Т

Терещенко Г. И., Смоляр Л. А. Из опыта деятельности партийных организаций по выдвижению женщин на руководящую работу // Научные труды по истории КПСС. – К., 1988. – Вып. 153. – С. 84–90.

Тимченко Ж. Серед героїв наші імена. Підвищення трудової і політичної активності жінок // Наука і суспільство. – 1986. – № 10. – С. 15–16.

Тимченко І. П. Жінчина, релігія, атеїзм. Из опыта преодоления религиозности в Закарпатской области УССР. – К., 1981. – 151 с.

Тропешко В. С. Архівні джерела про громадську діяльність жінок республіки у повоєнні роки // Архіви України. – 1988. – № 5. – С. 40–42.

Трофим'як Ю. М. Діяльність Комуністичної партії України по залученню жінок західних областей до активної участі в громадському житті (1944–1950 рр.) // Вісник Львівського університету. – Серія суспільних наук. – Львів, 1968. – С. 54–59.

Трофим'як Ю. М. Добір і виховання керівних кадрів з активу жінок (На матеріалах західних областей УРСР. 1946–1955 рр.) // Наукові праці з історії КПРС. – К., 1970. – Вип. 37. – С. 123–130.

Трофим'як Ю. М. В. І. Ленін про роль жінок в соціалістичному будівництві // Вісник Львівського університету. – Серія суспільних наук. – Львів, 1970. – С. 23–29.

Трофим'як Ю. М. Роль жінок у здійсненні ленінського кооперативного плану у західних областях України (1945–1955 рр.) // Вісник Львівського університету. – Серія суспільних наук. – Львів, 1969. – Вип. 5. – С. 33–38.

Трудівниці землі київської. Розповідь про славі діла сільських трудівниць столичної області. – К., 1965. – 220 с.

Трудовая активность женщин. – К., 1984. – 235 с.

У

Удальцова С. Вихователь – жіноча рада // Під прапором ленінізму. – 1989. – № 9. – С. 57–60.

Ф

Фойт Н. А. Вплив професійної діяльності жінки-вченого на її сімейний статус // Демографічні дослідження. – 1986. – Вип. 10. – С. 47–50.

Фоменко А. К., Фоменко І. А. Отношение христианства к женщине, семье, детям. – К., 1986. – 46 с.

Ц

Цуркан Г. М. Ми – буковинки. – Ужгород, 1981. – 158 с.

Ш

Шушуріна Л. Пора оновлення. 8 березня – Міжнародний жіночий день. // Під прапором ленінізму. – 1989. – № 3. – С. 52–55.

Шевченко В. С. Конституція СРСР – жінкам країни Рад. – К., 1978. – 64 с.

Шевченко В. С. Хозяйки страны: О женщинах Советской Украины. – К., 1987. – 62 с.

9. Сучасний статус українки. Розвиток жіночого руху у 80–90-х роках

А

Асоціація Гайдів України // В кн.: Сучасний молодіжний рух в Україні. Довідник. – К., 1997. – С. 34–40.

Б

Бар'єрі Елеонора. Жінки та демократичне майбутнє // Кур'єр ЮНЕСКО. – 1993. – № 1. – С. 41–43.

Берегиня України: за матеріалами радіопроеграми для жінок “Берегиня”, що звучала в ефірі 1991–1994 рр. – К., 1995. – 288 с.

Богачевська-Хомяк М. Без участі жінок України розвиток людства буде біднішим // Дзвін. – 1991. – № 8; П'ята пора. – 1993. – № 1. – С. 4–5.

Богачевська-Хомяк М. Про вжиток методологій студій жіноцтва в дефініції націоналізму // Політологічні читання. – 1993. – № 4.

Богачевська-Хомяк М. Українська жінка у двох світах // Наше життя. – 1983. – Ч. 2. – С. 2–5.

Богачевська-Хомяк М. Українки єднаймося // Дзвін. – 1991. – № 8. – С. 89–91.

Богачевська-Хомяк М. Українським жіночим організаціям // Наше життя. – 1984. – Ч. 3–4. – С. 6–8.

Bohachevsky-Chomiak M. Political Communities and Gendered Ideologies in Contemporary Ukraine. The Vasyl and Maria Petryshyn Memorial Lecture Harvard University, 26 April 1994. Ukrainian Research Institute, Harvard University. – Cambridge, 1994. – 25 p.

Богачевська-Хомяк М. Тендер довкола гендеру // Критика. – 1998. – Березень. – С. 21–23.

Божедонова А. Проблеми сім'ї і жінки: системний підхід // Людина і праця. – 1995. – № 1. – С. 42–44.

Бойко Л. Принципу рівності жінок з чоловіками законодавчу основу // Радянське право. – 1990. – № 3. – С. 27–29.

Бондаренко Г. Ідеальна жінка в реаліях традиційного побуту // Людина і світ. – 1996. – № 7.

Бризгун-Соколик О. Бейджін – 1995 – Четверта Світова жіноча конференція ООН // Новий шлях (календарь-альманах). – Торонто, 1996. – С. 82.

Бризгун-Соколик О. Українська жінка і сучасність // Наша дорога. – Канада, 1989. – Ч. 4. – С. 12–15.

В

Василенко С. Д. Суспільний розвиток і соціальна стратегія. Жіночий чинник в європейській політиці // В кн.: Європейський процес і Україна. – Одеса, 1997. – С. 47–55.

Вжеснявська І. Український жіночий рух і 40-річчя СФУЖО // Наша дорога. – 1998. – Ч. 3. – С. 8–11.

Вокер А. Родина й жінка серед перемін світу // Наше життя. – 1960. – Ч. 9. – С. 15–16.

Г

Гендерные исследования (Харьковский Центр Гендерных Исследований). – 1998. – № 1. – Харьков, 1998. – 340 с.

Гендерні питання в засобах масової інформації. Видання Київської міської організації “Жінки в засобах масової інформації”. – К., 1997. – 70 с.

Георгіаді А. Жінка на виробництві // Харчова і переробна промисловість. – 1993. – № 6. – С. 16–17.

Гриник-Суганівська В. Українки. – К., 1995. – 111 с.

Д

Дзюба І. “Секс”, “секс” ... і трохи “антисексу” / Жіночий ідеал в поезії // Слово і час. – 1991. – № 8. – С. 26–33.

Діти України в умовах перехідного періоду: аналіз ситуації. – К., 1996. – 82 с.

Е

Екологія та здоров'я жінок і молоді. Матеріали семінару. – К., 1988. – 63 с.

Ж

Женское движение в Украине на переломе от тоталитаризма к демократии. Международная женская конференция 23–27 августа 1995 г. – Тезисы основных докладов. – Харьков, б. из., 1995. – 25 с.

Жеребкіна І. Женское политическое бессознательное / Проблемы гендера и женское движение в Украине. – Харьков, 1996. – 375 с.

Жінка в Україні. Доповідь України на IV Всесвітній конференції зі становища жінок. – К., 1995. – 60 с.

Жінка і демократія. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції “Жіночої Громади”. Київ, 2–5 червня 1995 року. – К., 1995. – 182 с.

Жінка на порозі ХХІ століття: становище, проблеми, шляхи соціального розвитку. Збірник матеріалів Всеукраїнського Конгресу жінок, Київ, 21–23 травня 1998 року. – К., 1998. – 184 с.

Жінки України: історія, сучасність та погляд у майбутнє. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції “Союзу Українок” 4–5 листопада 1995 року. – Дніпропетровськ, 1996. – 100 с.

Жінки України: сучасний статус і перспективи. Міжнародна науково-практична конференція. Одеса, червень 1995. Тези доповідей. – К., 1995. – 384 с.

Жінки України: сучасний статус і перспективи. Міжнародна науково-практична конференція. Одеса, червень 1995. Матеріали конференції. – К., 1995. – 144 с.

Жінки за оздоровче харчування / Порохняк-Гановська Л. А., Руднева М. І., Карпенко П. О. та ін. – К., 1998. – 54 с.

Жінки на ринку праці України // Матеріали національної тристоронньої конференції (Міжнародне Бюро Праці, Мінсім’ямолодь України, УІСД) “Жінки на ринку праці України” 17–18 лютого 1998. – К., 1998. – 153 с.

Жінки та вибори: успіхи, прорахунки, майбутнє. матеріали всеукраїнського круглого столу, проведеного 15 квітня 1998 року в м. Києві. – Київ, 1998. – 49 с.

Жіночий рух в Україні: історія і сучасність. Міжнародна науково-методична конференція. – Одеса, 27–29 жовтня 1994. Тези доповідей. – К., 1994. – 280 с.

Жіночий рух в Україні: історія і сучасність. Міжнародна науково-методична конференція. Одеса, 27–29 жовтня 1994. Матеріали конференції. – К., 1994. – 148 с.

Жіночий рух в Україні: історія і сучасність. Міжнародна науково-методична конференція. Одеса, 27–29 жовтня 1994. Заява та рекомендації учасників конференції. – К., 1994. – 16 с.

Жіночі організації та ініціативи в Україні. Видання Інформаційно-консультативного жіночого центру – К., 1996. – 98 с.

З

Здоров’я дітей та жінок в Україні. – К., 1997. – 112 с.

Зленко В. Жіночий рух є і у нас // Український оглядач. – 1993. – № 5.

Зленко В. Історія феміністичного руху. Програма лекційного курсу для гуманітарних спеціальностей. – К., 1998. – 11 с.

Зленко В. Потіснись, політично еліто! // Віче. – 1994. – № 3. – С. 92 – 97.

І

Івашенко О. Про розвиток жіночого підприємства в Україні // Філософська і соціологічна думка. – 1994. – № 1–2. – С. 250–254.

Іващенко О. Участь жінок у політиці України // Слово і час. – 1997. – № 2 – С. 69–72.

К

Клід Г. Сексуальні переслідування: реальність чи вигадка // Сучасність. – 1995. – № 6. – С. 73–78.

Кобець О. Конференція в Чернівцях: від емансипації до фемінізму // Слово і час. – 1996. – № 8–9. – С. 93.

Кобелянська Л. С. Від Пекінських стратегій до стратегій взаємовідносин державних структур і громадських жіночих організацій в Україні // Матеріали Всеукраїнської конференції “Стратегії Четвертої Всесвітньої конференції зі становища жінок і програма дій в Україні”. Київ, 20–22 червня 1996. – К., 1996. – С. 24–27.

Кобелянська Л. С. Співпраця органів влади та жіночих організацій в утвердженні рівності чоловіка і жінки (З досвіду України) // Рівність: проблеми гендерної дискримінації. Матеріали Всеукраїнського семінару “Механізми забезпечення рівноправності жінок та чоловіків в Україні. – К., 1998. – С. 81–88.

Комарова А. І., Акішин Є. М., Астахова В. І., Пича В. М., Пирен М. І., Победа Н. О. Результати соціологічного дослідження “Жінки: боротьба за рівні права, розвиток та мир” // Уряду України, Президента, законодавчій, виконавчій владі /прогнози, пропозиції наукових та практичних працівників/. Керівник авторського колективу А. І. Комарова. – К., 1994. – Т. 1. – С. 162–167.

Конев С. І. Нам спокій тільки сниться (становище жінок в суспільстві) // Людина і світ. – 1990. – № 3. – С. 2–6.

Кузич-Березовський І. Жінка і держава. – Львів, 1994. – 285 с.

Кузь В. Г. Материнська школа: виховання в родині // Педагогіка і психологія. – 1995. – № 4. – С. 125–131.

Кузьменко-Гребінська С. Українська жінка через століття // Слово і час. – 1997. – № 2. – С. 59–62.

Kupryashkina S. V. Public Versus Feminist: Enabling and Limiting sides of Democracy in Eastern Europe: The Case of Ukraine // A World in Transition, Feminist Perspectives on International Relations an Interdisciplinary Conference. Lund University, Sweden 14–16 June 1996. – Lund, 1996.

Л

Лавриненко Н. В. Гендерні дослідження в соціології. Програма лекційного курсу. – К., 1998. – 23 с.

Лавриненко Н. В. Гендерні (соціостатеві) ролі та їх нерівність // Слово і час. – 1997. – № 2. – С. 72–78.

Лавриненко Н. В. Равноправие женщин: новая проблема? // Украинский обозреватель. – 1994. – № 31. – С. 4.

Лавриненко Н. В. Сексуальні домагання стосовно дівчат як форма насилля // Батьків не обирають. – К., 1997.

Лавриненко Н. В. Феномен насильства стосовно жінок у сучасному українському суспільстві // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 1998. – № 4–5.

Лакіза-Сачук Н. Деформирующее влияние современного планирования семьи в Украине на основе демографического воспроизводства ее населения. – К., 1993. – 31 с.

Лакіза-Сачук Н. “Жіноче питання” в контексті демократизації // Політика і час. – 1994. – № 11. – С. 36–39.

Лакиза-Сачук Н. Н. и др. Значение социально-демографических последствий Чернобыльской катастрофы для Украины: современное состояние и перспективы. – К., 1994. – Вып. 20. – 99 с.

Лобанова Л. У демократії обличчя не жіноче! // Віче. – 1994. – № 3. – С. 98 – 103.

М

Мазур Л. Феміністичні риси національної культури та перспективи розбудови української держави // Державність. – 1992. – № 4. – С. 12–13.

Малиш Н., Лібанова Е. Проблеми жінок в умовах ринкових перетворень // Україна: аспекти праці. – 1995. – № 5–6. – С. 42–48.

Матеріали Всеукраїнської конференції “Стратегії Четвертої Всесвітньої конференції зі становища жінок і програма дій в Україні”. “Жіноча громада” 20–22 червня 1996 р. – К., 1996. – 219 с.

Матеріали II конференції Спільки жінок України. Б. м., б. в., 1992. – 28 с.

Медвідь В. Держава і жінка // Золоті ворота. – 1994. – № 1. – С. 116–122.

Мельник Т. М. Доповідь на Міжнародній науково-практичній конференції “Жінка і демократія” // Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції “Жінка і демократія”. Київ, 2–5 червня 1995. – К., 1995. – С. 18–25.

Мельник Т. М. Життєтворчість жіночих організацій громадського суспільства у виробленні механізмів реалізації Пекінських рішень та забезпечення їх функціонування // Рівність: проблеми гендерної дискримінації. Матеріали Всеукраїнського семінару “Механізми забезпечення рівноправності жінок та чоловіків в Україні”. – К., 1998. – С. 88–95.

Ми – в історії. Художньо-публіцистичне видання. Збірник. – К., 1998. – 328 с.

Мироненко І. Сказано “жінчина”: жіночий рух в Україні. Погляд у минуле з надією на майбутнє // Березіль. – 1994. – № 7. – С. 127–132.

Мирошніченко Л. Вірити в жінку як людину // Слово і час. – 1997. – № 2. – С. 14–15.

Молода сім'я в кризовому соціумі. Науково-практична конференція / Київ, 1993. Матеріали засідання секції. – К., 1993. – 189 с.

Моніторинг громадської думки населення України / Український інститут соціологічних досліджень, Гендерне Бюро ПРООН // Інформаційний бюлетень УІСД/ Гендерного Бюро ПРООН. – 1997. – № 11.

Моніторинг після Пекіну: два роки по тому / Соціально-економічне становище українських жінок. – К., 1997. – 32 с.

Н

Наші людські права. Посібник з жіночих людських прав. – К., 1996. – 140 с.

Національна стратегія поліпшення становища жінок в Україні // Матеріали Всеукраїнської робочої конференції “Національний механізм поліпшення становища жінок в Україні”. – Харків, 12–13 травня 1996. – Харків, 1996. – 35 с.

П

Павличко С. Сучасна жінка – образ зовнішній і образ внутрішній // Українська культура. – 1994. – № 11–12.

Павличко С. Чи потрібна українському літературознавству феміністична школа // Слово і час. – 1991. – № 6. – С. 21–26.

Pavlychko S. Between feminism and nationalism: new women's groups in the Ukraine // Perestroika and Soviet Women / Edited by Mary Buckley. Cambridge University Press 1992. – P. 81–87.

Панасенко О. Де наша пристань, або роздуми ділової жінки про ділову жінку (соціолог. аспект) // Київ. – 1985. – № 9. – С. 88–95.

Пархоменко І. Українська Богородиця // Слово і час. – 1993. – № 6. – С. 66–69.

Перспективи паритетної демократії у правовому полі України. Збірник наукових статей Харківського філіалу Академії Управління при Президенті України, Харківського центру жіночих досліджень. – Харків, 1997. – 155 с.

Пискір Б. Матері для батьківщини // Сучасність. – 1994. – № 6. – С. 70–82.

Плисовская Э., Линовицкая М. Современное общество: роль мужчины и женщины // Філософська і соціологічна думка. – 1995. – № 1–2. – С. 12–15.

Пономарев А. П. Развитие семьи и брачно-семейных отношений

на Україні: Етносоціальні проблеми. – К., 1989. – 317 с.

Попович М. Вони втратять все, якщо втратять жінок // П'ята пора. – 1993. – № 2. – С. 5–9.

Потапенко Г. М. У дзеркалі текстів: поради діловій жінці. – К., 1992. – 94 с.

Пошук шляхів вирішення проблеми запобігання торгівлі жінками в Україні та формування Комплексної програми дій. Матеріали Міжнародного семінару 13–14 травня 1998 року, організованого за сприянням Міністерства у справах сім'ї та молоді, Міжнародного правозахисного центру “Ла Страда-Україна”. – Київ, 1998. – 118 с.

Працюк О. Світовий рух матерів Ребет Д. Жіночі організації сьогодні // Наше життя. – 1962. – Ч. 7. – С. 3. Наше життя. – 1962. – Ч. 9. – С. 13.

Прибиткова І. М. Адам і Єва в дзеркалі статистики // Філософська і соціологічна думка. – 1989. – № 4. – С. 34–38.

Прибиткова І. М. Без усмішки про усмішку Джоконди (про роль жінки в суспільстві). Соціальна статистика // Філософська і соціологічна думка. – 1989. – № 5. – С. 25–27.

Проблеми жіночого руху в Україні: Програма курсу для вузів України / Автори – Терещенко Г. І., Смоляр Л. О. – К., 1993. – 16 с.

Проблеми розвитку демократії та забезпечення рівних прав для жінок і чоловіків в Україні трансформаційного періоду: Наукова доповідь. – К., 1997. – 168 с.

Р

Реалізація державної політики щодо становища жінок. Інформаційно-методичний вісник Міністерства України у справах сім'ї та молоді. – 1998. – Випуск 2. – 58 с.

Рипницька Д. Українська жінка в дзеркалі життя і боротьби // Визвольний шлях. – 1996. – Кн. 5. – Ч. 2. – С. 1–5.

Рівність: проблеми гендерної дискримінації: Матеріали Всеукраїнського семінару “Механізми забезпечення рівності жінок та чоловіків в Україні”. – К., 1998. – 108 с.

Руднева О. Паритетна демократія як передумова активізації жінок України у політико-правовому процесі // Перспективи паритетної демократії у політико-правовому полі України. – Харків, 1997. – С. 5–16.

С

Світлична Н. Спостереження про становище переслідування жінок // Наше життя. – 1980. – Ч. 5. – С. 4–6.

Світлична Н. Сучасний стан жінки в Україні // Наше життя. – 1979. – Ч. 7. – С. 5–6.

Сеник І. В пошану українським жінкам // Новий шлях (календар-альманах). – Торонто, 1993. – С. 103–104.

Сенишин Г. Українська жінка на шляху 100-ліття християнства // Український голос. – 1988. – Ч. 49. – С. 5; Ч. 50. – С. 6; Ч. 51. – С. 9; Ч. 52. – С. 8; 1989. – Ч. 1. – С. 7; Ч. 2. – С. 8.

Смоляр Л. О. Жінка в системі політичної культури України // Жінки України: історія, сучасність та погляд у майбутнє. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції “Союзу Українок” 4–5 листопада 1995 року. – Дніпропетровськ, 1996. – С. 57–65.

Смоляр Л. О. Жінки України: сучасний статус і перспективи // Уряду України, Президенту, законодавчій, виконавчій владі /прогнози, пропозиції наукових та практичних працівників / Керівник авторського колективу А. І. Комарова. – К., 1995. – Т. 3. – С. 158–167.

Смоляр Л. О. Місце і роль жінки в політичній системі України // Пекінська стратегія: Програма дій в Україні. Матеріали Всеукраїнської конференції “Стратегії Четвертої Всесвітньої конференції зі становища жінок і програма дій в Україні”. – К., 1996. – С. 27–33.

Смоляр Л. О. Творення громадянського суспільства як умова розвитку жіночого руху // Вдосконалення системи державного управління соціально-економічними та політичними процесами в регіоні. Збірник наукових праць Української академії державного управління при Президентові України, Одеський філіал. – Одеса, 1998. – С. 247–253.

Смоляр Л. О. Фемінізм в Україні: традиції і сучасність // Віче. – 1994. – № 9. – С. 81–92.

Smoliar L. Health of Ukrainian Women and the Demographic Crisis // So far, So...! – Amsterdam, 1996. – P. 81–85.

Смоляр Л. А., Калиновская И. Г. Женские организации Украины: процес становлення // Научные труды молодых ученых. – Одесса, 1997. – С. 55–60.

Смоляр Л. А., Стефаненко Л. К. Женсоветы периода перестройки в Украине // Научные труды молодых ученых. – Одесса, 1997. – С. 49–51.

Смоляр Л. О., Шарова Т. П. ООН і проблеми захисту прав жінок // Питання нової і новітньої історії /Міжвідомчий науковий збірник. – Вип. 42. – К., 1996. – С. 131–139.

Соколик О. Роля жінки в українській християнській родині // Наша дорога. – 1988. – Ч. 2. – С. 8–10.

Сотниченко Н. Яка ти, доле жіноча? За даними соціологічних досліджень // Політика і час. – 1991. – № 3. – С. 14–16.

Стан материнства і дитинства в Україні. Проблеми перехідного періоду. ПРООН. – К., 1996. – 118 с.

Становище жінок в Одеській області: Проблеми і шляхи вирішення // Збірник матеріалів конференції Асоціації жіночих організацій Одеської області 16 травня 1996. – Одеса, 1996. – 86 с.

Старченко Т. Душа зболена... (Проблематика сучасної української жіночої публіцистики) // Вісник Київського університету. Серія: журналістика. – К., 1997. – Вип. 2. – С. 69–80.

Старченко Т. Українська жінка та розвій нації (книжкова та журнальна публіцистика) // Вісник Київського університету. Серія: журналістика. – К., 1997. – Вип. 4. – С. 227–238.

Стефаненко Л. Проблеми формування сучасного жіночого руху в Україні // Перспективи. – 1998. – № 2. – С. 32–34.

Суслова О. Нам силу дає єднання (Про Союз Українок Києва) // Дошкільне виховання. – 1991. – № 12. – С. 2.

Сучасні проблеми жінок та шляхи їх вирішення. Збірник статей. – К., 1998.

Т

Теория и история феминизма. Учебное пособие / Под редакцией И. Жеребкиной. – Харьковский Центр Гендерных исследований. – Харьков, 1996. – 387 с.

Терещенко Г. И., Вилт Т., Стефаненко Л. К. Социально-экономическое положение женщин в Украине на современном этапе // Жіночий рух в Україні: історія і сучасність. Міжнародна науково-методична конференція. Одеса, 27–29 жовтня 1994 рік. Матеріали конференції. – К., 1994. – С. 65–69.

Терещенко Г. И., Стефаненко Л. К. Законодавче забезпечення прав жінок в Україні: декларація і реальність // Жінки України: сучасний статус і перспективи. Матеріали конференції. – К., 1995. – С. 53–62.

Терещенко Г. И., Стефаненко Л. К. Міжнародні документи про права жінок – невід’ємна частина державного законодавства України // Культурно-історичні; соціальні та правові аспекти державо-творення в Україні. Міжнародна науково-практична конференція. Матеріали конференції. – Одеса, 1996. – С. 37–40.

Товкун В. І., Ізотова Л. Р. Сучасний стан плідності жінок у Києві // Демографічні дослідження. – 1984. – № 8. – С. 73–76.

У

Українка і демократія. Перша міжнародна жіноча конференція, організована Союзом Українок. Київ, 7–11 липня 1993. – К., 1993. – 175 с.

У світі гайдингу. Посібник для організаторів роботи з дівчатами та жіночою молоддю / Під загальною редакцією А. В. Гулевської. – К., 1998. – 128 с.

Участь жінок у виборчих процесах: реалії і перспективи. Матеріали семінару 17 квітня 1996, м. Київ. – К., 1996.

Ф

Феміністична теорія та критика // Антологія світової літературно-критичної думки ХХ століття / За редакцією Марії Зубрицької. – Львів, 1996. – С. 495–530.

Х

Хто і як впливає на формування політики щодо жінок: Матеріали круглого столу. – К., 1996. – 42 с.

Ц

Целевич І. До становища жінки і дитини в Україні // Визвольний шлях. – 1979. – Кн. 4. – С. 397–405.

Циганкова Н. Для жінок-підприємців // Слово і час. – 1996. – № 8–9. – С. 95.

Ч

Чухим Н. Д. Вступ до теорії фемінізму. Програма лекційного курсу. – К., 1998. – 23 с.

Чухим Н. Д. Феміністична парадигма історії. // Філософські читання пам'яті Павла Копніна. – К., 1998.

Ш

Шамраєнко Т. К., Стефаненко Л. К. Не може бути ні привілеїв, ні обмежень (конституційне регулювання гендерних відносин) // Віче. – 1998. – № 7. – С. 47–52.

Щ

Щупик І. Жінка і влада, чи буде в Україні “Шоста влада?” // Український час. – 1993. – № 1. – С. 66–67.

Я

Якубова Ю. М., Лавріненко Н. В., Московка М. М. Батьків не обирають / Проблеми відповідального батьківства в сучасній Україні. – К., 1997. – 144 с.

10. Дисертації та автореферати дисертацій

Бахматова Л. М. Деятельность Компартии Украины по вовлечению женского крестьянства в колхозное строительство 1944–1950 гг. (По материалам Западной Украины). Автореф. дис. ... канд. ист. наук. – К., 1970. – 22 с.

Бондарчук Н. Д. Деятельность партийных организаций Украины

по мобилизации женщин на восстановление сельского хозяйства (1943–1945). Дисертация ... канд. ист. наук. – Одесса, 1981. – 193 с.

Бойная К. И. Коммунистическая партия – организатор патриотического движения женщин за подготовку к защите социалистической Родины в 1937 – 1941 гг. (На материалах Украины). Автореф. дис. ... канд. ист. наук. – К., 1974. – 25 с.

Верба І. В. Н. Д. Полонська-Василенко – історик та археолог (1884–1973). Автореф. дис. ... канд. ист. наук. – К., 1994. – 16 с.

Витрук Л. Д. Женщины Украинской ССР в борьбе за создание фундамента социалистической экономики (1926–1932). Автореф. дис. ... канд. ист. наук. – К., 1967. – 22 с.

Вовк Л. П. Коренные изменения в образовании женщин в процессе осуществления ленинской программы культурного строительства (На материалах УРСР. 1917–1941). Автореф. дис. ... канд. пед. наук. – К., 1975. – 26 с.

Волкова І. О. Жіноче питання в Україні (друга половина ХІХ ст.) Автореф. дис. ... канд. політ. наук. – Одеса, 1995. – 24 с.

Воробьева Г. В. Борьба партии большевиков за вовлечение женщин в революционное движение в период между буржуазно-демократическими революциями (июнь 1907 – февраль 1917). Автореф. дис. ... канд. ист. наук. – Одесса, 1983. – 17 с.

Галаган В. Я. Женщины Советской Украины в годы Великой Отечественной войны (1941–1945 гг.). Автореф. дис. ... докт. ист. наук. – К., 1991. – 44 с.

Гнедышева Н. И. Деятельность Компартии Украины по вовлечению работниц в социалистическое строительство (1928–1932 гг.) Автореф. дис. ... канд. ист. наук. – К., 1971. – 18 с.

Гушинец Н. А. Деятельность Коммунистической партии по повышению трудовой и общественно-политической активности женщин в 1933–1941 гг. / На материалах партийных организаций Украины. Автореф. дис. ... канд. ист. наук. – К., 1985. – 25 с.

Дармограй Н. М. Жіночі об'єднання в Україні та їх громадсько-культурницька діяльність (90-і роки ХХ ст.): Автореф. дис. ... канд. політ. наук. – К., 1998. – 15 с.

Денисенко М. С. Общественно-политические взгляды Марка Вовчка. Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – К., 1955. – 16 с.

Домбровская Л. Ф. Деятельность партии большевиков по вовлечению женщин в революционной борьбе накануне и в период первой российской революции (на материалах Украины). Автореф. дис. ... канд. ист. наук. – Одесса, 1986. – 16 с.

Дудукалов С. Н. Борьба большевиков Украины за привлечение трудящихся женщин к защите завоеваний Великой Октябрьской со-

циалистической революции (1918–1920). Автореф. дис. ... канд. ист. наук. – К., 1987. – 24 с.

Дутчак П. В. Культурно-просвітницька діяльність українських жіночих організацій в Західній Україні у 20–30-х рр. ХХ ст. Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Чернівці, 1997. – 16 с.

Житкова Т. В. Проблемы женского труда и быта в условиях восстановления народного хозяйства Украины (1944–1950). Дис. канд. ист. наук. – Одесса, 1992. – 215 с.

Кастелли Е. Борьба партии большевиков за вовлечение женщин-крестьянок в колхозное строительство на Украине (Период первой пятилетки). Автореф. дис. ... канд. ист. наук. – К., 1990. – 19 с.

Коваленко Л. А. Участие советских женщин в боевой и политической деятельности партийного подполья и партизанских формирований на временно оккупированной территории Украины (июнь 1941–1944 гг.). Автореф. дис. ... канд. ист. наук. – К., 1984. – 24 с.

Конкина Е. И. Деятельность большевиков по вовлечению женщин-работниц в массовое революционное движение. 1910–1914 гг. (На материалах Украины). Автореф. дис. ... канд. ист. наук. – К., 1974. – 28 с.

Кривоший О. Г. Жінка в суспільному житті України (друга пол. XVI – перша половина XVII ст.). Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Запоріжжя, 1997. – 22 с.

Криль Е. А. Литературная и общественная деятельность Н. Кобринской (в общественных и литературных связях). Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – К., 1971. – 22 с.

Курченко Т. Е. Опыт работы КП(б)У по осуществлению ленинских идей о вовлечении женщин-работниц в активную общественно-политическую жизнь в нач. 20-х гг. Автореф. дис. ... канд. ист. наук. – К., 1990. – 26 с.

Лукина М. Трудящая женщина Советской Украины в борьбе за восстановление народного хозяйства республики (1943–1945 гг.). Автореф. дис. ... канд. ист. наук. – К., 1953. – 16 с.

Лункин Г. М. Боевой и трудовой подвиг советских женщин в героической эпопее Одессы (1941–1945 гг.). Автореф. дис. ... канд. ист. наук. – К., 1975. – 34 с.

Луценко О. А. Жіноче начало як культурологічний символ. Автореф. дис. ... канд. філос. наук. – Харків, 1997. – 20 с.

Малинко И. Г. Высшее женское образование на Украине (втор. пол. XIX – нач. ХХ вв). Автореф. дис. ... канд. ист. наук. – Харьков, 1985. – 24 с.

Мацына З. В. Деятельность Коммунистической партии Украины по вовлечению женщин в общественно-политическую жизнь и про-

мышленное производство (1926–1932 гг.). Автореф. дис. ... канд. ист. наук. – Донецк, 1973. – 17 с.

Мищенко Л. Леся Украинка в литературном процессе своего времени. Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Львов, 1959. – 19 с.

Олексюк М. Общественно-политические и философские взгляды Леси Украинки. Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Львов, 1954. – 16 с.

Омельяненко О. В. Борьба Коммунистической партии Советского Союза за вовлечение женщин в социалистическую промышленность в годы первой пятилетки (На материалах Украины). Автореф. дис. ... канд. ист. наук. – К., 1955. – 19 с.

Онпиченко В. П. Деятельность Коммунистической партии Украины по вовлечению женщин Донбасса в социалистическое строительство (1933–1937 гг.). Дис. ... канд. ист. наук. – К., 1978. – 230 с.

Передирій В. А. Періодика для жінок як джерело досліджень національно-культурного життя Галичини 20–30-х рр. ХХ ст. Автореф. дис. ... канд. ист. наук. – К., 1996. – 15 с.

Пикалова Т. И. Коммунистическая партия Украины – организатор вовлечения женщин в осуществление культурной революции в период строительства социализма. Автореф. дис. ... канд. ист. наук. – Харьков, 1985. – 16 с.

Плісовська Е. А. Соціологічний та історичний аналіз соціального статусу жінок. Автореф. дис. ... канд. соціол. наук. – К., 1997. – 22 с.

Поснова А. К. Социальные перемещения женщин в развитом социалистическом обществе. Автореф. дис. ... канд. филос. наук. – Харьков, 1977. – 21 с.

Ренухова А. Значение женского труда в колхозах Украины в послевоенный период. Автореф. дис. ... канд. экон. наук. – К., 1953. – 14 с.

Рибак О. З. Проблема эмансипации женщин в общественно-политическом и культурно-просветительском движении Восточной Галиции и Северной Буковины конца XIX – нач. XX ст. Автореф. дис. ... канд. истор. наук. – Львов, 1988. – 16 с.

Селезнева Е. С. Производственная и общественно-политическая деятельность советских женщин (на примере промышленности УССР. 1971–1980). Автореф. дис. ... канд. ист. наук. – К., 1986. – 16 с.

Семке Н. Н. Активная жизненная позиция советских женщин и ее реализация в сфере общественно-политической жизни. Автореф. дис. ... канд. ист. наук. – Харьков, 1984. – 24 с.

Скакун О. Исторические взгляды А. Я. Ефименко. Автореф. дис. ... канд. ист. наук. – Харьков, 1968. – 22 с.

Смоляр Л. А. Деятельность партийных организаций Украины по развитию социальной активности женщин в период 1971–1980 гг.:

опыт, проблемы, уроки. Диссертация ... канд. ист. наук. – Одесса, 1989. – 246 с.

Стецько П. И. Евгения Ярошинская: Жизнь и творчество. Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Одесса, 1965. – 25 с.

Тимченко Ж. П. Участие трудящихся женщин в борьбе за установление и укрепление советской власти на Украине (1917–1920). Автореф. дис. ... канд. ист. наук. – К., 1965. – 18 с.

Ткаченко Г. І. Жіноче питання в українській суспільно-політичній думці. Автореф. дис. ... канд. політ. наук. – Львів, 1994. – 20 с.

Трофим'як Ю. М. Діяльність КПУ по залученню жінок західних областей республіки до соціалістичного будівництва (1944–1955). Автореф. дис. ... канд. ист. наук. – Львів, 1969. – 26 с.

Хвостова Л. Г. Революционная деятельность Р. С. Землячки (1896–1917). Дис. ... канд. ист. наук. – К., 1990. – 224 с.

Ходаковская О. М. Воспитательная функция женщины: состояние, проблемы, перспективы. Автореф. дис. ... канд. филос. наук. – К., 1990. – 19 с.

Шарова Т. П. Вовлечение женщин в восстановление промышленности (1921–1925): опыт Компартии Украины. Диссертация ... канд. ист. наук. – Одесса, 1990. – 187 с.

Шевченко Н. П. Участие женщин в социалистических преобразованиях в западных областях Украины (1939–1950). Автореф. дис. ... канд. ист. наук. – Львов, 1989. – 17 с.

Шевчук М. Ф. КПСС в борьбе за вовлечение женщин в Советы (На материалах западных областей Украины. 1939 – 1950 гг.) Автореф. дис. ... канд. ист. наук. – К., 1953. – 25 с.

11. Бібліографічні видання

Бібліографія видань жіночої творчості поза межами України / Збір. і упоряд. Наталія Чапленко. – Філадельфія, 1974. – 54 с.

Голубець В. Євгенія Ярошинська: Бібліографічний покажчик. – Львів, 1969. – 42 с.

Деркач С. Б., Проницкая Л. Героини Одесщины. Рекомендательный указатель литературы. – Одесса, 1975. – 21 с.

Жінки в боротьбі за світлий Жовтень: бібліографічний показник літератури з питань – “Жінка за часів царату в Росії і капіталістичних країнах, жінка в революційному русі на різних ділянках соціалістичного будівництва” / Склали Мантенфель, Дубова, Ользен-Енгель та Сквірська І. – Харків, 1935. – 33 с.

Кобринська Наталія. Бібліографічний покажчик. /Ред. О. Н. Мороз, комп. П. Г. Баб'як. – Львів, 1967. – 49 с.

Куц О. Б. Ольга Кобилянська: Бібліографічний покажчик / Відп. Ред. Є. М. Іванців. – К., 1960. – 113 с.

Марко Вовчок (1833–1907). Рекомендаційний покажчик літератури / Склав Баб'як П. Г. – Львів, 1969. – 51 с.

Сучасна жіноча преса в Україні: Покажчик / Упор. А. Волобуєва, Н. Сидоренко. – К., 1998. – 76 с.

Шаповалова І. І., Кравченко Є. Є. Ольга Юліанівна Кобилянська. До 90-річчя з дня народження видатної української письменниці 1863–1953 рр. Бібліографічний покажчик. Вступна стаття М. Яцкова. Ред. А. З. Одуха. – Львів, 1953. – 19 с.

Шафорост В. М. Радянська жінка – активний будівник комунізму. Рекомен. покажчик літератури. – К., 1977. – 44 с.

Українські періодичні видання для жінок в Галичині (1853–1939) Анований каталог. Укладач В. А. Передерій. НАН України, Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника, Науко-дослідницький центр періодики. – Львів, 1995. – 97 с.

Что читать о советской женщине. Краткий указатель литературы. – Харьков, 1958. – 40 с.

12. Література про жіночі організації еміграції

Антонович К. Роля української жінки в праці УВУ: Доп. на ювілейній секції УВАН у Вінніпегу. – Вінніпег, 1953. – 16 с.

Відродження на чужині: 15-ліття діяльності ОУЖ у Великій Британії (1948–1963). Видання організації українських жінок у Великій Британії (секції СУБ) / Зібр. і зред. І. Сесь та Н. Марченко – Лондон, 1967. – 324 с.

Відродження на чужині: 25-ліття діяльності організації українських жінок у Великій Британії (1963–1988) / Зібр. і зред. Н. Марченко. – Лондон, 1991. – 288 с.

Залізняк О. Світова федерація українських жіночих організацій. – Торонто, 1987. – 183 с.

Книш І. Перші кроки на еміграції (з недавнього минулого). – Вінніпег, 1955. – 39 с.

Когуська Н. Четверть століття на громадській ниві 1926–1951. Історія Союзу Українок Канади. – Вінніпег, 1952. – 540 с.

Кузьменко С. Українська жінка в діаспорі // Наша дорога. – 1993. – Ч. 1. – С. 12.

Лісинецька І. Мати-поселянка // Наше життя. – 1959. – Ч. 1. – С. 5–6.

На службі рідного народу. Ювілейний збірник організації Українок Канади ім. Ольги Басараб у 25-річчя від заснування (1930–1955) / За редакцією Ірени Книш. – Вінніпег, 1955. – 500 с.

Начерк Історії Ліги Українських католицьких жінок Канади. – Торонто, 1975. – 30 с.

Перенська І. Роля жіночих організацій на нашому поселенні // Наше життя. – 1965. – Ч. 4. – С. 2–4.

Півстоліття на громадській ниві: Нарис історії “Союзу українок Америки, Канади”, 1927–1976. – Едмонтон; Вінніпег, 1986.

П'ятий конгрес світової Федерації українських жіночих організацій: 26–29 листопада 1987 / Ред. Я. Зорич. – Торонто, 1987. – 191 с.

Ребет Д. Жіночі організації сьогодні // Наше життя. – 1962. – Ч. 7. – С. 3.

Сокульська О. Доля Українок (доповідь під час Шостого конгресу СФУЖО) // Наша дорога. – 1994. – Ч. 1. – С. 7–8.

Стечишин С. З приводу 60-ліття Союзу Українок Канади // Український голос. – 1987. – Ч. 38. – С. 3.

VI Конгрес Світової Федерації Українських жіночих організацій, 29 жовтня – 1 листопада 1992 р. – Торонто, 1992.

Янішевська Ганна. 50-річчя здобуття громадянських прав української жінки; жіночий рух від часу української національної революції, 1917–1967. – Вінніпег, 1968. – 30 с.

**Жіночі товариства
та організації**

Нагороди

**Жінки-депутати
Верховної Ради**

І. ЖІНОЧІ ТОВАРИСТВА НАДДНІПРЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ В II ПОЛ. XIX – ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ*

Волинська губернія

Житомирське відділення Ліги Рівноправності Жінок

Катеринославська губернія

Жіночий гурток “Просвіти”

Катеринославський відділ Ліги Рівноправності Жінок

Катеринославський відділ Спілки Рівноправності Жінок

Катеринославське товариство взаємодопомоги працюючих жінок

Община сестер жалібниць міста Катеринослава

Олександрівський відділ Спілки Рівноправності Жінок

Товариство взаємодопомоги фельдшерів і фельдшерниць в Катеринославі

Київська губернія

Жіноча громада

Жіночі гуртки Олени Доброграєвої (1883–1888)

Жіночий гурток Київських Вищих жіночих курсів (1888–1890)

Жіночий гурток по створенню Вищих жіночих курсів в Києві

Жіночий комітет єврейських дитячих садків

Жіночий робітничий гурток Раїси Страж

Жіночий комітет Борисо-Глібського братства

Жіноче товариство Вищих жіночих курсів

Жіноче товариство боротьби із злякисними пухлинами

Зозівська спілка швачок

Київська ліга захисту дітей

Київське Загальне Жіноче зібрання

Київське жіноче товариство взаємодопомоги

Київське товариство взаємодопомоги акушерок і фельдшерниць

Київське товариство взаємодопомоги повивальних бабок і фельдшерниць

Київське товариство взаємодопомоги працюючих жінок

Київське товариство народних дитячих садків

Київське товариство оборони жінок

Київське товариство сприяння вихованню і захисту дітей

* Відомості про жіночі організації Наддніпрянщини подані Л. О. Смоляр

Київське товариство трудової допомоги для інтелігентних жінок
Київський Жіночий Клуб
Київський відділ Ліги Рівноправності жінок
Київський відділ Спілки Рівноправності Жінок
Лук'янівське жіноче опікунство про бідних при церкві св. Федора
Маріїнська община сестер жалібниць Товариства Червоного Хреста
Старобельська община всіх уболіваючих
Товариство денних притулків для дітей робітничого класу
Товариство жінок польок
Товариство колишніх вихованок комерційного училища Л. Н. Володкевич
Товариство руських господинь

Подільська губернія

Балтська спілка швачок
Гурток жінок Подільської губернії
Кам'янець-Подільський Жіночий Клуб
Спілка швачок села Клембівка, Балтського повіту
Ямпольська спілка швачок

Полтавська губернія

Борківське відділення Спілки Рівноправності жінок
Зіньківське товариство взаємодопомоги жінок
Полтавська громадка гімназисток
Полтавське жіноче благодійне товариство
Полтавське товариство взаємодопомоги працюючих жінок
Полтавський відділ Спілки Рівноправності жінок
Полтавський жіночий комітет Червоного Хреста

Харківська губернія

Гурток жінок ремісників
Жіночий гурток Єлизавети Ковальської
Жіночий гурток при Харківському товаристві поширення грамотності
Жіночий гурток Харківського університету
Харківська спілка швачок
Харківське жіноче товариство громадської бібліотеки
Харківське товариство взаємодопомоги працюючих жінок
Харківське товариство опіки малолітніх сиріт

Харківський відділ Ліги Рівноправності Жінок
Харківський відділ Спілки Рівноправності жінок
Харківське товариство вчительок і виховательок

Херсонська губернія

Жіночий гурток одеської "Просвіти"
Жіночий комітет по створенню Вищих жіночих медичних курсів
Жіноче товариство допомоги бідним породіллям м. Одеси
Миколаївський відділ Спілки Рівноправності Жінок
Миколаївський жіночий гурток робітниць В. Парамонові
Одеська Струдзовська община сердобольних сестер
Одеське жіноче благодійне товариство
Одеське жіноче товариство допомоги бідним
Одеське товариство взаємодопомоги вихователькам і вчителькам
Одеське товариство взаємодопомоги повивальних бабок
Одеське товариство взаємодопомоги працюючих жінок
Одеське товариство догляду за хворими дітьми
Одеське товариство допомоги акушеркам
Одеське товариство оборони жінок
Одеське товариство опіки над молодими дівчатами
Одеське товариство опіки працюючих жінок
Одеське товариство підтримки вищої жіночої освіти "Допомога"
Одеське товариство поширення жіночої освіти
Одеський гурток дівчат-гімназисток революційно-народницького характеру Є. Южакової
Одеський жіночий гурток
Одеський жіночий народницький гурток Чернявської-Бохановської
Одеський відділ Спілки Рівноправності Жінок
Товариство жінок духовного звання для допомоги хворим і пораненим
Херсонський гурток руських жінок
Херсонський відділ Ліги Рівноправності Жінок
Херсонський відділ Спілки Рівноправності Жінок

Чернігівська губернія

Чернігівська община сестер жалібниць Феодосія Углицького
Чернігівський жіночий гурток літературного товариства

II. ОСНОВНІ ЖІНОЧІ ОРГАНІЗАЦІЇ НА ЗАХІДНО-УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ (1884–1939)*

(назва, місце та рік заснування)

- * *Общество русских дам. Львів, 1878.*
- * *Товариство руських жінок. Станіслав, 1884.*
- * *Жіноче товариство с. Купчинці на Тернопільщині, 1892.*
- * *Жіночий кружок. Коломия, 1893.*
- * *Жіночий кооператив з вироблення церковних риз. Самбір, 1893.*
- * *Клуб русинок. Львів, 1893.*
- * *Жіноче товариство. Городенка, 1894.*
- * *Товариство руських жінок. Буковина, 1894.*
- * *Жіночий кружок. Тернопіль, 1896.*
- * *Кружок українських дівчат. Львів, 1901.*
- * *Кружок українських дівчат. Чернівці, 1901.*
- * *Українська захоронка. Львів, 1901.*
- * *Жіноча читальня. Долина, 1901.*
- * *Жіноча промислова спілка "Труд". Львів, 1901.*
- * *Жіноча читальня с. Тишківці на Тернопільщині, 1903.*
- * *Жіноче товариство. Бережани, 1903.*
- * *Жіноче товариство. Рогатин, 1903.*
- * *Жизнь. Львів, 1903.*
- * *Товариство ім. Св. Жен. Мироносиць. Чернівці, 1904.*
- * *Марійське товариство пань. Львів, 1904.*
- * *Марійські дружини. 1904.*
- * *Жіноча громада. Буковина, 1906.*
- * *Жіночий труд. Перемишль, 1906.*
- * *Товариство православних Русинок. Буковина, 1908.*
- * *Жіноча громада. Львів, 1909.*
- * *Жінки Покуття. 1910.*
- * *Союз Українок. 1917.*
- * *Самаритянська секція українського Горожанського комітету. Львів, 1918.*
- * *Жіночий союз. Закарпаття, 1923.*
- * *Українське товариство жінок з вищою освітою. Львів, 1924.*
- * *Кооператив "Хазяйка". Львів, 1930.*
- * *Союз українських працюючих жінок. 1931.*
- * *Комітет "Культура і дух" ім. О. Кобилянської. Чернівці, 1931.*

* Відомості про жіночі товариства західноукраїнських земель подані О. З. Маланчук-Рибак.

- * Дружини Княгині Ольги. Львів, 1938.
- * Жіночі секції в товариствах "Просвіта", "Сільський господар", "Зоря".
- * Жіночий гурток в Товаристві українських студентів.
- * Жіночий гурток в Католицькій акції.
- * Жіночий кружок ім. Ганни Барвінок в Українському Педагогічному товаристві.

III. СУЧАСНІ ЖІНОЧІ ОРГАНІЗАЦІЇ УКРАЇНИ*

Міжнародні жіночі організації

- Міжнародна організація "Жіноча Громада"*
- Міжнародна жіноча організація "Надія"*
- Міжнародна федерація ділових жінок "Либідь"*
- Міжнародний фонд "Панна"*
- Міжнародний благодійний фонд Святої Марії*
- Міжнародний гуманітарний центр "Розрада"*
- Міжнародний правозахисний жіночий центр "Ла страда України"*
- Міжнародний жіночий благодійний фонд "За виживання"*

Всеукраїнські жіночі організації

- Асоціація гайдів України*
- Асоціація жінок "За генофонд України"*
- Благодійний фонд "Жіноча доля"*
- Всеукраїнська асоціація жінок-підприємниць*
- Всеукраїнська громадська організація "Жінки і діти України"*
- Всеукраїнська громадська організація "Наші діти"*
- Всеукраїнська ліга українських жінок*
- Всеукраїнська спілка матерів загиблих (померлих) військовослужбовців у мирний час*
- Всеукраїнське жіноче об'єднання "Солідарність"*
- Всеукраїнське жіноче народно-демократичне об'єднання "Дія"*
- Всеукраїнське жіноче товариство ім. Олени Теліги*

* При підготовці розділу використані матеріали: Інформація про членів Жіночого Консорціуму ННД-США. – К., 1998; Жіночі організації і ініціативи. – К., 1996; Женские неправительственные организации России и СНГ. Справочник. – М., 1998 та інформаційні повідомлення жіночих організацій; Довідник неурядових організацій України. Творчий центр КАУНТЕРПАРТ. – Київ, 1997, 1998.

Всеукраїнський жіночий центр інформації та соціально-економічної адаптації

Всеукраїнська Ліга жінок-виборців України "50/50"

Громадська організація "Жінки України"

Жіночий правозахисний центр Всеукраїнського комітету оборони прав людини

Ліга "Матері і сестри – воїнам України" (МІСВУ)

Організація солдатських матерів України

Союз жінок-трудівниць "За майбутнє дітей України"

Союз Українок

Спілка жінок України

Українська асоціація жінок-кіноматографістів (УАЖК)

Українська асоціація жінок з університетською освітою

Українська жіноча асоціація

Український центр жіночих студій

Всеукраїнські жіночі партії

Всеукраїнська партія "Жінки України"

Всеукраїнська партія "Жіночих ініціатив"

Українська християнська партія жінок

Обласні та міські жіночі організації

Вінницька область

- * Вінницька асоціація психології управління та профілактики узалежнень серед молоді "Фортуна"
- * Прогресивні жінки
- * Союз Українок. Міське відділення.

Волинська область

- * Асоціація жінок в агробізнесі
- * Союз Українок. Волинська філія

Дніпропетровська область

- * Союз Українок. Дніпропетровське відділення.
- * Союз Українок. м. Жовті Води
- * Дніпропетровський діловий жіночий центр
- * Дніпропетровський жіночий інформаційно-координаційний центр

Донецька область

- * Демократичні жінки за права жінок. Асоціація.
- * Жіночий дар. Асоціація жінок Макіївки.
- * Ліга ділових жінок
- * Союз Українок м. Донецька

Житомирська область

- * Всеукраїнська спілка солдатських матерів. Житомирська філія
- * Союз Українок. Житомирське обласне відділення
- * Жіноча громада. Обласне відділення.

Закарпатська область

- * Благодійний фонд сприяння материнству
- * Жіноча громада. Берегівський осередок
- * Жіночий консультативний центр Закарпаття
- * Закарпатська екуменістична місія католичок
- * Союз Українок Закарпаття
- * Союз Українок. Свалявська районна організація
- * Союз Українок. Берегівська районна організація
- * Союз Українок. Мукачівський міський осередок
- * Спілка жінок України. Закарпатське відділення

Запорізька область

- * Завжди поряд. Районна рада жінок
- * Запорізький міська Рада жінок
- * Запорізький міський фонд правового та соціального захисту сімей військовослужбовців, загиблих у мирний час
- * Жінки Приазов'я. Жіночий рух.
- * Міська жіноча рада
- * Спілка матерів. Енергодарська громадська організація

Івано-Франківська область

- * Берегиня. Жіночий клуб початкуючих господинь
- * Жіноча Громада м. Івано-Франківська
- * Клуб ділових жінок
- * Комітет солдатських матерів
- * Лада. Жіноча громадська організація

- * Союз Українок м. Калуша
- * Союз Українок м. Надвірна
- * Союз Українок. Обласне відділення.
- * Союз Українок. Яремчанська філія.

Київська область

- * Асоціація “Жінки в аграрній освіті” Національного аграрного університету
- * Асоціація жінок-науковців
- * Благодійний фонд “Жіноча доля”
- * Вега. Київський молодіжний жіночий центр
- * Дослідницький центр історії української преси
- * Екологічний жіночий центр “Єкофем”
- * Інформаційно-консультативний жіночий центр
- * Жіноча професійна ліга (ЖПЛ)
- * Жіноче об’єднання “Аріадна”
- * Жіночий інформаційно- реабілітаційний центр “Любомира”
- * Жіночий клуб “Академія” при кредитній спілці “Борисфен”
- * Жіночий клуб “Ізгелік” при асоціації тюркомовних народів України
- * Жіночий клуб “Суомі” при Київському товаристві культури фіно-пермських народів
- * Жіночий кризовий центр
- * Жіночий культурно-просвітницький центр “грейс-клуб”
- * Жіночий фонд “Панночка”
- * Жіночий кризовий центр “Горлиця” для матерів
- * Жіночий центр “Спадщина”
- * За мир в усьому світі. Київська асоціація жінок
- * Інформаційний відеоцентр “Феміна”
- * Київська міська асоціація “Жінки в засобах масової інформації”
- * Київська міська організація солдатських матерів
- * Київський відділ “Союзу Українок”
- * Київський дослідницький та консультативний гендерний центр
- * Київський міський центр роботи з жінками
- * Київський осередок Міжнародної організації “Жіноча громада”
- * Київський осередок товариства ім. Олени Теліги
- * Київський осередок “Спілки жінок України”
- * “Мама–86”
- * Мати і дитина. Громадське об’єднання багатодітних мам Харківського р-ну м. Києва

- * Мистецький жіночий центр
- * Молодіжний інформаційно-просвітницький центр “Надія”
- * Організація “Жінки в науці”
- * Український соціо-освітній жіночий центр (УСОЖ)
- * Центр “Сучасна жінка” Обухівського р-ну Київської області

Кіровоградська область

- * Обласна інформаційна служба з актуальних питань жіноцтва
- * Жіноча громада. Кіровоградська міська організація
- * Жіноча громада. Світловодська організація

Луганська область

- * Лисичанська спілка матерів, які мають дітей-інвалідів з дитинства до 18 років (Спілка МІДІД)
- * Спілка жінок Луганщини

Львівська область

- * Асоціація жіночих організацій “Взаємодія”
- * За майбутнє дітей України. Союз жінок трудівниць. Львівське відділення
- * Західно-український центр “Жіночі перспективи”
- * Єврейське жіноче товариство “Кешер”
- * Жінка і бізнес. Асоціація жінок Львівщини
- * Жіноче народно-демократичне об’єднання м. Львова “Дія”
- * Жіночий клуб “Лада”
- * Жіночий клуб “Терези”
- * Інформаційно-профілактичний жіночий кризовий центр м. Дрогобич Львівської області
- * КАРИТАС, мале підприємство жіночого Християнського товариства
- * Клуб ділових жінок “Ніка”
- * Комітет матерів Львівщини в захисті синів військово-зобов’язаних та військовослужбовців
- * Львівська обласна організація всеукраїнської ліги українських жінок
- * Львівська філія Всеукраїнського жіночого товариства ім. Олени Теліги
- * Львівська філія Союзу Українок
- * Львівське відділення Міжнародної організації “Жіноча Громада”
- * Львівський жіночий інформаційний центр
- * Матері Чернобиля. Львівське міське товариство
- * Милосердя. Жіноче християнське Марійське товариство

- * Молодіжний гендерний центр ім. Наталі Кобринської
- * Молодіжний дівочий центр “Юнка”
- * Нова доба
- * Союз Українок. Дрогобицька філія
- * Союз Українок. м. Борислав
- * Союз Українок. Золочівська районна організація
- * Союз Українок. Пустомитівська філія
- * Союз Українок. Радехівська районна філія ім. Н. Селезінки
- * Союз Українок. м. Трускавець
- * Союз Українок. Шевченківська районна організація м. Львова
- * Спілка жінок Золочівщини
- * Спілка солдатських матерів Львівщини
- * Українська феміністична спілка
- * Український регіональний жіночий ресурсний центр інформації і соціально-економічної адаптації ім. Ірини Вільде

Миколаївська область

- * “Гілея” – Миколаївський обласний центр жіночих ініціатив
- * Жіноча організація “Твій шанс”
- * Жіноча перспектива. Миколаївський міський фонд
- * Обласна жіноча асоціація “Дана”

Одеська область

- * Асоціація жіночих організацій Одеської області
- * Громадське об'єднання жінок-ветеранів ВВВ
- * Жіноча організація – “Одеситка”
- * Клуб жінок-аграрієв “Хуторяночка”
- * Клуб одеських дам
- * Віра, Надія, Любов
- * Обласна громадська організація “Мати і дитина”
- * Одеська обласна громадська жіноча організація народно-демократичної спілки “Дія”
- * Одеська філія “Союзу Українок”
- * Одеське відділення ліги українських жінок
- * Одеський науковий центр жіночих досліджень
- * Одеський обласний фонд “Жіночі ініціативи”
- * Організація матерів дітей-інвалідів
- * Організація солдатських матерів України. Одеський обласний комітет

- * Південно-українська асоціація сприяння розвитку та захисту прав жінок “Світло”
- * Південно-український центр гендерних проблем
- * Татарбунарське відділення міжнародної організації “Жіноча громада”
- * Товариство “Жінка в бізнесі”
- * Товариство одиноких матерів
- * Фонд солдатських матерів “Надія-ініціатива”
- * Жіноча рада дружин чорноморських моряків при галузевій профспілці

Полтавська область

- * Жіноча громада. Полтавське відділення міжнародної організації
- * Жіночий клуб “Анастасія” м. Кременчук
- * Мальва. Міське товариство одиноких матерів
- * Полтавська міська організація гайдів
- * Соціально-політичне і культурно-освітнє об’єднання “Мати і дитина”
- * Союз Українок. Полтавське обласне відділення
- * Спілка жінок Полтавщини
- * Чураївна. Полтавська міська спілка

Рівненська область

- * Жіноча Громада. м. Рівне
- * Рівненська обласна організація солдатських матерів
- * Союз Українок. Обласна громадська організація. м. Рівне
- * Союз Українок. Дубенська філія
- * Спілка жінок Рівненщини

Сумська область

- * Союз Українок. м. Суми
- * Спілка жінок
- * Сумський гендерний центр

Тернопільська область

- * Благодійна організація “Українська Родина”
- * Відродження нації. Тернопільський міський жіночий клуб
- * Жіночий клуб “Відродження нації”

- * Союз Українок. м. Тереховля
- * Союз Українок. Тернопільська обласна громадсько-просвітницька організація
- * Тернопільська обласна громадська організація “Здоров’я жінки”
- * Центр соціально-психологічної допомоги сім’ї, жінці та молоді

Харківська область

- * Асоціація багатодітних матерів
- * Асоціація жінок Харківщини “Берегиня”
- * Асоціація жінок-фермерів Харківської області
- * Жінки за громадський мир та злагоду. Харківське регіональне об’єднання
- * Жіноча Рада. Олексіївський район м. Харків
- * Жіночий клуб “Аріадна” при екологічному товаристві “Еко-центр”
- * Союз багатодітних матерів Дзержинського району м. Харкова
- * Союз Українок. м. Харків
- * “Фемін-інформ”. Харківський міський центр солідарності жінок творчої орієнтації
- * Феміністична асоціація “Гуманітарна ініціатива”
- * Харківська жіноча громадська організація “Надія”
- * Харківська міська організація “Асса”
- * Харківська міська організація “Жіноча Громада”
- * Харківська міська організація “Світ жінки”
- * Харківська обласна організація дівчат-скаутів
- * Харківська обласна рада солдатських матерів
- * Харківська обласна спілка жінок Харківщини
- * Харківська обласна спілка солдатських матерів
- * Харківський клуб “Малка”
- * Харківський міський жіночий клуб “Енжелю”
- * Харківський міський жіночий клуб “Мирослава”
- * Харківський міський жіночий фонд
- * Харківський центр гендерних досліджень
- * Харківський центр жіночих досліджень

Херсонська область

- * Жіноче об’єднання “Веселка”
- * Клуб “Любисток”
- * Херсонський відділ “Союзу українок”

- * Херсонський жіночий фонд
- * Цюрупинська районна спілка сільських багатодітних жінок-матерів “Марія”

Хмельницька область

Союз Українок. м. Кам’янець-Подільський

Черкаська область

- * Всеукраїнська ліга українських жінок. Обласне відділення
- * Обласний комітет солдатських матерів
- * Спілка жінок Христинівщини
- * Черкаський жіночий центр “Я – жінка”

Чернівецька область

- * Жіноча громада Буковини
- * Клуб ділових жінок м. Чернівці
- * Комітет багатодітних матерів м. Чернівці
- * Союз Українок Буковини
- * Чернівецькі гайди”

Чернігівська область

- * Асоціація гайдів України. Чернігівська організація
- * Осередок відродження Союзу Українок м. Чернігів

Республіка Крим

- * Жінки за інтеграцію
- * Жіночий клуб “Дочки-матері”
- * Жіночий рух Білогір’я
- * За майбутнє наших дітей. Жіноча організація м. Севастополя
- * Клуб ділових жінок м. Ялти
- * Кримський бізнес-клуб “Феміда”
- * Ліга кримсько-татарських жінок
- * Організація захисту жінок та дітей
- * Севастопольська організація “Жінки освіти і науки”
- * Центр “Жіноча ініціатива”

IV: Відзнака Президента України «Орден княгині Ольги»*

УКАЗ ПРЕЗИДЕНТА УКРАЇНИ

Про встановлення відзнаки Президента України «Орден княгині Ольги»

На відзначення заслуг жінок у розвитку Української держави, духовному відродженні нації, вихованні дітей та відповідно до пункту 25 статті 106 Конституції України
п о с т а н о в л я ю:

1. Встановити відзнаку Президента України «Орден княгині Ольги» (далі - орден княгині Ольги) I, II, III ступеня.
2. Затвердити Статут і описи ордену княгині Ольги I, II, III ступеня (додаються).
3. Орденом княгині Ольги нагороджувати жінок за визначні особисті заслуги в державній, виробничій, громадській, науковій, освітянській, культурній, благодійницькій та інших сферах суспільної діяльності, вихованні дітей у сім'ї.
4. Кабінету Міністрів України здійснити фінансове і матеріальне забезпечення виготовлення знаків ордену княгині Ольги I, II, III ступеня та орденських книжок.

Президент України

Л.КУЧМА

м. К и ї в
15 серпня 1997 року
№ 827/97

* При підготовці розділу використані матеріали поточного архіву Міністерства у справах сім'ї та молоді

Опис відзнаки Президента України
“Орден Княгині Ольги”
у 3-х ступенях

ЗАТВЕРДЖЕНО

Указом Президента України
від 15 серпня 1997 року № 827/97

СТАТУТ

відзнаки Президента України “Орден княгині Ольги”

I. Загальні положення

1. Відзнаку Президента України “Орден княгині Ольги” (далі – орден княгині Ольги) встановлено для нагородження жінок за визначні особисті заслуги в державній, виробничій, громадській, науковій, освітянській, культурній, благодійницькій та інших сферах суспільної діяльності, вихованні дітей у сім'ї.

2. Орден княгині Ольги має три ступені:

- орден княгині Ольги I ступеня,
- орден княгині Ольги II ступеня,
- орден княгині Ольги III ступеня.

Вищим ступенем ордена є I ступінь.

3. Нагородження орденом княгині Ольги громадян України здійснюється послідовно, починаючи з III ступеня.

4. Орденом княгині Ольги можуть нагороджуватися іноземні громадяни та особи без громадянства.

5. Іноземні громадяни та особи без громадянства можуть бути нагороджені орденом княгині Ольги вищого ступеня залежно від їх заслуг.

6. Нагородження орденом княгині Ольги наступного ступеня можливе не раніш, як через три роки після нагородження орденом попереднього ступеня.

7. Нагородження орденом княгині Ольги посмертно не проводиться.

8. Орден княгині Ольги має знак ордена.

9. Знаки ордена княгині Ольги кожного ступеня мають окрему нумерацію.

10. Позбавлення ордена княгині Ольги може бути проведено Президентом України у разі засудження нагородженої особи за тяжкий злочин – за поданням суду та в порядку, встановленому законодавством.

II. Порядок представлення до нагородження орденом княгині Ольги

11. Подання про нагородження орденом княгині Ольги вносять на ім'я Президента України центральні органи виконавчої влади, Рада

міністрів Автономної Республіки Крим, обласні, Київська та Севастопольська міські державні адміністрації, а також центральні органи творчих спілок, товариств, об'єднань громадян, релігійних конфесій за письмовим погодженням з місцевими органами виконавчої влади.

12. Нагородження орденом княгині Ольги може проводитися за поданням Комісії по державних нагородах України при Президентові України.

13. клопотання про нагородження орденом княгині Ольги порушують перед вищим органом або організацією. Висунення кандидатур здійснюється гласно, як правило, за місцем роботи особи, яку представляють до відзначення.

14. Пропозиції щодо нагородження орденом княгині Ольги іноземних громадян та осіб без громадянства подають глави дипломатичних представництв України в іноземних державах до Міністерства закордонних справ України, яке вносить подання Президентові України.

15. До подання додається нагородний лист установленого зразка.

ІІІ. Порядок вручення ордена княгині Ольги

16. Вручення ордена княгині Ольги провадиться в обстановці урочистості і гласності.

17. Орден княгині Ольги вручає Президент України або за його уповноваженням керівник центрального органу виконавчої влади, Голова Ради міністрів Автономної Республіки Крим, посол України, голова обласної, Київської та Севастопольської міської державної адміністрації, Голова Комісії по державних нагородах України при Президентові України.

18. Особі, нагородженій орденом княгині Ольги, вручається знак ордена та орденська книжка.

ІV. Порядок носіння ордена княгині Ольги

19. Знак ордена княгині Ольги носять з лівого боку грудей.

20. Знак ордена княгині Ольги розміщують після відзнак Президента України “Орден князя Ярослава Мудрого”, ордена “За заслуги”, “Орден Богдана Хмельницького”, ордена “За мужність”.

За наявності у особи нагород іноземних держав і нагород колишнього СРСР знак ордена княгині Ольги розміщують перед ними.

V. Видача дублікатів ордена княгині Ольги

21. У разі втрати (псування) знака ордена княгині Ольги чи орденської книжки дублікати не видаються, крім випадків, коли нагороджений не міг запобігти втраті (псуванню) знака чи орденської книжки.

22. Дублікати знака ордена княгині Ольги чи орденської книжки видаються відповідно до рішення Комісії по державних нагородах при Президентові України за кошти нагородженого або безплатно.

VI. Порядок зберігання ордена княгині Ольги

23. Після смерті особи, нагородженої орденом княгині Ольги, знак ордена та орденська книжка залишаються у сім'ї померлої як пам'ять.

24. Знак ордена княгині Ольги та орденська книжка після смерті нагородженої особи можуть бути передані спадкоємцями померлої до Комісії по державних нагородах України при Президентові України на постійне зберігання без права повернення.

25. Знак ордена княгині Ольги та орденська книжка, що належали особі, позбавленій ордена, підлягають поверненню до Адміністрації Президента України.

26. Знаки ордена княгині Ольги та орденські книжки зберігаються в Орденській коморі Адміністрації Президента України.

Глава Адміністрації
Президента України

Є. КУШНАРЬОВ

ЗАТВЕРДЖЕНО

Указом Президента України
від 15 серпня 1997 року № 827/97

ОПИС

відзнаки Президента України “Орден княгині Ольги” I ступеня

Знак ордена княгині Ольги I ступеня виготовляється зі срібла і має форму овалу, з'єданого вгорі з декоративною колодкою у вигляді банта.

На лицьовому боці знака на білій емалі – зображення княгині Ольги, обрамлене орнаментом і прикрашене чотирма аметистами прямокутної форми. Розмір знака: висота – 45 мм, ширина – 40 мм.

На колодці – накладна кругла пластинка з зображенням малого Державного Герба України, з правого і лівого її боків – стилізоване зображення гілки калини та фігурно вигнуті скоби для закріплення банта. Діаметр пластинки – 15 мм.

Орнамент, зображення княгині Ольги, пластинка на банті – рельєфні позолочені.

Зворотний бік знака плоский, з вигравіруваним номером ордена; на зворотному боці колодки – шпилька для кріплення знака до одягу.

Стрічка до ордена княгині Ольги I ступеня муарова з поздовжніми смужками: білою посередині і двома бузковими з боків. Ширина стрічки – 22 мм. Ширина смужок: білої – 14 мм, бузкових – 4 мм.

Планка ордена княгині Ольги I ступеня являє собою прямокутну металеву пластинку, обтягнуту стрічкою. Розмір планки: висота – 12 мм, ширина – 24 мм.

Глава Адміністрації
Президента України

Є. КУШНАРЬОВ

ЗАТВЕРДЖЕНО

Указом Президента України
від 15 серпня 1997 року № 827/97

ОПИС

відзнаки Президента України “Орден княгині Ольги” II ступеня

Знак ордена княгині Ольги II ступеня виготовляється зі срібла і має форму овалу, з'єданого вгорі з декоративною колодкою у вигляді банта.

На лицьовому боці знака на білій емалі – зображення княгині Ольги, обрамлене орнаментом і прикрашене чотирма аметистами прямокутної форми. Розмір знака: висота – 45 мм, ширина – 40 мм.

На колодці – накладна кругла пластинка з зображенням малого Державного Герба України, з правого і лівого її боків – стилізоване зображення гілки калини та фігурно вигнуті скоби для закріплення банта. Діаметр пластинки – 15 мм.

Орнамент позолочений, зображення княгині Ольги і пластинка на банті – рельєфні срібні.

Зворотний бік знака плоский, з вигравіруваним номером ордена; на зворотному боці колодки – шпилька для кріплення знака до одягу.

Стрічка до ордена княгині Ольги II ступеня муарова бузкового кольору з білою поздовжньою смужкою посередині. Ширина стрічки – 22 мм, ширина білої смужки – 6 мм.

Планка ордена княгині Ольги II ступеня являє собою прямокутну металеву пластинку, обтягнуту стрічкою. Розмір планки: висота – 12 мм, ширина – 24 мм.

Глава Адміністрації
Президента України

Є. КУШНАРЬОВ

ЗАТВЕРДЖЕНО

Указом Президента України
від 15 серпня 1997 року № 827/97

ОПИС

відзнаки Президента України “Орден княгині Ольги” III ступеня

Знак ордена княгині Ольги III ступеня виготовляється з посрібленого томпаку і має форму овалу, з'єданого вгорі з декоративною колодкою у вигляді банта.

На лицьовому боці знака на білій емалі – зображення княгині Ольги, обрамлене орнаментом і прикрашене чотирма аметистами прямокутної форми. Розмір знака: висота – 45 мм, ширина – 40 мм.

На колодці – накладна кругла пластинка з зображенням малого Державного Герба України, з правого і лівого її боків – стилізоване зображення гілки калини та фігурно вигнуті скоби для закріплення банта. Діаметр пластинки – 15 мм.

Усі зображення рельєфні.

Зворотний бік знака плоский, з вигравіруваним номером ордена; на зворотному боці колодки – шпилька для кріплення знака до одягу.

Стрічка до ордена княгині Ольги III ступеня муарова бузкового кольору з двома білими поздовжніми смужками посередині. Ширина стрічки – 22 мм. Ширина білих смужок – 2 мм, вузької бузкової смужки між ними – 2 мм.

Планка ордена княгині Ольги III ступеня являє собою прямокутну металеву пластинку, обтягнуту стрічкою. Розмір планки: висота – 12 мм, ширина – 24 мм.

Глава Адміністрації
Президента України

Є. КУШНАРЬОВ

Геральдичне та іконографічне трактування знаків “Ордена княгині Ольги”

*Автор проекту О. В. Руденко
1 червня 1997 року*

Княгиня Ольга – одна з величних і легендарних постатей вітчизняної історії, уособлення водночас жіночості й рішучості, християнського смирення та незламної державотворчої волі. Отже, образ княгині мусив нести відблиск цих якостей, які возвели Ольгу в ранг повновладної правительки великої ранньофеодальної держави, Київської Русі, святої, канонізованої православною церквою.

Згідно з дослідженнями та реконструкціями провідних істориків та археологів НАН України, зокрема, академіка П. П. Толочко та інших вчених, Ольга вбиралася порівняно аскетично, як представниця слов'янської пануючої верстви, що прийняла християнську обітницю смирення.

На голові княгині – полотняна хустина-убрус, зверху якої одягнено невисоку шапочку, оздоблену хутром, типовий головний убір для великої слов'яно-фіно-скандинавської спільності, представницею якої була Ольга. Шию княгині прикрашає кручена шийна гривна. Вбрання княгині складається з двох сорочок – нижньої вузької та верхньої з широкими рукавами. Шийний прямокутний виріз та манжети рукавів прикрашено орнаментом. За давнім слов'янським язичницьким звичаєм орнаментальне оздоблення всіх частин одягу, що торкалися відкритих ділянок тіла, оберігало від сил зла. В якості символу князівської влади княгиня має корзно – плащ, підбитий хутром, який застібнуто на правому плечі сонцеподібною застібкою-фібулою.

Незаперечним є факт охрещення Ольги близько 945 р. Оскільки це сталося за 43 роки до офіційної дати хрещення України-Русі, Оль-

гу було проголошено першою християнкою на Русі та канонізовано як святу в пантеоні Православної церкви. Отже, цілком обґрунтоване зображення німбу святої довкола голови княгині.

Серед найпопулярніших жіночих образів православ'я є Богоматір Оранта та Свята Покрова, яких завжди зображали з піднятими догори руками. Це символізувало моління, захист, оберігання, заступництво. Християнські святі у слов'янському світі несли на собі й відгомін давніх, язичницьких, святих. Зокрема, саме так, з піднятими руками, зображувалася хоронителька роду, домашнього вогнища, заступниця, Берегиня.

Отже, образ Ольги виступає як синтезоване втілення сил жіночої лагідності, чистоти, заступництва, християнського смирення та любові, символ духовної незнищенності українського народу, святості жінки-матері, яка дарує життя, несе у світ гармонію і красу. Довершує образ Ольги білий колір емалі в медальйоні знака. Білий колір загальноновизнаний як колір чистоти, честі, світла.

В оздобленні ордену та підвіски використано орнаменти, які широко вживалися у шедеврах ювелірного мистецтва Київської Русі. Це символізує безперервний зв'язок історії Київської Русі з Україною наших днів, спадкоємність високої майстерності вітчизняного мистецтва від давніх давен до сьогодення. Медальйон знака прикрашено чотирма прямокутними аметистами. Аметист – бузково-червоний гірський кришталь. Здавна аметист означає любов, спокій, благо, вірність, відданість.

Кольори стрічки ордену – бузковий та білий. З точки зору геральдики як науки, бузковий колір може бути віднесений до пурпурового (одного з п'яти геральдичних кольорів). Пурпуровий колір в геральдиці утворюється з бузково-червоних барв і наближається до широкого уживаного в Україні малинового. Колір означає благочестя, помірність, щедрість та панування. Цей колір цілком відповідає образів княгині Ольги як уособленню всіх цих рис. Білий колір у геральдиці означає срібло – дорогоцінний метал і втілення чистоти та честі. Поєднання бузкового і білого надає ордену урочистості, краси та гармонує з основою ідеєю ордену “Княгині Ольги”: відзначення великої ролі жінки в суспільстві, її життєдайної творчої місії в долі народу та держави.

V. ЖІНКИ УКРАЇНИ, НАГОРОДЖЕНІ “ОРДЕНОМ КНЯГИНИ ОЛЬГИ”

Жінки – нагороджені “Орденем Княгині Ольги” III ступеня

Астахова Валентина Іларіонівна – ректор Харківського гуманітарного інституту “Народна українська академія”, доктор технічних наук, професор.

Бризгун-Соколик Оксана – голова Світової федерації українських жіночих організацій (Канада).

Гула Раїса Миколаївна – начальник управління у справах сім’ї і молоді Житомирської облдержадміністрації.

Довгаленко Тамара Митрофанівна – льотчик-інструктор Центрального аероклубу Товариства сприяння оборони України ім. А. К. Антонова, м. Київ.

Драч Марія Михайлівна – голова міжнародної організації “Жіноча громада” (Київ).

Іщук Євгенія Іовна – швея Вінницького АО “Поділля”.

Катан Ольга Іванівна – директор фірми “Діловий жіночий центр”, м. Дніпропетровськ.

Кириченко Раїса Панасівна – Народна артистка України, м. Полтава.

Кисельова Ніна Миколаївна – управ. справами Маріупольського міськвиконкому.

Кліменко Зоя Сергіївна – головний лікар Херсонського пологового будинку.

Кононенко Любов Миколаївна – голова правління агрофірми “Біле озеро” Черкаської області.

Кормич Людмила Іванівна – голова Південно-українського центру гендерних проблем, доктор історичних наук, професор, м. Одеса.

Косарева Ніна Сергіївна – художник, Хмельницька область.

Литвинова Галина Миколаївна – редактор всеукраїнської газети для жінок “Я, ти, ми”.

Лук ’янова Олена Михайлівна – директор інституту педіатрії, аку-

шерства і гінекології АМН України, доктор медичних наук, академік НАН України і АМН України, м. Київ.

Матвієнко Ніна Миколаївна – солістка державного ансамблю “Київська камера”, Народна артистка України, м. Київ.

Менжерес Галина Миколаївна – голова Співки жінок м. Києва.

Найдьонова Віра Опанасівна – директор дослідного господарства “Асканійське” Каховського району Херсонської області.

Орлик Марія Андріївна – голова Співки жінок України.

Пашко Атена-Святомира Василівна – голова громадської організації “Союз Українок”, м. Київ.

Пинтусевич Жанна Юріївна – чемпіонка і срібна призерка чемпіонату світу з легкої атлетики 1997 року, м. Київ.

Пономаренко Ганна Олександрівна – заступник начальника Управління Міністерства внутрішніх справ України в Херсонській області.

Проценко Діна Іосифівна – відповідальний секретар Співки жінок України.

Слободенюк Любов Валентинівна – багатодітна мати, вихователька дитячого будинку сімейного типу с. Водотії Брусіловського району Житомирської області.

Цуницька Ольга Володимирівна – голова Асоціації жіночих організацій Одеської області.

Чебаненко Валентина Олександрівна – заступник начальника Управління освіти Херсонської облдержадміністрації.

Ширіна Людмила Володимирівна – народна артистка України, м. Одеса.

**VI. ЖІНКИ-ДЕПУТАТИ ВЕРХОВНОЇ РАДИ УКРАЇНИ
12 СКЛИКАННЯ (1990–1994 рр.) 13 із 445 ОБРАНИХ ДЕПУТАТІВ***

Прізвище, ім'я	Регіон України, заняття до обрання депутатом	Партійна належність	Членство у постійних Комісіях Верховної Ради
Архіпова Ганна Георгіївна	Хмельницька обл., секретар міському КПУ	Член КПРС до 1991 року	Член Комісії з питань жінок, охорони сім'ї, материнства та дитинства
Бойко Катерина Володимирівна	Черкаська обл., ген. директор швейного виробничого об'єднання	Член КПРС до 1991 року	Член Комісії з питань жінок, охорони сім'ї, материнства та дитинства
Богатирьова Раїса Василівна	Донецька обл., лікар	Член КПРС (член оргкомітету СПУ)	Член Комісії з питань здоров'я людини
Васильєва Галина Іванівна	Київська обл., директор Білоцерківського виробничого об'єдн. «Будіндустрія»	Член КПРС до 1991 року	
Єщенко Валентина Миколаївна	Київська обл., лікар	Позапартійна	З 1992 року член Комісії з питань жінок, охорони сім'ї, материнства та дитинства
Завадська Катерина Павлівна	Тернопільська обл., вчитель	Позапартійна	Член Комісії з питань жінок, охорони сім'ї, материнства та дитинства
Калинець Ірина Онуфріївна	Львівська обл., філолог	Член НРУ, учасниця дисидентського руху	Член Комісії з питань народної освіти та науки
Куземко Марія Василівна	Тернопільська обл.		Член Комісії з питань культури та духовного відродження
Остроущенко Світлана Вікторівна	Одеська обл., журналіст, спеціальний кореспондент газети «Знамя комунізму»	Позапартійна	Член Комісії з питань жінок, охорони сім'ї, материнства та дитинства
Сивкова Лідія Миколаївна	Донецька область, голова колгоспу	Член КПРС до 1991 року	Член комісії з питань відродження села
Скорик Лариса Павлівна	м. Київ, викладач Української академії мистецтв	член НРУ до 1993 року	Член Комісії з питань культури та духовного відродження
Янушевич Станіслава	Житомирська обл.		
Яхєєва Тетяна Михайлівна	Чернігівська обл.	Член НРУ	Член Комісії з питань економічної реформи і управління народним господарством

* Схема складена Л. К. Стефаненко за:

1. Відомості Верховної Ради Української Радянської Соціалістичної Республіки. – 1990. – № 14. – С. 267–287.
2. Хто є хто в українській політиці. – К., 1995.

**VII. ЖІНКИ-ДЕПУТАТИ ВЕРХОВНОЇ РАДИ УКРАЇНИ
13 СКЛИКАННЯ (1994–1998 рр.)* 19 з 413 ОБРАНИХ ДЕПУТАТІВ**

Прізвище, ім'я, по-батькові	Регіон України, заняття до обрання депутатом	Партійна належність	Членство у постійних Комісіях Верховної Ради
Вашук Катерина Тимофіївна	Волинська обл., голова правління агрофірми «Колос»	член СелПу, з 1996 року - голова АПУ	Член Комісії у закордонних справах і зв'язках з СНД
Вітренко Наталія Михайлівна	Сумська обл., економіст	член СПУ з 1996 р. - голова ПСПУ	
Гошовська Валентина Андріївна	Харківська обл., заступник Балаклійської райадміністрації	член АПУ	Член Комісії з питань науки та народної освіти
Григорович Лілія Степанівна	Івано-Франківська обл., лікар	член НРУ	Член Комісії з питань охорони здоров'я
Завалевська Валентина Олександрівна	Кіровоградська обл., представник Президента у Вільшанському р-ні		Член Комісії з питань регламенту та депутатської етики
Карпачова Ніна Іванівна	Автономна Республіка Крим, юрист, доцент Сімферопольського університету		Член Комісії з прав людини, національних меншин та міжнародних відносин
Крандакова Олена Василівна	Автономна Республіка Крим, головний економіст агрофірми «Золоте поле»	член ЛПУ	Член комісії з питань бюджету
Кужіль Олександра Володимирівна	Запорізька обл., генеральний директор СП «Незалежність»	член ЛПУ	Член комісії з питань економ. політики
Марковська Ніна Степанівна	Вінницька обл., лікар, доцент Вінницького медінституту	член СПУ	Член Комісії з питань охорони здоров'я
Пасечна Людмила Яківна	Донецька обл., вчитель, директор школи	член КПУ	Член Комісії з питань науки та народної освіти
Піменова Наталя Петрівна	Автономна Республіка Крим	член КПУ	Член Комісії з питань соціальної політики і праці
Пшенична Ольга Миколаївна	Автономна Республіка Крим, вчитель		Член Комісії з питань науки і народної освіти
Радченко Галина Федорівна	Чернігівська обл., економіст		Член Комісії з питань бюджету
Самойлик Катерина Семенівна	Херсонська обл., вчитель	член КПУ	Член Комісії з питань прав людини, національних меншин та міжнародних відносин

Семенюк Валентина Петрівна	Житомирська обл., економіст	член КПУ	Член Комісії з питань агропроми- слового комплексу
Старовойтова Галина Максимівна	Автономна Республіка Крим	член УРП	Член Комісії з питань боротьби з організованою злочинністю
Стецько Ярослава	м. Київ	Голова КУНу	
Тимошенко Юлія Володимирівна	Дніпропетровська обл., голова правління ЄЕСУ	член Все- українського політичного об'єднання «Громада»	
Шулежко Марія Яківна	Черкаська обл., економіст	член АПУ	Член Комісії з питань бюджету

- * Схема складена Л. К. Стефаненко за:
1. Вибори в Україні 1994 р.
2. Хто є хто в українській політиці.

VIII. ЖІНКИ-ДЕПУТАТИ ВЕРХОВНОЇ РАДИ 14 СКЛИКАННЯ**

№	Прізвище, ім'я, по-батькові	Рік на- родження	Від якої партії обрано
1.	Александрівська Алла Олександрівна	1948	Комуністична партія України
2.	Антоньєва Ганна Петрівна	1961	Позапартійна
3.	Безугла Людмила Яківна	1946	Прогресивна Соціалістична партія
4.	Белоусова Ірина Анатоліївна	1954	Партія зелених України
5.	Богословська Інна Германівна	1960	Позапартійна
6.	Бондаренко Олена Федорівна	1955	Народний рух України
7.	Вашук Катерина Тимофіївна	1947	Аграрна партія України
8.	Ведмідь Аліна Петрівна	1940	Комуністична партія України
9.	Гошовська Валентина Андріївна	1948	Аграрна партія України
10.	Григорович Лілія Степанівна	1957	Народний рух України
11.	Донець Наталія Григорівна	1957	Всеукраїнське об'єднання "Громада"
12.	Друзюк Світлана Олександрівна	1949	Комуністична партія України

13.	Жежук Наталія Сергіївна	1977	Комуністична партія України
14.	Задорожна Тетяна Андріївна	1954	Прогресивна Соціалістична партія України
15.	Заклунна Валерія Гаврилівна	1942	Комуністична партія України
16.	Засуха Тетяна Володимирівна	1964	Аграрна партія України
17.	Клочко Марія Олександрівна	1949	Комуністична партія України
18.	Лимар Наталія Олександрівна	1958	Прогресивна соціалістична партія України
19.	Лютікова Ірина Ігорівна	1965	Партія зелених
20.	Мазур Олена Анатоліївна	1960	Прогресивна Соціалістична партія
21.	Марковська Ніна Степанівна	1947	Виборчий блок Соціалістичної партії України та Селянської партії України
22.	Пасечна Людмила Яківна	1948	Комуністична партія України
23.	Покотило Ніна Олексіївна	1947	Виборчий блок Соціалістичної партії України та Селянської партії України
24.	Ромовська Зорислава Василівна	1940	Партія "Реформи і порядок"
25.	Самойлик Катерина Семенівна	1951	Комуністична партія України
26.	Семенюк Валентина Петрівна	1957	Виборчий блок Соціалістичної партії
27.	Синенко Світлана Іванівна	1964	Комуністична партія України
28.	Стецько Ярослава Йосипівна	1920	Конгрес Українських Націоналістів
29.	Супрун Людмила Павлівна	1965	Позапартійна
30.	Тимошенко Юлія Володимирівна	1960	Всеукраїнське об'єднання "Громада"
31.	Трофименко Лариса Сергіївна	1950	Всеукраїнське об'єднання "Громада"
32.	Федоренко Любов Петрівна	1949	Комуністична партія України
33.	Шевченко Ірина Ігорівна	1965	Партія Зелених України
34.	Штепа Наталія Петрівна	1951	Комуністична партія України
35.	Юхимець Ольга Федорівна	1948	Комуністична партія України

** При підготовці схеми використані матеріали поточного архіву Міністерства у справах сім'ї та молоді

ІХ. ЖІНОЧЕ ПРЕДСТАВНИЦТВО У ПАРТІЙНИХ СПИСКАХ В ПЕРІОД ВИБОРІВ 1998 РОКУ*

Виборчий блок чи партія	% жінок	Загальна чисельність списку
Всеукраїнська партія жіночих ініціатив	81,5%	27
Прогресивна соціалістична партія України	24,1%	83
Соціал-демократична партія України	19,7%	127
Всеукраїнська партія трудящих	13,8%	87
“Союз”	13,3%	30
Партія зелених України	11,7%	77
Партія духовного і соціального прогресу	11,7%	60
Комуністична партія України	11,6%	225
“Партія праці та Ліберальна партія – разом!”	11,4%	219
Партія національно-економічного розвитку	11,3%	53
Партія регіонального відродження України	10,6%	104
“Реформи і Порядок”	9,9%	190
“Блок Демократичних партій – НЕП”	9,9%	172
Соціал-демократична партія України (об'єднана)	9,2%	185
Народний рух України	8,9%	224
“Національний фронт”	7,7%	181
“За правду, за народ, за Україну!”	7,5%	201
Аграрна партія України	7,4%	188
“Менше слів”	6,8%	44
“СЛОн – соціально-ліберальне об'єднання”	6,5%	62
Республіканська християнська партія	6,1%	98
“Громада”	5,8%	225
Партія мусульман України	5,3%	19
Партія захисників Вітчизни	2,3%	43
“Європейський вибір України”	21%	81
“Вперед, Україно!”	12%	151
Християнсько-демократична партія	11%	100
Народно-демократична партія	10%	189
“Трудова Україна”	6%	117

* При підготовці матеріалів використано: Вибори 1998 року. Політичний календар. Інформаційно-аналітичний огляд. Лютий 1998 року Вип. 6. Інститут посткомуністичного суспільства. – С. 8–9.

**Х. РОЗПОДІЛ КАНДИДАТІВ У НАРОДНІ ДЕПУТАТИ ВІД
ВСЕУКРАЇНСЬКОЇ ПАРТІЇ ЖІНОЧИХ ІНІЦІАТИВ ЗА
МІСЦЕМ ПРОЖИВАННЯ (з 27 КАНДИДАТІВ)**

Назва партії	м. Київ	Обласні центри	Міста обласного підпорядкування	Сільська місцевість
Всеукраїнська партія жіночих ініціатив	–	96,3%	3,7%	–

Розподіл кандидатів у народні депутатів від Всеукраїнської партії жіночих ініціатив за областями (з 27 кандидатів)

Дніпропетровська	– 7	Донецька	– 1
Житомирська	– 1	Львівська	– 1
Одеська	– 9	Рівненська	– 2
Сумська	– 1	Харківська	– 5

ІНФОРМАЦІЯ ПРО АВТОРІВ

Смоляр Людмила Олексіївна – керівник авторського колективу. Закінчила Львівський державний університет ім. І. Франка, історичний факультет. За фахом викладач історії і суспільних дисциплін, кандидат історичних наук, докторант кафедри історії Одеської академії харчових технологій. Жіночою проблематикою займається з 1984 року, захистила кандидатську дисертацію з цієї проблематики, працює над докторською. Автор численних публікацій з жіночої проблематики та монографії “Минуле заради майбутнього. Жіночий рух Наддніпрянської України другої половини XIX століття: сторінки історії”. Є одним з організаторів проведення міжнародних конференцій “Жіночий рух в Україні: історія і сучасність” (1994 р.), “Жінки України: сучасний статус і перспективи” (1995 р.), “Жіночих наукових читань” (1997 р.). Голова Одеського наукового центру жіночих досліджень. В 1995 році була членом експертної групи Перших Парламентських Слухань щодо становища жінок в Україні. Член Гендерної Ради при Міністерстві у справах сім’ї та молоді, експерт Гендерного Бюро ПРО-ОН. Учасниця ряду Міжнародних конференцій з жіночої та гендерної проблематики. Царина наукових інтересів: “Жіночий рух як фактор формування громадянського суспільства”, “Жінка в історії України”, “Жінка і політика”, “Гендерні стереотипи”.

Галаган Валентина Яківна – доктор історичних наук, професор, завідувача кафедрою суспільних та гуманітарних наук Київського інституту залізничного транспорту. Закінчила історичний факультет Київського університету. За фахом викладач історії і суспільствознавства. Захистила докторську дисертацію на тему “Жіноцтво України в роки другої світової війни”. Автор ряду наукових праць з різних аспектів жіночого руху та стану жіноцтва в Україні, монографії “Ратний подвиг жінок у Великій Вітчизняній війні”. В 1995 році приймала участь у Всесвітньому форумі жінок, що проходив в Пекіні. Очолює секцію жінок-вчених в Спільці жінок України, член Президії Спільки жінок м. Києва, очолює Спільку жіночих організацій Залізничного району м. Києва. Царина наукових інтересів “Жінка і війна”.

Калиновська Ірина Георгіївна – аспірантка кафедри історії Одеської академії харчових технологій, член Одеського наукового центру жіночих досліджень. Наукові зацікавлення пов’язані з проблемою “Жінка і політика”, з цієї проблеми має опубліковані праці.

Кривоший Олександр Петрович – закінчив Запорізький державний університет, історичний факультет. Захистив кандидатську дисертацію “Жінка в суспільному житті України (друга половина XVI – перша половина XVII ст.)”. З 1997 р. головний редактор газети “Просвіта”. Один з організаторів Запорізького комітету солдатських матерів України (1991 р.) і Всеукраїнської організації солдатських матерів (1992 р.). Царина наукових інтересів: становище жінки в козацьку добу. В 1998 році видав історичну розвідку “Жінка в суспільному житті України за часів козаччини”.

Луценко Олена Анатоліївна – закінчила Харківський державний університет, історичний факультет. За фахом викладач історії та культурології. Жіночою проблематикою займається з 1991 року. Захистила кандидатську дисертацію “Жіноче начало як культурологічний символ”, кандидат філософських наук, доцент Сумського педагогічного інституту. Царина наукових інтересів – “Жінка в етнокультурі”, “Жінка як культурний символ”, “Жіночий рух України”. Голова Сумського центру гендерних досліджень.

Маланчук-Рибак Оксана Зіновіївна – закінчила Львівський університет, історичний факультет. За фахом викладач історії та культурології. Захистила дисертацію з жіночої проблематики, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та теорії мистецтв Львівської академії мистецтв. Досліджує жіночий рух на західноукраїнських землях. Має близько 40 публікацій, читає навчальний спецкурс “Жінка в культурно-історичних епохах”.

Рибалко Таміла Сергіївна – закінчила Київський державний університет ім. Т. Шевченка, філософський факультет. За фахом викладач філософських дисциплін. Кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії Одеської державної академії харчових технологій. Професійні інтереси в галузі досліджень конфліктів та морального вибору. Зокрема, жіночою проблематикою займається понад п'ять років. Є одним з організаторів проведення міжнародних конференцій “Жіночий рух в

Україні: історія і сучасність” (1994 р.), “Жінки України: сучасний статус і перспективи” (1995 р.), “Жіночих наукових читань” (1997 р.). Співзасновниця Одеського наукового центру жіночих досліджень (1997 р.)

Стефаненко Людмила Ксенофонтівна – закінчила Одеський державний університет, історичний факультет. За фахом історик, викладач історії. Проблемами становища жінок займається з 1994 року. Автор ряду публікацій з жіночої проблематики. Сфера наукових інтересів – політична соціалізація, можливості політичної активності українських жінок. Секретар Одеського наукового центру жіночих досліджень.

Філіпенко Ольга Миколаївна – закінчила Одеський державний університет ім. І. Мечнікова, історичний факультет. За фахом викладач історичних і суспільних дисциплін, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії Одеської державної академії харчових технологій. Наукові інтереси в галузі історії України, національно-політичних рухів. Жіночою проблематикою займається біля п'яти років, має ряд публікацій. Приймала участь у проведенні міжнародних конференцій “Жіночий рух в Україні: історія і сучасність” (1994 р.), “Жінки України: сучасний статус і перспективи” (1995 р.). Співзасновниця Одеського наукового центру жіночих досліджень (1997 р.)

Жіночі студії в Україні: Жінка в історії та сьогодні:
Ж 728 Монографія / За загальн. ред. Л. О. Смоляр. – Одеса:
Астропринт, 1999. – 440 с.

ISBN 966-549-281-0.

Пропонована колективна монографія є однією з перших спроб висвітлення ролі жінок в українській історії. На основі широкого кола історичних джерел та літератури досліджується і аналізується становище українських жінок, особливості їх політичного та соціального статусу в різні періоди історії – з найдавніших часів до сьогодення.

Комплексний підхід до вивчення “жіночих сторінок” зумовив особливості структурної побудови монографії, у якій систематизовано наявну літературу з питань становища жінок, зібрано біографії жінок, діяльність яких суттєво вплинула на суспільно-політичний та культурний розвиток України, складено перелік жіночих громадських організацій, що були і є невід’ємною частиною громадянського суспільства.

Науковцям, викладачам, студентам, усім, хто цікавиться історією України, надається можливість відкрити невідомі сторінки, що стосуються життя, побуту та діяльності українських жінок.

Ж 0503020000-083 без оголош.
549-99

ББК 66.55-325.14 (4Укр)

Наукове видання

ЖІНОЧІ СТУДІЇ В УКРАЇНІ

**Жінка в історії
та сьогодні**

Монографія

За загальною редакцією
Смоляр Людмили Олексіївни

Зав. редакцією *Р. М. Кучинська*
Редактор, коректор *Ж. Б. Мельниченко*
Технічний редактор *М. І. Кошкін*

Здано до набору 12.12.98. Підписано до друку 20.12.98. Формат 60x84/16.
Гарнітура Таймс. Папір друкарський. Друк офсетний. Ум.друк. арк. 25,58.
Обл.-вид. арк. 27,72. Тираж 600 прим. Зам. 794.

Видавництво і друкарня НВФ “Астропринт”

270026, м. Одеса, вул. Преображенська, 24.

Тел. (0482) 26-96-82, 26-98-82

«**Ж**іноче питання одно з найскладніших, які ставить перед нами наше культурне життя, яке може розвиватися правдивими шляхами в залежності від багатьох економічних, етичних і культурних умов громадського життя. Воно вимагає зросту почуття правди й волі в людях, воно не вкладається ні в які законодавчі постанови, бо воно цілком залежить від моральних відносин людей між собою, від розвитку пошани людини до людини, від самоутримування своєї розбещеності за ради гуманного почуття до жінки».

Софія Русова

